

Universiteit
Leiden
The Netherlands

“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme

Borsten, G.

Citation

Borsten, G. (2021, February 17). *“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3142386> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Borsten, G.

Title: "Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern": een kritische analyse van Bodo Uhse's weg naar het communisme

Issue Date: 2021-02-17

Cover page

“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme

Gijs Borsten

Publicatiegegevens:

Printed by: Universitair Facilitair Bedrijf, Universiteit Leiden

ISBN: 978-94-6421-217-4

© 2021 Gijs Borsten, Bonaire, Caribbean Netherlands. All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without the written permissions of the author.

**“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”:
een kritische analyse van Bodo Uhse's weg naar het communisme**

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. Mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 17 februari 2021
klokke 16.15 uur

door

Gijsbert Borsten,

geboren te Rotterdam
in 1958

Promotores:

Prof. Dr. A. Visser

Prof. Dr. W. Otterspeer

Promotiecommissie:

Prof. Dr. R.A.M. Honings

Dr. J.M. Müller

Prof. Dr. A.J.J. Nijhuis (Universiteit van Amsterdam)

Dr. S.A. Polak

Prof. Dr. F.P.I.M. van Vree (Universiteit van Amsterdam)

Dankzegging

Het bestaan van een buitenpromovendus is eenzaam. Desondanks ben ik in de jaren die ik bezig ben geweest met het doorspitten van boeken en archieven en met het schrijven van het verhaal zoals dat nu voor u ligt vele mensen tegen het lijf gelopen wiens aanwezigheid van belang is geweest voor de kwaliteit en leesbaarheid ervan.

Allereerst wil ik echter degenen noemen die niet direct hebben bijgedragen aan de totstandkoming van deze dissertatie, maar zonder wier inspirerende aanwezigheid dit boekwerk nooit zou zijn ontstaan. In de eerste plaats heb ik het dan over mijn oude vader Herman Borsten (1925-2001), wiens verhalen over zijn ervaringen en belevenissen gedurende de oorlogsjaren de *Initialzündung* hebben gevormd voor mijn belangstelling voor de 'luidruchtige medemens' (Armando) en zijn eigenaardigheden, een belangstelling die ik dankzij hem met de paplepel ingegoten heb gekregen.

Daarnaast was daar mijn Verkering, Moos Degenaar, die in de tijd dat ik mij verdiepte in het Hogere en daardoor nauwelijks aanspreekbaar was, of mij per vliegtuig of motorfiets door Europa spoedde op zoek naar verdere inspiratie, ervoor gezorgd heeft dat het licht bleef branden en er boterhammen op tafel bleven komen. Buitengewoon belangrijk, omdat de Verlichte Geest niet in duisternis en kou of met een lege maag kan functioneren.

In inhoudelijke zin, voor de kwaliteit van het gebodene, zijn het mijn promotores geweest, allereerst Thony Visser, die de wetenschappelijke kwaliteit van het aangeleverde teksten met haar commentaar en haar rode potlood als een kloek heeft bewaakt. Haar advies om niet al te schuchter te zijn waar het 'Killing your Babies' aanging heeft hier en daar geleid tot slachtpartijen van bijna bijbelse proporties, die de leesbaarheid van het verhaal zonder meer ten goede zijn gekomen. De opmerkingen van Willem Otterspeer, die het ontstaansproces en het wetenschappelijk gehalte al cirkelend vanuit de hoogte heeft aanschouwd, waren van een veel hoger abstractieniveau, maar gaven me al schrijvend een set duidelijke richtlijnen omtrent de te volgen route. Het resultaat mag er, geloof ik, wezen.

Een belangrijke bijdrage heeft ook Kay Dohnke (Hitzacker, D) geleverd, de kleinzoon van Uhse Itzehoeër ontdekker Paul Schneider, die, met het idee ooit zelf iets met het beschikbare materiaal aan te vangen, een reeks door Uhse geschreven artikelen, onder andere uit de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, al decennia geleden heeft 'voorgesorteerd', waardoor ik in de gelegenheid gesteld werd om veel sneller dan anders mogelijk was geweest door Uhse publicaties uit de jaren 1929-1930 heen te lezen.

Dan is er nog een reeks meelezers geweest die de stukken tekst die ze onder ogen kregen van commentaar hebben voorzien. De meest energieke daarvan was Dr. Wilfried Kersting (Bonaire), die me het pak papier dat ik hem ter lezing had aangeboden - het waren ruim 250 pagina's - binnen vijf dagen retourneerde, voorzien van honderden dichtbeschreven bloemvormige post-it-velletjes, met soms buitengewoon interessante opmerkingen en verwijzingen. Margreet, Lambert, Lia, en vele anderen (archivarissen, bibliothecarissen, ambtenaren, amateurhistorici): eveneens bedankt voor jullie commentaar.

Afb. 1: Bodo Uhse, Parijs 1935. Foto: Fred Stein. *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Schleswig (LASH) Abt. 399.251.

Lijst van afkortingen

AdK (Berlin)	Akademie der Künste, Berlin
AKENS	Arbeitskreis zur Erforschung des NS in Schleswig-Holstein
BA, Barch, BAB	Bundesarchiv (Berlin)
BDC	(Ehem.) Berlin Document Center
BRD	Bundesrepublik Deutschland
BPRS	Bund Proletarisch Revolutionärer Schriftsteller
BVP	Bayerische Volkspartei
Db	Der Donaubote
DDP	Deutsche Demokratische Partei
DDR	Deutsche Demokratische Republik
DNVP	Deutschnationale Volkspartei
DSTB, DvSTB	Deutsch(völkisch)e Schutz- und Trutzbund
DVP	Deutsche Volkspartei
GW	Gesammelte Werke
KPD	Kommunistische Partei Deutschland
KPdSU	Kommunistische Partei der Sowjet Union
NS	nationalsozialistisch, Nationalsozialismus
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
OC	Organisation Consul
RM	Reichsmark
SBZ	Sowjetische Besatzungszone
SDS	Schutzverband deutscher Schriftsteller
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschland
SH	Schleswig-Holstein
SHTz	Schleswig-Holsteinische Tageszeitung
SPD	Sozialistische Partei Deutschland
UdSSR	Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken
VEB	Volkseigener Betrieb

Lijst van illustraties

Afb. 1, p. vii: Bodo Uhse, Parijs 1935. Foto: Fred Stein. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Schleswig, Abt. 399.251.

Afb. 2, p. 33: Een wat moeizaam leesbare primaire bron: een brief van een achttienjarige Uhse aan zijn vriend Hans Severit. Berlin, Akademie de Künste, *Uhse-Archiv* inv. No. S 15.

Afb. 3, p. 43: Bodo Uhse, ca. 1929. Foto afkomstig uit de *Almanach*, verm. collectie Josefine Uhse-Werzlau.

Afb. 4, p. 51: Egon Erwin Kisch (1885 - 1948). Foto: DPA.

Afb. 5, p. 114: Aankondiging en programma van de *deutscher Tag* in Bamberg, 6 en 7 oktober 1923 in het *Bamberger Tagblatt*. Linksbeneden een oproep aan de leden van de *Bund Oberland*. Uitsnede uit het *Bamberger Tagblatt*, Nr. 230, 6-10-1923.

Afb. 6, p. 127: Gregor Straßer (1885 - 1934). Foto: *Bundesarchiv*, Bild 119 – 1721.

Afb. 7, p. 128: Aankondiging van de *Gauführertagung* in het *Bamberger Tagblatt*. Bron: *Bamberger Tagblatt*, 12-2-1926

Afb. 8, p. 168: Boodschap in het gastenboek van de familie Schneider, door Uhse achtergelaten na zijn logeerpartij. De tekst luidt: „Wir wuchsen aus der Vergangenheit, und die Zukunft wächst aus uns. In Dankbarkeit, Bodo Uhse. 17.XII.28”. Privé-eigendom Kay Dohnke.

Afb.: 9, p. 170: Het redactielokaal van de Schleswig-Holsteinische Tageszeitung, aan de Koriensberg 4 in Itzehoe, plm. 1930. *Süddeutsche Zeitung Photoarchiv* 00295000.

Afb. 10, p. 172: Uhse als voorganger: spreekbeurten in de regio Itzehoe. Aankondigingen in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*.

Afb. 11, p. 221: Uhse, tussen Hitler en een SA-Hauptmann op de Reichsparteitag in Nürnberg, begin augustus 1929. De *Glatze* op de voorgrond is Julius Streicher. Foto uit een folder van de Éditions Carrefour, gedrukt in Praag, 13 juni 1935.

Afd. 12, p. 227: Hinrich Lohse in 1942. Foto: *Bundesarchiv*, Bild 146-1994-090-05 / CC-BY-SA 3.0.

Afb. 13, pag. 230: Bruno von Salomon, 1929. Politiefoto. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Schleswig, Abt. 309, Nr. 22784.

Afb. 14, pag 231: Ernst Putz als *Reichstagsabgeordneter*, ca. 1925. Bad Brückenau, *Stadtarchiv*. Op het prikbord op de achtergrond een aantal 'boerenkranten'.

Afb. 15, pag. 268: Ellen Roy, ca. 1938. Foto: *The Hindu Archives*.

Afb. 16, pag. 277: Uhse, met Lion Feuchtwanger en Anna Seghers, Parijs, 1935. Foto overgenomen uit de *Almanach*.

Afb. 17, pag 289: Op vakantie in de *Bonzen-Enklave* Ahrenshoop, zomer 1951. Vlnr: Joel, Alma, Stefan en Bodo. Privéfoto Alma Neumann, overgenomen uit haar *Always straight ahead*.

Afb. 18, pag 294: Uhse bezoekt enkele dagen na de *Mauerbau* een regiment *Bereitschaftspolizei* bij de Brandenburger Tor, 23 augustus 1961. Foto uit de *Almanach*.

Woord vooraf

Het voor u liggende relaas is het resultaat van een zevental jaren grasduinen door de Duitse geschiedenis van de eerste helft van de 20ste eeuw, waarbij het leven van Bodo Uhse en de getuigenissen daarover als verwoord door hemzelf en een aantal van zijn tijdgenoten, en een zekere nieuwsgierigheid naar hoe iemand van zijn generatie onder de heersende omstandigheden zijn bestaan inrichtte, als uitgangspunt hebben gefungeerd.

Toen ik het project in 2013 aanving leek de stof overzienbaar in omvang; wat er van en over Uhse in de literatuur bekend was, was inhoudelijk consistent en had vooral betrekking op zijn overstap van de NSDAP naar de KPD in de vroege jaren dertig. De schrijfsels van zijn hand die ik tot op dat moment gelezen had waren overwegend saai, en het feit dat hij allerlei functies in de hogere echelons van de DDR had bekleed – de *Arbeiter- und Bauernstaat* die kleinburgerlijkheid hoog in het vaandel voerde – duidde ook niet op een al te turbulent bestaan met allerlei verrassende wendingen.

Gedurende de periode waarin ik materiaal verzamelde veranderde het beeld dat ik in eerste aanzet van hem gekregen had echter geleidelijk, en hij werd na verloop van tijd – de brave verhaaltjes over hem die uit de DDR waren overgeleverd ten spijt – een mens van vlees en bloed, die leefde in een chaotische wereld, waarin hij dikwijls met zijn neus stond op de gebeurtenissen die de geschiedenis bepaalden.

Deze dissertatie werkt toe naar het meest in het oog lopende feit dat in al zijn levensbeschrijvingen is genoemd en dat als *unique selling point* voor zijn persoon is gaan gelden, de weg die hij heeft afgelegd van de NSDAP – hij was lid van 1927 tot 1930 – naar de KPD. Het onderzoek, dat de periode 1920-1933 beslaat, tracht de achtergronden van die overstap te ontsluiten, terwijl Uhse ons daarbij de weg wijst. Het verhaal over zijn leven gaat dus niet uitsluitend over hemzelf, maar vooral ook over de wereld waarin hij leefde, de omstandigheden die hem tot keuzes hebben aangezet, en die daardoor zijn weg door dat leven hebben bepaald. Het is daarmee veel eerder tevens een verhaal over een reeks gebeurtenissen in de politieke en economische geschiedenis van de Weimarer Republiek, over de antidemocratische krachten daarin, dan over zijn persoon alleen.

Ik heb het verhaal zo leesbaar mogelijk proberen te maken, zo vlot als een wetenschappelijke insteek dat toeliet. Veel informatie die als toelichting dient op het in de tekst gestelde is daarom opgenomen in de voetnoten, die daardoor veel meer zijn dan een verwijzing naar de geraadpleegde literatuur alleen, maar die – gestuurd door mijn eigen nieuwsgierigheid – daarnaast fungeren als informatiebron omtrent de achtergronden van hetgeen in de tekst vermeld is. Een ontwikkeld en erudiet lezerspubliek veronderstellend heb ik geciteerde teksten uit uitheemse bronnen niet vertaald.

Als dit onderzoek iets heeft opgeleverd dan is het wel dat Bodo Uhse door mijn navorsingen veel levendiger trekken heeft gekregen dan ik op grond van hetgeen ik uit de DDR-literatuur over hem heb kunnen opmaken verwacht had. Hij is daardoor overigens niet ineens veel sympathieker geworden, wat waarschijnlijk is op te vatten als de gevolgschade van het wroeten in een persoonlijk leven. Maar zelfs als hij dat had kunnen voorzien: had hij dingen dan anders gedaan?

Inhoudsopgave

<i>Dankzegging</i>	vi
<i>Lijst van afkortingen</i>	viii
<i>Lijst van illustraties</i>	ix
<i>Woord vooraf</i>	xi
1. Inleiding. Een biografie van Bodo Uhse: aanleiding, verantwoording en methode.....	17
a. <i>Aanleiding</i>	17
b. <i>Werkwijze. Geraadpleegde bronnen</i>	22
c. <i>De schrijver en zijn autobiografie: haar waarde als biografische bron en de zoektocht naar de grens tussen feit en fictie</i>	26
d. <i>De biograaf en zijn doelstelling. Bronnen. Levensbeschrijving of geschiedschrijving</i>	31
2. Afbakening en scope. Uhse's autobiografische publicaties als rechtvaardiging van zijn <i>Irrtümer und Umwege</i> . De historische afstand in perspectief.....	38
a. <i>Rekenschap over een bruin verleden. Een autobiografie 'with a cause'</i>	38
b. <i>Söldner und Soldat: relaas van een politiek-ideologisch conflict in romanvorm</i>	43
c. <i>Söldner und Soldat als basis voor Uhse's 'Metabiographie': de witte plekken ingevuld</i>	48
d. <i>Radicalisering: Uhse's 'genetische' ontvankelijkheid voor extreme posities</i>	54
e. <i>Uhse's knieval voor het nationaal-socialisme in perspectief: de historische afstand als nadelige factor</i>	56
3. ' <i>Jugend und Kindheit</i> ': sociale achtergrond en persoonlijke ontwikkeling; oorzaken van Uhse's nationalistisch radicalisme	63
a. <i>Kinderjaren. De oorlog en de 'boze stiefmoeder'</i>	63
b. <i>Afzondering en eenzaamheid; vertrek uit het ouderlijk huis. De oorlog als katalysator voor radicalisering</i>	65
c. <i>Radicalisering als probleem van een generatie: de oorlog als katalysator voor extremisme</i> ...	71
4. Uhse als journalist (1921-1933). Een evenwichtsoefening tussen <i>Fressen</i> en <i>Moral</i>	75
a. <i>Uhse's journalistieke teksten als toetssteen voor zijn autobiografische werk</i>	75
b. <i>Uhse als journalist: een carrière in vogelvlucht</i>	78
5. Bamberg (1921-1926): het dagelijks leven neemt een aanvang. Het <i>Bamberger Tagblatt</i> en de Bund Oberland	83
a. <i>Bamberg: een leerschool in een conservatieve oase</i>	83
b. <i>Van Volontär tot Redakteur: het Bamberger Tagblatt</i>	85
c. <i>De Bund Oberland als romantisch toevluchtsoord</i>	93
d. <i>Uhse als chroniqueur van de geschiedenis</i>	100
d.1 24 juni 1921: het verbod op de Einwohnerwehre door de Reichsregierung	101

d.2	15 augustus 1921 – 15 september 1923: de hyperinflatie	103
d.3	24 juni 1922: de moord op Walter Rathenau	107
d.4	11 januari 1923: de bezetting van het Ruhrgebied door Franse en Belgische troepen ...	109
d.5	De deutsche Tage in Beieren: Nürnberg en Bamberg.....	111
d.6	8 - 9 november 1923: de Hitlerputsch, München	117
e.	Van de Bund Oberland naar de NSDAP: het onderspit van de Moral	120
f.	De gebroeders Strasser en het linkse programma van de NSDAP.....	129
	Intermezzo. Uhse's rol als Anchor: het belang van de dagbladpers gedurende de Weimarjaren.....	133
6.	Ingolstadt (1927-1928): een eerste toenadering tot de NSDAP.....	138
a.	Een carrière komt op stoom: Uhse als Schriftleiter bij de Donaubote.....	138
b.	De broodheer bepaalt: Uhse als werktuig in handen van de nationaal-socialistische demagogie	142
c.	De paradox: Menschen in Ingeldorf. Adreßbuch einer deutschen Kleinstadt. Uhse als socialist; momentopname van een biotoop	148
7.	Itzehoe (1929-1930): Uhse als agitator en propagandist: Hauptschriftleiter bij de Schleswig-Holsteinische Tageszeitung.....	152
a.	Itzehoe. Politiek activisme, boeren en bommen.....	152
b.	Het Landvolk als kristallisatiepunt van antirepublikeinse sentimenten in Sleeswijk-Holstein. De groei van de NSDAP	157
c.	Uhse's komst naar Itzehoe: spin in het web van nationaal-socialistische propaganda in Sleeswijk-Holstein	162
c.1	Een nieuw begin: Uhse's loopbaan in dienst van de Itzehoeër NSDAP.....	164
c.4	Chroniqueur van de actualiteit: getuige van Itzehoe's roerigste tijden	171
c.5	Hitlers wereldbeeld als uitgangspunt voor Uhse's NS-propaganda.	179
d.	Uhse in Itzehoe: getuigenissen	189
d.1	De Wöhrdener Blutnacht, 7 maart 1929.....	190
d.2	De Beidenflether Prozesse.	203
d.3	Bomaanslagen. De Landvolkbeweging laat van zich horen	206
d.4	Het Young-plan: Hitlers koerswijziging als aanzet tot de definitieve verwijdering	210
d.6	Uhse verlaat de NSDAP.....	224
d.7	Uhse's overstap in perspectief.....	228
d.8	Uhse's uiteindelijke overstap naar het communisme.....	231
8.	Revolutionärer Nationalismus en Volksfrontideologie: een vergelijking.....	234
a.	Uhse's bekering tot het communisme als mythische daad in de DDR-geschiedschrijving	234
b.	De konservative Revolution: pijler onder de brug tussen nationaal-socialisme en communisme	238

c.	<i>De Volksfrontideologie als nationale concessie: de KPD poogt het tij te keren</i>	244
d.	<i>Uhse's zoektocht loopt ten einde: de laatste etappe tot de KPD</i>	248
9.	Samenvatting en conclusies: Uhse's overstap gerelativeerd	268
10.	Uhse in dienst van KPD en SED. Zijn leven als apparatsjik 1933 - 1963	273
a.	<i>Als Soldat in dienst van de KPD: Uhse in Frankrijk en Spanje 1933-1939.....</i>	273
b.	<i>De Verenigde Staten en Mexico, 1939-1948.</i>	278
c.	<i>Carrière in de DDR, 1948 - 1963</i>	284
	Bijlage I: Summary (in English)	292
	Bijlage II: Geraadpleegde bronnen	297
a.	<i>Bodo Uhse: bibliografie</i>	297
b.	<i>Geraadpleegde literatuur</i>	301
c.	<i>Digitaal geraadpleegde bronnen.....</i>	313
	Bijlage IV: Personenregister.....	318
	Bijlage V:Curriculum Vitae	

1. Inleiding. Een biografie van Bodo Uhse: aanleiding, verantwoording en methode

a. Aanleiding

Toen ik me in 2013 gesteld zag voor de keuze van een onderwerp voor deze dissertatie had dat enige voeten in aarde. Dat het onderwerp in de recente Duitse geschiedenis moest liggen, ergens tussen de Eerste Wereldoorlog en het einde van de DDR, lag door mijn belangstelling voor die periode voor de hand. Dat de uiteindelijke keuze een biografie van de op dat moment al vijftig jaar eerder overleden schrijver Bodo Uhse (1904 – 1963) zou worden, was eerder aan het toeval te wijten dan aan een diepgewortelde belangstelling voor zijn persoon en voor zijn literaire werk. Hoewel hij in de DDR tot jaren na zijn overlijden iemand geweest was, die met name door zijn levenswandel tot de groten der natie werd gerekend, bleek hij in de moderne Duitse literatuurgeschiedenis in brede kring in de vergetelheid geraakt. Zijn schoonzusje Beate mocht zich, dankzij haar postorderbedrijf, ironisch genoeg in een veel grotere bekendheid verheugen.¹

Ik kwam met Uhse's werk in contact in maart 1984, toen ik een aantal van zijn boeken aanschafte. Die aankoop was niet zozeer ingegeven door een superieure kennis van de DDR-literatuur, maar doordat op de omslag van *Wir Söhne*,² een van de boeken die ik in de boekhandel onderin een van de Behrens-Hochhäuser op Alexanderplatz aantrof, was gedecoreerd met een Maltheser Kruis en een *Pickelhaube*. Dat was een indicatie dat de inhoud betrekking zou kunnen hebben op de Eerste Wereldoorlog, wat het boek voor mij tot een uiterst begerenswaardig bezit maakte. De verzamelband van Uhse's hand die ernaast in het schap stond, *Erzählungen*,³ griste ik en passant ook mee. Boeken waren goedkoop in de DDR. Ik kende de man op dat moment nog niet.

Thuisgekomen las ik het eerstgenoemde boekje, en nam tevens kennis van de beknopte levensbeschrijving van Uhse, die op de achterkant ervan stond: hij was zijn loopbaan begonnen als Nazi, overgestapt naar de communisten, was vervolgens na Hitlers *Machtergreifung* gevlucht naar Parijs, had gevochten in Spanje, was door een toeval de bezetting van Frankrijk door de Nazi's ontlopen en was na een verblijf in de Verenigde Staten uitgeweken naar Mexico. Na die opmerkelijke levenswandel had hij het, na zijn terugkeer in Duitsland, in de

¹ Beate Uhse (1919 – 2001), piloot en vanaf 1951 eigenaar van het *Versandhaus Beate Uhse* dat condooms en boeken op het gebied van *Ehehygiene* leverde, en later van het "Fachgeschäft für Ehehygiene" in Hamburg. Bron: <https://www.beate-uhse.ag/index.php/unternehmensgeschichte.html>, stand 31-7-2019.

² Bodo Uhse (1984). *Wir Söhne*. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

³ Het ging om: Bodo Uhse (1976). *Erzählungen*. Band 4 in der Reihe *Gesammelte Werke in Einzelausgaben* [Hrsg. Günter Caspar]. Berlin (DDR): Aufbau. De vijf delen uit die reeks worden in deze dissertatie in het vervolg als GW aangeduid, gevolgd door het nummer in Latijns schrift, hier dus GW IV.

DDR ook nog eens tamelijk ver geschopt. Een afwisselend en uiteindelijk succesvol leven, zo leek het. Zijn boeken waren, zo ontdekte ik later, op zijn eersteling *Söldner und Soldat* na, goeddeels van matige kwaliteit. Niet echt boeiende verhalen, onvoldoende uitgewerkte karakters, vaak een niet erg interessante plot, typisch socialistisch-realistische literatuur eigenlijk.⁴

Later, ergens in de jaren negentig, op een boekenmarkt langs de Kupfergraben, kwam ik nog een boek van hem, of liever gezegd over hem tegen: *Über Bodo Uhse. Ein Almanach*,⁵ een herinneringsbandje, uitgegeven in 1984, waarin een reeks oude vrienden en collega's hun herinneringen aan hem hadden opgetekend. Ze beschreven zijn levensloop zoals die op de achterkant van *Wir Söhne* stond, de Nazi die, tot inkeer gekomen, als communist de strijd aanbindt tegen de Hitlerterreur, en die later, na veel omzwervingen, weet op te klimmen tot belangrijk inspirator van de *Kulturpolitik* van de DDR. In het bundeltje bevond zich eveneens een wat uitgebreider beschrijving van zijn levenswandel van de hand van Günter Caspar, *Leben und Werk. Eine Chronik*.⁶ Na lezing van die *Almanach* wist ik trouwens nog niet veel meer van zijn heldendaden. Uit hetgeen ik uit het boekje kon opmaken werd me wel duidelijk dat zijn overstap van NSDAP naar KPD opmerkelijk was geweest. Ik kwam het feit in zo'n beetje alle teksten waarin hij figureerde tegen.

Uhse's eersteling, die ik decennia later las, het autobiografische *Söldner und Soldat*, bleek met kop en schouders boven zijn andere boeken uit te steken. Het was uitgegeven in Parijs in 1935, toen hij 31 jaar oud was, en het beschreef zijn leven als radicaalnationalistische jongere. Het boek ging gedetailleerd in op de drijfveren die hem hebben aangezet tot zijn lidmaatschap van de NSDAP. Pas aan het eind van het verhaal kwam zijn overstap naar het communisme ter sprake. Het boek ging dus niet zozeer om de veelgeroemde overstap, maar beschreef de weg daar naartoe. Het was onderhoudend, vlot geschreven, en interessant omdat zijn leven als nationalistische activist en later als nationaal-socialist beschreef, en verhaalde van zijn deelname aan en aanwezigheid bij een groot aantal historische gebeurtenissen en manifestaties. Het beschreef het vroege nationaal-socialisme van binnenuit, zeg maar.

Ik ontdekte dat in de jaren na het verschijnen van de in de *Almanach* opgenomen korte biografie van Caspar – en dat gold in het bijzonder voor de periode na de *Wende*, de feitelijke doodverklaring van de *Kulturpolitik* van de DDR – er nauwelijks nog aandacht aan Uhse als

⁴ "Ich habe in meinem ganzen Leben noch keine anständige Zeile geschrieben", beaamt Uhse zelf.

Dagboekantekening van 27 augustus 1949. *Reise- und Tagebücher I*, in: GW V, p. 549.

⁵ Z.n. (1984). *Über Bodo Uhse. Ein Almanach. Aufsätze und Erinnerungen*. Hrsg. Günter Caspar. Berlin (DDR) und Weimar: Aufbau.

⁶ Als „Leben und Werk. Eine Chronik“ opgenomen in: *Über Bodo Uhse. Ein Almanach*, p. 355-423.

politicus, als journalist en als schrijver werd besteed. Alleen de Hamburgse publicist Kay Dohnke heeft vanaf de vroege jaren negentig enkele artikelen rond zijn, in *Söldner und Soldat* beschreven, Itzehoeër tijd (1929-1930) het leven doen zien.⁷ Daarnaast verscheen in 1995 een biografie van de hand van Renata von Hanffstengel, waarin die, naar aanleiding van haar onderzoek in de jaren 1978-1981 en haar dissertatie uit 1994, de invloed van de tijdens Uhse's exilperiode in Mexico opgedane indrukken op zijn latere werk beschreef.⁸

De beperkte aandacht die hem sindsdien nog ten deel is gevallen, en vooral het feit dat er nog vrijwel nooit met een 'westerse' blik naar zijn leven en loopbaan was gekeken, was een voldoende reden – zo was de overweging toen ik voor het probleem gesteld werd hoe het fenomeen 'Bodo Uhse' op een wetenschappelijke manier te benaderen – om zijn levenswandel, en dan met name daar, waar die betrekking had op de periode waarin hij de indrukken opdeed die hem hebben doen besluiten over te stappen van het nationaal-socialisme naar het communisme, nader te beschouwen. Ik kon dat bovendien doen vanuit de relatief comfortabele situatie dat ik nieuw bronnenmateriaal kon gebruiken, grote hoeveelheden, waarover Uhse's DDR-biografen niet konden beschikken omdat dat zich, voor hen nauwelijks toegankelijk, in archieven in het Westen bevond.⁹ Een grondige bestudering daarvan zou ontegenzeggelijk een waardevolle toevoeging betekenen aan de bestaande Uhse-biografie.

Daarbij wilde ik ook niet in de val trappen waar vrijwel elke auteur die zich met Uhse heeft beziggehouden lijkt te zijn ingetuimeld, en dat was de opmerkelijke kwestie dat iedereen die wat over zijn levensloop te melden heeft gehad overal en altijd inging op een beperkt aantal dezelfde feiten – soms zelfs woordelijk. Kennelijk is de Uhse-biografie in de DDR door een dermate kleine klik beheerst geweest, dat er jarenlang geen plaats was voor andere informatie (als die daar al beschikbaar was) dan die, die ons door hen is voorgeschoteld.

Günter Caspar, Uhse's naaste medewerker gedurende diens *Chefredakteurschap* bij het *Aufbau-Verlag*, heeft na het overlijden van zijn baas in 1963 veel energie gestoken in het samenstellen van de reeks "Gesammelte Werke in Einzelausgaben", ontstaan tussen 1974 en 1981. Hij heeft daarbij de grote hoeveelheden materiaal bestudeerd en bewerkt die hij aantrof (hij had het daar goeddeels zelf naartoe gestuurd) in het *Uhse-Archiv* van de *Akademie*

⁷ „Nachwort von Kay Dohnke“, in: Bodo Uhse (o.J., verm. 1991). *Söldner und Soldat*. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag. Tevens: Kay Dohnke (1991). „Propagandistische Aktion und politische Erkenntnis. Der Schriftsteller Bodo Uhse und seine Itzehoeer Zeit“. In: *Itzehoe, Geschichte einer Stadt in Schleswig-Holstein*. Bd. 2: Von 1814 bis zur Gegenwart (S. 287-300), Itzehoe: Stadt Itzehoe, en Kay Dohnke (1994). „Völkischer Nationalismus und revolutionärer Habitus. Publizistische Strategie und ideologischer Wandel Bodo Uhse's (1927-1932). Eine Fallstudie zur Weimarer Rechten“. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 24, (1994), p. 51 - 61.

⁸ Renata von Hanffstengel (1995). *Mexiko im Werk von Bodo Uhse: das nie verlassene Exil*. New York/ Berlin: Peter Lang.

⁹ In hoofdstuk 2.c van deze dissertatie zal uitgebreid worden ingegaan op de eenvormigheid van Uhse's biografieën.

der Künste in Berlijn. De betekenis die hij daarmee voor de nagedachtenis aan de schrijver heeft gehad is enorm geweest, maar zijn inspanningen zijn er waarschijnlijk tegelijkertijd de oorzaak van geweest, dat alles wat hij in zijn diverse herinneringswerkjes heeft neergeschreven tot absolute waarheid verheven is, en ten dienste is komen te staan van Uhse's niet helemaal terechte apotheose tot modelantifascist.

Het door Uhse in aanvang gelopen traject maakt hem, als kind van zijn tijd en sociale klasse, namelijk absoluut niet tot bijzondere Duitser: vele van zijn tijd- en landgenoten hebben een vergelijkbare route afgelegd, van een door de oorlog tot armoede vervallen kleinburgerlijk milieu naar een lidmaatschap van de NSDAP. Wat zijn loopbaan een zekere mate van uniciteit lijkt te verlenen is dat hij al vroeg tamelijk succesvol carrière heeft gemaakt in NSDAP-gelederen, om vervolgens, na door die partij aan de kant te zijn geschoven, over te stappen naar de KPD. Die stap wordt niet door veel van zijn tijd- en lotgenoten gedeeld; slechts een selecte groep heeft hem vergezeld in zijn weg van rechts naar links – andersom werd het traject door vele honderdduizenden afgelegd.¹⁰

Het feit dat hij ogenschijnlijk zo resoluut overstapte van de NSDAP naar de KPD maakte het op zich al de moeite waard om zijn politieke ontwikkeling in detail te beschouwen, en uit te zoeken wat hem tot die - in onze ogen - tamelijk radicale stap heeft aangezet. Uhse heeft gedurende zijn leven een reeks keuzes gemaakt, waarvan de logica ons, vanuit de eenentwintigste eeuw, niet altijd even duidelijk is. Zijn verbintenis met de *Bund Oberland* was, vanuit zijn kleinburgerlijk-nationalistische achtergrond nog wel te snappen, evenals de daaruit voortkomende neiging tot het radicale en zijn daarop volgende lidmaatschap van de NSDAP. Hoe hij van het rechts-populistische kamp de keuze voor de communistische partij heeft gemaakt lijkt op grond van wat ons over zijn leven bekend is dan ook tamelijk raadselachtig. Hij had tot op dat moment nooit enig contact gehad met wat voor vorm van proletariaat dan ook; sterker: er werd vanuit zijn 'kringen' neergekeken op de arbeidersklasse.

¹⁰ Van degenen die net als Uhse de weg van de rechtervleugel naar het communisme hebben afgelegd zijn de bekendste Uhse's vriend en collega Bruno von Salomon, die in 1922 betrokken was geweest bij de moord op *Außenminister* Walther Rathenau, Beppo Römer, de bevelhebber van de *Freikorps* die betrokken waren bij de bestorming van de Silezische St. Annaberg, en de in de gevangenis tot het communisme bekeerde *Leutnant a.D.* Richard Scheringer. Daarnaast zijn personen te noemen als Herbert Blank, Walther Stennes, Alexander Graf Stenbock-Fermor, Otto Strasser, Karl O. Paetel, Kurt Hiller en Ernst Niekisch, die vrijwel allemaal in de nationaal-bolsjewistische hoek terecht zijn gekomen. In hoofdstuk 8 van deze dissertatie wordt daarop nader ingegaan. Dat er weliswaar op beperkte schaal werd overgestapt, maar er wel sprake was van een gemeenschappelijke gedecideerdheid onder de overstappers moge blijken uit het feit dat de naoorlogse literatuur wel degelijk wordt ingegaan op die beweging, waarbij onder de paraplu benaming "Konservative Revolution" een grote hoeveelheid ongeveer vergelijkbare tegen de burgerlijke maatschappij gerichte bewegingen worden beschreven. Vgl. o.a. Otto-Ernst Schüddekopf (1960). *Linke Leute von rechts. Die Nationalrevolutionären Minderheiten und der Kommunismus in der Weimarer Republik*. Stuttgart: Kohlhammer, hier p. 310f. Schüddekopf omschrijft Uhse in zijn boek – een fout die vaker wordt gemaakt – overigens ten onrechte als vertegenwoordiger van de *Landvolkbewegung*.

Doel van dit onderzoek is dan ook het vervaardigen van een beschrijving van Uhse's leven en politieke ontwikkeling, geplaatst tegen de achtergrond van de geschiedenis van de Republiek van Weimar gedurende de jaren 1920 tot 1933, met een analyse van zijn overgang naar de KPD als sluitstuk.

Dat die levensbeschrijving een vollediger beeld zal geven dan de eerdere Uhse-biografieën ligt voor de hand. Niet alleen kunnen nu, in de 21ste eeuw, vragen gesteld worden, die door Uhse's veronderstelde heldenstatus in de DDR taboe waren, tevens is er een grote hoeveelheid documentatie beschikbaar gekomen waarover de 'oude' biografen niet beschikten. Daarmee zal tevens worden getracht de hiaten te vullen die hij in zijn vroege autobiografische documenten heeft laten ontstaan, omdat hij ze niet relevant vond of omdat hij vond dat ze in onvoldoende mate bijdroegen aan het doel dat hij met de publicaties had, namelijk zijn acceptatie en consolidatie als lid van de KPD.

Uit het onderzoek is gebleken dat Bodo Uhse in de DDR na zijn dood een maar ten dele te-rechte verering ten deel is gevallen. Hij heeft geen heldendaden verricht, was niet erg principieel – om het woord opportunistisch te vermijden – en hij lijkt een aantal keer gedurende zijn leven gezwegen te hebben op momenten dat hij het had moeten uitschreeuwen van verontwaardiging. Daarnaast was hij een onverbeterlijke rokkenjager, een kettingroker met een scala aan kwalen die daarvan het gevolg was, en – na 1956 – een klagerige alcoholist.

Uhse's grote verdienste is vooral de enorme energie geweest, die hij in de jaren van 1940 tot 1948 ten goede heeft laten komen aan mensen die hulp nodig hadden, in het bijzonder aan degenen die vervolgd werden door de Nazi's, en die daardoor in levensgevaar verkeerden. Het personenregister achter in dit boek leest daardoor dan ook als een opsomming van de hoofdrolspelers van de (culturele) geschiedenis van *Weimarer Republik*, het westerse *Exil* en de fase van de *sozialistische Aufbau* van de DDR. Uhse was een actieve netwerker, sprak vloeiend Frans, Spaans en Engels, en stortte zich zonder aarzelen op iedere activiteit die Duitstalige vluchtelingen kon helpen aan de Nazidictatuur te ontkomen. Zijn ontwikkeling vóór en gedurende de Nazidictatuur, en niet de mythevorming die later in de DDR rond zijn persoon is vormgegeven, maakt een onderzoek naar zijn woorden en daden interessant.

Deze dissertatie heeft echter niet op de exilperiode betrekking, maar op zijn leven voorafgaand aan de Machtergreifung, de periode waarin hij politiek gevormd is. Het boek is dus niet slechts een biografisch document, maar veel eerder de kroniek van een reeks gebeurtenissen waarvan hij getuige is geweest, en dan vooral van een aantal roerselen op de politieke rechtervleugel. Centraal in dit relaas staat dan ook niet zozeer Uhse als carrièrepoliticus,

maar vooral de vraag welke kronkels in het politieke denken van de *Weimarer Republik* ertoe geleid hebben dat een strak naar rechts kijkende radicale nationalist zich kon ontwikkelen tot een gedreven voorvechter van een *real existierender Sozialismus* zoals dat in de DDR was vormgegeven. Misschien valt met hetgeen we voor antwoorden aantreffen ook nog iets te begrijpen van onze eigen eenentwintigste eeuw, waarin we vergelijkbaar convergerende politieke lijnen zien ontstaan waardoor het onderscheid tussen rechts en links ook niet altijd volledig duidelijk is.

b. Werkwijze. Geraadpleegde bronnen

Het aantal bronnen waarover we in ons onderzoek naar Uhse's politieke ontwikkeling hebben kunnen beschikken is groot. Hij heeft gedurende zijn hele leven min of meer waardevolle *Biographiegeneratoren*¹¹ om zich heen gestrooid, als politiek geëngageerd journalist en – in veel mindere mate – als literator. Naast zijn literaire werk heeft hij een reeks reis- en dagboeken bijgehouden, en is een aantal van zijn briefwisselingen met collegaschrijvers en vrienden bewaard gebleven. Ook is, dankzij zijn *rubbing shoulders with the high and mighty* en de nogal rebelse houding die hij met name gedurende zijn jaren in Itzehoe ten toon spreidde, een hoeveelheid materiaal voorhanden die stamt van officiële zijde, zoals *Stadtratsprotokolle* en NSDAP-verslaglegging. Die laatste categorie is overigens niet systematisch onderzocht.

Voor wat betreft de eerste vijftien jaar van zijn loopbaan – tevens de periode waarop deze dissertatie betrekking heeft – bleek er voldoende materiaal voorhanden om een helder inzicht te krijgen in zijn gedachten en redeneringen, en in zijn perceptie van de gebeurtenissen op het historisch toneel waarbij hij in die jaren betrokken was. Een aantal van die bronnen is

¹¹ *Biographiegeneratoren* zijn een door Alois Hahn bedacht concept; hij duidt er de menselijke neiging mee, die ertoe leidt dat „... Selbstthematisierung in sozialen Institutionen stattfindet, die eine lebensgeschichtliche Form der Rückbesinnung auf das eigene Dasein gestatten“. Alois Hahn (1987). *Selbstthematisierung und Selbstzeugnis: Bekenntnis und Geständnis*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, p. 93. Kern van het concept is het uitspreken van 'bekenntnissen'. Hahn (Ibid., p. 127) spreekt in dit verband van een *Bekenntnisgesellschaft*, de Oostenrijkse literatuurhistoricus Bernard Fetz van een *Geständnispraxis*. Bernard Fetz (2009). *Die vielen Leben der Biographie. Interdisziplinäre Aspekte einer Theorie der Biographie*. Berlin: De Gruyter, p. 21. Die *Geständnispraxis* wordt aangevuld door Liebold: „... beispielsweise für therapeutische, medizinische oder gerichtliche Bekenntnis- und Geständnisformen“. Renate Liebold (2010). „Autobiographien der Wirtschaftselite: Selbstbild und Selbstinszenierungsformen“. In: *BIOS - Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 23 (2010) 2, p 280-297. Opladen: Budrich. Hier: p. 282. Hahn kunnen profetische gaven worden toegedicht: van onze eenentwintigste-eeuwse *Bekenntnisgesellschaft* zijn sociale platforms als Facebook, Instagram en Twitter, zoals wij nu weten, de meest productieve *Biographiegeneratoren* geworden: „[d]ieser Hang, sich selbst zum Thema zu machen, entspringt keinesfalls einem ‚natürlichen‘ Instinkt, sondern beruht auf institutionellen Veranlassungen. Wir reden nicht von selbst so über uns selbst, wie wir es tun, sondern weil wir gelernt haben, dies je nach Gelegenheit auf bestimmte Weise zu tun. Schon deshalb ist das Reden über sich an spezielle Voraussetzungen geknüpft, weil wir ja Zuhörer, Leser, Zuschauer brauchen, um uns zu offenbaren. Und die Bereitschaft, anderen Aufmerksamkeit zu schenken, wenn sie sich mitteilen, ist vielleicht noch weniger selbstverständlich als die Selbstenthüllung als solche.“ Hahn (1987), p. 127.

bewaard gebleven dankzij zijn secretaris bij *Aufbau*, Günter Caspar, en een aantal collega-schrijvers; er is voor dit onderzoek zoals gezegd echter eveneens gebruik gemaakt van materiaal, waarover eerdere Uhse-biografen niet de beschikking hadden. Dat gebrek aan toegang was vooral te wijten aan de politieke constellatie waarin zij zich bevonden – de DDR liet haar burgers niet graag uitreizen naar het *nichtsozialistische Ausland*; bovendien bestond er de mogelijkheid dat ze in de West-Duitse archieven materiaal zouden aantreffen dat Uhse's reputatie als antifascist geen goed zou doen – en aan het feit dat ze onder een onafgebroken partijcensuur stonden.

Veel informatie was ook te vinden in een aantal autobiografische publicaties van vrienden, collega's en tijd- en partijgenoten, waarin hij, soms terloops, soms nadrukkelijk, een rol speelt. De meeste daarvan zijn in de decennia na zijn dood verschenen, ruwweg vanaf de publicatie van Uhse's stiefzoon Joel Agee's relaas over diens *Boyhood in East Germany* in 1981,¹² en bieden vaak een menselijker, alledaagser kijk op zijn leven dan de synthetische biografieën¹³ die de DDR ons heeft nagelaten.¹⁴ Een aantal van die publicaties is gedurende de jaren na de Wende verschenen, en moesten dus in de tijd dat zijn eerdere biografen hun materiaal verzamelden nog geschreven worden. Het beeld dat er uit die getuigenissen naar voren komt varieert, van de zelfverzekerde, welgestelde apparatsjik, via de in een met sigarettenas bestrooide badjas gehulde zelfverklaarde schrijver-bohémien, tot de huilerige alcoholist, die jarenlang, gekweld door kwalen en gebreken, vergeefs probeerde zijn reputatie als romancier te bevestigen door zich, tegen wil en dank, telkens weer aan het schrijven van een boek te zetten dat nooit af zou komen.¹⁵

Een bijzondere blik op Uhse's gedachtenwereld boden de (enkele honderden) kranten- en tijdschriftartikelen van zijn hand, die ik heb aangetroffen in diverse digitale en fysieke archieven en die voor zover ik heb kunnen nagaan nog niet eerder onderwerp van studie ge-

¹² Joel Agee (1981): *Twelve Years. An American boyhood in East Germany*. New York: Farrar, Straus & Giroux Inc.; Duitse vertaling: Joel Agee (2009). *Zwölf Jahre. Eine amerikanische Jugend in Ostdeutschland*. München: Carl Hanser; daarnaast ook is informatie te vinden in Alma Neuman (1993). *Always Straight Ahead. A memoir*. Baton Rouge: Louisiana State University Press; Lenka Reinerová (2006). *Es begann in der Melantrichgasse: Erinnerungen an Weiskopf, Kisch, Uhse und die Seghers*. Berlin: Aufbau; Edith Anderson (2007). *Liebe im Exil*. Berlin: BasisDruck Verlag; en Ruth Liepmann (2011). *Vielleicht ist Glück nicht nur Zufall. Erzählte Erinnerungen*. [Bd. 9 der Reihe editionfünf]. Gräffeling: Silke Weniger.

¹³ Het predikaat 'synthetisch' geldt overigens niet voor het al eerder genoemde huzarenstuk dat Günter Caspar heeft volbracht met het uitbrengen, tussen 1974 en 1981, van Uhse's *Gesammelte Werke* (GW). Opvallend is wel dat in de biografische beschrijvingen die daarin voorkomen dezelfde gaten vallen als in de door Uhse zelf gepubliceerde biografische schetsen.

¹⁴ Zie in dit verband Walther (1984), Caspar (1984) e.a.

¹⁵ Bedoeld wordt het tweede deel van de bundel *Die Patrioten*, waarvan het eerste deel, *Abschied und Heimkehr* verscheen in 1954. Het, tweede, onvoltooide deel verscheen postuum in 1965. In één bundel werden ze uitgegeven in 1968. Vgl. Bodo Uhse (1968). *Die Patrioten. Roman. Erstes Buch: Abschied und Heimkehr. Fragment des zweiten Buches*. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag. Het fragment van het tweede boek begint op p. 575ff.

weest zijn.¹⁶ Uhse heeft die artikelen geschreven als journalist en/of redacteur, functies waarbij verondersteld kan worden dat er een zekere (economische) afhankelijkheid bestond van de overtuiging van de eigenaar van de kranten waarvoor hij schreef. Die artikelen wekten soms verbazing door de felheid ervan: de toon die hij erin hanteerde, het redeloos antisemitisme, suggereerde een auteur die in ideologisch opzicht dermate van de nijvere en toegewijde Bodo Uhse zoals die door de DDR-biografen beschreven was afweek, dat er bijna van een andere persoon sprake leek te zijn. De indruk die ze nalaten wordt echter gelogenstraft door andere artikelen van zijn hand die we aantreffen in een aantal tijdschriften die afkomstig zijn uit de hoek van de nationaalrevolutionaire bewegingen, waarvan ook de linkervleugel van de NSDAP deel uitmaakte, en die eveneens buiten het zicht van de DDR-biografen lijken te zijn gebleven. Daarin ontbreekt het primitieve racisme in het taalgebruik, en stelt hij zich veel meer op als ‘verstandig’ en analyserend redacteur dan als propagandist.

Naast de perspublicaties is een aantal literaire proefballonnetjes van Uhse's hand uit de late jaren twintig en vroege jaren dertig voorhanden, korte verhalen, die ons inzicht bieden in de wijze waarop hij, geheel onafhankelijk van de machtsstructuren waaraan hij zich op zijn werkplek te conformeren had, in het leven stond. Daarin zien we een derde Uhse, die, meelevend en sociaalvoelend, de agressie ontbeert die hij als nationaal-socialistisch journalist ten toon spreidt.

Om ons een beeld te kunnen vormen van de invloed van de buitenwereld op Uhse's standpunten, om de gevolgen van het dagelijks leven op zijn oordeelsvorming te kunnen begrijpen, met name daar waar hij als nieuws- of propagandaconsument heeft opgetreden, is een reeks van algemeen historiografische onderzoeken geraadpleegd, met onderwerpen die raken aan stromingen, groepen of gebeurtenissen, waarmee hij blijkens zijn uitspraken en informatie van derden in aanraking is gekomen, en die hem beïnvloed (kunnen) hebben bij het bepalen van zijn keuzes.

Met behulp van die brede oriëntatie op Uhse's niet-literaire nalatenschap van voor 1933 en door hem nadrukkelijk te beschouwen in de politiek-maatschappelijke context van zijn tijd zal getracht worden de logica die hem tot zijn beslissingen en keuzes heeft aangezet te begrijpen. Daartoe zal het belang van een aantal door hem meebeleefde ‘grote’ historische

¹⁶ Voor wat betreft de toegang tot de in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* opgenomen artikelen die zich ongesorteerd in het *Stadtarchiv* van Itzehoe in de “Sammlung Dohnke” bevonden ben ik bijzondere dank verschuldigd aan Kay Dohnke, die dat archief, jaren geleden alweer, heeft samengesteld. Ook de documenten uit zijn familiearchief en de gesprekken die ik met hem heb gevoerd – zowel *peer to peer* (in de jaren 2014-2019) als *face to face* (in juni 2015), boden een verhelderend inzicht in de persoon Uhse en zijn verblijf in Itzehoe. De Sammlung Dohnke is in 2019 overgebracht naar het *Landesarchiv* Schleswig-Holstein te Schleswig, onder Abt. 399.251.

gebeurtenissen nader beschouwd worden. *No man is an island*,¹⁷ en gezien de turbulentie van de tijd waarin hij leefde mag aangenomen worden dat hij, als politiek dier, in een constante interactie met zijn omgeving gevormd is. Hoe die vorming heeft plaatsgevonden, en welke wegen hij met de gegeven kaarten op zak door het leven heeft bewandeld zal dit onderzoek duidelijk trachten te maken.

Daarin ligt tevens de uitdaging besloten, en dat tilt het onderzoek uit boven een loutere biografische analyse, om te begrijpen hoe de politieke bewegingen op de uiterste flanken zich gedurende de Weimarjaren tot elkaar hebben verhouden.¹⁸ De controverser links - rechts, zoals die de wereld sinds de Tweede Wereldoorlog en met de Koude Oorlog in prettig te begrijpen hebben heeft verdeeld, blijkt in die tijd net zo min te hebben bestaan als de laatste jaren opnieuw het geval is.¹⁹ Ook toen, net als in deze vroege 21ste eeuw, was er sprake van een strijd om een parlementaire meerderheid die leidde tot allerlei politiek-ideologische gedachtengangen en gelegenheidsverbintenissen, waarvan de precieze plek tussen links en rechts niet geheel te duiden was. Een analyse daarvan zou Uhse's overstap van de NSDAP naar de KPD voor ons begrijpelijker kunnen maken. Vanuit het aldus ontstane vogelperspectief waarmee we vanuit de eenentwintigste eeuw naar het toneel waarop zijn leven zich heeft afgespeeld kunnen kijken, is het mogelijk een biografie te schrijven, die niet alleen uitgaat van Uhse's autobiografische geschriften - waarvan de informatie ditmaal is getoetst aan nieuwe bronnen - maar die tevens gebruik maakt van een veelheid aan oorspronkelijk materiaal dat hij gedurende zijn carrière heeft 'veroorzaakt'. Op die wijze wordt getracht een nieuw, niet door de Kulturpolitik van de DDR verkleurd inzicht te krijgen in de ideologische oorsprongen die geleid hebben tot zijn radicale wisseling van politieke standpunten.

Die laatste alinea raakt aan de belangrijkste onderzoeksvraag van deze dissertatie: we kunnen ons dankzij de door dit onderzoek nieuw verworven inzichten afvragen of Uhse's overstap van NSDAP naar KPD, die in de literatuurgeschiedenis van de DDR als radicale beslissing

¹⁷ "No man is an island", een beroemde regel uit *Devotions upon Emergent Occasions*, een geschrift uit van de hand van de Engelse dichter John Donne uit 1624. Vgl. John Donne (2014). *Devotions upon Emergent Occasions. Meditation XVII*. Adelaide: Adelaide University (e-book). Bron: <https://ebooks.adelaide.edu.au/d/donne/john/devotions/complete.html>, stand 25-10-2019.

¹⁸ Daaraan is in de jaren na de Tweede Wereldoorlog al aandacht besteed door o.a. Armin Mohler (1950). *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918 – 1933. Grundriß ihrer Weltanschauungen* (Diss.). Basel: Universität Basel, O.E. Schüddekopf (1960). *Linke Leute von Rechts: die national-revolutionären Minderheiten und der Kommunismus in der Weimarer Republik*, en Kurt Sontheimer (1962). *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München: Nymphenburg.

¹⁹ Vergelijk in dit verband onder andere de in het begin van 2018 aangetreden regering in Italië, bestaand uit een op de stedelijke bevolking gerichte racistisch-nationalistische (reactionair-rechtse) partij (Lega Nord) aan de ene en een overwegend op de armere agrarische bevolking gerichte activistisch-revolutionaire (linkse) partij (Movimento Cinque Stelle), die als enige gemeenschappelijke factor de afkeer van de bestaande politiek (en al snel ook van elkaar) bleken te hebben.

en als unique selling point van zijn persoon is gaan gelden, wel zo opzienbarend van karakter is geweest als ons door de DDR-historiek is overgeleverd? Is zijn 'switch' in plaats daarvan, zowel in programmatisch opzicht als vanuit Uhse's persoonlijk standpunt gezien, niet meer geweest dan een (enigszins) gewijzigde interpretatie van eenzelfde politieke realiteit? Een aantal afgeleide, meer op Uhse's persoon gerichte vragen zal aan de hand van het aangetroffen bronnenmateriaal eveneens worden onderzocht.

c. De schrijver en zijn autobiografie: haar waarde als biografische bron en de zoektocht naar de grens tussen feit en fictie

Onze zoektocht naar bronnen die duidelijk kunnen maken welke de drijfveren zijn geweest die Uhse hebben aangezet tot zijn overstap van NSDAP naar KPD, die zijn beslag vond in de winter van 1930-1931, wordt gefaciliteerd door het feit dat hij enkele jaren daarna, in 1935, *Söldner und Soldat*, zijn levensverhaal tot op het moment van zijn knieval voor het communisme, heeft gepubliceerd. Hij verhaalt in het boek van zijn belevenissen voorafgaand aan zijn vertrek bij de NSDAP. Het boek is, zo is tijdens dit onderzoek gebleken, van groot belang geweest voor de wijze waarop Uhse's leven vóór 1933 herinnerd wordt, en is er voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor dat we zijn overstap naar de KPD als hoogtepunt van zijn politieke ontwikkeling zijn gaan beschouwen. In die zin lijkt het boek het effect te hebben gehad dat hij beoogde: het heeft de Uhse-biografie in de DDR uiteindelijk zodanig gestuurd, dat die, gebruik makend van die elementen die hij de biografen zelf heeft voorgeschied, een bepalende bijdrage heeft geleverd aan zijn reputatie als modelantifascist. Het boek bevat echter ook een myriade aan aanwijzingen, toespelingen en verontschuldigheden die ons duidelijk maken dat zijn overstap niet zo resoluut is geweest, maar dat er sprake is geweest van een zoektocht van meer dan een decennium, die hem eerst bij de militant-nationalistische Bund Oberland en vervolgens bij de NSDAP terecht deed komen, om hem uiteindelijk te laten eindigen als kandidaat-lid van de KPD.

De feitelijke juistheid van wat het boek ons vertelt staat echter allerm minst vast; dat wordt niet in de laatste plaats veroorzaakt door Uhse zelf: hij brengt ons meteen op de titelpagina al aan het twijfelen door daar het predikaat "Roman" aan het boek mee te geven, en zadelt ons zo op met de vraag in hoeverre er sprake is van een zuivere weergave van zijn ervaringen, en in hoeverre hij zijn fantasie – zijn creativiteit – op de vrije loop heeft gelaten. Waar, met andere woorden, kunnen we de grens tussen feit en fictie vinden?

Het probleem van het vaststellen van het waarheidsgehalte van een autobiografie – daar gaat het hier om – is al decennia onderwerp van onderzoek geweest, waardoor ons inmiddels een breed instrumentarium ter beschikking staat dat behulpzaam kan zijn bij de zoek-

tocht naar die waarheid, die ons, *Söldner und Soldat* lezende, moet helpen het boek te interpreteren, als hulpmiddel bij het vervaardigen van zijn biografie.

Helga Schwalm (2014) helpt ons een beetje op weg met een basale definitie van het autobiografisch genre: “Life Writing ...”,²⁰ noemt ze het, “... denotes all modes and genres of telling one’s own life”, en “autobiography as a literary genre signifies a retrospective narrative that seeks to tell the author’s own life, or a substantial part of it, seeking (at least in the classic version) to reconstruct his/her personal development within a given historical, social and cultural framework”.²¹ In die omschrijving herkennen we Uhse’s poging om zijn leven en politieke ontwikkeling in kaart te brengen - *Söldner und Soldat* voldoet min of meer aan de definitie – maar de grens tussen fantasie en werkelijkheid wordt er niet duidelijk door. Die kunnen we alleen bepalen door zijn relaas te toetsen aan externe bronnen.

Die maken het, na lezing van het boek, inderdaad mogelijk om vast te stellen dat Uhse zijn carrière in journalistiek en politiek van zijn zeventiende tot zijn negenentwintigste weliswaar min of meer getrouw heeft beschreven, maar hij zet ons tegelijkertijd weer op het verkeerde been door die getrouwheid zoals gezegd middels de ondertitel “Roman” te relativeren.²²

Zoals we later zullen zien is de poging die hij doet om ons voor wat betreft zijn politieke stellingname in onzekerheid te brengen gezien zijn staat van dienst begrijpelijk. Hij heeft met zijn boek dan ook niet zozeer de bedoeling gehad om zijn leven te beschrijven. Het is veel eerder bedoeld als een gedetailleerd uitgewerkte verontschuldiging voor de door hem begane ultieme misstap, zijn lidmaatschap van de NSDAP, een rekenschap van de *Irrtümer* en de *Umwege*²³ die hem daartoe hebben aangezet. Tegelijkertijd tracht hij ons milder te stemmen door ons, middels de verwijzing naar het fictionele gehalte van het boek, ‘Roman’, de betrekkelijkheid van die vergissingen te tonen. Hij lijkt daarmee een voorschot te hebben genomen op hetgeen Doris Lessing in het eerste deel van haar autobiografie *Under my skin* (1994) opvoert als principale reden om je autobiografie te schrijven: doe het in elk geval

²⁰ Vergelijkbare definities zijn onder andere „lebensgeschichtliches Erzählen“, in: Neva Šlibar (1995). „Biographie, Autobiographie – Annäherungen, Abgrenzungen“. In: *Geschriebenes Leben. Autobiographik von Frauen*. Hrsg. Michaela Holdenried. Berlin, p. 390-401; “self referential practices” die handvatten zouden bieden om “negotiating the past” en “reflecting on identity” van Sidonie Smith en Julia Watson (2001), cit. Manfred Mittelmayr (2009). „Die Autobiographie im Kontext der ‚Life-Writing‘-Genres“. In: Fetz, Bernard (Hrsg.) (2009). *Die Biographie - Zur Grundlegung ihrer Theorie*, p. 69 - 101.

²¹ Helga Schwalm (2014). “Autobiography“. In: Peter Hühn et al. (eds): *The living handbook of narratology*. Hamburg: Hamburg University. Bron: www.lhn.uni-hamburg.de/article/autobiography, stand 17-10-2019.

²² Op de redenen en op de gevolgen van het relativeren van zijn rol in de gelederen van de NSDAP van ongeveer 1921 tot zijn vertrek bij die partij zal worden ingegaan in hoofdstuk 2.b. van deze dissertatie, waarin het doel dat Uhse had met het schrijven ervan zal worden uiteengezet.

²³ Naar Uhse’s autobiografische *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 593.

voordat de een of andere biograaf zijn begerig oog op je leven laat vallen, voordat een dilet-
tant met je lotgevallen aan de haal gaat. Je kan het het beste zelf.²⁴

Het heeft er dus alle schijn van dat Uhse met het boek een eerste verdedigingslinie heeft
willen opwerpen tegen mogelijke aantijgingen als zou hij medeschuldig zijn aan de wanda-
den van zijn voormalige partijgenoten: “You cannot sit down to write about yourself without
rethorical questions of the most tedious kind demanding attention: [...] “Why an autobiog-
raphy at all?” The answer was: “Self-defence. Biographies are being written””.²⁵ Dat maakt
Uhse's principale reden om zijn autobiografie te schrijven duidelijk: hij heeft zijn leven willen
weergeven zoals hij herinnerd wilde worden, ontdaan van de onaangename ‘bruine’ rand-
jes.²⁶

Eén van de bijkomende doelen van dit onderzoek heeft daarmee te maken, namelijk, het
bovenstaande in aanmerking genomen, om na te gaan op welke wijze hij zijn verleden ver-
vormd heeft, zo, dat zijn carrière bij de KPD, die rond de publicatie van *Söldner und Soldat*
net een aanvang begon te nemen, door zijn ‘vergissingen’ geen schade zou lijden. Niet alleen
zal daartoe de grens tussen feit en fictie worden verkend, ook is, aan de hand van een aantal
gebeurtenissen, bepaald hoe Uhse zijn levensbeschrijving heeft ‘teruggeconstrueerd’. Dat
‘terugconstrueren’ is voor hem een middel geweest om ons een beeld van zijn leven voor te
zetten dat ontdaan was van de discutabele episodes daaruit, die hem in zijn loopbaan als
antfascist reputatieschade zouden kunnen opleveren.

Dat impliciete doel van zijn boek moge duidelijk maken dat zijn verhaal niet noodzakelijker-
wijs een waarheidsgetrouwe weergave hoeft te bieden: de schrijver die zijn autobiografie
schrijft, heeft daarmee een bedoeling. Hij geeft, wanneer hij zijn leven beschrijft (en dus als
beste op de hoogte verondersteld kan worden van wat hij in de beschreven periode gedacht
en geloofd heeft), vooral inzicht in de episodes van zijn bestaan die hij voor zijn ‘nagedach-
tenis’ vermeldenswaard vindt.²⁷ Hoewel dat aspect een mate van overweging in zich draagt,
is er daarbij ongetwijfeld ook sprake van een minder bewuste keuze van die episodes: de
schrijver is bij het beschrijven van zijn leven afhankelijk van zijn herinnering, en de recon-
structie van dat leven zal dus de kernelementen bevatten die zijn geheugen heeft vastge-

²⁴ Biografen, zo stelt Doris Lessing, worden door schrijvers – als de potentiële subjecten van een biografie –
vaak neergezet als “monsters of cynicism, opportunism, tactlessness, or tin-eared stupidity”. Cit. Hermione Lee
(2009). *Biography. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, p. 98.

²⁵ Ibid.

²⁶ Vgl. hiertoe hoofdstuk 2 van deze dissertatie, waarin uitgebreid wordt ingegaan op de regie die Uhse over
zijn levensbeschrijving heeft gevoerd.

²⁷ Zie Helga Schwalm (2014). “Autobiography”: “With its several dimensions of social ‘relatedness’, then, auto-
biographical writing is never an autonomous act of self-reflection. [...] From a sociological angle, it may be
considered a form of social action making sense of personal experience in terms of general relevance”.

houden.²⁸ Hij beschrijft zijn leven dus niet zoals het werkelijk heeft plaatsgevonden, maar maakt een selectie uit de herinneringen die hij aan een aantal 'voorgesorteerde' fragmenten van dat leven heeft. Die herinnering hoeft op haar beurt ook weer niet objectief te zijn, omdat het geheugen en wat het bewaart door de tijd worden aangetast. Ook het fenomeen wensdenken kan de herinnering kan verstoren: hoe wil ik dat het geweest zou zijn.²⁹

Uit het bovenstaande moge blijken dat de vaagheid van de grens tussen feit en fictie kan ontstaan op het moment dat het verleden 'bewerkt' wordt in het brein van de autobiograaf, in een bewust proces van interpretatie van belevenissen en indrukken enerzijds, of in het onderbewustzijn als het gevolg van een vervaagde of gekleurde herinnering aan de andere kant. De rol die de auteur in de verschillende functies speelt, in de verschillende verschijningsvormen, is daarbij van belang. Hij treedt op als terugdenker, de bron die de herinneringen 'selecteert', als auteur, degene die de herinneringen interpreteert en er een narratieve samenhang aan geeft, en als hoofdpersoon van het verhaal, die reageert op de impulsen die het leven op hem loslaat, die hij van buitenaf te verwerken heeft gekregen.³⁰ Die verschillende 'vertaal'-functies die de autobiograaf vervult, die in een niet exact vast te stellen wisselwerking in zijn brein tot een synthese komen, bepalen uiteindelijk de mate van historische betrouwbaarheid van de reeks van de als levensbeschrijving geboekstaafde "selbstvollzogene Handlungen"³¹ uit zijn verleden.

Als we Uhse's *Söldner und Soldat* nader beschouwen, dan zien we dat het boek in elk geval in narratief opzicht alle kenmerken van een zuivere autobiografie vertoont. Zo maakt het ons, in retrospectief, en chronologisch min of meer kloppend, deelgenoot van zijn belevenissen als verhaald vanuit de eerste persoon. Het beschrijft, volgtijdelijk van gebeurtenis naar gebeurtenis, zijn leven in de specifieke historische context, en het is daarom goed mogelijk om hetgeen hij in zijn autobiografie beweert te toetsen en om zo zijn leven te reconstrueren.³²

²⁸ Vgl. voor de werking van het geheugen en de onbewust tot stand komende onjuistheden die in het proces van herinneren ontstaan, door het verdwijnen of vervormen van bepaalde herinneringen, de psycholoog Daniel L. Schacter (2002). *How the Mind forgets and remembers. The seven Sins of Memory*. New York: NYT Notable Books, p. 154. Mensen hebben de neiging, aldus Schacter, "to misremember".

²⁹ De door Gusdorf aan de autobiografie toegedichte rol van *Mittel der Selbsterkenntnis* en de authenticiteit die daaruit zou moeten voortvloeien is daarom waarschijnlijk ook als wat naïef te kwalificeren. Vgl. Georges Gusdorf (1989). "Voraussetzungen und Grenzen der Autobiographie". In: *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischen Gattung*. Ed. Günter Niggel. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, p. 130. Cit. Manfred Mittelmayer (2009). „Die Autobiographie im Kontext der ‚Life-Writing‘-Genres“. In: Bernard Fetz (Hrsg.) (2009), *Die Biographie*, Berlin: De Gruyter, p. 73.

³⁰ Vgl. met betrekking tot de verschillende rollen van de protagonist o.a. Neva Šlibar (1995). *Biographie, Autobiographie*, p. 396. Cit. Mittelmayer (2009), p. 78.

³¹ Karakterisering van het genre door Jürgen Lehmann (2007). "Autobiographie". In: *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*. Bd. 1. [Hrsg. Klaus Weimar, Harald Fricke u.a.] Berlin: De Gruyter, p. 169.

³² Uhse heeft het ons in die zin makkelijk gemaakt dat hij zijn verhaal de geschiedenis (waarin hij soms een actieve rol speelde, andere keren weer toeschouwer was) laat volgen, en dat we die als referentie kunnen

Het boek zelf is niet radicaal vernieuwend. In de door hem gebruikte methoden van *Selbstdarstellung* houdt hij vast aan de traditionele wijze van ‘autobiograferen’, zoals gezegd in een chronologisch verlopend relaas, verhaald vanuit de eerste persoon, en verteld vanuit het ‘heden’, of in elk geval vanuit het ‘nu’ van de verteller.³³ Toch is het boek intrigerend door de spanning die ontstaat tussen de neiging van de verteller om een zo precies mogelijke weergave van zijn (verbeelde) leven te geven aan de ene, en het creatieve proces – onder de pretentie niet slechts een chroniqueur te zijn maar wel degelijk een literair onderlegde auteur – aan de andere kant.

Die ambivalentie maakt dat de grenzen tussen waarheid en fictie vaag zijn, en dat niet duidelijk is aan te geven of het gaat om een zuivere autobiografie of om een autobiografische roman. Die mogelijke discrepantie tussen *Wahrheit* en *Dichtung* maakt dat de identiteit, de rol van de schrijver die pendelt tussen het ‘verhalende’ en het ‘ervarende’ subject, niet altijd even makkelijk te bepalen is. Het verhalende subject heeft over het algemeen de bedoeling aan te tonen dat hij zijn leven ‘onder controle’ heeft gehad. Uhse doet dat ook: hoewel hij – als de belever – in *Söldner und Soldat* soms een onzekere en besluiteloze indruk maakt, zelfs een beetje als *Schlemil*³⁴ figureert – en als hij dan eindelijk een besluit neemt blijkt dat in retrospectief het verkeerde te zijn geweest – laat hij in zijn relatie tot anderen, soms richtinggevend historische figuren, zien dat hij ‘in control’ is geweest, en dat zijn oordeel goed, en zijn keuzes en zijn sym- en antipathieën weloverwogen en effectief zijn geweest.

Hij gebruikt daarvoor een simpele methode, die het ons mogelijk maakt te voorspellen wie van de deelnemers aan zijn verhaal, de passerende entourage, in hun relatie tot de hoofdpersoon aan de goede, en wie aan de foute kant terecht gaan komen. Hij schetst in zijn boek de potentieel ‘foute’ passanten vaak karikaturaal (zij het meestal zeer treffend), zowel in hun voorkomen (*Gauleiter* Hinrich Lohse’s postuur en borrelglazenbril) als in hun gedragingen (Paul Schneiders pseudoreligieuze beleving van het nationaal-socialisme), waardoor hij ze

aanhouden: “Autobiography focuses on the life of an individual within its specific historical context”. Vgl. Schwalb (2014).

³³ Zie hiertoe de definitie die er in 1975 door Philippe Lejeune is gegeven *Le pact autobiographique*: de autobiografie dient te worden beschouwd als een “... rückblickende Prosaerzählung einer tatsächlichen Person über ihre eigenen Existenz, wenn sie den Nachdruck auf ihr persönliches Leben und insbesondere auf die Geschichte ihrer Persönlichkeit legt”. Philippe Lejeune (1994). *Der autobiographische Pakt*. Frankfurt/Main: Suhrkamp. Zie ook Mittelmayers (2009) paragraaf „Festlegungen: die traditionelle Konzeption der Autobiographie“, waarin o.a. verwezen wordt naar Gusdorfs *Voraussetzungen und Grenzen der Autobiographie* (1956), Olneys *Autobiography and the Cultural Moment* (1980) en Pascals *Die Autobiographie. Gehalt und Gestalt* (z.j.). Lut Missine haalt Thomesé aan die Lejeunes pact samenvat door te stellen dat de lezer weet dat hij met een autobiografie te maken heeft wanneer er sprake is van een dubbele identiteit: auteur = verteller en verteller = personage. Lut Missine (2013). *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen: Vantilt, p. 163f.

³⁴ Karakterisering door Gustav Regler. Gustav Regler (1935). „Schlemil unter Mördern“. In: *Almanach*, p. 22.

enigszins ridiculiseert, terwijl zijn (toekomstige communistische) medestrijders in zijn schetsen nooit de mise-en-scène hebben van idioten, maar robuust zijn in hun uiterlijk, of anders in elk geval in hun handelen. Hij helpt ons met die beschrijvingen – die zonder twijfel fictionele elementen bevatten – de grens tussen realiteit en fictie, tussen biografische feiten en literaire stijlfiguren, te verduidelijken. Waar daarna nog twijfel zou bestaan over de bedoeling van het boek verdwijnt die als we de ondertitel ervan zien: “Roman”.

Uit dat fictieve aspect kan worden afgeleid dat een grondig bestuderen van *Söldner und Soldat*, hoewel het, als reflectie van Uhse's denken en handelen gedurende zijn leven voor de Machtergreifung, enig inzicht in zijn persoonlijkheid biedt, onvoldoende is om tot een volledige reconstructie van zijn belevenissen en hoe hij daarop reageerde te komen. Daartoe dienen we ons te richten op andere bronnen, die zoals gezegd dankzij de nijvere schrijverij van hemzelf en zijn politieke disgenoten in ruime mate voorhanden zijn.

De artikelen die hij voor ‘zijn’ kranten heeft geschreven, net zoals degene die hij geschreven heeft voor een aantal tijdschriften, onder andere uit de entourage van de gebroeders Strasser, de vormgevers van het ‘linkse’ nationaal-socialisme, vormen een toetsingskader voor hetgeen hij in *Söldner und Soldat* heeft beweerd. Toegegeven: de kranten hadden een overwegend propagandistisch doel en zullen geen volledig objectieve attitude ingenomen hebben waar het politieke kwesties aanging, maar Uhse's mate van geïnformeerd zijn kan zijn persoonlijke betrokkenheid of aanwezigheid bij bepaalde kwesties aantonen. Daarnaast kan die betrokkenheid in veel gevallen bevestigd worden door secundaire bronnen – hij was een in de regio Itzehoe een redelijk bekende persoonlijkheid – en uit historische documentatie. Er is dus voldoende materiaal voorhanden om zijn beweringen in die mate te toetsen, dat een min of meer helder beeld van zijn leven gedurende de Weimarer Republik verkregen kan worden.

d. De biografie en zijn doelstelling. Bronnen. Levensbeschrijving of geschiedschrijving

Bij het componeren van Uhse's biografie, gebruik makend van zijn autobiografie, speelt niet alleen het kennen van de bedoelingen van de autobiograaf een rol, maar dient ook van enige introspectie sprake te zijn: ook het doel dat de auteur als biografie met het schrijven van het verhaal heeft, en dat het boek haar uiteindelijke vorm geeft is van belang. Die biografie kan verschillende redenen hebben, verschillende doelen nastreven met het schrijven van het boek.

Traditioneel werden biografieën werden vooral geschreven om de lezer een spiegel voor te houden, als voorbeeld van hoe ze hun leven konden inrichten: de protagonist werd ten tone-

le gevoerd – al sinds de Griekse oudheid trouwens³⁵ – als lichtend voorbeeld voor de lezer, al dan niet deugdzaam. De levensbeschrijving bevatte vaak een moraliserende boodschap, en de beschreven karaktertrekken van het subject waren meestal niet naar waarheid weergegeven, maar uitgedokterd, schematisch, anekdotisch van aard. Het ging er tenslotte alleen om het te schetsen (voor)beeld, en niet om het waarheidsgehalte.

Het presenteren van de protagonist als lichtend voorbeeld van hoe je je leven moet leiden is inmiddels een vorm die wat achterhaald is,³⁶ maar het gebruiken van het genre om een episode van de geschiedenis te analyseren of te beschrijven met een gedurende die periode figurerende persoonlijkheid in de hoofdrol, is, ook getuigende het voor u liggende verhaal, zeer actueel. Het op die wijze benaderen van het subject levert misschien niet een nauwgezette levensbeschrijving van de persoon in kwestie op, maar kan, doordat het standpunt van de protagonist wordt afgezet tegen de ‘officiële’ historiek, verrassende inzichten bieden in het verloop van de geschiedenis. Het leven van de hoofdpersoon bepaalt dan vanuit welk perspectief of welke perspectieven, en vanuit welke discipline(s) er naar de materie wordt gekeken.³⁷

Over het algemeen zal zo’n biografie dus het leven van de protagonist tot onderwerp hebben, waarin vooral (een episode uit) de tijd waarin hij leefde en de specifieke ‘tak van sport’ waarin hij functioneerde of excelleerde een nadere rol is weggelegd. Ook is het bij een biografie van een ‘historisch’ figuur voor de biograaf in elk geval van belang om, naast enige empathie jegens zijn protagonist, zich te verdiepen in de geschiedenis van de betreffende periode. Een grote uitdaging is dan ook om zijn navorsingen naar en de ‘communicatie’³⁸ met hem of haar zo te laten plaatsvinden, dat die activiteiten resulteren in een biografie die recht doet aan het geleefde leven, gebaseerd is op helder verantwoorde bronnen, een kritisch oordeel geeft omtrent zijn of haar handel en wandel, daarnaast leesbaar is en al met al beschikt over een zekere mate van wetenschappelijke kwaliteit.

³⁵ Barbara Tuchman noemt Plutarchus, de “Father of Biography”, als voorbeeld. Barbara W. Tuchmann (1985). “Biography as a Prism of History”. In: Marc Pachter (ed.). *Telling lives. The Biographer’s Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p. 133.

³⁶ Hoewel je je kan afvragen in hoeverre biografieën van sporters en filmsterren die rol niet nog steeds hebben.

³⁷ In de zin die Bernd Hamacher hieromtrent hanteert met betrekking tot een Goethebiografie van de hand van de Hertogin van Saksen, waarin de protagonist in verschillende rollen en identiteiten wordt voorgesteld: als dichter, als schrijver, als wetenschapper, als minister en als ‘vriend der kunsten’. Vgl. Bernard Fetz (2009). „Die vielen Leben der Biographie. Interdisziplinäre Aspekte einer Theorie der Biographie“. In: Bernhard Fetz (Hrsg.). *Die Biographie – Zur Grundlegung ihrer Theorie*, p. 19; cit. Bernd Hamacher (2007). „Schall und Rauch“. Historische Kernbereiche der Germanistik im Lichte der Fachentwicklung: Poetik – Biographik – Lexikographie“. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 81 (2007) H. 4, p. 638 – 656, hier p. 640f.

³⁸ ‘Communicatie’ in letterlijke zin is vaak niet mogelijk aangezien het subject meestal al is overleden. Met de term worden de – persoonlijke – vragen bedoeld die de biograaf aan het subject stelt, en die door hem middels uitspraken die in directe bronnen – autobiografisch materiaal, brieven, dagboeken en memoires bijvoorbeeld – gedaan worden, beantwoord worden.

Bamberg, den 11. Oktober 1901.

Hans lieber Freund,

Es bringt mich in Gedanken, wenn man denkt an mich
aller Kraft, die zu sprechen. Ich habe immer noch das Gefühl an
Bergsteigen, als ich damals dort war. Ich spreche dir zu neuen Taten, die du
Hindernisse selbst gemacht hast, um sie zu überwinden, aber ich denke, daß ich für
dieses Werk noch zu wenig und zu kleinen Taten geworben.
Nur noch ein letztes Mal kann ich mich um die Erinnerung an
jener unvergessenen Nacht freuen, die ich dir, der geliebten Schwester,
den mein letzter geistiger Kampf das Leben zu bewahren
meinen Leben, mich immer noch aufgegeben und ich mit
meinem Leben zu kämpfen, das ich in mein Leben. Ich bin es
nicht gelungen, jedoch für die großen Taten der Menschheit zu
kämpfen. Ich bin selbst ein Mensch, der die großen Taten
lebt, das ich nicht mehr, ich habe das Gefühl, daß ich zu
nicht gelungen ist. Ich bin immer noch, das ich nicht
nicht alles gewollt, alles übergeben, und das Leben ist, was ich
nicht ist. Ich will die Welt, die mich um mich herum ist, zu
verstehen, so wie ich sie nicht verstehen kann. Ich, der ich

Afb. 2: Een wat moeizaam leesbare primaire bron: een brief van een achttienjarige Uhse aan zijn vriend Hans Severit.

Om dat doel te bereiken dient een hoeveelheid beschikbare bronnen, zowel directe (zoals een autobiografische nalatenschap en archieven, alsmede een scala aan andere biografiegeneratoren, maar ook bijvoorbeeld uit interviews met de protagonist of zijn naasten verkregen informatie (wanneer deze nog in leven zijn)), als indirecte bronnen (getuigenissen en

literaire producties van tijd- of vakgenoten, publicaties in de pers en op beeld- en geluidsdragers) geraadpleegd te worden. De Oostenrijkse literatuurwetenschapper Bernard Fetz stelt dat aan biografisch bronnenonderzoek een zo breed mogelijke oriëntatie ten grondslag dient te liggen, en dat zij – bijvoorbeeld voor het construeren van een schrijversbiografie – zich niet hoeft te beperken tot bronnen van literatuurwetenschappelijke oorsprong, maar dat de zoektocht zich net zo goed kan uitstrekken over bronnen van historische, etnologische of sociaalwetenschappelijke herkomst. Fetz doorloopt in zijn zoektocht naar de aspecten die

ten grondslag liggen aan een serieus bronnenonderzoek onder andere facetten die betrekking hebben op de wijze van overlevering van het materiaal en de vorm waarin zij is aangetroffen, en noemt in dat verband niet alleen wetenschappelijke en literaire teksten als mogelijk waardevol, maar wijst tevens op het belang van brieven, dagboekantekeningen, kattenbelletjes en aanverwante schriftelijke archivalia, en audiovisuele bronnen en getuigenissen uit de entourage van de gebiografeerde als mogelijke bron.³⁹

Overigens is niet alleen de vorm waarin de bronnen zijn overgeleverd van belang, ook het onderscheid tussen bronnen waarvan het overduidelijk de bedoeling (van de protagonist) was dat ze in de openbaarheid zouden komen en bronnen die hij eigenlijk geheim had willen houden of vernietigen, zoals bijvoorbeeld dagboekantekeningen,⁴⁰ geeft een belangrijke intrinsieke boodschap af, die door de biograaf moet worden begrepen.⁴¹

De zoektocht naar bronnen zal uiteindelijk leiden tot een hoeveelheid informatie waaruit de biograaf, met een kritische blik en met het doel van zijn onderzoek voor ogen, een keuze maakt. Zijn interpretatie van het materiaal leidt uiteindelijk tot een portret van het subject, dat voldoet aan hetgeen hij ermee beoogt en dat naar zijn inzicht de gebiografeerde recht doet.

Hoewel het bovenstaande het bestaan daarvan suggereert, beschikt het biografisch genre echter vooralsnog niet over een reeks formeel-methodologische standaarden waarmee de biograaf zijn protagonist en diens nalatenschap te lijf kan gaan. In veel gevallen lijkt de zoektocht naar bronnen een erratisch proces, waarbij toeval en geluk net zo belangrijk zijn als het systematisch doorworstelen van – bijvoorbeeld – het internet.⁴² Evenmin bestaat er een eensluidend theoretisch kader, waaruit een biografisch metamodel (dat betrekking kan hebben op zowel de vorm als op de inhoud van een biografie) te destilleren valt.

Als we echter van de serieuze bedoelingen van de biograaf uitgaan, en we veronderstellen dat hij zich door middel van grondig biografisch onderzoek in zijn onderwerp heeft verdiept, dan bestaat het ‘biograferen’ nog altijd niet uit het simpelweg verzamelen van kennis en

³⁹ Bernard Fetz (2009) „Der Stoff aus dem das (Nach-)Leben ist. Zum Status Biographischer Quellen“. In: Bernard Fetz, (Hrsg.) (2009). *Die Biographie*, p. 103 - 154. Hier p. 104 - 105.

⁴⁰ Zoals het onderscheid tussen dagboekantekeningen die zijn bijgehouden met een eventuele toekomstige publicatie in het achterhoofd, en volledig private dagboekantekeningen. Die laatste categorie zal veel intiemere informatie omtrent de gedachtewereld bieden dan de eerste.

⁴¹ Fetz (2009), p. 106: „Von Quellen zu sprechen, heißt von Lücken zu sprechen“.

⁴² Hoezeer dat het geval is werd geschetst door Wim Hazeu, die zijn Lucebertbiografie vrijwel had afgerond, toen hem door een oude vriendin van zijn subject een bundel brieven ter hand werd gesteld, waaruit bleek dat die, zonder dat daarvan ooit eerder ook maar een glimp was opgevangen, gedurende de oorlog een solide nationaal-socialistische levensvisie was toegedaan, wat een herschrijven van de betreffende periode uit het leven van Lucebert noodzakelijk maakte. Bron: Wim Hazeu, tijdens een lezing te Leiden op 23 maart 2018.

gegevens omtrent het subject en het vervolgens chronologisch rangschikken en noteren van de bevindingen. Die werkwijze leidt tot een louter lineaire, op een aantal door hem als belangrijk beoordeelde feiten of gebeurtenissen gebaseerde levensbeschrijving, die als een sneltrein telkens één van de door de biograaf gekozen hoofdmomenten van het geleefde leven aandoet, daar even bij stilstaat, om zich vervolgens te spoeden naar het volgende station, een volgend kristallisatiepunt dat zich in zijn ogen kwalificeert als noemenswaardig moment in het door hem te beschrijven leven.

Die benaderingswijze zou leiden tot een snelle biografische schets, die – volgens de historicus Jacques LeGoff – weliswaar geschikt zou zijn als necrologie in een krant, maar die zowel de protagonist als zijn biografie zo goed als zeker tekort zou doen, en voorbij zou gaan aan de historische betekenis van het geleefde leven, een schets die “... anekdotisch ...” is, en “... nach platten chronologischen Kriterien verfährt, einer überlebten Psychologie huldigt, und unfähig ist, die allgemeine historische Bedeutung eines individuellen Lebens aufzuzeigen”.⁴³ Er is voor een goede biografie dus meer nodig dan alleen een hoop materiaal.

Analoog aan de door de Britse literatuurwetenschapper Richard Holmes geformuleerde typologie⁴⁴, die het concipiëren van een biografie indeelt in het verzamelen van materiaal (het *bureauwerk*), het bezoeken van getuigen, archieven en plaatsen (het *veldwerk*) en het verwerken van de opgespoorde informatie, het schrijfwerk of *dreamwork*,⁴⁵ moet de biograaf zijn werkwijze dus in een vroege fase van het ontstaansproces van zijn boek in overeenstemming brengen met het door hem beoogde doel ervan, al gedurende een van de eerste, persoonlijke kennismakingen met zijn onderwerp. Vooral zijn rol als observator en zijn vaardigheid om zijn waarnemingen op een zijn doelstellingen ten dienste staande wijze te verwoorden zijn daarbij bepalend.

Daarbij dient hij zich te realiseren dat zijn rol in het proces van ‘herinneren’ (in de zin van het leveren van een bijdrage aan de collectieve herinnering) van groot belang is. Hij is het die vanachter zijn schrijftafel bepaalt hoe aan de protagonist zal worden teruggedacht en welke biografemen⁴⁶ uit de bronnen, uit het leven worden geïsoleerd en doorgegeven aan het na-

⁴³ Jacques LeGoff (1990). „Wie schreibt man eine Biographie“. In: Wagner, Nördlingen (Hrsg.) (1990). *Der Historiker als Menschenfresser. Über den Beruf des Geschichtsschreibers*. Berlin: Wagenbach, p. 103 - 112 (hier: p. 105).

⁴⁴ “Een biograaf overwint de dood; Richard Holmes houdt de 26-ste Huizinga-lezing”; in: *NRC-Handelsblad*, 14 november 1997.

⁴⁵ Vgl. Hans Renders (2006). “Het zelfbewustzijn van de biograaf. Waarom de biografie geen roman is”. In: *Zacht Lawijd. Literair-Historisch Tijdschrift*, Jg. 6, deel 2 (2006-2007). Hoogstraten/Antwerpen/Den Haag: div. uitg., p. 67 - 81.

⁴⁶ ‘*Biographème*’, afkomstig van Roland Barthes: « J'aime certains traits biographiques qui, dans la vie d'un écrivain, m'enchantent à l'égal de certaines photographies; j'ai appelé ces traits des ‘biographèmes’ ». Roland

geslacht. Hij moet zich er echter terdege van bewust zijn dat zijn blik, zijn standpunt en zijn manier van observeren van het subject niet objectief zijn, maar dat de door hem in het subject waargenomen werkelijkheid een geïnterpreteerde werkelijkheid is, geïnterpreteerd door hemzelf, als kind van zijn tijd, van zijn achtergrond en ontwikkeling, en dat hij zijn subject vanuit de samenhang van zijn door die factoren gevormde persoonlijkheid interpreteert. De lezer beziet het subject daardoor dus door de ogen van de biograaf.

Een aldus geconcipeerde biografie heeft, zo kan je op basis van het bovenstaande concluderen, in feite twee 'auteurs': de 'belever' van het leven en de 'beschrijver' ervan, die haar – de biografie – in een staat van reciprociteit elk vanuit hun eigen achtergrond 'sturen', die elkaar *gegenseitig erhellen* door *intime Wechselbeziehungen*.⁴⁷ De bron van een biografie is tenslotte een geleefd leven, waarbij de belever over andere (meer, minder) informatie beschikte dan de beschrijver, waardoor keuzes door eerstgenoemde in de ogen van de biograaf merkwaardig of fout kunnen lijken, terwijl ze op het moment dat ze gemaakt werden volkomen plausibel leken. Het boek is de bundeling van een reeks gebeurtenissen, ervaringen, handelingen, ideeën en prestaties die zich tussen de geboorte en de dood – en soms ook daarna nog – van een individu hebben gevormd en voorgedaan, een leven dat zich in een continue interactie met de omringende wereld, op vele niveaus, heeft afgespeeld, weergegeven door de biograaf die als observator, maar vanuit zijn eigen sociaaleconomische, culturele en politieke omgeving, zijn *Miljöh*⁴⁸, inschattingen gemaakt heeft omtrent de gedachten en drijfveren die de protagonist hebben aangezet tot het nemen van bepaalde beslissingen of het verrichten van specifieke handelingen.⁴⁹

Het feit dat de biograaf daarbij van een afstandje kijkt naar de – vaak reeds overleden – gebiografeerde geeft hem een zekere voorsprong; hij weet iets wat zijn subject niet wist, namelijk hoe het boek – de biografie – afloopt, zelfs voordat het geschreven is. Net zo belangrijk voor de vorm van de biografie is echter het doel dat hij met het schrijven ervan heeft.

De exacte plaats van de biografie (als metabegrip) houdt zich ergens op in de driehoek tussen wetenschap, literatuur en amusement, en wordt vooral bepaald door het doel dat de auteur ervan met het boek heeft. Deze dissertatie is – als voorbeeld – gegoten in de vorm

Barthes (1995-1996). *La Chambre Claire, Oeuvres complètes de Roland Barthes*. Réd. Éric Marty. Paris: Seuil, 1995-1996, tome III, p. 1169.

⁴⁷ Jacques LeGoff (1990), in: *Der Historiker als Menschenfresser*, p. 112.

⁴⁸ Uitdrukking, gebruikt door de Berlijnse tekenaar Heinrich Zille (1858-1929), die zich toelagde op de weergave in tekeningen van Berlijnse stereotypen, mensen die hij op straat tegenkwam, in hun (en zijn eigen) *Miljöh*, hun Berlijnse biotoop, tussen de jaren negentig van de negentiende eeuw en 1929. Veel van zijn tekeningen werden gepubliceerd in het satirische tijdschrift *Simplicissimus*. Vgl. in dit verband Heinrich Zille (1925). *Mein Miljöh. Neue Bilder aus dem Berliner Leben*. Tucholsky noemde hem "[den] Mann, der die reinste Inkarnation Berlins verkörpert". Bron: www.zille-heinrich.de, stand 19-10-2019.

⁴⁹ Fetz (2009), p. 121.

van een historische beschrijving, de vorm die door Barbara Tuchman als “... a Prism of History” wordt beschouwd.⁵⁰ Zij wil zo een episode uit de geschiedenis toelichten door de protagonist te laten figureren als *deelnemer* aan die geschiedenis, als acteur tegen het decor van de tijd waarin hij leefde, om zo die episode voor de schrijver hanteerbaar en voor de lezer bevatbaar te maken: door het universele te verwoorden in het specifieke.⁵¹

De biografie kan dus het middel bij uitstek zijn om de lezer bij de (geschiedenis)les te houden: een individu dat als instrument wordt gebruikt om een deel van de geschiedenis te verhelderen – het hoeft dan niet eens een gevierde tijdgenoot geweest te zijn - is een legitieme wijze – zelfs een methode⁵² - van geschiedschrijving. De mate van wetenschappelijkheid daarvan wordt dan niet zozeer bepaald door de onderwerpkeuze, maar vooral door een mate van eruditie en inlevingsvermogen van de biograaf, gepaard aan een heldere onderzoeksvraag en een kritische benadering van – naspeurbare – bronnen.⁵³

⁵⁰ Barbara Tuchman (1985). “Biography as a Prism of History”, p. 134.

⁵¹ LeGoff spreekt in dit verband van ‘presentatie en duiding van een individueel leven binnen de geschiedenis’. Jacques LeGoff (1990), p. 106.

⁵² Tuchman noemt de methode die geschiedenis voor lezer en schrijver behapbaar moet maken ‘verdichting’: “... in recent history the problem is [...] too much information. If the narrative is to be kept moving, this requires condensing [...] and selection, which is the most delicate. Selection is the task of distinguishing the significant from the insignificant; it is the test of the writer as historian and artist. The governing principle of selection is that it must honestly illustrate and never distort. [The writer] must, therefore, resist the temptation to use an isolated incident, however colorful, to support a thesis [...]. Whether the historian is a Marxist or moralist, a psychologist or a revisionist, is irrelevant. What matters is that he have a conscience and he keep it on guard”. Tuchman (1985), p. 145.

⁵³ Aldus Marita Mathijsen (2017). “Dit is waaraan een wetenschappelijke biografie moet voldoen”. In: *NRC*, 17 november 2017.

2. Afbakening en scope. Uhse's autobiografische publicaties als rechtvaardiging van zijn *Irrtümer und Umwege*. De historische afstand in perspectief

a. *Rekenschap over een bruin verleden. Een autobiografie 'with a cause'*

Am 12. März 1904 als Sohn eines Offiziers geboren, verließ ich die Realschule, nachdem ich mich im März 1920 als ‚Zeitfreiwilliger‘ am Kapp-Putsch beteiligt hatte, im Frühjahr 1921, um als Redaktionsvolontär an ein bürgerliches Blatt in Bamberg in Bayern zu gehen. Dort wurde ich Mitglied des *Bundes Oberland* und nahm am Hitlerputsch im Jahre 1923 teil.

Nach vergeblichen Versuchen mich als Lyriker durchzusetzen, übernahm ich die Redaktion eines nationalsozialistischen Blattes in Ingolstadt im Jahre 1927 [...]. Im Winter 1928 kam ich als Chefredakteur an die erste norddeutsche nationalsozialistische Tageszeitung, die in Itzehoe (Holstein) gegründet wurde, wo die Landvolkbewegung unter der Führung von Claus Heim [...] im Frühjahr von 1929 eine Reihe von Bombenattentaten unternahm. Ich stemmte mich gegen den offiziellen nationalsozialistischen Kurs, der die Landvolkbewegung bekämpfte. Im Herbst 1929 wurde ich unter dem Verdacht der Teilnahme an den Bombenattentaten verhaftet. Nach meiner Freilassung arbeitete ich weiter in der NSDAP als Zugehöriger des Strasser-Kreises. Einige Wochen nach dem Austritt Strassers wurde ich im August aus der nationalsozialistischen Partei ausgeschlossen [....].

Im Kampf für die Freilassung des Bauernführer Claus Heim kam ich mit der KPD in Fühlung [...]. Auf dem deutschen Reichsbauernkongreß im Jahre 1932 wurde ich zum Sekretär des Deutschen Reichsbauernkomitees gewählt [...], und arbeitete bis zum April 1933 in Deutschland. Am 3. November wurde mir durch einen Erlaß der Hitler-Regierung die deutsche Staatsangehörigkeit aberkannt.

Das sind die Daten. Die Entwicklung zu schildern versuche ich in einem autobiographischen Roman, der Anfangs 1935 erscheint.⁵⁴

Aldus vat de dan dertigjarige, op literair gebied nog volledig onbekende Bodo Uhse eind 1934 zijn leven, zoals dat zich had tot op dat moment had afgespeeld, samen. In zijn *Kurze Autobiographie*, waaruit het bovenstaande citaat stamt, somt hij de belangrijkste momenten op die zijn politieke ontwikkeling hebben bepaald, met zijn bekering tot het communisme als onafwendbaar sluitstuk: zijn breuk met het burgerlijk-nationalistische milieu van zijn familie, zijn radicaalnationalistische vorming bij de Bund Oberland en zijn daaropvolgende lidmaatschap van de NSDAP, en tenslotte het feit dat hij in contact komt met de *Landvolkbewe-*

⁵⁴ Bodo Uhse (1935). *Kurze Autobiographie*, in: GW I, p. 599; oorspronkelijk verschenen in *Internationale Literatur. Zentralorgan der Internationalen Vereinigung Revolutionärer Schriftsteller*, (1935), Bd. 5, Nr. 6. Moskau: Verlag für Fremdsprachige Literatur, p. 90.

gung.⁵⁵ Die laatste gebeurtenis, zo laat hij ons weten, doet hem uiteindelijk besluiten te breken met de NSDAP en zich aan te sluiten bij de KPD.⁵⁶ Hij laat in het essay een reeks keuzes, door hem gemaakt in een periode die zich uitstrekte over meer dan een decennium, culmineren in die ene beslissing: om de NSDAP te verlaten, en over te stappen naar de KPD. Die overstap van extreem rechts naar extreem links⁵⁷ wordt later, door hemzelf en door de meeste van zijn biografen,⁵⁸ als een radicaal besluit gepresenteerd en tot cruciaal moment verheven, bepalend voor het verdere verloop van zijn leven en leidend tot zijn succesvolle loopbaan in de hogere cultuurpolitieke echelons van de DDR.

Het essay, dat in een in Moskou uitgegeven internationaal literair tijdschrift gepubliceerd werd,⁵⁹ is een vooraankondiging voor de kort daarna in zijn woonplaats Parijs te verschijnen debuutroman *Söldner und Soldat*, de autobiografische roman waarvan in het citaat sprake is.⁶⁰ De in de *Kurze Autobiographie* opgesomde feiten publiceert hij in hetzelfde jaar nogmaals, gedetailleerder, in het eveneens autobiografische *Irrtümer und Umwege*,⁶¹ een relaas van – de titel wijst er al naar – zijn ‘dwalingen’ voorafgaand aan zijn bekering tot het communisme.

Waarom Bodo Uhse zich in de jaren na zijn vlucht uit Duitsland zo nadrukkelijk met het onder de aandacht brengen van zijn ideologische ommekeer bezig heeft gehouden is begrijpe-

⁵⁵ In Hoofdstuk 8 zal worden ingegaan op de verschillen tussen de *NS-Linke* rond de gebroeders Strasser, de *Arbeitsgemeinschaft Nordwest* van de NSDAP, en de völkisch-reactionaire Münchener vleugel waarover Hitler de scepter zwaaide.

⁵⁶ Een relaas van hoe e.e.a. tot stand is gekomen is te lezen in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 292ff.; van het door hem te ondertekenen document, dat hij verscheurd en weggegooid zegt te hebben, is een kopie bewaard gebleven (*Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251); het document maakt duidelijk waarom hij het niet heeft ondertekend: het zou een totale onderschikking aan de Hitler-NSDAP betekenen. Uhse weigerde dat en heeft de gevolgen (excommunicatie uit de partij: werkloosheid) op de koop toe genomen.

⁵⁷ Op de betrekkelijkheid van het onderscheid tussen rechts en links zal in datzelfde hoofdstuk nader worden ingegaan.

⁵⁸ Hierbij valt te denken aan het als “Nachwort” bij de naoorlogse druk van *Leutnant Bertram* opgenomen relaas van Günter Caspar (1951), evenals diens “Leben und Werk. Eine Chronik” (1984) in de *Almanach* (p. 355 ff.), de biografische hoofdstukken in Bodo Uhse u. Eduard Claudius (1961). *Abriß der Spanienliteratur* en de biografie van Klaus Walther (1984) *Bodo Uhse*. [In der Reihe Schriftsteller der Gegenwart]. Berlin: VEB Volk und Wissen; ook in latere biografische publicaties is echter weinig ruimte voor nieuwe informatie. Zie in dit verband ook Wolfgang Brauer (2013) met zijn „Nachdenken über Bodo Uhse” in *Das Blaettchen*, 16. Jahrgang (2013), Nr. 14, 8. Juli 2013. In publicaties uit de BRD of van na de Wende, waarin een deelaspect uit Uhse’s loopbaan wordt besproken is dikwijls nieuwe, buiten het door hem omschreven kader vallende, informatie voorhanden, bijvoorbeeld Dohnke (1990, 1991), Hanffstengel (1995), Schmidt (2002).

⁵⁹ In *Internationale Literatur*, (1935), Bd. 5, Nr. 6, p. 90.

⁶⁰ Waarschijnlijk is Uhse al in 1933, kort na zijn aankomst in Parijs, met het schrijven van het boek begonnen. Een voorpublicatie ervan verscheen in mei 1934 onder de titel “Die Saalschlacht” in het Moskou gepubliceerde tijdschrift *Internationale Literatur*. In december 1934 verschijnt een ander deel, “Die Reise nach Itzehoe”, in *Neue deutsche Blätter. Monatsschrift für Literatur und Kritik*. II. Jahr (1934), Nr. 12. Red. O.M.Graf, W.Herzfelde, Anna Seghers. Prag, p. 65-128. Vgl. ook Günter Caspar in diens „Nachbemerkung”, in: GW I, p. 636.

⁶¹ *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 593.

lijk. Hij had zich na zijn vlucht uit het nationaal-socialistische Duitsland in Parijs gevestigd, waar hij zich aansloot bij het daar in 1933 opgerichte “Schutzverband deutscher Schriftsteller”,⁶² dat – in elk geval aanvankelijk - overwegend bestond uit een aantal uit Berlijn afkomstige schrijvers die “... freiheitliche und fortschrittliche Anschauungen vertr[a]ten”,⁶³ die net als hij, omwille van hun politieke overtuiging⁶⁴ en de daarmee samenhangende dreigende vervolging, Duitsland ontvlucht waren,⁶⁵ en jegens wie hij rekenschap wilde afleggen over het feit dat hij nog niet lang daarvoor – hij was tenslotte pas in 1930 in ongenade gevallen bij die partij - lid was geweest van de NSDAP.

Daarbij woog zwaar dat zijn betrokkenheid niet alleen had bestaan uit een gewoon lidmaatschap, van iemand die zich op idealistische of desnoods opportunistische gronden middels een louter administratieve verbintenis bij de partij had aangesloten, maar dat hij gedurende de jaren van zijn – verhoudingsgewijs vroege – lidmaatschap⁶⁶ een relatief vooraanstaande positie had bekleed, waarin hij op activistisch en propagandistisch gebied zeer actief was geweest. Hij heeft in die rol, in de niet onbelangrijke positie van *Hauptschriftleiter* van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, het eerste partijgebonden nationaal-socialistische dagblad naast de *Völkische Beobachter* en de grootste NS-krant van Noord-Duitsland,⁶⁷ een belangrijke bijdrage geleverd aan de ambities van de partij met betrekking tot haar expansie in het door haar nog relatief onontgonnen Sleeswijk-Holstein.⁶⁸ Hij had er bovendien als NS-

⁶² De groep noemde zich aanvankelijk „Schutzverband deutscher Schriftsteller – im Ausland“; toen Goebbels de in Duitsland opererende SDS *gleichschaltete* en de naam ervan in „Reichsverband Deutscher Schriftsteller“ gewijzigd werd, liet men de toevoeging „im Ausland“ vervallen. Wolfgang Gruner (2005). „*Ein Schicksal, dass ich mit sehr vielen anderen geteilt habe*“. Alfred Kantorowicz, *sein Leben und seine Zeit 1899-1939*. (Diss.). Kassel: University Press, p. 268 ff. Zie daar ook noot 116 op p. 267: “Seine [van de SDS] Initiatoren waren zumeist Angehörige der Berliner Ortgruppe der SDS.” Cit. Langkau-Alex (2004), *Deutsche Volksfront 1932-1939 – Geschichte des Ausschusses zur Vorbereitung einer deutschen Volksfront*. Berlin: De Gruyter, p. 60.

⁶³ Ibid, p. 267.

⁶⁴ Het ledenbestand van het SDS bestond niet uitsluitend uit communisten. Hieromtrent: Sabine Thiel Kaynis (1973). *Der SDS (Schutzverband Deutscher Schriftsteller) in Berlin und Paris. Die Geschichte eines freiheitlichen Verbandes und seines Schriftführers David Luschnat*. (Diss.). Cincinnati OH: University of Cincinnati, p. 111f.

⁶⁵ Onder hen bevonden zich naast Uhse's mentor Egon Erwin Kisch onder andere Anna Seghers, Alfred Kantorowicz, Rudolf Leonhard, Alfred Kurella, Theodor Balk, Gustav Regler, H.A. Joachim, Max Schroeder en Emil Julius Gumbel.

⁶⁶ Uhse's lidmaatschap dateerde volgens zijn lidmaatschapskaart uit de “Mitgliedskartei” van de NSDAP van 25-7-1927 – hij was toen drieëntwintig jaar oud - en droeg het – zeer lage - lidmaatschapsnummer 65.000. Het aantal geregistreerde leden van de NSDAP bedroeg in haar hoogtijdagen – in april 1944 - meer dan 10 miljoen; na de *Machtergreifung* op 30 januari 1933 kreeg ze de grootste toevloed te verwerken; overigens had men direct na die datum een moratorium op inschrijvingen afgekondigd; dat werd op 1 maart 1933 opgeheven, waarna de toestroom van leden opnieuw op gang kwam. Bron: *Bundesarchiv*, NSDAP-Gaukartei (Ehem. Berlin Document Center B.D.C.).

⁶⁷ Op het belang van de dagbladpers gedurende de *Weimarer Republik* zal in “Intermezzo”, later in deze dissertatie nader worden ingegaan.

⁶⁸ De krant had in het linkse kamp een slechte reputatie; onder Uhse's verantwoordelijkheid zou, direct na haar oprichting, volgens een artikel in de burgerlijke *Itzehoeer Nachrichten* van 30-7-1930 “ein heftiger Kampf gegen Juden, Freimaurer und Regierung” begonnen zijn, waardoor “[d]ie zahlreichen Kommunisten [...] einen besonderen Haß auf das Hitlerorgan geworfen [haben]”. Gerhard Stoltenberg (1962). *Politische Strömungen im*

Ortsgruppenleiter de plaatselijke partijorganisatie gestructureerd en de regionale SA op nieuw leven ingeblazen.

Daarnaast nam hij, met als enig doel de expansie van de NSDAP in Sleeswijk-Holstein, veelvuldig deel aan activiteiten van propagandistische aard. Zo trad hij in de hele regio op als moderator van en spreker op propagandabijeenkomsten, als “sprachgewandter Intellektueller ...”, die “... ideologisch-agitatorische Hilfe bei Mitgliederwerbung und Selbstdarstellung [...] im Aufbau begriffener Ortsgruppen”⁶⁹ bood, en joeg hij in een aantal gevallen door de partij geïnitieerde campagnes aan, zoals die tegen het *Young-Plan* (1929),⁷⁰ een initiatief dat de herstelbetalingen van Duitsland aan de geallieerden moest regelen en dat daardoor door de NSDAP op principiële gronden verworpen werd.⁷¹ Daarnaast publiceerde hij een reeks artikelen van sterk agitatorische aard.⁷²

Die inspanningen op organisatorisch en propagandistisch gebied maken dat hij mede verantwoordelijk kan worden gehouden voor de gebeurtenissen voorafgaand aan en gedurende de “Wöhrdener Blutnacht”⁷³ op 7 maart 1929, waarbij een als provocatie bedoelde en door de autoriteiten verboden bijeenkomst van de SA – onder leiding van Uhse – in het overwegend door (al dan niet werkloze) arbeiders bewoonde dorp Wöhrden ontaardde in een slachtpartij waarbij een communist en een tweetal SA-mannen de dood vonden. Die gebeurtenis werd door de NSDAP op magistrale wijze propagandistisch uitgebuit,⁷⁴ hetgeen haar

schleswig-holsteinischen Landvolk 1918-1933. Ein Beitrag zur politischen Meinungsbildung in der Weimarer Republik. [Bd. 24 in der Reihe ‘Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien’]. Düsseldorf, Droste Verlag, p. 210f.

⁶⁹ Dohnke (1991), “Propagandistische Aktion”, in *Itzehoe*, p. 295.

⁷⁰ De weerstand tegen het plan – waarvan vooral de lagere klassen de dupe zouden worden – kwam vooral voort uit antikapitalistische overwegingen, en werd gevoed door de Strassers. Voor Uhse was het feit dat Hitler “nach rechts hin eine Brücke [schlug]” een belangrijke reden om zich van hem af te wenden: “wir hatten die [alte Rechte] mit beißendem Spott übergossen und mußten nun Hitler in der Gesellschaft dieses gepflegten Pöbels sehen”. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 204.

⁷¹ Uhse is fel tegenstander van de kapitalistische *Katastrophenpolitik*, en maakt zich sterk het fenomeen in zijn artikelen en tijdens zijn optredens af te branden en zijn gehoor te mobiliseren. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 202. Het *Young-Plan* voorzag in een weliswaar veel mildere regeling dan het eerdere Dawes-Plan, maar had tot gevolg dat de afbetaling van Duitslands oorlogsschuld pas na bijna zestig jaar, in 1987/1988 een feit zou zijn. De linkse NSDAP was bovendien tegen het Young-Plan tout court, ongeacht wat de Münchener partijvleugel ervan vond: men was tegen iedere concessie aan de Siegermächte.

⁷² Ibid.; ook: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1^e Jg., vanaf Nr. 192, 16-8-1929, tussen het nieuws van de in deze periode plaatsvindende *Bombenattentaten* in Sleeswijk-Holstein door, regelmatig terugkerende berichtgeving. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251. De bescheiden in dit archief zijn door Kay Dohnke, die het in de vroege negentiger jaren heeft opgezet, recentelijk aan het archief overgedragen en worden daar bewerkt en genummerd. Een apart onderdeel van de archiefbescheiden wordt gevormd door documenten uit de nalatenschap van zijn grootvader, de voormalige *Ortsgruppenführer* Paul Schneider (1892 – 1974).

⁷³ Een beschrijving van de gebeurtenissen treffe men in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 184ff.

⁷⁴ Frank Omland (2009). „Gegen das System! Zum Aufstieg der NSDAP bei den Wahlen in Schleswig-Holstein 1924-1933“. In: „*Siegeszug in der Nordmark*“. *Schleswig –Holstein und der Nationalsozialismus 1925-1950. Schlaglichter – Studien – Rekonstruktionen*. In der Reihe ‘Informationen zur Schleswig-Holsteinischen Zeitge-

populariteit in de regio razendsnel deed stijgen,⁷⁵ en in Noord-Duitsland uiteindelijk leidde tot haar electorale doorbraak.⁷⁶ Hitler nam enige dagen na de gebeurtenissen, op 13 maart 1929, de gelegenheid te baat om in eigen persoon de begrafenis van een van de gesneuvelde SA-ers bij te wonen en enige woorden te spreken,⁷⁷ en kwam aansluitend in Itzehoe langs op de redactie burelen van Uhse's *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*.⁷⁸

Afb. 3: Bodo Uhse, ca. 1929. Foto afkomstig uit de *Almanach*, verm. collectie Josefine Uhse-Werzlau.

Uhse bagatelliseert de rol die hij gespeeld heeft in de activiteiten die hebben geleid tot de groei van de NSDAP dus, hoewel het belang van zijn inzet ook door de *Parteiprominenz* van buiten Sleeswijk-Holstein erkend werd: regelmatig wist hij vooraanstaande nationaal-socialisten te overreden naar Itzehoe te komen om daar redevoeringen te houden, een aanpak die mede bijdroeg aan de ledenaanwas van de partij. Onder de sprekers bevond zich naast een aantal regionaal bekende gezagsdragers onder andere ook Joseph Goebbels. Kay Dohnke,⁷⁹ die, als kleinzoon van de Itzehoeër NSDAP-*Ortsgruppenführer* en mede-initiator van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*

Paul Schneider dankzij de nalatenschap van zijn grootvader over veel oorspronkelijke docu-

schichte', Heft 50, 2. Auflage 2009. Kiel: Arbeitskreis zur Erforschung des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein e.V. (AKENS) (Hrsg.), p. 29 - 30.

⁷⁵ Ute Engel-Baseler (1991). „Itzehoe zur Zeit der Weimarer Republik“. In: *Itzehoe, Geschichte einer Stadt in Schleswig-Holstein*. Bd. 2: Von 1814 bis zur Gegenwart (S. 269-286), Itzehoe: Stadt Itzehoe, p. 285.

⁷⁶ Stoltenberg (1962), *Landvolk*, p. 147. Ter illustratie: bij de *Reichstagswahlen* van 1928 stemde in Sleeswijk-Holstein 4,0 % van de bevolking op de NSDAP (Duitse Rijk: 3,0%); dat percentage steeg naar 27,0% bij de verkiezingen van 1930 (DR: 18,3%), en zelf tot 51,0% (DR: 37,3%) in juli 1932. Hoewel er in die jaren in het hele land sprake was van een opwaartse trend laten de resultaten in Sleeswijk-Holstein dus een relatief sterke groei zien, van 13,7% boven het Duitse gemiddelde.

⁷⁷ Stoltenberg (1962), p. 148.

⁷⁸ Uhse beschrijft de gebeurtenis in *Söldner und Soldat*; zie GW I, p. 191 ff. Zie ook de berichtgeving in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., vanaf Nr. 57, 9-3-1929; een verslag van de begrafenis van Pg. Schmidt staat op de voorpagina van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., Nr. 61, 14-3-1929: “‘Treue um Treue.’ Pg. Hermann Schmidts letzter Gang. Adolf Hitler am Grabe. Große Anteilnahme der Bevölkerung“. Een verslag van enkele regels van Hitlers bezoek is te vinden in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., Nr. 62, 15-3-1929.

⁷⁹ Kay Dohnke wordt dankzij het materiaal waarover hij van familiewege beschikt en de publicaties die hij in de loop der jaren het licht heeft doen zien allerwegen als Uhse-kenner voor wat betreft diens Itzehoeër periode gezien. Zijn eerste publicatie betreffende genoemde materie stamt uit de vroege jaren negentig. Zie voor verdere details de literatuurlijst bij deze dissertatie.

mentatie omtrent Uhse's Itzehoeër periode beschikt,⁸⁰ stelt in dat verband dan ook terecht dat Uhse dankzij een aantal functies binnen de partij⁸¹ een veel belangrijker rol in de politieke meningsvorming in Sleeswijk-Holstein heeft gespeeld dan hij als 'gewoon' partijlid in de functie van redacteur of van spreker gehad zou hebben: zijn "... Position als Vermittler von Ideologie [wird] durch den Funktionärsposten gestützt und ergänzt[:] Er ist als Amtsinhaber mit einem höheren Maß an Autorität ausgestattet".⁸²

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat Uhse door zijn achtergrond en inzet meer voor de NSDAP heeft betekend dan hij als gewoon, 'meelopend' lid gedaan zou hebben, en hoewel hij in zijn autobiografische geschriften vele malen benadrukt dat hij zich uitsluitend voelde aangetrokken tot de ideeën die uitgedragen werden door de *Arbeitsgemeinschaft Nordwest*, tot de "... oppositionellen Kreisen innerhalb der Nazipartei",⁸³ de *NS-Linke* rond de gebroeders Strasser,⁸⁴ is hij zich er gedurende zijn Parijse ballingschap ten volle van bewust, dat hij, om als volwaardig lid van de exilgemeenschap te kunnen functioneren, rekenschap moest afleggen over zijn misstap.

b. Söldner und Soldat: relaas van een politiek-ideologisch conflict in romanvorm

Uhse's eersteling, *Söldner und Soldat*, uitgegeven in 1935, is de weerslag van die rekenschap. Het boek heeft voor Uhse echter nog een tweede, voor hemzelf net zo belangrijke functie: het is een inventarisatie. Hij maakt de balans op van zijn leven, van zijn belevenissen gedurende de nog geen vijftien jaar die aan de publicatie vooraf gingen, juist die tijd die samenviel met het roerige bestaan van de *Weimarer Republik*.

De titel van het boek wijst vooruit naar hoe hij, terugkijkend, zijn levensloop beschouwt: hij beschrijft de weg die hij heeft afgelegd van *Söldner*, van opportunistische huurling die zijn principes voor een handvol zilverlingen heeft verloochend en zich heeft onderschikt aan een opportunistisch en verwerpelijk regime,⁸⁵ tot *Soldat*, de soldaat die in de geest van de revolutie van 1919 als onzelfzuchtig strijdmakker en beschermer van de arbeidersklasse op-

⁸⁰ De betreffende documenten bevonden zich, nog ongesorteerd en zonder inventarisnummering, als *Sammlung Dohnke* in het *Stadtarchiv* te Itzehoe. Ze zijn zoals gezegd overgebracht naar het *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251.

⁸¹ Vgl. hiertoe de opsomming in Hoofdstuk 6 van deze dissertatie.

⁸² Kay Dohnke (1991). „Propagandistische Aktion“, p. 294.

⁸³ *Lebenslauf*, 3-4-1954, *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Dok. 172 - 174.

⁸⁴ De voor Uhse bepalende rol van Gregor (1892–1934) en Otto Strasser (1897–1974) wordt vanaf het moment dat hij in 1926 met ze kennismaat nog besproken. Vgl. Hoofdstuk 5.f. van deze dissertatie.

⁸⁵ Na de oorlog, in 1948, zou hij die fout nog een keer maken. Het in de DDR heersende regime was – daar kwam hij achter na de openbaringen van Nikita Chroesjtsjov op de XX. Partijdag van de KPdSU waar Stalins wandaden bekendgemaakt werden – van niet veel vriendelijker snit dan de Nazidictatuur.

treedt.⁸⁶ Hij gebruikt het boek om op onverhulde wijze te beschrijven – hij schuwt daarbij zelfkritiek en -spot niet - hoe hij langzaam maar zeker, door zijn afkeer van de wijze waarop Duitsland door verschillende, overwegend internationale belangen geknecht wordt, in de armen van de NSDAP gedreven wordt. Die partij was op dat moment in zijn ogen de meest legitieme erfgenaam van het patriottisme van de militant-nationalistische Bund Oberland en leek bovendien het axioma van Moeller van den Bruck, dat “... die Befreiung des Reiches nicht gegen, sondern mit der Arbeiterschaft durchgeführt werden müsse”,⁸⁷ het meest on-dubbelzinnig in haar programma te hebben opgenomen.

Hij beschrijft, tegen de achtergrond van de turbulente geschiedenis van de Weimarjaren, hoe zijn liefde voor Duitsland en zijn weerzin tegen de dikburgerlijke zelfingenomenheid van de republikeinse politici hem onvermijdelijk in de armen van de NSDAP dreven:

Die ganze Last des nationalen Unglücks [...] wurde von den Staatsmännern der Republik mit allzu großer Leichtigkeit getragen. Sie schienen uns Brückenköpfe des Feindes am deutschen Ufer. Die Grundlage der Republik war in unseren Augen weit mehr der Versailler Vertrag als die Weimarer Verfassung. Darum fand jede Bewegung gegen die Republik von vornherein unsere Sympathie.⁸⁸

De afkeer van het *Diktat* van Versailles, het document dat in zijn ogen ten grondslag lag aan alle armoede en sociale onrechtvaardigheid die Duitsland in hun greep hielden, was een gevoel dat in die jaren in brede kring heerste, en vormde de gemeenschappelijke factor die vooral de nationalistische antidemocratische bewegingen en partijen verbond.

Uhse brengt, ter verontschuldiging van zijn dwaling, een aspect naar voren waarmee hij zich tot op zekere hoogte denkt vrij te pleiten van deelname aan een misdadig regime, en dat is het feit dat de NSDAP waarvan hij in de jaren 1927 tot 1930 lid was nog van een andere snit was dan de partij die daags na de Machtergreifung ontstond.⁸⁹ De partij presenteerde zich

⁸⁶ Algemeen wordt aangenomen dat, hoewel de door Uhse beschreven gebeurtenissen aan de realiteit zijn ontleend, ze niet consequent in de juiste chronologische volgorde zijn geplaatst. Uhse's arrestatie bijvoorbeeld, die in september 1929 plaatsvond (zie de berichtgeving in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* van 12 en 13-9-1929) wordt in *Söldner und Soldat* in de zomer van 1930 gepositioneerd, kort voor zijn uittreden uit de partij: “Hier ist von der bekannten ‘dichterischen Freiheit’, wenn überhaupt, so nur ein äußerst spärlicher Gebrauch gemacht”. (Hans Günther, in: „Erlebnis und Dichtung“, *Almanach*, p. 38). Ook: Dohnke (z.j., verm. 1991) in zijn Nachwort, opgenomen in de jongste uitgave van *Söldner und Soldat*, Berlin: Aufbau, p. 307.

⁸⁷ *Irrtümer und Umwege*; in: GW I, p. 595; overigens is die stelling dezerzijds niet letterlijk in *Das dritte Reich* aangetroffen; de vraag is of Uhse de woorden van Moeller van den Bruck niet enigszins te zijner eigenen bate verdraaid heeft.

⁸⁸ *Irrtümer und Umwege*; in: GW I, p. 594.

⁸⁹ Joachim Fest stelt dienaangaande in de Nederlandse vertaling van *Der Untergang* dan ook: “[E]en punt dat het inzicht in de diepe morele breuk heeft verduisterd: veel huidige waarnemers zien die nu met de kennis van de latere gruwelen van het regime van 1933. De tijdgenoten hebben die breuk niet of slechts zelden ervaren.

vanaf dat moment door middel van een zich als een olievlek over het hele land verspreiden- de wetteloosheid aan den volke. Er was in de jaren voor 1933 weliswaar al sprake geweest van een geleidelijke toename van door de Nazi's gepleegde gewelddadigheden, maar van de geïstitutionaliseerde wandaden zoals we die daarna zien ontstaan was, althans op natio- naal niveau, nog geen sprake.⁹⁰ Zij leek niets meer in zich te hebben van de partij die tot kort daarvoor de democratische staatsordening en haar wetten - voor de buitenwereld althans - nog leek te respecteren, haar zelfs tot uitgangspunt van haar handelen had verklaard.⁹¹ Di- rect na de dertigste januari 1933 ontpopte zij zich tot een terreurorganisatie die haar doel- stellingen, ontdaan van iedere terughoudendheid en wars van ook maar de geringste sug- gestie van morele waardigheid en beschaving, met veel energie begon te verwezenlijken door het opsluiten en vermoorden van – al dan niet vermeende - politieke tegenstanders. De vluchtelingen - politiek andersdenkenden en Joden - die in Duitsland voor hun leven moes- ten vrezen zwermden uit over grote delen van Europa. Uhse kwam zoals gezegd in Parijs terecht, een populair toevluchtsoord voor Duitse intellectuelen.⁹²

Uhse heeft in zekere zin gelijk dat de partij waaraan hij zich in 1927 had verbonden niet de- zelfde is als die van na de Machtergreifung. In de jaren voor 1933 week de NSDAP in haar denken en handelen – voor wat betreft haar gewelddadigheid en voor wat betreft haar anti- semitisme - niet substantieel af van andere partijen en groeperingen op de rechtervleugel van het politieke spectrum. De SA stond in de jaren voor 1933 weliswaar al niet bekend om haar fijnbesnaardheid, maar dat gold, zij het in mindere mate, evenzo voor de milities – la- ten we ze zo maar even noemen - van andere nationalistisch georiënteerde partijen en be- wegingen, en van KPD⁹³ (de in 1924 opgerichte *Rotfrontkämpferbund* of *Rotfrontkämpfer*)⁹⁴

Tot beter begrip van de gebeurtenissen hoort echter ook dat vrijwel niemand van de toen levenden ook maar een flauw idee had van de totalitaire dictatuur die eraan kwam en met hoeveel rechteloosheid, willekeur en geweld dat gepaard kon gaan, zelfs in een land dat tot de leidende cultuurnaties gerekend kon worden". Joa- chim Fest (2010). *De ondergang*. [7^e druk, vert. E. van Leeuwen] Amsterdam, De Bezige Bij, p. 52.

⁹⁰ Een voorproefje van hetgeen hen te wachten stond had de bevolking in München al gekregen in de nacht van 8 op 9 november 1923, de nacht van de *Hitlerputsch*. Ook daar en toen werden politieke tegenstanders en Joden zonder enige reserve mishandeld, opgesloten en beroofd door de SA, die op die wijze liet zien hoe Duits- land er onder een NSDAP-bewind uit zou gaan zien. John Dornberg (1982). *The Putsch that failed. Munich 1923: Hitler's Rehearsal for Power*. London: Weidenfeld and Nicholson, p. 171ff.

⁹¹ Op 4-1-1925, kort na zijn vrijlating uit Landsberg, had Hitler ten overstaan van de Beierse minister-president Heinrich Held verklaard het behalen van zijn doelstellingen in het vervolg uitsluitend nog op legale wijze na te streven: het *Legitimitätsprinzip*; deze hief daarop het verbod op de NSDAP op. Paul Bruppacher (2008). *Adolf Hitler und die Geschichte der NSDAP Teil 1: 1889 bis 1937. Eine Chronik*. Norderstedt: Books on Demand, p. 156.

⁹² Gedetailleerde informatie omtrent aantallen en herkomst van vluchtelingen, organisatie en organisaties van opvang treffe men aan in Dieter Schiller, Karlheinz Pech, Regine Hermann (1981). *Exil in Frankreich*. [Bd. 3 in der Reihe 'Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945]. Frankfurt/Main: Röderberg, p. 58 ff.

⁹³ Haffner wijst in dit verband op de effectiviteit van de agressie van de SA: "Ebenso ließ Hitlers [...] SA, alle anderen politischen Kampfverbände der Zeit [...] im Vergleich wie lahme Spießbürgervereine erscheinen. Sie übertraf alle bei weitem an Kampfbegierde und Draufgängertum, freilich auch an Brutalität und Mordlust. Sie – und sie allein – war wirklich gefürchtet." Sebastian Haffner (pseud. Raimond Pretzel) (2001). *Anmerkungen zu Hitler*. (22. Auflage). Frankfurt/Main: Fischer, p. 32 - 33.

en SPD (*Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold*).⁹⁵ *Saalschlachten* waren aan de orde van de dag, en het verstoren van bijeenkomsten van andere partijen gold als een normale politieke activiteit.

Ook racistisch-antisemitische ideeën – waaraan ook Uhse zich schuldig⁹⁶ heeft gemaakt⁹⁷ – waren niet nieuw: ze bestonden in Duitstalige gebieden in Midden-Europa al sinds het midden van de negentiende eeuw.⁹⁸ Ze speelden in de politiek echter eerder een ondergeschikte rol dan dat ze uitgangspunt voor een leidende ideologie waren.⁹⁹

Het signaal dat Uhse met *Söldner und Soldat* afgeeft is duidelijk: zijn werkzaamheden voor de NSDAP en voor de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* waren niet anders dan ‘normale’ politieke arbeid voor een op dat moment ‘normale’ partij, waarbij het leeuwendeel van de maatregelen en beslissingen op pragmatische gronden tot stand kwam, en waarvan maar een beperkt deel een bovengemiddeld ideologische lading had. Van Hitlers “allzu flache Demagogie ...”¹⁰⁰ distantieert hij zich naar zijn zeggen steeds nadrukkelijker “... je offener er sich mit der Bourgeoisie verband”,¹⁰¹ en hij benadrukt dat hij van het begin af aan eerder was toegewijd aan de door de gebroeders Strasser geleide ‘socialistische’ vleugel van de partij, want, zo stelt hij: “... [e]s war mir von allen Berührungen mit der Arbeiterschaft die Er-

⁹⁴ Stefan Breuer (2010). *Die radikale Rechte in Deutschland 1871-1945*, p. 152.

⁹⁵ Ernst Nolte wijst in dit verband op het fundamenteel democratische karakter van de sociaaldemocratische Reichsbanner enerzijds en de *Republikfeindlichkeit* van de Rotfrontkämpfer en de SA anderzijds: de „... im Kern allerdings sozialdemokratische Wehrorganisation (hatte) ein ganz anderes Verhältnis zur Verfassung [...] als die Sturmtruppen Hitlers“. De Rotfrontkämpfer waren – om diezelfde reden - al enige tijd verboden. Ernst Nolte (1966). *Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen*. [Bd. 4 in der Reihe ‘dtv-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts’ (Hrsg. Martin Broszat und Helmut Heiber)]. München: DTV, p. 103.

⁹⁶ De door Uhse uitgesproken weerstand tegen het antisemitisme (pas in 1934!) blijkt onder meer uit een aantal passages in *Söldner und Soldat*; zie zijn visie op de *Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund* (*Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 17), en zijn sarcastische opmerkingen aan het adres van Julius Streicher, die het zich veroorlooft om zich als nieuwe Heiland aan zijn toehoorders te presenteren (Ibid, p. 46ff.). Ondanks het feit dat hij in zijn krantenartikelen een aantal stevige en hem zeer zeker verwijtbare antisemitische uitglidders laat zien mag aangenomen worden dat antisemitisme geen onvervreemdbaar deel van zijn *Weltanschauung* was. In de beoordeling van zijn antisemitisme vormen twee variabelen een probleem: de mate waarin hij bij de eigenaren van de kranten waarvoor hij schreef niet voor het hoofd wilde stoten enerzijds, en de wens geaccepteerd te worden door de Exil-gemeenschap in Parijs aan de andere kant.

⁹⁷ Gedurende zijn *Schriftleiderschap* bij de *Donaubote* en daarna bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* heeft Uhse zich wel degelijk verlaagd tot het doen van antisemitische uitspraken. Zie in dat verband bijvoorbeeld *Der Donaubote*, 2. Jhr. Nr. 85, 15-4-1928, en Hoofdstuk VII van deze dissertatie waarin zijn Itzehoeër productie ter sprake komt.

⁹⁸ Denk bijvoorbeeld aan het antisemitisme in Wagners Nibelungen en diens *Das Judentum in der Musik*, waarin het antisemitisme, in plaats van antikapitalistisch, biologisch-racistisch van karakter wordt; Rudiger Safranski (2013), *Romantik. Eine deutsche Affäre*. 4. Auflage. Frankfurt/Main: Fischer, p. 268 ff. In een later hoofdstuk zal tevens worden ingegaan op de *Volksfrontideologie*, die de het aspect van ‘Duits zijn’ tegenover het ‘anders dan Duits zijn’ (waaronder het joods zijn) ook in zich draagt, ditmaal vertolkt door de ideologen van de KPD.

⁹⁹ Zie de punten 4, 5 en 8 uit Hitlers *25-Punkte-Programm* van 24-2-1920.

¹⁰⁰ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 150.

¹⁰¹ *Irrtümer und Umwege*; in: GW I, p. 597.

kenntnis geblieben, daß ihre Energie entscheidend für die kommende Gestalt des Reiches sein werde“.¹⁰²

Met zijn schuldbekentenis wil Uhse tevens aantonen dat zijn bekering tot het communisme niet het gevolg is geweest van een pragmatische of opportunistische keuze, maar dat zij het resultaat was van een proces van het verwerven van kennis en inzicht, van een geleidelijk verlopend ideologisch bewustwordingsproces, waarvan, naar zijn zeggen, de kern werd gevormd door de wetenschap dat een fundamentele maatschappelijke verandering alleen zou kunnen plaatsvinden door, of samen met, de arbeidersbeweging.¹⁰³

Dat bewustwordingsproces leidde uiteindelijk tot zijn excommunicatie uit de NSDAP en tot zijn overgang naar de KPD. Dat overstappen geschiedde niet van de ene op de andere dag, ondanks het feit dat Uhse zich al vanaf 1930 had onderschikt aan met het communisme verwante activiteiten en projecten, zoals zijn deelname aan de nationaalbolsjewistische *Aufbruch-Kreis*¹⁰⁴ rond Beppo Römer (1892-1944) en *Reichswehrleutnant* a.D. Richard Scheringer (1904-1986),¹⁰⁵ die zich in de cel had bekeerd tot het communisme.¹⁰⁶ Later zette hij zich in als secretaris van het “Reichsbauernkomitee”¹⁰⁷ en nam hij deel aan een aantal andere, regionaal opgezette acties die de bescherming en emancipatie van groepen arme boeren beoogden, zoals die in de Rhön, in Thüringen in de winter van 1932. Desondanks heeft men hem, hoewel men zich bij die partij om redenen van *intelligence* inspande waar het “... der Gewinnung der sogenannten ‚offiziersähnlichen‘ Elemente aus dem Lager der Bourgeoisie ...”¹⁰⁸ aanging,¹⁰⁹ in KPD-kringen gedurende langere tijd met de nodige argwaan bejegend.

¹⁰² *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 149.

¹⁰³ *Ibid*, p. 148, tevens p. 241.

¹⁰⁴ Het woord *Aufbruch* duidt in dit verband waarschijnlijk op *Aufbruch der Nation*. Alexander Bischof geeft in zijn dissertatie een indicatie van de herkomst ervan: “[Beppo] Römer gab an, dass Name und Stoßrichtung der Zeitschrift „vielmehr den Sinn ‚Aufbruch der Nation‘, in Anlehnung an den Aufbruch der Nation Möller van den Brucks verfolgt hätte. Von der reinen Wortbedeutung her, könnte auch, zumal sich das Blatt explizit auf den vorbildhaften Weg Scheringers bezog, eine einfache Appellation gemeint sein: nach dem Zweifel müsse nun der eigentliche Frontwechsel begonnen werden - und der „Aufbruch“ gab die Richtung und das Ziel vor“. Alexander Bischof (2013). „*Aufbruch“ zwischen den Fronten? Der „Fall Scheringer“ in der Werbestrategie der KPD um das nationalsozialistische Wähler- und Mitgliederpotential*. (Diss.). Berlin: Technische Universität, p. 233, Anm. 814.

¹⁰⁵ Zie ook Otto-Ernst Schüddekopf (1972). *Nationalbolschewismus in Deutschland 1918-1933*. Frankfurt/Main: Ullstein, p. 298f.

¹⁰⁶ Walter Wagner (2011). *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat*. [Bd. 16 in der Reihe ‘Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte’]. München: Oldenbourg, p. 168 - 169.

¹⁰⁷ Vanaf 1932; later werd hij redacteur van *Bauernkampf in Deutschland: Mitteilungsblatt des Deutschen Reichsbauernkomitees*; Uhse's deelname aan het eerste *Reichsbauernkongress* op 23 en 24 januari 1932 in Berlijn wordt bevestigd door een observatie waarin hij genoemd wordt die aanwezig is in de archiefstukken van het Reichssicherheitshauptamt, Gruppe Überwachung und Verfolgung von politischen Gegnern des Nationalsozialismus, der Kirchen, Freimaurer und Juden / Erfassung illegaler Schriften durch die Geheime Staatspolizei.- Schriftensammlung des Amts IV. Geheimes Staatspolizeiamt: Verschiedene Verfasser, 1932. *Bundesarchiv*, R 58/4000).

¹⁰⁸ Alexander Bischof (2013), „*Aufbruch“ zwischen den Fronten?*, p. 108.

Bischkopf (2013) illustreert in zijn onderzoek naar het functioneren van de deelnemers aan de Aufbruch-Kreis die terughoudendheid jegens – onder andere - Uhse middels een citaat uit een zogenaamd *Bericht*, een melding gedaan door een politiek waarnemer van de KPD: "... es wurden jedoch nicht alle ehemals nationalsozialistischen Mitarbeiter der Arbeitskreise und Zeitschrift¹¹⁰ zur „LeiKo“¹¹¹ hinzugezogen: „die Aufbruchleute Bodo Uhse und [Bruno] Von Salomon waren [von der LeiKo] ferngehalten worden“, da „besonders Von Salomon [...] als unsicherer Kantonist galt“.“¹¹²

Waar Uhses deelname aan door de KPD geïnitieerde activiteiten, vóór 1933 in Duitsland en daarna gedurende zijn Parijse ballingschap, dus niet zonder meer tot een onvoorwaardelijk vertrouwen van het KPD-kader geleid hadden, lijkt de publicatie van *Söldner und Soldat* de doorslag te hebben gegeven voor wat betreft zijn acceptatie in kringen rond de exil-KPD: in de Duitstalige emigrantengemeenschap wordt de roman positief ontvangen, en kort na de verschijning ervan in 1935¹¹³ wordt Uhse, na zich gedurende vijf jaar te hebben ingezet voor allerlei projecten die door de partij waren opgezet, door haar als lid in haar gelederen opgenomen.¹¹⁴ Vanaf dat moment staat Uhses handelen, zijn literaire werk en anderszins, volledig ten dienste van de KPD.

c. *Söldner und Soldat als basis voor Uhses ‘Metabiographie’: de witte plekken ingevuld*

Söldner und Soldat had, als inventarisatie van de gebeurtenissen die hadden geleid tot zijn acceptatie als lid van de KPD, echter ook een ‘selectieve’ functie. Het boek is een beschrijving van Uhses leven, niet als een zuiver autobiografisch document, maar als een schematische selectie uit de hoogtepunten ervan: het reduceert zijn leven, de periode die loopt van 1921 tot 1933, tot een drietal sleutelgebeurtenissen, net als zijn *Kurze Autobiographie* (1934) en *Irrtümer und Umwege* (1934) dat hadden gedaan. De keuze van die hoogtepunten

¹⁰⁹ Ook Schüddekopf noemt dit feit: "Für die KPD handelte es sich jedenfalls darum, entschlossene Aktivisten aus dem nationalrevolutionären Lager voll und ganz, ohne jeden Vorbehalt auch intellektueller Art, zu gewinnen". Otto-Ernst Schüddekopf (1960). *Linke Leute von rechts*, p. 301. Ook: "Sehr günstig wirkte es sich [für die KPD] aus, daß es ihr gelang, einige der führenden, bisher nationalrevolutionären, Vertreter der Landvolkbewegung in Schleswig-Holstein, wie Bruno von Salomon und Bodo Uhse, zu gewinnen". Ibid., p. 310.

¹¹⁰ Bedoeld wordt het tijdschrift *Aufbruch*.

¹¹¹ Een *Lei-Ko* of *Leiko* was, aldus Bischkopf, „eine beratende Kommission zur Unterstützung und Verbesserung der Arbeitsmethoden [van het partijkader] [...] mit ausgewählten und zuverlässigen Dissidenten aus dem nationalistischen Lager, aber auch mit noch „selber aktiv in der SA auf verwandten Gebieten“ arbeitenden Verbindungsleuten.“ Bischkopf (2013), p. 107.

¹¹² Bischkopf, p. 109, die onder meer citeert uit *Bericht Methoden*, Bl. 159, SAPMO, BArch RY 1/88, Mappe 10, „Bericht von Roth („Viktor“), vom 8. 2. 1936, Bl. 247 und Feuchtwanger, *Apparat*, p. 502f. und 509“.

¹¹³ Volgens Raßler is in het *Pariser Tageblatt* van 28-4-1935 een recensie opgenomen; aangenomen mag worden dat het boek enige tijd voor die datum is verschenen. Gerda Raßler (1989). *Pariser Tageblatt/Pariser Tageszeitung 1933-1940. Eine Auswahlbiographie*. Berlin (DDR) und Weimar, p. 123. Bovendien schrijft Uhse op een van de laatste pagina's van het boek "Es ist das Jahr 1935, da diese Zeilen geschrieben werden". *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 306.

¹¹⁴ De exacte datum waarop Uhses KPD-lidmaatschap is ingegaan is onbekend.

is niet willekeurig geweest: het boek had de bedoeling om voor hem de weg vrij te maken voor zijn partijlidmaatschap en droeg zo bij aan zijn latere carrière als *Antifaschist*.

De drie documenten vertellen in grote lijnen hetzelfde verhaal, een verhaal dat, in later jaren ontdaan van op dat moment overbodige anekdotische informatie, het vrijwel onwrikbare skelet is gaan vormen van elke biografische publicatie die over hem verschenen is, van het moment van het verschijnen van *Söldner und Soldat* in 1935 tot op de dag van vandaag. Zijn persoonlijke geschiedenis heeft daarmee de vorm gekregen van een 'metabiografie',¹¹⁵ die, elke keer opnieuw verteld in een telkens terugkerend ritme, zijn vlucht uit het kleinburgerlijke nationalisme van zijn familie en zijn opname in de Bund Oberland, zijn carrière bij de NSDAP en zijn overstap naar de KPD beschrijft.

Met zijn op handen zijnde lidmaatschap van de KPD in het achterhoofd heeft hij dus veel aandacht besteed aan een ideologisch correcte weergave van zijn levensloop, een ideologische correctheid die sterk gekleurd lijkt door zijn inspanningen om zijn lidmaatschap van de NSDAP te verklaren en zijn daaropvolgende overgang naar het communisme te legitimeren. Hij lijkt daarbij in het beschrijven van de voor zijn ontwikkeling tot communist relevante scènes eclectisch te werk zijn gegaan: een aantal episodes uit zijn leven blijft in zijn verhaal onbesproken of relatief onderbelicht. De enige informatie die hij ons bijvoorbeeld omtrent zijn jeugd biedt is een summiere schets van de armelijke omstandigheden waaronder het gezin Uhse de oorlogsjaren moest doorstaan¹¹⁶ en van zijn eenzaamheid in die tijd, die hij opvoert als reden van zijn vertrek uit het ouderlijk huis en van zijn lidmaatschap van *Wandervogel* en later de *Bündische Jugend*.

Op grond van de gelijkvormigheid van zijn levensbeschrijvingen kan worden aangenomen dat Uhse succesvol is geweest met zijn poging de overgang van de NSDAP naar de KPD in het door hem gewenste perspectief te plaatsen. Hij heeft, met andere woorden, zelf weten te bepalen hoe de geschiedenis over hem oordeelt.

Het vermoeden van de geconstrueerdheid van zijn persoonlijke geschiedenis wordt bevestigd door het feit dat ze is 'gemaakt' in de jaren tussen zijn vlucht uit Duitsland en het moment van zijn acceptatie als lid van de KPD, tussen 1933 en de vroege maanden van 1935, en dat ze daardoor vermoedelijk in conformiteit met de officiële standpunten van die partij zijn

¹¹⁵ De toevoeging 'meta' is hier gebruikt om aan te geven dat Uhse zijn biografie heeft gereduceerd tot een aantal hoofdpunten (of -kenmerken, of -gebeurtenissen), dat de detaillering die in *Söldner und Soldat* nog aanwezig is, is verlaten. 'Meta' moet hier gezien worden als 'een omschrijving (van de structuur) van'. De hoofdstructuur blijft tot op heden bestaan, maar de detaillering, het conflict waarom het boek eigenlijk draaide, verdwijnt.

¹¹⁶ In *Wir Söhne* (o.a. in GW I), en in het essay *Heimkehr 1918*, in: Bodo Uhse (1959). *Reise in einem blauen Schwan. Erzählungen*. Berlin: Aufbau Verlag, p. 5 – 20.

ontstaan. Die veronderstelling wordt bevestigd door het feit dat een belangrijke sturende rol in de totstandkoming van *Söldner und Soldat* werd vervuld door Egon Erwin Kisch (1885-1948). Kisch was lid van de KPD sinds 1925, en in de tijd dat Uhse hem in Parijs leerde kennen al een succesvol communistisch schrijver en journalist.¹¹⁷ Toen Uhse – vermoedelijk in 1934 - de eerste tachtig pagina's van zijn boek ter beoordeling aan hem had voorgelegd was diens kritiek, zo herinnert hij zich in 1959, niet mals:

Kisch sagte: "Schmeiß es weg, verbrenn's, fang neu an, wenn du den Mut dazu hast." Ich fühlte mich tief verletzt, beleidigt in meiner Seele. Mir war als hätte man mir die Haut vom Fleische gezogen. [...] Es dauerte lange Zeit bis ich wieder die Kraft fand, in mein Manuskript hineinzuschauen. Beschämt entdeckte ich [...] wie vieles doch an der Kritik, die mich so gekränkt hätte, zutreffend war. [...] Widerwillig mußte ich mir zugeben, wie sehr

Afb. 4: Egon Erwin Kisch (1885 - 1948)

doch Kisch mir mit seinem Urteil geholfen und gedient hat. [...] "Aber was, zum Teufel, sollte ich denn tun?", fragte [Kisch] mich fast erbittert. "Hättest du, nachdem ich mit dir gesprochen hatte, aufgehört zu schreiben, wäre es um dich nicht schade gewesen. Nicht jeder muß Schriftsteller werden. Es gibt auch andere nützliche Berufe".¹¹⁸

Het ligt voor de hand dat Kisch zijn commentaar – het manuscript is niet bewaard gebleven, dus zekerheid daaromtrent is niet meer te verkrijgen – en zijn adviezen mede heeft vormgegeven vanuit zijn eigen achtergrond als communist, en dat hij er op heeft aangedrongen Uhse's bekering tot het communisme in het verhaal nadrukkelijker naar voren te laten komen.¹¹⁹ Kisch stapt, in een recensie die hij

kort na publicatie ervan schreef, over zijn schaduw heen door te zeggen dat *Söldner und Soldat* "... ein großes und großartig geschriebenes Buch über unsere Gegner, über seine Stärken

¹¹⁷ En dus was zijn handelen – zie daartoe het citaat van Birgit Schmidt (2002) op de volgende pagina – volledig ondergeschikt aan de KPD en haar doelstellingen. Birgit Schmidt (2002). *Wenn die Partei das Volk entdeckt. Anna Seghers, Bodo Uhse, Ludwig Renn u.a.; ein kritischer Beitrag zur Volksfrontideologie und ihrer Literatur*. Münster: Unrast, p. 39.

¹¹⁸ Bodo Uhse (1983). *Allzu persönliche Erinnerungen. Noch ein Beitrag über Egon Erwin Kisch*. In: GW VI, p. 329.

¹¹⁹ Uhse's toegenegenheid tot de KPD en tot Kisch moge onder andere blijken uit het feit dat ze beiden, en van 1934 tot 1936 gezamenlijk, werkzaam waren in de redactie van *Gegen-Angriff*, het door Willi Münzenberg (1889-1940, KPD-lid vanaf 1919), Bruno Frei (1897-1988), sociaaldemocraat en redacteur van de linkse *Weltbühne*, en Alexander Abusch (1902-1982, KPD-lid sinds 1918), opgerichte antifascistische weekblad, en in het *Schutzverband Deutscher Schriftsteller*. Vgl. *Allzu persönliche Erinnerungen*, in: GW VI, p. 332.

und Schwächen, und als solches von Wichtigkeit ...“ geworden was. Uhse's acceptatie door de partij is dan al een feit.¹²⁰

Kisch' bijdrage aan de totstandkoming van *Söldner und Soldat* en zijn latere waardering voor het voltooide boek vormden een voor Uhse belangrijke erkenning van zijn schrijverschap, dat vanaf dat moment volledig ten dienste van de partij kwam te staan. Het lidmaatschap van de KPD, waarvoor hij zo diep door het stof heeft moeten gaan, was namelijk geenszins vrijblijvend: het impliceerde een totale onderschikking van het partijlid aan de directieven van de partij, die artistieke vrijheid alleen tolereerde als het resultaat ervan volledig ten dienste stond, als een vroege vooruitwijzing naar de Kulturpolitik waarmee de DDR kunstenaars aan haar doelstellingen committeerde: “Als Mitglieder der KPD unterstanden Ludwig Renn und Bodo Uhse in aller schriftstellerischen Arbeit wie in zahlreichen privaten Entscheidungen, z.B. der Frage des Aufenthaltsortes, den Vorgaben der Partei”.¹²¹ Hoewel zijn lidmaatschap dus betekende dat hij zijn artistieke vrijheid en professionele onafhankelijkheid zou verliezen, was Uhse's keuze zich daarbij aan te sluiten weloverwogen geweest, en zijn loyaliteit was in die jaren dan ook volkomen.

Die blinde en absolute toewijding wordt door Manès Sperber (1905-1984), die net als Uhse in de eerste exiljaren voor de KPD in Parijs werkzaam was, in zijn relaas over het verworden van de idealen van de Russische revolutie tot Stalins ‘zuiveringen’ “selbstgewählte Verblendung”¹²² genoemd, het bewust buitensluiten van een realiteit, die aanleiding kon geven tot twijfel aan de ideologische juistheid van de partijlijn en van gemaakte keuzes, en die daardoor in het ergste geval tot uitsluiting kon leiden: “[U]m in der Partei zu bleiben, und nicht einmal den Schatten einer Disziplinlosigkeit auf sich fallen zu lassen, mußte [das Parteimitglied] im Kleinen und im Großen die Parteibeschlüsse durchführen und der angesagten Linie kritiklos folgen”.¹²³ Sperber heeft dat niet kunnen opbrengen en verliet de partij in 1937; Uhse bleef. Na de oorlog stelde de SED dezelfde eis van totale onderschikking aan haar kaderleden.

De geschiedenis die Uhse in *Söldner und Soldat* vertelt lijkt over het algemeen authentiek te zijn, en is bij vlagen geestig en vol zelfspot; met het verstrijken der jaren verandert het verhaal van zijn leven echter. Het krijgt, naarmate het vaker verteld wordt, een apocrief karakter: in de jaren vijftig is het relaas over zijn *Werden* in inhoudelijke zin nog hetzelfde als voorheen, maar het is ontdaan van hetgeen het leesbaar en boeiend maakt. Het innerlijk

¹²⁰ Schiller, Pech, Hermann (1981). *Exil in Frankreich*, p. 178.

¹²¹ Birgit Schmidt (2002). *Wenn die Partei das Volk entdeckt*, p. 39.

¹²² Manès Sperber (1975). *All das Vergangene...*, 2. Teil: *Die vergebliche Warnung*. Wien: Europa-Verlag; cit. Renata von Hanffstengel (1995), *Mexiko im Werk von Bodo Uhse*, p. 113.

¹²³ Ibid.

conflict dat zijn verhaal de spanning gaf is verdwenen, en het oogt daardoor versleten; het heeft – voor ons althans, als late toeschouwers met enige kennis van het verloop van de naoorlogse geschiedenis - aanmerkelijk aan geloofwaardigheid ingeboet. Dat wordt mede veroorzaakt door het geroutineerde gebruik van expliciet DDR-jargon waarmee hij, zeker in de *Lebensläufe* die hij in de jaren vijftig voor de SED schreef, de drijfveren die hem tot zijn overgang naar het communisme hebben aangezet beschrijft. De feiten, die in *Söldner und Soldat* nog vaak een verrassende blik te zien gaven op de menselijke kant van figuranten van de geschiedenis waarmee Uhse te maken heeft gehad, waaronder zich ook enkele hooggeplaatste Nazi's bevinden,¹²⁴ worden daarin overschaduwd door het voor de SED wenselijke beeld van het verloop der gebeurtenissen:

Ich lernte ihre Demagogie ganz zu durchschauen, erkannte daß die Nazis die Todfeinde der deutschen Nation waren. So erklärte ich öffentlich meinen Austritt aus der NSDAP – kurz vor dem ähnlichen Schritt des Leutnants Scheringer¹²⁵ – und brach gleichzeitig mit den Strasserleuten, deren Opposition gegen die offizielle Führung der NSDAP nur eine demagogische Irreleitung war.¹²⁶

Hij benadrukt met die woorden zijn – tijdige – vastbeslotenheid de NSDAP te verlaten; het “ausgeschlossen” uit de *Kurze* uit 1934 is in 1954 bovendien tot “Austritt” geworden.

Onder invloed van de ideologische beperkingen die de machthebbers van de DDR hem oplegden¹²⁷ heeft de structuur van Uhse's biografie een sjabloonachtig karakter gekregen: het verhaal is door hemzelf ontworpen en geregisseerd, en daarna van de voor de SED-ideologen overbodige details ontdaan. Het schetst daardoor een ogenschijnlijk ideaaltypisch model van zijn leven. Het is begrijpelijk dat het door de vroege Uhse-biografiek, die vrijwel

¹²⁴ Zo had hij in Bamberg al kennisgemaakt met Feder, Esser, Streicher, Goebbels en de gebroeders Strasser, in Itzehoe leert hij NS-notabelen als Lohse, Ley, Koch, Rosenberg en Hitler kennen. Zie bijvoorbeeld de ontmoetingen met *Gauleiter* Hinrich Lohse en Joseph Goebbels als beschreven in *Söldner und Soldat* (GW I, p. 153ff.), en die met Julius Streicher in *Porträt des Julius Streicher 1936*, in: GW VI, p. 451f. Zie ook de opsomming in *Söldner und Soldat*, p. 306f.

¹²⁵ Uhse spreekt niet helemaal de waarheid; hij werd door de NSDAP voor het blok gezet middels een brief die hem op 7-7-1930 ter hand gesteld werd: hij had de keuze zich te conformeren aan de vigerende partijlijn, of om op te stappen als partijlid. Bron: *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251; Scheringer werd op 4 oktober 1930 wegens een „Versuch einer nationalsozialistischen Zellenbildung innerhalb der Reichswehr” veroordeeld tot anderhalf jaar *Festungshaft*; hij bekeerde zich in de gevangenis na lange gesprekken met communistische celgenoten op 16 maart 1931 tot het communisme en keerde zich af van de NSDAP. Zie ook Otto-Ernst Schüdekopf (1972), *Nationalbolschewismus*, p. 294 - 295.

¹²⁶ *Lebenslauf*, 3-4-1954; *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Dok. 173.

¹²⁷ Aangenomen wordt dat er sprake is van een volkomen onderschikking aan het SED-regime, op grond van een keuze die hij zelf maakte, een opportunistische ditmaal, om zijn broodheren, die hem de welstand boden waarnaar hij zijn hele leven had uitgekeken, niet voor het hoofd te stoten. Vgl. bijvoorbeeld hoofdstuk 4.f-1 van deze dissertatie.

zonder uitzondering uit de DDR stamde,¹²⁸ gezien zijn rol als notabele daar tamelijk kritiekloos is overgenomen. Zijn activiteiten als nationaal-socialist en de duisterder kanten van zijn persoonlijkheid, zoals zijn alcoholisme, zijn soms wankel geestesgesteldheid en zijn regelmatig terugkerende neiging tot *womanizing*, zouden zijn reputatie van voorbeeldige antifascist onnodige schade toegebracht hebben.

Vrijwel alle publicaties over zijn leven vertonen daarom een opmerkelijke congruentie en vertellen allemaal hetzelfde verhaal, met de verwachte apotheose, zijn bekering tot het communisme als sluitstuk. Ze verlenen hem daarbij terloops de heldenstatus: zijn rigoureuze overstap van extreem rechts naar extreem links en zijn consequente antifascistische houding in de jaren daarna tillen hem boven de massa uit, en geven hem een aura van uniciteit. Voor ons, een jaar of wat later, met de DDR als afgesloten episode in de Duitse geschiedenis, laat die uniciteit zich eenvoudig relativeren, en is de vraag waarom hij zo selectief te werk is gegaan in het beschrijven van zijn leven makkelijker te beantwoorden: de twijfel scheppende episodes spelen in zijn narratief rond de overgang naar de KPD kennelijk een onvoldoende constructieve rol.

In het delen van episodes uit zijn leven is hij selectief. Lezing van *Söldner und Soldat* leert ons dat de enige informatie die hij ons omtrent zijn jeugd biedt een summiere schets van de armelijke omstandigheden is waaronder het gezin Uhse de oorlogsjaren moest doorstaan.¹²⁹ Hij besteedt weinig meer dan een paar regels aan zijn kinder- en jeugdijaren¹³⁰, gaat dan tamelijk gedetailleerd in – hij heeft er in de autobiografische roman *Söldner und Soldat* honderdtweeënvijftig pagina's voor nodig - op het door hem doorgemaakte politiek-ideologische

¹²⁸ Hierbij geldt – ere wie ere toekomt - een voorbehoud: Günter Caspars inventariserende werkzaamheden, een *akribische Arbeit* (dixit Hanffstengel), die hebben geleid tot de reeks *Gesammelte Werke*, die tussen 1974 en 1981 in de DDR zijn uitgegeven, zijn van groot belang geweest voor onze herinnering aan Uhse. Zonder zijn bijdragen, al dan niet onder censuur, was er van enige *Uhse-Forschung* waarschijnlijk geen sprake geweest.

¹²⁹ Ook in de roman *Wir Söhne*, die kort na zijn terugkeer uit Mexico in 1948 is verschenen in de SBZ, en die net als *Söldner und Soldat* sterk autobiografische trekken heeft, vinden we weliswaar enige informatie met betrekking tot zijn gezinssituatie en zijn belevenissen gedurende een korte periode rond het eind van de oorlog, ruwweg de jaren 1918-1919, maar hoewel het boek de sombere sfeer van de oorlogsjaren pakkend beschrijft, moet het, ook gezien het enigszins vergezochte einde ervan – een samenraapsel van revolutieretoriek en sentimentaliteit – als biografische bron met de nodige voorzichtigheid worden beschouwd. *Söldner und Soldat* is wat dat betreft – de beschrijving van gebeurtenissen is, hoewel ze niet consequent chronologisch correct zijn, in elk geval historisch toetsbaar - een stuk informatiever.

¹³⁰ Wat we over zijn familie en vroegste jaren weten stamt uit de eerste anderhalve pagina van de door Günter Caspar aan de *Almanach* toegevoegde *Leben und Werk. Eine Chronik* (GW I, p. 355-356). Nog slechts af en toe deelt Uhse herinneringen aan zijn jonge jaren met ons, bijvoorbeeld middels mededelingen in zijn brieven en dagboekantekeningen, veelal anekdotisch van karakter (zie o.a. Bodo Uhse, F.C. Weiskopf (1990). *Briefwechsel 1942-1948*. Berlin: Aufbau, p. 220); al die losse aantekeningen hebben Caspar – waarschijnlijk aangevuld met mondelinge informatie van Uhse – in staat gesteld (en stellen ons nu in staat) een redelijk gedetailleerde reconstructie te maken van Uhse's 'verzwegen' jaren. In de roman *Wir Söhne* geeft hij enig inzicht in zijn familielevens gedurende de oorlog.

bewustwordingsproces gedurende de jaren 1921 tot en met 1926, als *Hilfsredakteur*¹³¹ bij het *Bamberger Tagblatt* en als activist bij de Bund Oberland, de periode waarin hij de impulsen in zich opnam en verwerkte die hem er uiteindelijk toe hebben doen besluiten zich aan te sluiten bij de NSDAP. Vervolgens rept hij met vrijwel geen woord over de jaren 1927 en 1928, de jaren waarin hij, na een vergeefse poging zich als zelfstandig schrijver/dichter in Berlijn te vestigen, enige tijd de functie van redacteur en *Schriftleiter* van de *Donaubote* te Ingolstadt¹³² bekleedde en lid werd van de NSDAP.¹³³ Uiteindelijk geeft hij in het boek een gedetailleerde beschrijving van nogmaals honderdvierenvijftig pagina's van zijn lotgevallen in de achttien maanden van januari 1929 tot juli 1930 die zijn werkzaamheden voor de NSDAP in Itzehoe en bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* in beslag namen.

Doel van dit onderzoek is dan ook – het bovenstaande in aanmerking genomen - precies datgene wat in die eerdere biografieën is nagelaten: het stellen van die vragen, die door Uhse veronderstelde heldenstatus in de DDR niet gesteld zijn, en het trachten in te vullen van die episodes die in zijn autobiografische getuigenissen door hemzelf zijn genegeerd, van de hiaten die daardoor zijn ontstaan omdat hij ze niet relevant vond, of omdat ze niet of in onvoldoende mate bijdroegen aan het doel dat hij met de publicaties had: zijn acceptatie en de daaropvolgende consolidatie als lid van de communistische partij.

Eén en ander overwegende is het ironisch – of is het eerder tragisch? – te noemen dat de enige periode in zijn leven waarin hij geheel vrij was vrijwel alles te schrijven wat hij wilde juist die jaren waren, die samenvielen met het bestaan van de door hem te vuur en te zwaard bestreden Weimarer Republik. Toen haar door hem zo energiek nagestreefde ondergang in 1933 eindelijk een feit was, markeerde dat het beginpunt van zijn totale onderschikking aan regimes, die, en dat gold in de DDR met name voor de periode van de *sozialistische Aufbau*, nauwelijks enige artistieke vrijheid tolereerden.

d. Radicalisering: Uhse's 'genetische' ontvankelijkheid voor extreme posities

Het feit dat Uhse in zijn autobiografische publicaties de omstandigheden waaronder hij is opgegroeid slechts oppervlakkig bespreekt is daarom des te opmerkelijker, omdat hij verschillende malen heeft gesuggereerd dat juist zijn jeugdjaren bepalend zijn geweest voor zijn initiële politieke keuze voor de NSDAP: zijn vlucht uit het huis dat geen thuis was, zijn lid-

¹³¹ Aldus Uhse *Meldekarte*, die in mei 1921 zijn verhuizing naar Bamberg vermeldt. *Stadtarchiv Bamberg*, C 9, Nr. 58.

¹³² Uhse meldt zijn *gescheiterte* ambities uit die jaren in een viertal regels in zijn *Kurze Autobiographie* (GW I, p. 599), de altijd goed geïnformeerde Günter Caspar beschrijft de gebeurtenissen in een halve pagina in de '*Almanach*' (p. 357 – 358).

¹³³ Uhse's lidmaatschapskaart vermeldt zoals eerder gezegd 25 juli 1927 als datum; *Bundesarchiv* (voorm. Berlin Document Center), Abteilung "Deutsches Reich", NSDAP Mitglieberkartei.

maatschap van Wandervogel en – als een ogenschijnlijk logisch vervolg daarop – zijn deelname aan de gepolitiseerde bündische Jugend.¹³⁴ Hij suggereert, met de beperkte informatie die hij ons geeft, dat het eigenlijk vooral zijn queeste naar geborgenheid geweest is, die hem van de eenzaamheid die hij gedurende zijn jeugd ondervond moest verlossen, die ten grondslag lag aan de keuze zich aan te sluiten bij die bewegingen, die hem enkele jaren later richting het nationaal-socialisme zouden doen afdrijven.¹³⁵ Die lezing wordt – ook nu nog – in brede kring als reden voor zijn radicalisering geaccepteerd.

In de jaren na de oorlog was er in Duitsland echter in veel lagen van de bevolking – niet in de laatste plaats in het kleinburgerlijke milieu waaruit Uhse stamde – sprake van een zekere affiniteit met antidemocratische en radicaalnationalistische bewegingen, zelfs in die mate dat er na 1924 geen harde meerderheid in de Reichstag meer te vinden was voor de democratische partijen.¹³⁶ Het ligt dus voor de hand dat er, naast Uhses persoonlijke omstandigheden, ook andere redenen zijn aan te voeren, waarom hij – en zeer zeker hij niet alleen – in de armen van een partij werd gedreven die aan verwante ideeën onderdak bood.

Uhse wijt het door hem doorgemaakte proces van radicalisering dus aan de omstandigheden in het gezin waarin hij opgroeide. Dat hij juist daarin een zekere mate van legitimatie voor en een aanzet tot zijn latere lidmaatschap van de NSDAP heeft gezocht lijkt, hoewel het past in zijn streven om zijn ‘vergissing’ te bagatelliseren, wat simpel.¹³⁷ Gezien de tijd waarin hij opgroeide – de oorlog en de daarop volgende crisisjaren – ligt het eerder voor de hand dat er naast die – bewuste of onbewuste – drijfveren van persoonlijke aard bij die radicalisering ook externe factoren een rol hebben gespeeld. Verondersteld moge worden dat, gezien het tijdsgewricht waarin zijn jeugd zich afspeelde, er omstandigheden in het directe ‘omveld’ van school en straat aanwezig geweest zijn, zoals de door de oorlogseconomie alom aanwezige honger en armoede en het volkomen ontbreken van mannen en vaders, de overal aanwezige oorlogspropaganda en het verpletterende nieuws van de plotselinge nederlaag van november 1918, die hebben bijgedragen aan zijn radicale nationalisme. Een analyse van secundaire literatuur, die in het volgende hoofdstuk is opgenomen, helpt ons inzicht te verkrijgen in de invloed van die aspecten die tijdens de eerste naoorlogse jaren de boventoon voerden op Uhses generatie gehad hebben.¹³⁸

¹³⁴ Vgl. in dit verband *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 594 ff. en de *Lebenslauf*, 3-4-1954, *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Dok. 172 - 174.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Frank Omland (2009). „Gegen das System!“, p. 31, Tabelle 1.

¹³⁷ Vgl. *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 594; Hanffstengel (1995), *Mexiko*, p. 19ff; Dohnke (1991), „Propagandistische Aktion“, p. 288.

¹³⁸ Zie hoofdstuk 3.c. van deze dissertatie.

Daarnaast kan de roman *Wir Söhne*, die – zij het dat het boek door de socialistisch-realistische toonzetting minder bruikbaar is als biografische bron - voor wat betreft de jaren rond het einde van de oorlog dezelfde rol speelt zoals *Söldner und Soldat* dat doet voor de periode 1921-1933, worden gebruikt om na te gaan welke impulsen uit zijn directe, persoonlijke belevingswereld en uit zijn sociaaleconomische omgeving bepalend zijn geweest voor zijn vertrek uit het ouderlijk huis en hebben geleid tot zijn uiteindelijke knieval voor het nationaal-socialisme. De informatie die het boek biedt kan worden aangevuld met de informatie die we aantreffen in een reeks brieven van zijn hand uit de vroege jaren twintig en een aantal relevante dagboek aantekeningen uit later jaren.

In een later stadium zal zoals gezegd ook aan de hand van zijn journalistieke productie getracht worden te bepalen waar hij zich in ideologisch opzicht precies in het complexe politieke spectrum van de Weimarer Republik bevond, en welke overwegingen ertoe hebben geleid dat hij de NSDAP heeft verlaten en is overgegaan naar de KPD.

e. Uhse's knieval voor het nationaal-socialisme in perspectief: de historische afstand als nadelige factor

Uhse heeft met zijn eerdergenoemde autobiografische publicaties dus getracht om zijn besluit lid te worden van de NSDAP, in naoorlogse ogen – of eigenlijk vanaf 1933 al - een ernstige en verwijtbare misstap, te relativiseren. Hij heeft geprobeerd begrip te wekken voor de keuzes die hij, hoe verkeerd ze in retrospectief ook lijken, als jongeman heeft gemaakt. Hij vertelt ons zijn persoonlijke geschiedenis, en vraagt ons tegelijkertijd niet te hard te oordelen, om ons te verplaatsen in de tijd, naar zijn tijd, zodat we zijn keuzes kunnen begrijpen, en we hem op die wijze kunnen vrijpleiten van een werkelijk nationaal-socialistische levensvisie. Die poging is in het licht van de later bekend geworden gruwelijkheid van de Nazidictatuur en van Uhse's onderschikking aan een zich als antifascistisch etalerend regime, begrijpelijk. Er zijn echter nog andere redenen die ons ertoe aanzetten om zijn beslissingen en handelen te trachten te begrijpen.

De rol die de historicus als biograaf op zich dient te nemen is niet alleen die van empathisch observator. Hij dient zich ook te verdiepen in de mechanismen die zijn subject hebben 'aangejaagd', en hij dient over een zekere mate van historische kennis omtrent de 'geleefde' periode, en over de historische processen en de redeneringen en gedachtegangen die zijn subject kunnen hebben beziggehouden te beschikken.

Die empathie en die historische kennis kan soms echter eerder een hinderpaal vormen dan dat zij helpt die kennis te verwerven. Dan moet hetzelfde voorbehoud worden gemaakt dat

al in de inleiding tot deze dissertatie is gemaakt:¹³⁹ het is voor een eenentwintigste-eeuwse toeschouwer in de rol van biograaf erg moeilijk, zo niet onmogelijk, om zich volledig te verplaatsen in het denken en handelen van zijn decennia of eeuwen geleden levende subject. Onze blik op het verleden wordt over het algemeen vertroebeld door onze ‘verontreinigende’ kennis van de geschiedenis,¹⁴⁰ en we komen daardoor over het algemeen niet verder dan een interpretatie van de persoonlijkheid van de protagonist en de wijze waarop hij of zij zich door het leven bewoog *op basis van onze eigen achtergrond*. Om min of meer objectief te kunnen oordelen, om met onze beschrijving zo dicht mogelijk bij de waarheid te komen, moeten we ons dus van ons gebrek aan objectiviteit bewust zijn.¹⁴¹

Als we ons proberen we ons te verplaatsen in de persoon Bodo Uhse zoals we die voor wat betreft de jaren voor 1933 hebben geobserveerd in een poging zijn voorliefde voor het nationaal-socialisme te verklaren, dan blijkt, dat vanuit onze 21ste eeuw een ‘objectief’ oordeel nauwelijks mogelijk is. Onze kennis omtrent het latere verloop van de geschiedenis, de Nazi-terreur in Duitsland, de Tweede Wereldoorlog en de daarmee samenhangende uitwassen, maakt het ons, door de nadrukkelijke aanwezigheid van die oorlog in ons collectief bewustzijn en door haar rol van cesuur in de geschiedenis van de twintigste eeuw, vrijwel onmogelijk om ons dat nationaal-socialisme voor te stellen *zonder* hetgeen er in de oorlog is gebeurd en erdoor is veroorzaakt. De verantwoordelijkheid van de Nazi’s voor die oorlog - voor de vijftig miljoen dodelijke slachtoffers onder andere - staat buiten kijf, en we kunnen ons de NSDAP – haar symbolen, de Führercultus, de wreedheden waarvoor zij verantwoordelijk is -

¹³⁹ Vgl. daartoe hoofdstuk 1.e.

¹⁴⁰ De historicus Horst Möller zet het dilemma waarmee de historicus in zijn oordeelsvorming te maken heeft duidelijk uiteen, in dit voorbeeld aan de hand van de inspanningen die Friedrich Ebert zich getroost heeft met het doel de Republiek van Weimar uit de ravage van 1919 weg te sturen: “Historische Gerechtigkeit verlangt eine [...] Einschränkung: Wir Nachlebenden wissen um das Scheitern der Republik, wir kennen wesentliche Ursachen ihres Scheiterns, das seit Jahrzehnten mit zunehmender Intensität erforscht wird. Diese historische Erfahrungen konnten die Zeitgenossen von 1918/19 nicht für ihre Entscheidungen verwerten. Es ist wohlfeil, nach 100 Jahren Abstand Ratschläge zu geben. Auf der anderen Seite dürfen und können wir auf die historische Erfahrung nicht verzichten, wir müssen nach den Ursachen fragen und können uns vor historischen Urteilen nicht drücken. Neben dem tatsächlichen Geschehen muss berücksichtigt werden, was im zeitgenössischen Horizont als möglich und praktikabel angesehen wurde. Horst Möller (2018). *Die Weimarer Republik. Demokratie in der Krise*. München: Piper, p. 35 - 36.

¹⁴¹ Marek Tamm beschrijft de zoektocht naar ‘waarheid’ in de historiografie in: Marek Tamm (2014). “Truth, Objectivity and Evidence in History Writing”. In: *Journal of the Philosophy of History* 8 (2014). Leiden: Brill, p. 265 - 290. Hij komt (p. 274 - 275) tot een “Truth Pact” (analoog aan Patrick Lejeunes “Pact Autobiographique”), dat bestaat uit een viertal “pragmatic rules”, “... to function as ground rules for the historiographical “truth pact””:

1. The essential rule: the maker of an assertion commits himself to the truth of the expressed proposition.
2. The preparatory rules: the speaker must be in a position to provide evidence or reasons for the truth of the expressed proposition.
3. The expressed proposition must not be obviously true to both the speaker and the hearer in the context of utterance.
4. The sincerity rule: the speaker commits himself to a belief in the truth of the expressed proposition.

Thus (...) we could say that in historiography, truth is an intentional category based on a pragmatic “truth pact” between the historian and his readers”.

niet voor de geest halen zonder dat ons beelden voor ogen komen van hysterische, om een niet vastomlijnde gerechtigheid schreeuwende volksmassa's en van concentratiekampen vol uitgemergelde gestalten. We zijn gedurende de jaren na de oorlog geconditioneerd in ons afgrijzen van de NSDAP.

Hoewel die vooringenomenheid dat moeilijk maakt is het, vanuit een oogpunt van historische rechtvaardigheid in onze analyse van Uhse's aanvankelijke werkzaamheden voor de partij, belangrijk dat we zijn keuzes trachten te objectiveren, dat we ons bewust zijn van het feit dat niemand zich in de late jaren twintig kon voorstellen dat uit de partij een schrikbewind van een dergelijke omvang zou ontstaan als door Hitler en zijn paladijnen is vormgegeven, louter om te voorkomen dat we hem - Uhse, niet Hitler - be- of veroordelen op grond van feiten, die hem – alleen in de tijd al – niet aangerekend kunnen worden.

Om, het bovenstaande overwegende, tot een afgewogen oordeel te kunnen komen met betrekking tot Uhse's besluit zich aan te sluiten bij de NSDAP dienen we ons dus in de eerste plaats te verdiepen in zijn achtergrond en in het sociaal-economische en politieke klimaat waarin hij leefde en werkte, en in de nieuwswaardige, gezien zijn maatschappelijke engagement voor hem relevante gebeurtenissen die zich daarin afspeelden. Kennis van de geschiedenis van – in dit stadium - de Republiek van Weimar¹⁴² kan ons helpen om ten minste *iets* te snappen van de keuzes, die hij als nationalistisch georiënteerde journalist en redacteur heeft gemaakt, levend in een land dat in economisch opzicht niet meer was dan een ruïne, in een complex en geradicaliseerd politiek landschap waaraan een democratische traditie ontbrak, en in een in sociaal opzicht strikt gelaagde samenleving waarin de door hem verfoeide burgerij een onbeweeglijk en star centraal blok vormde.

Hoewel we al lezende in zijn getuigenissen – en in die van tijdgenoten - een helder beeld kunnen krijgen van de historische context waarin hij zich ophield zal het ons niet lukken om de totale 'gevoelstemperatuur' van het leven in zijn tijd in te schatten, en om de impact ervan op de dagelijkse gang van zaken, die we alleen in vogelvlucht waar kunnen nemen, te begrijpen. We hebben er geen deel van uitgemaakt, en kunnen, vanuit onze westers-liberale, eenentwintigste-eeuwse stoel, de *Sturm* en de *Drang* van die jaren niet voelen en Uhse's drijfveren alleen maar *proberen* te begrijpen.

Daarnaast moeten we ons ook te allen tijde bewust blijven van het feit dat het nationaal-socialisme waartoe hij zich in 1927 bekeerde (en met hem vele duizenden) zich niet op voorhand al kenmerkte als de ideologie die wij, vanuit ons historisch perspectief, in later jaren

¹⁴² Een originele blik op die materie biedt bijvoorbeeld ook Uhse's tijdgenoot Sebastian Haffner (1907-1999), in: Sebastian Haffner (pseud. Raimond Pretzel) (1987). *Von Bismarck zu Hitler: Ein Rückblick*, München: Kindler.

hebben leren kennen.¹⁴³ Uhse kon in de late twintiger jaren niet vermoeden, dat ‘zijn’ nationaal-socialisme, dat voor hem vooral een Duits socialisme betekende,¹⁴⁴ dat door Adolf Hitler onder het mom van een veronderstelde Arische suprematie, met een duister kleinburgerlijk-völkische saus overgoten werd, en dat zich in de handen van een aantal gedreven technocraten met veel oog voor publiciteit en organisatie zou ontwikkelen tot een van de meest beestachtige regimes die de wereld tot op dat moment ooit had gekend. Uhse was, met het beperkte perspectief waarover hij op dat moment beschikte, met zijn politieke verstand en met zijn bovengemiddelde schrijf- en spreekvaardigheid, alleen maar op zoek naar een uitweg uit de ellende en de armoede die Duitsland ten deel was gevallen door de ongelukkige uitkomst van de oorlog. Hij meende, gedurende een korte periode, dat de NSDAP die kon bieden, en dat hij daarbij een rol kon spelen.¹⁴⁵ Hij zag overigens snel genoeg dat Hitlers weg en de zijne ver uiteenliepen, dat de oplossingen die de partij voorstond een dwaalweg betekenden, en trok daaruit zijn conclusies. Kort na zijn uitsluiting uit de partij werd hij zelf tot vervolgde, en moest rennen voor zijn leven.

In zekere zin snijden de door Uhse in *Söldner und Soldat* aangevoerde verontschuldigungen voor zijn misstap dus hout.¹⁴⁶ Voor hem was de partij aanvankelijk niet meer dan een middel om het doel dat hij zijn hele volwassen leven al nastreefde te bereiken. Hij wilde dat Duitsland bevrijd werd uit het dwangbuis van de burgerlijk-liberale politiek, die hij verantwoordelijk achtte voor de uitkomst van de oorlog en de onderschikking aan het Diktat van Versailles. Hij stond daarin niet alleen.

In 1935 schreef de enkele jaren daarna door Stalin ‘weggezuiverde’ communistische schrijver Hans Günther (1899-1938) in een recensie van *Söldner und Soldat* Uhses keuze voor de NSDAP toe aan een gedurende het Interbellum alom aanwezig cultuurpessimisme, dat ont-

¹⁴³ Hitler koesterde – dat stak hij niet onder stoelen of banken – een blinde haat jegens de joden. Als moment waarop die haat materialiseerde in de toezegging tot hun fysieke uitroeiing wordt door Jeffrey Herf een toespraak voor de Reichstag in 1939 genoemd: “In his speech to the Reichstag on January 30, Hitler made his first unequivocal public threat to exterminate (that is, murder) [...] the Jewish race in Europe”. Jeffrey Herf (2006). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, p. 5.

¹⁴⁴ Het begrip ‘Duits socialisme’ dient niet slechts begrepen te worden als een ‘in Duitsland beleden socialisme’. Het is een “... niet alleen Duits, maar voor Duitsland best geëigende ...” vorm van socialisme, “... gericht tegen het marxistisch internationalisme.” Moeller van den Bruck: „Wo Marxismus endet, dort beginnt Sozialismus, ein deutscher Sozialismus.“ J.A.A. van Doorn (2007). *Duits socialisme. Het falen van de sociaaldemocratie en de triomf van het nationaal-socialisme*. Amsterdam: Mets en Schilt, p. 26f.

¹⁴⁵ Voor Uhse was het nationaal-socialisme, of, zoals hij het zelf zag, het ‘Duitse socialisme’ vooral een samenstel van ideeën in een sociaaleconomisch-politieke context. Hitlers radicale en paranoïde antisemitisme, dat uitgroeide van een beperkt onderdeel tot het allesoverheersende uitgangspunt van het nationaal-socialisme, was tot op dat moment niet nadrukkelijk op de voorgrond getreden. Vgl. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 146 - 147.

¹⁴⁶ Uhse somt ze op in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 146f.

staan zou zijn door de voor de naoorlogse generatie volledige uitzichtloosheid van het leven.¹⁴⁷

[Uhse] gehörte jener großen Masse junger Deutschen an, die, durch und nach dem Weltkrieg verarmt, aus den Geleisen eines “normalen” groß- oder kleinbürgerlichen Berufslebens geworfen, von einer unklaren Feindschaft gegen Spießertum und “Bürgerlichkeit” gepackt wurden und “irgendwie” eine gerechtere Ordnung herbeisehnten. In ihren Köpfen spukten Nietzsches Philosophie, Spenglers Kulturkritik am Abendlande, Moeller van den Brucks “Konservative Revolution” und Blühers Christentum. Vor allem begehrten sie gegen Versailles auf, in dem sie die alleinige Ursache all ihrer Lebensnöte zu erkennen glaubten.¹⁴⁸

Günther wijst in de passage niet alleen naar de uitzichtloosheid die Uhse's generatie in haar greep hield als oorzaak van haar radicalisering, maar noemt ook het brandpunt van haar haat: het Dictaat van Versailles en de burgerlijke samenleving van de Republiek van Weimar. Die beide elementen waren vooral voor de lagere klassen, de economisch zwakkeren, een fatale combinatie gebleken toen in slechts enkele jaren duidelijk was geworden waar ze voor stonden – voor armoede, hyperinflatie en werkloosheid. Ze dienden dan ook te vuur en te zwaard bestreden en opgeruimd te worden, definitief, en met radicale middelen. Die burgerlijk-liberale, in de ogen van vooral de jongere generatie on-Duitse maatschappelijke orde diende plaats te maken voor een gemeenschap volgens een *konservativ-revolutionär* model, dat niet het geld, maar de wil en de noden van het Duitse volk, in een coöperatieve staat verzameld onder een autocratisch leider, als uitgangspunt hanteerde.

Voor Uhse speelde, in de tijd van zijn eerste toenadering tot de partij in 1925, Hitlers vijftwintigpuntenprogramma, als hij zich al van het bestaan ervan bewust was, nauwelijks een rol.¹⁴⁹ Hij sprak, als hij het had over *Nationalsozialismus*¹⁵⁰ over een op het eerste gezicht paradoxaal nationalistisch socialisme.¹⁵¹ Hij beschouwde de NSDAP als de meest kansrijke

¹⁴⁷ Vgl. de uitspraken van Haffner en Mohler; kennelijk werd het gevoel ook waargenomen door contemporaine meebelevers, en niet alleen terugkijkend door analisten.

¹⁴⁸ Hans Günther, „Erlebnis und Dichtung“, in: *Almanach*, p. 39.

¹⁴⁹ Gregor Strasser kwam met een negentien punten tellend alternatief op dat programma, dat sterker dan Hitlers punten de emancipatie van het proletariaat (“die Befreiung der Werktätigen”) beoogde. Racistische punten uit het vijftwintigpuntenprogramma zijn overigens gewoon gehandhaafd: “dass Staatsbürger nur sein soll, wer Volksgenosse ist”. Zie het afschrift van een bijlage bij een brief van *Gauleiter* Lohse van Sleeswijk-Holstein aan de *Reichsparteizentrale der N.S.D.A.P.* te München van 11 maart 1930, waarin hij melding maakt van het bestaan van een afsplitsing van de partij, in Sleeswijk-Holstein en Berlijn. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

¹⁵⁰ Uhse gebruikt het woord *nationalsozialistisch* al in 1921, als uiting van een utopische toekomstverwachting; overigens licht hij de term niet nader toe. Zie in dit verband de brief van Uhse aan Hans Severit, ongedateerd, vermoedelijk nazomer 1921. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Slg. 1.

¹⁵¹ Otto Strasser noemde het *National-Sozialismus*, een klein nuanceverschil, maar met grote gevolgen voor de politieke lading: “Die N.S.D.A.P. ist eine nationalistische Partei. Ihr Ziel ist die Freie Deutsche Nation. Die

van de vele revolutionair-nationalistische partijen en groepen, die voortborduurd¹⁵² op de door Moeller van den Bruck gesuggereerde symbiose van die beide ogenschijnlijk onverenigbare uitersten,¹⁵³ als de radicale tegenpool van de burgerlijke samenleving, als een breed gedragen antikapitalistische en patriottische beweging, die een sterk en onafhankelijk Duitsland nastreefde. Het land en haar bevolking zaten muurvast in de val van de herstelbetalingen, en moesten daaruit gered worden; dat kon alleen met radicale middelen gerealiseerd worden.

Uhse afkeer van het burgerlijk kapitalisme en van de naoorlogse parlementaire democratie¹⁵⁴ lag dus ten grondslag aan zijn keuze voor een partij die de volkomen teloorgang van de Republiek van Weimar impliceerde. Dat hij uit de grote vijver van conservatief-revolutionaire groepen en groepjes die de ondergang van die republiek nastreefden juist voor de NSDAP heeft gekozen lijkt gezien het succes van de partij een logische stap, als een bewuste keuze voor de meest kansrijke club.¹⁵⁵ Er zijn echter ook aanwijzingen die erop duiden dat er sprake is geweest van een samenloop van omstandigheden, van een reeks toevallige gebeurtenissen, die hem uiteindelijk hebben doen besluiten zich juist bij die partij, en niet bij een andere, aan te sluiten. Daarbij heeft naar het zich laat aanzien ook een zekere mate van opportunisme een rol gespeeld.

In de navolgende hoofdstukken zal, aan de hand van een nader beschouwen van zijn levensloop worden ingegaan op de totstandkoming van die keuze, en op de overwegingen die eraan ten grondslag hebben gelegen. Niet alleen zal worden gekeken naar Uhse persoonlijke

N.S.D.A.P. ist eine sozialistische Partei. Sie weiss, dass die Freie Deutsche Nation erst durch die Befreiung der werktätigen Massen Deutschlands von jeder Form der Ausbeutung und Unterdrückung erstehen kann“. Specifiek socialistische aspecten zijn verder de stichting van een *Völker-Räterepublik*, de onteigening van land in geval van groot- en middengrondbezit, en de overdracht van alle *Wirtschaftsmittel* aan het *Gemeinbesitz der Nation*. Bron: brief van *Gauleiter* Lohse van Sleeswijk-Holstein aan de *Rechsparteizentrale*, 11-3-1930. *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251.

¹⁵² „Wir wollen die Revolution weitertreiben, wie das der Moeller van den Bruck schreibt!“. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 33. Moeller van den Bruck spreekt dat overigens tegen. Zie de volgende noot.

¹⁵³ In het hoofdstuk „Revolution“ schrijft Moeller van den Bruck: „Was heute revolutionär ist, wird morgen konservativ sein. [...] Wir wollen nicht die Revolution weitertreiben sondern die Ideen der Revolution, die in ihr lagen und die sie selbst nicht verstand. Wir wollen diese revolutionären Ideen mit den konservativen verbinden, [...] und wollen sie konservativ-revolutionär dahin treiben, wo wir Zustände erreichen, bei denen wir wieder Leben können“. Arthur Moeller van den Bruck, Hans Schwarz (Hrsg.) (1934). *Das dritte Reich*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, p. 13ff.

¹⁵⁴ Zie hoofdstuk 8 van deze dissertatie, waarin genoemd fenomeen als exponent van de Franse revolutie geplaatst wordt tegenover het Duitse alternatief, zoals dat omschreven wordt door de *Ideen von 1914*: een sterke, eensgezinde *Volksgemeinschaft*, geplaatst onder een autoritaire leider. Hans Maier (1990). „Ideen von 1914 – Ideen von 1939? Zweierlei Kriegsanfänge“. In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, Jahrgang 38, Heft 4. München/Berlin: Institut für Zeitgeschichte, p. 525 - 542.

¹⁵⁵ Uhse beschrijft in *Söldner und Soldat* het platformachtige karakter van de partij; die beschrijving maakt duidelijk dat hij zich bewust was van het voor elk wat wils biedende karakter van het programma, en tegelijkertijd ook van de mate van opportunisme van zijn eigen keuze voor de partij. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 149 - 150.

– ideologische - ontwikkeling en de invloed van zijn *Umwelt* daarop, maar ook naar de rol die zich voordoende carrièreperspectieven kunnen hebben gespeeld, een aspect dat door Uhse nadrukkelijk onderbelicht is gelaten in zijn autobiografische publicaties.

3. 'Jugend und Kindheit': sociale achtergrond en persoonlijke ontwikkeling; oorzaken van Uhse's nationalistisch radicalisme

a. Kinderjaren. De oorlog en de 'boze stiefmoeder'

Uhse heeft dus in zijn autobiografische publicaties, wanneer hij zijn kinder- en jeugdjaren beschrijft, de armelijke omstandigheden waaronder hij opgroeide als oorzaak van zijn radicalisering aangevoerd. De sociale klasse, het milieu waarvan het gezin Uhse deel uitmaakte, de burgerlijk-nationalistische *Offiziersklasse* die haar waarde ontleende aan het sinds de Duitse eenwording in 1870/1871 bloeiende militarisme, had gedurende de oorlog, hoewel armoede onafgebroken op de loer lag, aanvankelijk nog een zekere illusie van stabiliteit en aanzien gewaarborgd.¹⁵⁶

Uhse verwoordt dat in de roman *Wir Söhne*,¹⁵⁷ wanneer hij de omstandigheden waaronder hij als veertienjarige zijn middelbareschooltijd doorstond schetst: "Wir waren hungrig und stolz, denn unsere Väter standen als Offiziere im Feld. Sie waren Helden. In der Schule genossen wir mancherlei Vorteile dadurch".¹⁵⁸ Ondanks die trots, die een grondige onwetendheid van de realiteit van de loopgravenoorlog suggereert, laat Uhse ons een beeld zien van een jeugd die gekenmerkt werd door een allesoverheersende treurigheid. Hem werd voorgesteld een leven te leiden waarin "... in der Entbehrung [...] die Größe"¹⁵⁹ lag, een troosteloosheid die door hem tot wapenspreuk van het Pruisische protestantisme verheven is: armoede en vreugdeloosheid voerden de boventoon, warmte en spontaniteit ontbraken, waren in het treurig kleinburgerlijke milieu zelfs verwerpelijk: "... die Freude war das Schlechte, gut war die saure Pflicht. "Tu was du tun muß! Tu nicht was du tun möchtest!" Das war die große Lebenslehre, an der alle Fröhlichkeit starb, bevor sie geboren wurde".¹⁶⁰

Het gezin waarin hij opgroeide – vanaf zijn tiende jaar, in de jaren voor de oorlog bracht hij veel tijd door bij zijn grootouders – was niet hecht. Het liet zich naar de maatstaven van vandaag gedurende de oorlogsjaren haast kenmerken als eenoudergezin, waarvan de ene over-

¹⁵⁶ Dat aanzien betrof uitsluitend de *rang* van officier. De verdiensten waren voor beroepsofficieren van de Reichswehr ronduit armzalig; tot de rang van Leutnant werd een soldij betaald die onvoldoende was om van te leven; een extra toelage door de familie was noodzakelijk; vanaf de rang van *Hauptmann II*, die in de regel na ongeveer tien jaar bereikt kon worden, werd een bezoldiging betaald die vergelijkbaar was met die van lagere ambtenaren. Een huwelijk was voordat die barrière geslecht werd dan ook niet mogelijk zonder een substantiële bijdrage van de bruid. De rang van *Major* bereikte men pas na ongeveer vijftwintig dienstjaren. Karl-Volker Neugebauer (1993): *Grundzüge der deutschen Militärgeschichte*, Band 1, Freiburg: Rombach-Verlag, p. 223 - 224; Uhse's 'biologische' moeder was dan ook uit een welgestelde familie afkomstig.

¹⁵⁷ Door Klaus Walther, in diens Uhse-biografie betiteld als een relaas van „Krisenjahre in einer Krisenzeit“. Klaus Walther (1984). *Bodo Uhse, Leben und Werk*. Berlin (DDR): Volk und Wissen, p. 22.

¹⁵⁸ *Wir Söhne*, in: GW I, p. 311.

¹⁵⁹ *Ibid*, p. 318.

¹⁶⁰ *Ibid*, p. 317.

gebleven ouder – Uhse's 'boze' stiefmoeder – bovendien geen enkele emotionele binding had met de drie adolescenten die ze, als bijvangst van haar huwelijk, verondersteld was op te voeden. Zijn biologische moeder, die afkomstig was uit een redelijk welvarende familie, verdween na de scheiding van haar man in 1913 uit zijn leven; Uhse zou haar, behoudens een incidentele ontmoeting in 1932,¹⁶¹ pas in de jaren vijftig terugzien.¹⁶² Korte tijd daarna, toen ze vrijwel hulpbehoevend was, zou hij zich, als in aanzien staand hoofdredacteur van het literaire tijdschrift *Aufbau*, nog inspannen om haar een fatsoenlijke levensavond te bezorgen.¹⁶³ Hij was ten tijde van haar vertrek negen jaar oud; zijn vader had hij toen al vier jaar nauwelijks gezien. Jegens zijn stiefmoeder, Frau Siebert, waarmee zijn vader een jaar na de scheiding trouwde, heeft hij nooit enige sympathie weten op te brengen.¹⁶⁴ In *Wir Söhne* en een in later jaren geschreven vervolghoofdstuk daarop, het korte verhaal *Heimkehr 1918*, beschrijft hij de vrouw als een klagerig en vreugdeloos wezen:

“Was weiß ich denn? Ich bin mit Vater so lange nicht zusammengewesen! Immer allein die letzten, besten Jahre...”, klagte sie. Und als hätte sie mit diesem Bekenntnis mehr von ihrem Leben preisgegeben, als sie dürfte, wandte sie sich heftig gegen mich: “Wenigstens etwas habe ich für ihn tun wollen: euch, dich und deinen Bruder, zu anständigen Menschen zu erziehen. Aber das ist mir auch nicht geglückt”.¹⁶⁵

Jegens zijn vader daarentegen, de man die hij tussen zijn vijfde en veertiende jaar alleen had gezien gedurende diens korte perioden van verlof, koesterde hij niets dan bewondering. Walter Uhse werd in 1909 uit het leger ontslagen – Caspar spreekt van, hoewel de werkelijke reden niet volledig is opgehelderd, “... schuldenhalber mußte er Abschied nehmen ...”¹⁶⁶ – vertrok naar Ethiopië en werd in 1914 gerehabiliteerd om zijn deelname als officier aan de oorlog mogelijk te maken.¹⁶⁷ In *Wir Söhne* beschrijft Uhse hoe zijn vader ondanks zijn afwezigheid voor een zekere mate van stabiliteit in het gezin zorgde, en schetst een geïdealiseerd beeld van de man, dat getuigt van een afstandelijke, abstracte bewondering, die hem, in de

¹⁶¹ Franz C. Weiskopf, Bodo Uhse (1990). *Briefwechsel 1942-1948*. Berlin u. Weimar: Aufbau Verlag, p. 391.

¹⁶² Vgl. in dit verband de dagboekantekeningen van 6-7-1951 in de *Reise- und Tagebücher*, waarin hij een ontmoeting met zijn moeder op het Stuttgarter Platz, in *Westberlin*, beschrijft, en een gesprek in de *Omnibus*. In: Bodo Uhse (1981). *Reise- und Tagebücher II*, in: GW V, II. Band, p. 53.

¹⁶³ Briefwisseling in het *Uhse-Archiv*, AdK, Berlin, III Korrespondenz, *Einzelbriefe*, 146 - 162.

¹⁶⁴ “[I]ch hatte Frau Siebert nie leiden können.” *Wir Söhne*, in: GW I, p. 338.

¹⁶⁵ In 1959; in: „Heimkehr 1918“, in: Bodo Uhse (1959). *Reise in einem blauen Schwan. Erzählungen*. Berlin: Aufbau Verlag, p. 9.

¹⁶⁶ In *Leben und Werk, Eine Chronik*, in: *Almanach*, p. 355 – 356.

¹⁶⁷ Er zijn aanwijzingen dat Walter Uhse's vertrek naar Afrika niet zozeer te maken zou hebben gehad met door hem gemaakte schulden, maar met het feit dat hij tijdens een duel een Zweed gedood had. Zie ook *Wir Söhne*, waar van dit feit gewag wordt gemaakt door een vriend van de hoofdpersoon, die opmerkt: “... Was soll ein Mann wohl tun?”, fragte er achselzückend und erzählte mir die Geschichte vom Schweden, den mein Vater erschossen hatte.” *Wir Söhne*, p. 399.

grauwheid waarin zich het leven gedurende de oorlog afspeelde, iets bovenmenselijks en exotisch gaf:

Ich hatte seine rauhe, männliche Art bewundert. [...] [Wir] waren [...] nur wenig zusammen gewesen. Aber diese wenigen Male, da ich ihn gesehen hatte, hatten einen bestimmten, unerschwindbaren Eindruck auf mich gemacht mit seiner kleinen, straffen Reitergestalt und dem unbesonnenen Lachen des Abenteurers. Das Leben trug frische, leuchtende Farben in seiner Gegenwart. Immer hatte er ausgewählte schöne Hunde um sich. Obwohl er sich beide Arme und Beine bei Stürzen gebrochen hatte, bevorzugte er unruhige, wilde Pferde, die sonst niemand reiten möchte. Bei seinen Urlaubsbesuchen war das Haus voller Gäste vom Morgen bis zum Abend. Es gab Ausritte und Schlittenfahrten, Jagden und prächtige Gesellschaften. Das Glas in der Hand, ging mein Vater mit mächtigen Sporen auf und ab, scherzte und erzählte von seinen Abenteuern in Afrika.¹⁶⁸

Als zijn vader na de oorlog na een afwezigheid van tien jaar eind 1918 als *Major* definitief naar huis terugkeert verliest hij, met zijn uniform, zijn maatschappelijke status en – voor wat betreft Bodo - zijn glans: de Offiziersklasse hield op te bestaan, en de miljoenen, waaronder ook de Uhse, die zich dankzij hun deelgenootschap aan die klasse nog op enige status konden bogen werden gedeclasseerd; Walter Uhse, de flamboyante officier, ontdaan van zijn uniform, bestond niet meer: “Statt dessen arbeitete mein Vater als Portier in der Schweinfurter Kugellagerfabrik,¹⁶⁹ weil seine Pension zum Leben nicht reichte. [...] Wir waren arm“.¹⁷⁰ Zijn bewondering voor de man, wiens demasqué symbool lijkt te staan voor de plotselinge onttakeling van de Duitse samenleving na 1918 en het daarmee verloren gaan van iedere vorm van zekerheid en structuur, verdampte in korte tijd.

b. Afzondering en eenzaamheid; vertrek uit het ouderlijk huis. De oorlog als katalysator voor radicalisering

Uhse heeft dus, zo blijkt uit verschillende van zijn eerdere biografieën, een tamelijk solitaire jeugd gehad; zijn persoonlijkheid lijkt mede te zijn gevormd door het feit dat hij geen regulier onderwijs volgde en doordat hij lange perioden bij zijn – tamelijk welgestelde – grootouders van moederszijde werd ondergebracht,¹⁷¹ tot zijn tiende jaar weinig contact met leeftijdgenoten had. Pas vanaf 1913, na de scheiding van zijn ouders, toen het gezin woonde in

¹⁶⁸ Walther (1984), p. 28.

¹⁶⁹ Andere bronnen noemen de functie van *Aufseher in einem Warenhaus* (vgl. Caspar (1984), *Chronik*, p. 356); ook: dagboek aantekening van 23 augustus 1949, in: *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 546-547; de aard van de door Walter Uhse feitelijk vervulde functie doet er overigens minder toe dan de psychologisch ingrijpende sociale declassering waartoe zijn ontslag uit het leger leidde.

¹⁷⁰ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 38.

¹⁷¹ Uhse verbleef tot zijn tiende jaar regelmatig bij zijn – welgestelde – grootouders van moederszijde, die een ruim stadshuis in het centrum van Braunschweig bezaten, en een zomerverblijf in Schierke/Harz. Vgl. bijvoorbeeld zijn dagboek aantekeningen vanaf 27 juli 1949, wanneer hij tijdens een sanatoriumverblijf weer in de Harz verblijft. *Reise- und Tagebücher II*, in GW V, p. 539ff.

het Silezische Glogau,¹⁷² ging hij na jaren van *Privatunterricht* naar een reguliere school en sloot er vriendschappen.¹⁷³ Hij was door de lange periode zonder veel contact met leeftijdgenoten gewend zijn eigen plan te trekken, en zonderde zich af van zijn omgeving, zelf zo, dat “... [es] zwischen mir und meiner Mitwelt [...] kaum eine Verbindung [gab]”.¹⁷⁴ Door het gebrek aan contact met leeftijdgenoten las hij veel; niet zonder adolescente pathetiek schrijft hij: “Ich suchte meinen Zuflucht in den Büchern. Was mir das Leben verweigert hat, wollte ich in ihnen entdecken”.¹⁷⁵ Hij las klassieken als Goethe, Schiller en Shakespeare, als Hölderlin en Lenz. Ook Mörike en Nietzsche, waarvan hij, enigszins tot zijn vreugde, ontdekte dat die al op jonge leeftijd in waanzin waren geëindigd, behoorden tot zijn favorieten: “... Ich triumphtierte in der Gewißheit, mit mir werde es auch nicht mehr lange dauern”.¹⁷⁶

In 1919, als het gezin Uhse van Glogau naar Steglitz¹⁷⁷ verhuisd is, sluit Bodo zich aan bij Wandervogel, die in die plaats haar bakermat had.¹⁷⁸ Hij bevestigt dat zijn lidmaatschap van die vereniging en later van de na de oorlog uit Wandervogel voortgekomen bündische Jugend¹⁷⁹ vooral een vlucht was uit de eenzaamheid en de deprimerende omgeving van het gezin waaruit hij afkomstig was: “Rebellion gegen den ärmlichen Puritanismus eines Familienlebens, das keines mehr war, romantische Sehnsucht und das Bedürfnis nach einer Gesellschaft, die sich anderswo nicht finden ließ, hatten mich in die Jugendbewegung getrieben”.¹⁸⁰ Zijn aansluiting zoeken bij de jeugdbeweging – vele van zijn lot- en leeftijdgenoten deden dat met hem – wordt over het algemeen gezien als een collectief “Affront gegen Lehrer und Eltern als „Stützen der Gesellschaft””¹⁸¹, als een onder de jeugd levende uiting van verlangen naar een leven buiten de burgerlijke samenleving en het daar heersende ma-

¹⁷² Het huidige *Głogów* in *Niederschlesien*, Polen.

¹⁷³ In de roman *Wir Söhne*, die gezien de erin opgeroepen sfeer zeker als autobiografisch gekenschetst kan worden – zowel de familieomstandigheden als de locatie als de tijd waarin de roman zich afspeelt komen overeen met Uhse's ‘echte’ leven – beschikt de hoofdpersoon (als ik-figuur) over een redelijk uitgebreide vrienden- en kennissenkring.

¹⁷⁴ *Wir Söhne*, in: GW I, p. 377.

¹⁷⁵ *Ibid*, p. 376.

¹⁷⁶ *Ibid*, p. 377.

¹⁷⁷ Steglitz ligt in het zuidwesten van Berlijn; het werd in 1920 *eingemeindet* in het in dat jaar ontstane *Groß-Berlin*.

¹⁷⁸ De *Wandervogel-Ausschuß für Schülerfahrten e.V.* werd op 4 november 1901 opgericht.

¹⁷⁹ „Bündische Jugend” is een verzamelnaam van een gepolitiseerd, maar niet aan een partij ondergeschikt conglomeraat van jeugdgroepen, waarin “... die Jugend [sich] aus eigenem Antrieb und unter einer den eigenen Reihen entstammenden Führerschaft zusammen [findet], um sich ein eigengesetzliches Leben außerhalb der zu festen Formen erstarrten Welt der Erwachsenen zu schaffen”. Zij onderscheidt zich daarmee duidelijk van eerdere, van hogerhand, door volwassenen aangestuurde bewegingen als Wandervogel en de *Freideutsche Jugend*, en van de jeugdbewegingen van de politieke partijen. Vgl. (o.a.) Armin Mohler (1989). *Die konservative Revolution in Deutschland 1918-1932. Ein Handbuch*. Dritte, um einen Ergänzungsband erweiterte Auflage. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, p. 153f. Het boek is eerst verschenen als dissertatie in 1949, als boek in 1950).

¹⁸⁰ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 594.

¹⁸¹ Walther, (1984), p. 29.

terialisme, dat de oorzaak was geweest van het uitbreken en het zich jarenlang blijven voort-slepen van de oorlog.

Over het algemeen wordt Uhse's deelname aan Wandervogel beschouwd als een eerste stap in de richting van het nationaal-socialisme.¹⁸² Renata von Hanffstengel ziet vooral zijn eenzaamheid en behoefte aan geborgenheid als oorzaak van zijn drang om zijn heil te zoeken bij organisaties, die hem de structuur en aandacht konden bieden die hij gedurende zijn jeugd ontbeerd had, als een zoektocht,

... nach Anschluß an solche, die ihm Vater oder Mutter ersetzen könnten oder zumindestens Liebe und Verständnis entgegenbringen. [...] Sein Eintritt in den Wandervogel, die bündische Jugend, dann in die NSDAP und der Wechsel zur KPD sind Phänomene mit teilweise denselben Vorzeichen. In jedem Falle handelte es sich um Anschluß an Organisationen, die ihm ein solides Gefüge boten, das ihm als Kind gefehlt hatte.¹⁸³

Ze ziet dus, en ze verwijst daarbij naar Freud, vooral Uhse's eenzame jeugd als een psychologisch verklaarbare oorzaak van zijn toetreding tot rechts-radicalen groepen en zijn latere lidmaatschap van KPD en SED.¹⁸⁴

Ze gaat met die wellicht wat makkelijke conclusie voorbij aan een aantal overduidelijk aanwezige aanwijzingen die zijn radicalisering op een heel andere wijze duiden, zoals het milieu waaruit hij stamde, de burgerlijk-nationalistische *roots*, die hem, zeker in de heterogene en instabiele politieke realiteit van de eerste jaren na de oorlog, 'genetisch' kwetsbaar maakten voor radicaal-nationalistische overwegingen.¹⁸⁵ Die kwetsbaarheid bood een vruchtbare voedingsbodem voor zijn patriottisme, zijn liefde voor Duitsland en de daardoor vanzelfsprekende afkeer tegen de Republiek van Weimar, als bijproduct van het *Schandvertrag* van Ver-

¹⁸² Vgl. bijvoorbeeld Caspar, *Almanach*, p. 356.

¹⁸³ Hanffstengel (1995), *Mexiko*, p. 104.

¹⁸⁴ Letterlijk zegt ze, met een verwijzing naar "... den verschiedenen Nachfolge- und Gegenerschulen von Freud ...", dat "... die gewichtige Bedeutung von Ereignissen in der frühen Kindheit für das spätere Leben eines jeden Menschen nicht mehr in Frage gestellt [wird]". Ibid. Hoewel verwijzen naar Freud als verklaring voor bepaalde eigenschappen of gewoontes van een subject enige tijd school heeft gemaakt in de biografiek, en er nog incidenteel sporen van te vinden zijn, lijkt het inmiddels achterhaald. Hermione Lee stelt dat "Freud's influence on biography was immense. Even non-believers in psychoanalysis felt, post-Freud, a duty to deal with their subject's sexuality, illnesses, dreams, and infancy [...]. Psycho-biography is out of fashion now, but vestigial traces of its language can be found [...] in contemporary biographies that are not remotely Freudian". Hermione Lee (2009). *Biography*, p. 86f.

¹⁸⁵ 'Genetisch' dient hier niet in biologische, maar in sociaal-maatschappelijke zin begrepen te worden, als verwijzing naar de wortels van de familie, het 'nest'. Stefan Breuer wijst in dit verband op het bestaan van een *Milieustruktur*, die ideologische keuzen relateert aan de maatschappelijke klasse waaruit iemand afkomstig is; het burgerlijk-nationalistische milieu waarin Uhse opgroeide laat zich volgens Breuers redenering op de monarchistische rechtervleugel positioneren (zoals de arbeiders overwegend onderdak vinden bij SPD en KPD), van waar het maar een kleine – en voor een jongere als Uhse logische – stap zou zijn naar het nieuwe nationalisme. Breuer (2010), p. 153ff.

sailles,¹⁸⁶ allemaal factoren die hem evenzogoed – bewust of onbewust – kunnen hebben doen kiezen voor een vereniging die hem in ideologische zin rijp maakte voor het nationaal-socialisme.

Hoewel het voor de hand ligt dat de eenzaamheid die Uhse's jeugd kenmerkte een rol gespeeld heeft, lijkt Hanffstengel het belang van die sociale en politieke context waarbinnen hij tot zijn besluit is gekomen zich aan te sluiten bij een radicaalnationalistische groep te onderschatten. Het onverwachte einde van de oorlog en daarmee van het Duitse Keizerrijk veroorzaakte bij de meeste Duitsers een enorme schok. De nieuwe politieke realiteit en de maatschappelijke Wende die het gevolg waren van de nederlaag leidden tot een sociale en culturele herschikking van de samenleving, die door veel publicisten zelfs als “Revolution”¹⁸⁷ werd gekenschetst. De door en door gemilitariseerde samenleving met de nadrukkelijk aanwezige Offiziersklasse, zoals die het leven en het straatbeeld in de steden sinds de Frans-Duitse Oorlog bepaald had, had opgehouden te bestaan. Velen hadden dan ook moeite zich aan te passen aan de nieuwe omstandigheden, wat met name gold voor de vele honderdduizenden militairen, waaronder Walther Uhse, die zich door het einde van de oorlog en door de *Rüstungsbeschränkung*, waaronder de verplichte reductie van het aantal manschappen van de Reichswehr die door het “Versailler Vertrag” was voorgeschreven,¹⁸⁸ gedwongen zagen zich een plaats in de burgermaatschappij te verwerven.

Het is dan ook waarschijnlijker dat het niet zozeer – in elk geval niet uitsluitend – de psychologische factoren, waaronder de door Hanffstengel genoemde eenzaamheid gedurende zijn jeugd, geweest zijn die Uhse ertoe hebben aangezet zijn heil te zoeken op de radicaal-nationalistische vleugel, bij de verenigingen en bonden die daar actief waren, en die hem, in 1920, als zestienjarige, tot deelname aan de *Kapp-Putsch* hebben doen besluiten. Het lijkt er eerder op dat hij na de oorlog, net als vele van zijn generatiegenoten, niet goed wetend wat hij met de veranderde realiteit moest aanvangen – “... mit der selbstverständlichen Aussicht auf die Offizierskarriere war es nun natürlich aus ...”¹⁸⁹ gekozen heeft voor een platform waarvandaan hij zijn afkeer van de Republiek, die in brede kring als oorzaak van de maatschappelijke ontredde werd gezien, zo ondubbelzinnig mogelijk in concreet handelen kon omzetten.

¹⁸⁶ Zie het citaat in de inleiding over “die Grundlage der Republik”. *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 594.

¹⁸⁷ Vgl. in dit verband bijvoorbeeld o.a. Mark Jones (2016). *Founding Weimar: Violence and the German Revolution of 1918–1919*. Cambridge: Cambridge University Press, en Sebastian Haffner, (2004). *Die deutsche Revolution 1918/19*. Reinbeck bei Hamburg: rororo.

¹⁸⁸ Zie de artikelen 159 tot en met 213 van het verdrag. Bron: <http://www.documentarchiv.de/wr/vv05.html>, stand 17-10-2019.

¹⁸⁹ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 594.

Het feit dat hij voor de bündische Jugend heeft gekozen – een aantal van de daaronder ressorterende jeugdgroepen is in 1933 opgegaan in de *Hitlerjugend* - duidt veel nadrukkelijker op een radicaalnationalistische en antidemocratische grondhouding dan op een verlangen naar liefde, geborgenheid en begrip.¹⁹⁰ Wandervogel kon met haar activiteiten met een beetje goede wil nog een min of meer politiek neutraal onderkomen voor jeugdigen genoemd worden, en daar waar dat niet mogelijk was, kon in de meeste gevallen een overmaat aan romantische naïveteit als verontschuldiging worden aangevoerd. De bündische Jugend echter, met haar meestal militair-hiërarchische organisatie, haar strenge ballottage (er was sprake van “Auserlesenen”, ‘uitverkorenen’, voor volksvreemde elementen was geen plaats), haar rituelen en met de introductie van het fenomeen *Volksgemeinschaft*, wordt in de hedendaagse geschiedschrijving als wegbereider voor het nationaal-socialisme beschouwd.¹⁹¹ De Bund Oberland, waardoor Uhse in 1921 werd opgenomen had in dat verband, als uitvloeisel van het in datzelfde jaar verboden *Freikorps Oberland*, duidelijk fascistische kenmerken:¹⁹² het was een völkisch-nationalistische, sterk hiërarchisch georganiseerde militie die op gewelddadige wijze naar een wedergeboorte van de Duitse natie streefde – met het grote, ‘Tweede’ Rijk van voor de oorlog als voorbeeld,¹⁹³ een verbond bovendien waarvan de leden individueel of in groepsverband buitengewoon gewelddadig optraden, zelfs politieke moorden – “Fememorde”¹⁹⁴ - begingen. Het was in elk geval geen gezelligheidsvereniging die warmte en geborgenheid bood aan dolende zeventienjarigen.

Uhse laat daarnaast in zijn publicaties en brieven al in een vroeg stadium regelmatig een naar de rechterzijde van het politiek spectrum neigende attitude zien. Zo was de door hem opgevoerde deelname aan de Kapp-Putsch in 1920 al geen teken van een diepgewortelde liberaal-democratische levensvisie. Wanneer hij echter op zijn derde werkdag in Bamberg, in juni 1921, door zijn baas naar een bijeenkomst van de *Deutschvölkische Schutz- und Trutz-*

¹⁹⁰ Die had hij tenslotte ook bij andere, communistische, liberaal- of sociaaldemocratische jeugdbewegingen kunnen vinden.

¹⁹¹ Zie in dit verband o.a. Rüdiger Ahrens (2015). *Bündische Jugend: eine neue Geschichte 1918-1933*. Göttingen, Wallstein.

¹⁹² “Fascism is a form of extreme right-wing ideology that celebrates the nation or the race as an organic community transcending all other loyalties. It emphasizes a myth of national or racial rebirth after a period of decline or destruction. It calls for a “spiritual revolution” against signs of moral decay such as individualism and materialism, and seeks to purge “alien” forces and groups that threaten the organic community. Fascism tends to celebrate masculinity, youth, mystical unity, and the regenerative power of violence. Often it promotes racial superiority doctrines, ethnic persecution, imperialist expansion, and genocide”. Matthew N. Lyons (1997). *What is Fascism? Some general ideological features*. Somerville MA: Political Research Associates. Bron: <https://www.politicalresearch.org/2016/12/12/what-is-fascism-2>, stand 19-11-2019

¹⁹³ Christof Hübner (2006). “Bund Oberland, 1921-1923/1925-1930”. In: *Historisches Lexikon Bayerns*. Bron: http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Bund_Oberland, 1921-1923/1925-1930. Stand: 23-10-2019.

¹⁹⁴ Een „Feme” impliceert “eine geheime gerichtähnliche Versammlung, die über die Ermordung von politischen Gegnern und Verrätern in den eigenen Reihen entscheidet”; bekende Fememorde zijn onder andere die op Matthias Erzberger (1921) en Walther Rathenau (1922).

*bund*¹⁹⁵ wordt gestuurd laat hij zien dat zijn radicale nationalisme serieus te nemen is. Op die bijeenkomst zegt hij zich buitengewoon kwaad te maken over de angsthazerige wijze waarop de spreker “... in seinem blauen Konfirmationsanzug verwirrt herumhampelte, sobald Zwischenrufe laut wurden”,¹⁹⁶ want “... [w]o sollte die nationale Sache hinkommen, wenn sie ängstlich vor Demokraten und Katholiken auswich?”.¹⁹⁷ Aan zijn vriend Hans Severit meldt hij in datzelfde jaar, eveneens in de rol van kersverse reporter bij het *Bamberger Tageblatt*, nog voordat hij zich aansluit bij de Bund Oberland dat hij “dank [s]einer Leitartikelei einen Kreis sehr netter vaterländisch gesinnter Menschen kennengelernt [hat], deren Umgang äußerst anregend [ist]”.¹⁹⁸ Enige maanden later, in november 1921, bevestigt hij zijn plaats in het politieke landschap met de eveneens aan Severit gerichte verzuchting “Wenn sie nur käme, eine richtige ‘Revolution’. Alles ändernd[:] was schlecht war vertilgend, was gut ist schützend. Hätten wir wahre Volksführer, so müßten sie nationalsozialistisch sein”.¹⁹⁹

“Deutschvölkisch”, “vaterländisch gesinnt”, “nationalsozialistisch”: Uhse bedient zich dus al in een vroeg stadium – de twee laatste citaten stammen uit zijn eerste jaar in Bamberg, toen hij 17 jaar oud was – van een vocabulaire dat duidt op een diepgewortelde nationalistische attitude. “Deutschland zu dienen und Niemandem sonst”,²⁰⁰ luidde de gelofte waaraan hij zich op dat moment committeerde dan ook.

Bovenstaande uitspraken geven voldoende aanleiding om aan te nemen dat het niet zozeer zijn solitaire jeugd is geweest die hem bij zijn radicalisering parten heeft gespeeld, maar dat veel eerder zijn sociaal-genetisch profiel aan de basis ervan heeft gelegen. Hij was afkomstig uit een kleinburgerlijk milieu, behoorde tot de generatie die opgroeide gedurende de oorlogsjaren en had daardoor een jeugd gekend die gekarakteriseerd werd door honger en gebrek. Hij had bovendien door het ontbreken van mannen en vaders in zijn omgeving een duidelijk rolmodel moeten ontberen: van de groep van de leeftijd van achttien tot een jaar

¹⁹⁵ De *Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund* komt voort uit de *Deutsche Schutz- und Trutzbund*. Haar doel was de bestrijding van het Jodendom. “Die tiefgreifende Umbruchphase nach dem Ersten Weltkrieg schuf einen günstigen Nährboden für antisemitische und völkische Propaganda. (...) Von seinen Mitgliedern forderte der DvSTb den Nachweis ‘arischer’ Abstammung, als Vereinssymbol diente das Hakenkreuz”. Tekst: DHM Berlin; bron: <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/weimarer-republik/antisemitismus/schutz-und-trutzbund.html>, stand: 17-10-2019. Vgl. m.b.t. de DvSTB ook: Brigitte Mihok (Red.); Wolfgang Benz (Hrsg.) (2012). *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart*. Band 5: Organisationen, Institutionen, Bewegungen. Berlin/Boston: De Gruyter, p. 211ff, en Walter Jung (2014). „Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund (DvSTb), 1919–1924/35“, in *Historisches Lexikon Bayerns*. Bron: [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutschv%C3%B6lkischer_Schutz-_und_TrutzBund_\(DVSTB\),_1919-1924/35](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutschv%C3%B6lkischer_Schutz-_und_TrutzBund_(DVSTB),_1919-1924/35), stand 25-10-2019.

¹⁹⁶ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 7.

¹⁹⁷ *Ibid*, p. 17.

¹⁹⁸ Brief van Uhse aan zijn vriend Hans Severit, ongedateerd; aangenomen mag worden dat de brief uit de nazomer van 1921 stamt, kort na zijn vertrek uit Berlijn. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Slg. 1.

¹⁹⁹ Brief van 23-11-1921 aan Hans Severit, *Uhse-Archiv*, AdK Berlin Slg. 17.

²⁰⁰ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 25.

of vijftig stonden alle gezonde mannen aan het front, waardoor de wereld van opgroeiende jongens overwegend bestond uit vrouwen, kleine kinderen en bejaarde- en *kriegsuntüchtige* mannen. Daarnaast moet de blootstelling aan de onafgebroken stroom van propaganda in die jaren een rol gespeeld hebben bij de keuzes die hij heeft gemaakt. Een aantal contemporaine waarnemingen bevestigen dat.²⁰¹

c. Radicalisering als probleem van een generatie: de oorlog als katalysator voor extremisme

Zo signaleert Sebastian Haffner (1907-1999), generatiegenoot van Uhse, in zijn autobiografische *Geschichte eines Deutschen 1918-1933* dat het in de eerste naoorlogse jaren van alle leeftijdsgroepen de opgroeiende jeugd was, die het meest vatbaar bleek voor extreemrechtse ideeën. Hij wijt de populariteit van het nationaal-socialisme – hij beschrijft het vanuit zijn eigen ervaring - aan de volkomen indoctrinatie van de generatie die geboren was tussen 1900 en 1910 en die geen notie had van wat er zich daadwerkelijk op de slagvelden van de oorlog had afgespeeld.

Haffner constateert in het bovengenoemde boek, dat hij, als vluchteling terugkijkend op zijn eigen jeugd, in 1939 in zijn exilwoningplaats Londen heeft geschreven, dat de oorlog voor hem en zijn leeftijdgenoten, opgroeiend in een van honger, armoede en propaganda doordeesemde samenleving, door de heersende sfeer van irrationaliteit en oorlogsverheerlijking, “... ein großes, aufregend-begeisterndes Spiel der Nationen ...” geweest was,

... das tiefere Unterhaltung und lustvollere Emotionen beschert[e] als irgendetwas, was der Frieden zu bieten hat[te]; [...] das war 1914 bis 1918 die tägliche Erfahrung von zehn Jahrgängen deutscher Schuljungen; und das ist die positive Grundvision des Nazitums geworden. [...] Vieles hat dem Nazismus später geholfen und sein Wesen modifiziert. Aber hier liegt seine Wurzel: nicht etwa im “Fronterlebnis”, sondern im Kriegserlebnis des deutschen Schuljungen. Die Frontgeneration hat ja im ganzen wenig echte Nazis geliefert. [...] Die eigentliche Generation des Nazismus [...] sind die in der Dekade 1900 bis 1910 Geborenen, die den Krieg, ganz ungestört von seiner Tatsächlichkeit, als großes Spiel erlebt haben.²⁰²

Haffner ziet de oorzaak van de groei van het nationaal-socialisme en de gretigheid waarmee werd uitgekeken naar weer een nieuwe oorlog dus niet zozeer bij de terugkerende frontsoldaten, maar vooral bij die generatie die de oorlog *niet* bewust had meegemaakt, bij de jonge

²⁰¹ De kwestie van de “Erosion der Milieustruktur”, het verschijnsel dat de keuze voor een politieke richting of partij bepaald werd door het milieu waaruit men stamde, een fenomeen dat in Duitsland net als in vele andere landen opgeld deed, en dat in de jaren van de Republiek geleidelijk aan afkalfde, wordt hier buiten beschouwing gelaten. Een analyse van de implicaties ervan treffe men in Breuer (2010), p. 153ff.

²⁰² Sebastian Haffner (2001). *Geschichte eines Deutschen 1914-1933*. 8. Auflage. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, p. 22.

generatie die op geen enkel moment in haar leven de gebeurtenissen van de oorlogsjaren in een breder perspectief had kunnen plaatsen,²⁰³ geïndocctrineerd, opgegroeid met een “... kindische Wahnvorstellung, gebildet in den Köpfen von zehn Kinderjahrgängen und vier Jahre hindurch in ihnen festgenagelt ...”, de generatie die “... sehr wohl zwanzig Jahre später als tödlich ernsthafte “Weltanschauung” ihren Einzug in die große Politik halten [kann]”.²⁰⁴

Onkundig van Haffners waarneming verwoordt Uhse, als het kind dat hij toen net niet meer was, zijn teleurstelling over het ‘te laat’ geweest te zijn en laat zien dat de werkelijkheid over de oorlog, die in het begin van de jaren twintig voor de meeste Duitsers in haar volle omvang duidelijk was geworden, volledig aan hem en zijn leeftijdgenoten voorbij was gegaan: “Wir klagten zu jung gewesen zu sein für das große Abenteuer des Krieges, dessen siegloser Frieden uns nicht mehr atmen ließ”.²⁰⁵

Armin Mohler (1920-2003) legde kort na de Tweede Wereldoorlog in zijn analyse van het wezen van de *conservative Revolution*²⁰⁶ de oorzaak van het ontstaan van die nieuwe, anti-burgerlijke revolutionaire klasse bij diezelfde groep. Hij ziet hen eveneens als degenen die door hun leeftijd de oorlog ‘gemist’ hadden, als de groep die bereid was om haar doelstellingen, waarvan de ondergang van de Republiek van Weimar de belangrijkste was, te verwezenlijken door het voortzetten van de strijd tegen de veroorzakers van de nederlaag. Dat waren de *vaterlandslose Gesellen*, degenen die het *siegreiche Heer*²⁰⁷ de dolkstoot in de rug

²⁰³ Haffner heeft in retrospectief gelijk gekregen: waren de ‘Nazi’s van het eerste uur’, de oprichters en de partijleiding van de NSDAP, alsmede de leidinggevende echelons van de diverse partij- en krijgsmachtonderdelen over het algemeen wat ouder, geboren in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw, van degenen die carrière gemaakt hebben bij SS, SD en Gestapo, de hardliners, de *Hundertfünfzigprozentiger* die later zijn aangeklaagd en veroordeeld wegens oorlogsmisdaden, blijkt het overgrote deel te zijn geboren in het eerste decennium van de twintigste eeuw. Om een paar bekende namen te noemen: SS-baas Heinrich Himmler (1900-1945) en diens meedogenloze paladijn Reinhard Heydrich (1904-1942); SS-Obergruppenführer en directe medewerker van Heydrich Werner Best (1903-1989); Martin Bormann (1900-1945), Adolf Eichmann (1906-1962), Hermann Esser (1900-1981); de Beul van Polen Hans Frank (1900-1946); Ernst Kaltenbrunner (1903-1946); *die Hexe von Buchenwald* Ilse Koch (1906-1967); *the beast of Belzen* Josef Kramer (1907-1945); Heinrich ‘Gestapo’-Müller (1900-1945); Baldur von Schirach (1907-1974) en de ‘witte dood’ Franz Stangl (1908-1971), commandant van het vernietigingskamp Treblinka. Ook Horst Wessel (1907-1933) hoorde tot de generatie; zijn vroege dood heeft hem wellicht voor een plaatsje tussen de grootste misdadigers uit de geschiedenis behoed. Deze groep ‘jongeren’ is dus niet alleen oververtegenwoordigd in de onderdelen van de partij die verantwoordelijk waren voor de handhaving van de ideologische zuiverheid van de partij, maar scoort ook hoog op een schaal van immoraliteit en cynisme. Het aantal doden waarvoor zij verantwoordelijk kunnen worden gehouden loopt in de miljoenen. Bron: John Wistrich (1993). *Wer war wer im Dritten Reich. Ein biographisches Lexikon*. Frankfurt/Main: Fischer.

²⁰⁴ Haffner (2001), *Geschichte eines Deutschen*, p. 21.

²⁰⁵ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 24.

²⁰⁶ In zijn *Die konservative Revolution in Deutschland 1918-1932*.

²⁰⁷ De *Oberste Heeresleitung* (OHL) verspreidde na de nederlaag van 1918 het gerucht dat het Duitse leger “im Felde unbesiegt” was, en dat de schuld van de nederlaag lag bij de sociaaldemocraten, bij de “vaterlandslose Zivilisten aus der Heimat”, die haar middels een *Dolchstoß* in de rug verraden had. Het gerucht is verworden tot de “Dochstoßlegende” of “-Lüge”.

hadden toegebracht, de burgerlijke middengroepen, en vooral de sociaaldemocraten die de revolutie van 1918/1919 hadden gedragen:

Die viereinhalb Kriegsjahre führen ganze Generationen in ihrer prägarsten Zeit in Landschaften, denen jede Beziehung zur bürgerlichen Welt fehlt. Der Bürgerkrieg der Jahre nach 1918 [...], im Grunde nichts anderes als eine Verlagerung des Weltkrieges auf eine andere Ebene, hat [...] die gleiche Wirkung. [...] Zudem erfaßt er jene Altersschichten, die für die Front noch zu jung waren.²⁰⁸

Niet alleen het naïeve ultranationalisme van de jongste naoorlogse generatie speelde dus volgens Mohler een rol bij het ontstaan van het nationaal-socialisme, ook hun verzet tegen de maatschappelijke groepen die zij verantwoordelijk achtten voor de ondergang van Duitsland en voor de deplorabele staat waarin het land zich bevond - de traditioneel-nationalistische, "altkonservatieve"²⁰⁹ burgerij en de democratische partijen – was van belang. Ook Uhse's Oberlandgroep, waarvan de oudste deelnemers rond de twintig waren, leefde in de overtuiging dat juist de burgerij verantwoordelijk was voor de nederlaag, en dat ze daarop afgerekend moesten worden: "Wir tranken aus den steinernen Krügen große Schlucken auf den Tod der Bürger ...".²¹⁰

Uhse heeft de marsroute door het leven zoals hij die tot zijn overgang naar de KPD heeft gevolgd gepresenteerd als het gevolg van een aantal door hem persoonlijk afgewogen keuzes. De hierboven aangehaalde getuigenissen – er zijn er nog vele meer²¹¹ – wekken echter sterk de indruk dat ze vrijwel naadloos passen in het hier geschetste profiel van de door het ontbreken van een 'normale' sociale context gedurende de oorlogsjaren in psychosociaal opzicht geschonden en daardoor ideologisch op drift geraakte jongere. En hoewel Uhse dat suggereert, is er waarschijnlijk geen sprake geweest van een reeks autonome beslissingen die hem in de richting van het nationaal-socialisme hebben gemanoeuvreerd. Veel aannemelijker is dat hij, en met hem vele van zijn generatiegenoten, in de stroom van de geschiedenis

²⁰⁸ Armin Mohler (1989). *Die konservative Revolution*, p. 41.

²⁰⁹ Sontheimer onderscheidt als hoofdstromingen de *alte-* en de *neue Nationalisten*. 'Alter Nationalismus bedeutet die Fortsetzung alter, konservativ-nationalstaatlicher Traditionen in den neuen Verhältnissen der neuen Republik'. Dit waren overwegend reactionaire „Anhänger der gestürzten Schichten“, met onmiskenbaar *Wilhelminische* wortels. „Der neue Nationalismus war hingegen wirklich etwas Neues: [sie] behauptete, seine Feuertaupe im Kriege empfangen zu haben“, en kenmerkte zich door een „virulenten Ablehnen des Wilhelminismus, das man mit dem Geist eines krassen Materialismus und Spießbürgertums identifizierte. In ihm war fraglos auch der Geist der Jugendbewegung lebendig“. Kurt Sontheimer (1978). *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. München: DTV, p. 27 – 29.

²¹⁰ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 31.

²¹¹ Vgl. hierover bijvoorbeeld Arndt Weinrich (2012). *Der Weltkrieg als Erzieher: Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus*. Essen: Klartext; W. von Leyden (1984). *Growing up under the Weimar Republic, 1918-1933: reflections on personal identity and the past*. New York: Vantage Press, en Wolfgang Emmerich (1975). *Proletarische Lebensläufe: autobiographische Dokumente zur Entstehung der Zweiten Kultur in Deutschland. 2, 1914 bis 1945*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.

als vanzelf in de armen van een ideologie is gedreven die een passend onderdak bood aan de ideeën die bij hem en onder zijn leeftijdgenoten leefden over hoe de Duitse samenleving na de vernedering van de opgelegde vrede moest worden ingericht. Die vertoonde, niet toevallig, een duidelijke verwantschap met het nationaal-socialisme zoals dat na 1925 zijn definitieve vorm begon te krijgen. In plaats van de *Sonderweg* die hij suggereert te hebben afgelegd, lijkt het erop dat de route die hem tot die overtuiging heeft gebracht eerder prototypisch is geweest.

Met die leef- en denkwereld in zijn bagage ondernam Uhse de volgende stap in zijn leven, en werd, op instigatie van zijn vader, leerling-journalist in het Beierse Bamberg.

4. Uhse als journalist (1921-1933). Een evenwichtsoefening tussen *Fressen* en *Moral*

Uhse is zijn carrière als schrijver dus als journalist begonnen, in korte tijd opklimmend van zeventienjarig manusje van alles bij een burgerlijk-conservatieve krant naar de positie van hoofdredacteur van de tweede NSDAP-partijkrant van Duitsland. Daarnaast leverde hij regelmatig bijdragen aan periodieken, die zich overwegend in nationaal-revolutionaire hoek bevonden.

De achtergronden die geleid hebben tot zijn ideologische *Werdegang* zijn uit het vorige hoofdstuk duidelijk geworden. Op de wijze waarop ze het verloop van zijn journalistieke loopbaan hebben beïnvloed zal, ingaand op de verschillende fasen van bewustwording, in de hoofdstukken hierna worden ingegaan.

a. Uhse's journalistieke teksten als toetssteen voor zijn autobiografische werk

Zoals eerder in deze dissertatie gesteld is legt Bodo Uhse in zijn autobiografische werk sterk de nadruk op het feit dat hij, ondanks zijn lidmaatschap van de NSDAP, altijd de lijn van de redelijkheid heeft gevolgd, rechtschapen en 'socialistisch' gezind is gebleven, en niet heeft meegewerkt en meegedacht aan de totstandkoming van de door Adolf Hitler ontwikkelde en geïmplementeerde 'duistere' variant van het nationaal-socialisme.²¹² Die lezing is, zo hebben we geconcludeerd, waarschijnlijk sterk gekleurd door het moment waarop hij haar wereldkundig heeft gemaakt, na zijn vlucht uit Duitsland, en door het doel dat hij ermee gehad heeft, zijn acceptatie door zijn overwegend communistische medevluchtelingen in Parijs en door de kaders van de KPD die over zijn lidmaatschap van die partij moesten oordelen.²¹³

De door hem gegeven verklaring voor zijn Irrtümer is door de KPD als legitiem geaccepteerd, en later door zijn biografen niet als omstreden beschouwd. Dat heeft ertoe geleid dat zijn aanvankelijk sympathieke houding jegens het nationaal-socialisme hem in 1948, na zijn terugkeer naar Duitsland, in loopbaantechnisch opzicht geen enkel probleem heeft opgeleverd. Kennelijk heeft men, de gegeven informatie betrouwbaar achtend, het in de dagen rond zijn terugkeer naar Berlijn niet nodig gevonden het relaas van zijn persoonlijke geschiedenis te toetsen. Er heeft, mag daaruit worden afgeleid, nooit systematisch onderzoek plaatsgevonden naar zijn politieke motivatie, naar zijn werkelijke politieke drijfveren gedurende de periode van voor zijn *Ausbürgerung* in 1933. Een onderzoek aan de hand van de voor zijn vertrek uit Duitsland in dat jaar ontstane, onafhankelijk van de supervisie door de

²¹² Vgl. hiertoe *Söldner und Soldat*, maar ook *Irrtümer und Umwege* en de *Kurze Autobiographie*, allen uit 1934 - 1935.

²¹³ Zie ook hoofdstuk 3, p. 39f van deze dissertatie.

KPD gepubliceerde teksten van zijn hand heeft evenmin plaatsgevonden. Dat is een gemis, want met name datgene wat hij in zijn rol van journalist heeft geschreven zou uiterst informatief geweest zijn in een analyse van zijn politieke denkbeelden.²¹⁴ Zoals gezegd is alleen door de Uhse-onderzoeker Kay Dohnke, ruimschoots postuum, een aantal bijdragen gepubliceerd waarin in meer inhoudelijke zin wordt ingegaan op Uhses ideologische Werdegang en op hetgeen hij als journalist heeft nagelaten.²¹⁵

Die vrijwel totale onbekendheid van Uhses journalistieke werk – Dohnke beperkt zich in zijn artikelen tot een globale bespreking van enkele publicaties die Uhses rol in het politieke leven in Ingolstadt en Itzehoe toelichten – maakt het voor ons interessant om dat, grofweg ontstaan tussen zijn komst naar Bamberg in 1921 en zijn vertrek bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* in de zomer van 1930, te gebruiken om zijn oorspronkelijke standpunten ideologisch te duiden, om in te gaan op de zuiverheid van hetgeen hij ons daaromtrent aan informatie heeft nagelaten. Het zijn tenslotte – met zijn schaarse literaire probeersels uit die periode – vrijwel de enige publicaties die hij heeft geschreven zonder dat de ideologische schaduw van de KPD over zijn onafhankelijkheid als schrijver viel, hem in zijn spontaneïteit beperkte. Dat maakt analyse van de teksten interessant: hoe verhoudt de boodschap die hij erin verkondigd heeft zich tot hetgeen hij in later jaren gepubliceerd heeft, en in welke mate is zijn toegenegenheid tot de – vrij expliciete – denkbeelden van de NSDAP erin zichtbaar.

Alvorens we ons aan die analyse wijden is het van belang dat we ons eerst een beeld vormen van de historische context en de achtergrond – in maatschappelijk, maar ook in psychosociaal opzicht (dat aspect is in hoofdstuk 2 al kort besproken) – waartegen zijn standpunten zich hebben kunnen ontwikkelen. Die achtergrond wordt tenslotte niet alleen bepaald door de mate van onafhankelijkheid waarmee hij in het leven stond, maar ook door de sociaaleconomische omstandigheden, de ‘conjunctuur’ waaronder hij leefde. Wat bij die analyse ook, en misschien wel met name van belang is, is de invloed die zijn opdrachtgevers op hem uitoefenden. Zij zijn tenslotte degenen geweest die bij ‘zijn’ kranten aan de touwtjes trokken, die de signatuur, de dominante politieke lijn ervan bepaalden. Ik laat bij een bespreking van zijn journalistieke werk de periodieken waarin hij vanaf 1928 publiceerde op dit moment nog even buiten beschouwing: die zijn fundamenteel anders van toonzetting; ze zullen aan bod komen in hoofdstuk 8.

²¹⁴ Er zijn geen dossiers over Uhse in relatie tot zijn NSDAP-verleden in de staatsarchieven van de DDR, in het bijzonder in die van het voormalige MfS, het *Ministerium für Staatsicherheit*, aanwezig. Vgl. www.bstu.de, geraadpleegd 18-10-2019.

²¹⁵ Vgl. (o.a.) Kay Dohnke (1991), „Propagandistische Aktion“, p. 287 – 300.

Niet alleen het begrip van Uhse – ideologische en functionele - afhankelijkheid van zijn broodheren is van belang bij de beoordeling van de journalistieke teksten, ook dient zijn – zich door de jaren ontwikkelende - maatschappelijke rol begrepen te worden. Die rol heeft betrekking op de mate waarin hij als reporter en als (hoofd)redacteur bij een krant, die een deel van de berichtgeving in een stad of regio voor haar rekening nam, invloed kon uitoefenen op de meningsvorming onder het publiek. Daarbij is een uitleg van de werking van het persbedrijf – en dan in onderhavig geval voor wat betreft de regionale pers – en haar rol als nieuwsbrenner in die jaren eveneens onontbeerlijke informatie die ons Uhse's rol als opinie-maker kan verduidelijken. De invloed van een krant op de meningsvorming kon in die dagen immers groot zijn, zelfs zo, dat zij effectief als propaganda-instrument ingezet kon worden, vaak door het verschil tussen 'nieuws' en 'mening' in de berichtgeving bewust te versluieren, een onderscheid dat na 1945 dan ook door de geallieerden als nadrukkelijke verplichting voor krantenuitgevers in hun licentievoorwaarden werd opgenomen.²¹⁶

De waarde die bij de NSDAP gehecht werd aan het beschikken over een krant voor de verspreiding van haar ideologie en het aan zich binden van de partijleden verklaart tevens de vastbeslotenheid van de kaders van de partij, die het belang van de inzet van propaganda als middel om aanhang te verwerven als geen ander erkenden, om, naast de rijksbreed aangeboden *Völkische Beobachter*, een netwerk van regionale dagbladen op te zetten door het stichten van nieuwe en het overnemen van bestaande kranten.²¹⁷

In de komende hoofdstukken bespreken we Uhse's jaren in de journalistiek en proberen zijn werkzaamheden, belevenissen en beslissingen in het Duitsland van voor 1933 te schetsen. De hoofdstukken geven biografische details, en trachten daarnaast datgene dat door Uhse in de autobiografische publicaties wordt gesteld omtrent zijn politieke keuzes te toetsen, onder andere door een interpretatie van zijn journalistieke teksten. De daaruit voortkomende informatie moet met enig voorbehoud beoordeeld worden, want hoewel het waarschijnlijk is dat hij zijn standpunten daadwerkelijk vrij verkondigde – zijn standvastige trouw daaraan heeft hem uiteindelijk tweemaal – in 1928 bij *Der Donaubote* en in 1930 bij de *Schleswig-*

²¹⁶ "Das Prinzip der Trennung von Nachricht und Meinung war vor allem den beiden angelsächsischen Besatzungsmächten heilig. Der deutschen Pressetradition war dieser Grundsatz fremd. Amerikaner und Briten betrachteten ihn jedoch als entscheidend für die Herstellung demokratischer Zustände in der öffentlichen Kommunikation"; In: Wolfgang Benz (2005). „Demokratisierung und Entnazifizierung durch Erziehung“. *Informationen zur politischen Bildung*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. Bron: <http://www.bpb.de/izpb/10067/demokratisierung-durch-entnazifizierung-und-erziehung?p=all; stand: 18-10-2019>.

²¹⁷ Hitlers standpunt – in 1934 – was, dat "die Presse [...] ein Erziehungsinstrument [sei], um ein Siebzig-Millionen-Volk in eine einheitliche Weltanschauung zu bringen." Zie: Z.n. (2013). „Hitlers tägliche Helfer. Zeitungspressen als Machtinstrument“, in: *Der Tagesspiegel*, 21-5-2013; bron: www.tagesspiegel.de/medien/hitlers-taegliche-helfer-zeitungspressen-als-machtinstrument/8234640, stand 18-10-2019.

Holsteinische Tageszeitung - zijn baan gekost - dient ervan uitgegaan te worden dat er enige verkleuring is ontstaan in de toonzetting van zijn artikelen. Met de economische noodzaak van het behoud van een betaalde baan in het achterhoofd diende hij tenslotte enigszins rekening te houden met de ideologische vooringenomenheid van zijn respectievelijke broodheren, met zijn lezerspubliek en met zijn adverteerders.

Op basis van de uit het nieuwe en bestaande materiaal gedestilleerde feiten zal worden getracht Uhse te begrijpen vanuit zijn rol als deelnemer aan en chroniqueur van de tijd waarin hij leefde. Er zal worden ingegaan op de functies die hij gedurende zijn werkzaamheden voor de verschillende dagbladen bekleed heeft, op de keuzes die hij gemaakt heeft, op zijn verantwoordelijkheden en, waar dat mogelijk is, op de evolutie die hij in ideologisch opzicht heeft doorgemaakt. Op die wijze zal een bijdrage worden geleverd aan de Uhse-biografie, een bijdrage, die aan de hand van recent beschikbaar gekomen, voor de eerdere biografen onbekende of niet toegankelijke bronnen nieuwe feiten presenteert, en die aan de hand daarvan, middels een nieuwe, contemporaine interpretatie, Uhse's plaats in en betekenis voor de politieke geschiedenis van Duitsland uiteenzet. Doel daarvan is duidelijk te maken welke mechanismen hem hebben doen kiezen voor het nationaal-socialisme, en later, een keuze die voor hem kennelijk op dat moment volslagen logisch was, voor de ogenschijnlijk diametraal daaraan tegenovergestelde KPD.

b. Uhse als journalist: een carrière in vogelvlucht

Uhse's journalistieke loopbaan in Duitsland²¹⁸ besloeg de periode van zijn komst naar Bamberg in mei 1921 tot zijn vlucht uit het land, in april 1933, van zijn zeventiende tot zijn negenentwintigste jaar. Hij ontwikkelde zich in enkele jaren tijd van "gelangweilter Provinzreporter"²¹⁹ tot regionaal in aanzien staande hoofdredacteur van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, op dat moment een van de twee formeel onder auspiciën van de NSDAP uitgegeven kranten in Duitsland.²²⁰

In de jaren van 1921 tot 1926 was hij achtereenvolgens als stagiair,²²¹ als reporter²²² en als redacteur in dienst bij het – zo zegt hij zelf – burgerlijke²²³ *Bamberger Tagblatt*. Later, van

²¹⁸ We maken hier een onderscheid tussen Uhse als 'onafhankelijk' journalist in Duitsland voordat hij in de invloedssfeer van de KPD terecht kwam, en de periode dat hij als lid van die partij in Parijs en in Mexico werkzaam was. Hij heeft in Parijs een aantal recensies geschreven voor het *Pariser Tageblatt/de Pariser Tageszeitung*; (zie o.a. Gerda Raßler (1989), p. 83). In Mexico heeft hij gepubliceerd in tijdschriften als *Freies Deutschland* en *Futuro*. Vgl. Hanffstengel, p. 211f.

²¹⁹ Kay Dohnke (1994). „Völkischer Nationalismus“, p. 2.

²²⁰ De andere was zoals bekend de landelijk verspreide, in München verschijnende *Völkische Beobachter* (1920-1945); hoofdredacteur van die krant was Alfred Rosenberg (1893 - 1946).

²²¹ Over het algemeen wordt de term *Volontär* gebruikt om zijn functie te omschrijven. Uhse gebruikt, in een brief aan Hans Severit van 2 juni 1921, zelf ook de benaming *Schriftleitungslehrling*. Vgl. Günter Caspars *Nachbemerkung*, in: GW I, p. 629.

mei 1927 tot de zomer van 1930 bekleedde hij achtereenvolgens de functies van redacteur en Schriftleiter bij de in het Beierse Ingolstadt gevestigde *Donaubote* en van Hauptschriftleiter bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* in het een vijftigtal kilometer ten noorden van Hamburg gelegen Itzehoe, allebei kranten die zich afficheerden als nationaal-socialistisch. De *Donaubote* was een niet rechtstreeks aan de NSDAP gelieerde krant maar was aan de partij toegewijd dankzij de inbreng van haar uitgever, de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* was officiële partijkrant van de NSDAP, de partij waarvan hij eerder, in 1927, lid was geworden.

Naast de vele bijdragen aan beide bovengenoemde kranten schreef hij, vanaf ongeveer 1928 tot enkele maanden voor zijn vertrek uit Duitsland in april 1933, artikelen voor een aantal tijdschriften, aanvankelijk deels afkomstig uit de renstal van het *Kampf-Verlag* van de gebroeders Strasser.²²⁴ In de laatste jaren voor de Machtergreifung, vanaf de vroege herfst van 1930, publiceerde hij, onder meer als lid van het *Internationale europäische Bauernkomitee*²²⁵ en als secretaris²²⁶ van het Reichsbauernkomitee²²⁷ veelvuldig artikelen en schot-schriften in diverse communistische en nationaalbolsjewistische tijdschriften. De toon ervan was, in lijn met de ideologische geloofsrichting van hun lezerspubliek, sterk agitatorisch.

Toen hij concludeerde dat zijn ideeën met betrekking tot een nationaal-socialistische omwenteling steeds meer begonnen af te wijken van hetgeen hem vanuit het *Braune Haus* in München²²⁸ door Adolf Hitler werd gedicteerd, besloot hij om de partij te verlaten en verloor hij zijn baan. Hitlers principes waren voor Uhse van een wat al te kleinburgerlijk-kapitalistische snit om als leidraad voor een nieuw vorm te geven Duitsland te dienen. Hij was toen pas zesentwintig jaar oud, en had al een complete carrière in de journalistiek achter de rug.

²²² Een exacte datum voor zijn formele indiensttreding, zijn promotie van *Volontär* tot *Reporter*, is niet vast te stellen; meldt hij in *Söldner und Soldat* dat hij als 17-jarige nog een *Zuschuß*, een bijdrage ontvangt van 50 Mark (S&S, p. 18), wanneer de grote inflatie inzet in 1922 inzet spreekt hij al van *Monatsgehalt*, een salaris. Omdat hij dat feit in *Söldner und Soldat* positioneert vóór de moord op Walter Rathenau, die plaatsvond op 24 juni 1922, ligt het voor de hand dat hij in de eerste helft van 1922 als reporter in loondienst is aangenomen, wellicht zelfs per 1 januari 1922.

²²³ Uhse gebruikt zelf het predicaat “bürgerlich”, de in DDR-terminologie gebruikelijke term om een voor- of niet-socialistische orde aan te duiden, nationalistisch en kapitalistisch van snit; zo slaat de “bürgerliche Epoche” (vgl. Max Schröder, GW I, p.5) op de periode vóór 1933, die niet alleen de Republiek van Weimar omvat, maar ook de periode daarvoor, de tijd waarin “Spießertum, Bürgerlichkeit, Kapitalismus” (aldus Franz C. Weiskopf, *Almanach*, p. 19) de maatschappelijke orde kenmerkten.

²²⁴ Hierop wordt in hoofdstuk 8 nader ingegaan.

²²⁵ m.z. (1954). ‘Bodo Uhse’, in: *Die Zeit*, Jg. 1954, Nr.33, 19-8-1954. Bron: <http://www.zeit.de/1954/33/bodo-uhse/komplettansicht>.

²²⁶ Het Reichsbauernkongreß werd op 23 en 24 januari 1932 in Berlijn gehouden.

²²⁷ „Leben und Werk. Eine Chronik“, in: *Almanach*, p. 362.

²²⁸ Het hoofdkwartier van de NSDAP, Schellingstraße 50.

Het is moeilijk te achterhalen welke mechanismen verantwoordelijk geweest zijn voor het vlotte verloop van zijn loopbaan, wat er de oorzaak van is geweest dat hij in een zo korte tijd de belangrijke functie van Hauptschriftleiter bereikte. Op grond van Uhse's uitspraken daaromtrent, onder andere in *Söldner und Soldat*, is het aannemelijk te veronderstellen dat zijn netwerk onder de politieke elite een rol gespeeld heeft in zijn snelle *Aufstieg*.²²⁹ Zelf geeft hij aan dat met name de Strassers hem op het juiste moment een duwtje in de rug hebben gegeven.²³⁰ Daarnaast is hij ongetwijfeld ook geholpen door zijn vlotte schrijfstijl. Globale lezing van de artikelen die hij als onafhankelijk journalist en redacteur heeft geschreven, nog niet onder het juk van de KPD, laat zien dat die, voor wat betreft het vuur dat eruit spreekt – zowel in stilistische vaart als in *commitment* – in schril contrast staan tot zijn in later jaren tot stand gekomen essays en boeken.²³¹

Uit de eerste jaren van zijn carrière bij het *Bamberger Tagblatt* zijn er maar weinig artikelen te identificeren die ontwifelbaar aan Uhse zijn toe te schrijven omdat hij ze niet met zijn initialen of anderszins ondertekende. Dat liet zijn functie niet toe: hij had het aan het eind van zijn verblijf in Bamberg geschoupt tot redacteur “... für den “sportlichen Teil und Sonstiges””.²³² Desalniettemin kan gesteld worden dat hij op min of meer zakelijke wijze – de uitzonderingen daarop die wijzen in de richting van een opportunistische Uhse worden in een later stadium aangehaald – en met vlotte pen schreef. Dat gold met name voor het bespreken van sociale of politieke kwesties, ook al moest hij zich onderschikken aan de burgerlijk-nationalistische uitgangspunten van de krant en het blauwe potlood van zijn hoofdredacteur.²³³

Als Schriftleiter bij de *Donaubote* in Ingolstadt en later als Hauptschriftleiter bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* in Itzehoe schreef hij eveneens in een vlotte stijl en met een iro-

²²⁹ Uhse zegt hierover zelf: „Meine Bereitwilligkeit und sein (hier Otto Strassers) Werben auf der Suche nach Bundesgenossen trafen sich und schufen rasch ein enges Band der Vertraulichkeit. Er [...] weihte [...] mich in die Geschichte der vergangenen Kämpfe und in ihre neue Pläne ein“. *Söldner und Soldat*, in: *GW I*, p. 150 f. Zie ook *Irrtümer und Umwege*, in: *GW I*, p. 596 – 597.

²³⁰ Die aanname wordt bevestigd door een brief dd. 30-9-1928 van Paul Schneider aan Arnold Moll omtrent de oprichting van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*: “Der politische Redakteur (Uhse, gb) ist uns von Pg. (Parteigenosse, gb) Gregor Strasser empfohlen worden”. Vgl. Dohnke (1991), p. 289. Zie ook hoofdstuk 4.g.1 van deze dissertatie.

²³¹ Elders in deze dissertatie wordt gesteld dat Uhse zich gedurende zijn werk ondergeschikt zag aan de grillen van de eigenaar van bijvoorbeeld de *Donaubote*, waaruit zou kunnen worden afgeleid dat hij onder die omstandigheid ook niet in vrijheid heeft kunnen schrijven. Desalniettemin lijkt hij, de teksten in ogenschouw nemend, en in aanmerking genomen dat hij juist in die periode lid van de NSDAP werd, als journalist redelijk onafhankelijk geweest te zijn. Zie hoofdstuk 4.f.

²³² Het colofon vermeldt Uhse in die functie op 31 december 1926 voor het laatst. *Bamberger Tagblatt*, Jhr. 92, Nr. 303, 31-12-1926, p. 1.

²³³ Vgl. *Söldner und Soldat*, in: *GW I*, p. 18-19; ook: Bodo Uhse (z.j.). „Abschied von einer kleinen Stadt. Aus dem Leben des Georg Scherff“; in: Gerhard C. Krischker (1987). *Bambergers unbequeme Bürger*. Bamberg: Colibri, p. 14ff.

nische, zich soms tot sarcastisch ontwikkelende ondertoon. Daardoor ontstaat de indruk dat hij, onafhankelijk van zijn broodheren, meestal vrij was om te schrijven wat hij wilde. Zijn artikelen waren van een levendige agitatorisch-radical scherpste, die hem de reputatie van een van de “radikalsten und begabtesten Journalisten” in NSDAP-kring gaven,²³⁴ een reputatie die hem in zijn rol van partijideoloog bevestigde, en die hem deuren naar meer en andere politieke activiteiten dan alleen de journalistiek opende: “Anfangs als weltläufiger Journalist mit intellektuellem Prestige in Itzehoe relativ isoliert, erschließen sich für Uhse zunehmend Positionen in anderen [...] Bereichen des politischen Feldes, die er im Interesse des Ausbaus bzw. der Konsolidierung seiner persönlichen Einflußsphäre besetzt”.²³⁵

Zijn vertrek uit Bamberg, eind 1926, was ingegeven door de wens het literaire pad op te gaan, te gaan schrijven. Zover lijkt het niet te zijn gekomen. De persdienst, die hij in Berlijn had opgezet om in zijn levensonderhoud te voorzien, kostte hem te veel tijd en leverde te weinig op.²³⁶

Zijn pragmatisme won het in enkele maanden van zijn droom: na de korte onderbreking in Berlijn accepteerde hij een redacteurschap en later het Schriftleiderschap van een nieuw in het leven te roepen krant van nationaal-socialistische signatuur, *Der Donaubote* in Ingolstadt (1927-1928). Het eerste officiële nummer daarvan verscheen op 1 juni 1927. Uiteindelijk eindigde hij zoals gezegd als Hauptschriftleiter bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* in Itzehoe (1929-1930).²³⁷

Als Schriftleiter, de functie die hij op het laatst bij de *Donaubote* bekleedde,²³⁸ had hij een veel grotere vrijheid dan bij het burgerlijke *Bamberger Tagblatt*. Bovendien kwamen zijn agitatorische kwaliteiten veel nadrukkelijker tot uiting, overigens niet in de laatste plaats door de signatuur van de krant, die fel antidemocratisch was en er niet terugschrok voor rabiaat antisemitisch taalgebruik.²³⁹ Hoewel Uhse zijn bijdragen niet consequent onderte-

²³⁴ Marcel Reich-Ranicki (2002). *Deutsche Literatur in West und Ost, Prosa seit 1945*. 3. Auflage. München: dtv, p. 340, naar Ernst von Salomon in *Der Fragebogen*.

²³⁵ Dohnke (1991) “Propagandistische Aktion”, p. 291.

²³⁶ Hij geeft later aan dat hij zich de “furchtbare Hunger” uit die tijd herinnert. Zie Caspars „Chronik“, in: *Almanach*, p. 357.

²³⁷ *Kurze Autobiographie*, in: GW I, p. 599.

²³⁸ *Der Donaubote* kwam voor het eerst uit op 28 mei 1927 met een *Werbenummer*, onder het *Schriftleiderschap* van een zekere *Major a.D.* Hermann Schmidt; het eerste nummer waarin Bodo Uhse als *Schriftleiter* in het colofon wordt genoemd is Nr. 152, van 1-12-1927. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

²³⁹ In een niet ondertekend voorpagina-artikel van het allereerste nummer waarbij Uhse als *Schriftleiter* wordt genoemd is sprake van een rabiaat antisemitische toonzetting; het gaat, naar aanleiding van een rechtszaak tegen een handelaar over “der Dawesjude”, “der Berliner Jude”, van “das letzte Ziel der Juden” (namelijk het “bewuchern der Goi”), en “der Jude ist von Geburt der Todfeind des Christentums”, dit alles in een halve kolom. Hoewel niet is vast te stellen of het artikel van zijn hand is, is het in elk geval onder zijn verantwoordelijkheid als hoofdsredacteur geplaatst. *Donaubote*, Jg. 1, Nr. 152, 1-12-1927.

kende zijn de artikelen in stilistisch opzicht redelijk nauwkeurig als de zijne te identificeren.²⁴⁰ Dat komt door de vele beeldspraken waarvan hij zich bediende en zijn neiging om de lezer allerlei morele dilemma's voor te houden. Dat dat niet altijd in zijn voordeel heeft gewerkt zal later blijken.

²⁴⁰ Hij gebruikte aanvankelijk zijn initialen, B.U., als *Namenskürzel* onderaan de tekst; later in zijn carrière zou hij daarnaast een aantal pseudoniemen gaan gebruiken.

5. Bamberg (1921-1926): het dagelijks leven neemt een aanvang. Het *Bamberger Tagblatt* en de Bund Oberland

a. Bamberg: een leerschool in een conservatieve oase

Toen Uhse zich in de vroege zomer van 1921 in Bamberg vestigde was hij op geen enkele wijze voorbereid op het leven in de *heile Welt* die de stad bood,²⁴¹ een wereld zoals die voor 1914 bestaan had, zonder oorlogseconomie en zonder de alomtegenwoordige dreiging van een al dan niet fictieve vijand. Die oorlog en de erop volgende revolutionaire strubbelingen waren de enige realiteit geweest die hij gedurende zijn jeugd gekend had, en zijn romantische vlucht in Wandervogel was tot op dat moment effectief gebleken, effectief in de zin dat zij hem bescherming had geboden tegen de ‘harde’ werkelijkheid van de vrede.

Met de jeugdig-romantische idealen die hij in Steglitz had opgedaan nog op zak begon hij in 1921 zijn journalistieke loopbaan. Ze zouden hem, als toonzettende drijfveer achter zijn politieke radicalisme en ondanks het feit dat ze zich moeilijk lieten rijmen met zijn werk als reporter, in Bamberg nog enkele jaren gezelschap blijven houden.²⁴²

Het feit dat hij juist naar die stad ‘beroepen’ werd heeft waarschijnlijk een conserverende werking op zijn naïef-romantische wereldbeeld gehad. De stad was beduidend minder geïndustrialiseerd en haar inwoners waren daardoor behoudender van snit dan in andere steden in Beieren, zoals Nürnberg, Bayreuth en Hof.²⁴³ Dat behoudende karakter van de Bamberger bevolking was onder meer het gevolg van de demografische opbouw ervan, die duidelijk afweek van die van de omliggende steden: er was sprake van een relatieve oververtegenwoordiging van ambtenaren en middenstanders en een ondervertegenwoordiging van arbeiders, van het industrieproletariaat. De oorsprong daarvan is terug te voeren op het vrijwel volledig ontbreken van industriële bedrijven van enige omvang in de stad. De getalsmatig nadrukkelijke aanwezigheid van ambtenaren was vooral te wijten aan een verhoudingsgewijs groot aantal regionale bestuursorganen, onderwijsinstellingen en rechtbanken. De eveneens relatief sterk vertegenwoordigde middenstand - veelal kleine zelfstandigen – was

²⁴¹ Naar een gedicht van Werner Bergengruen, *Die heile Welt*, eerste opzet 1944, verschenen rond 1950), waarmee die het onweerstaanbare voortgaan van de wereld wil omschrijven. Werner Bergengruen (1950). *Die Heile Welt. Gedichte*. München: Nymphenburg.

²⁴² Hij zegt zelf dat hij in deze fase “... schlecht in Form [war] für einen Beruf, der soviel Wirklichkeitssinn verlangte wie der meine”. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 19.

²⁴³ Om een indruk te geven van de aantallen inwoners van de stad: Bamberg had rond 1920 ongeveer 50.000 inwoners (de volkstelling van 8 oktober 1919 kwam tot 49.179 inwoners); Nürnberg had er, ter vergelijking, 365.000. Gegevens o.a. ontleend aan het Bayerische Landesamt für Statistik, <https://www.statistikdaten.bayern.de/genesis>, stand 25-10-2019.

voor een belangrijk deel in de 'kleine' nijverheid, als textielbedrijven en brouwerijen, werkzaam. Ook de toerismesector was in Bamberg verhoudingsgewijs sterk vertegenwoordigd.²⁴⁴

De nadrukkelijke aanwezigheid van ambtenarij en middenklasse kwam kort na de oorlog al – als graadmeter hanteren we hier de verkiezingen voor Reichstag en *Landstag* van 20 juni 1920, een jaar voor Uhse's komst naar de stad – tot uitdrukking in een relatief grote populariteit van burgerlijk-conservatieve partijen als de Bayerische Volkspartei met bijna veertig procent van de stemmen, en voor enkele völkisch-nationalistische partijen op de rechtervleugel.²⁴⁵ De burgerlijk-conservatieve grondhouding van de inwoners weerspiegelde zich in de redactielokalen van het *Bamberger Tagblatt*, de krant met de grootste oplage van de stad, die een duidelijke *deutschnationalistische* richting voorstond, in de politiek op dat moment belichaamd door de DNVP.²⁴⁶

Met het aanvaarden van de betrekking bij de krant raakte de dromerige adolescent Uhse²⁴⁷ verzeild in de paradoxale situatie dat hij zich aan de ene kant – tijdens werktijd - diende te onderschikken aan het regime dat de krant hem oplegde en zich ten dienste moest stellen van het in zijn ogen reactionaire en burgerlijk-conservatieve milieu, in oppositie waartegen hij juist in de armen van Wandervogel was gedreven en dat hem tot zijn vertrek uit het burgerlijk-nationalistische *Elternhaus*²⁴⁸ had aangezet. Tegelijkertijd was hij, als lid van de Bund Oberland, "... der inmitten der patriotischen Flut, die über das bayerische Bürgertum hinging, eine romantische Insel bildete ...",²⁴⁹ verondersteld zich daartegen met hand en tand – en wanneer nodig zelfs met geweld – te verzetten.

Beide zijden van die paradox – die leidde tot een dilemma dat zich misschien het beste laat karakteriseren als dat van het heen en weer pendelen tussen het *Fressen* aan de ene- en de *Moral* aan de andere zijde - vormen belangrijke aspecten wanneer beschouwd in het licht van Uhse's latere carrière en zijn ideologische ontwikkeling. Hoewel zijn ondergeschiktheid aan het burgerlijk-conservatieve dagblad aan de ene, en zijn activiteiten voor de Bund Oberland aan de andere kant enige tijd naast elkaar hebben voortbestaan, lijken ze elkaar goed te hebben verdragen.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ Gegevens afkomstig van de site www.wahlen-in-deutschland.de/wrtw.htm, stand 25-10-2019.

²⁴⁶ Stephan Knoch (2014). „Bamberger Tagblatt (1834-1945)“; in: *Historisches Lexikon Bayerns*, Bron [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Bamberger_Tagblatt_\(1834-1945\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Bamberger_Tagblatt_(1834-1945)), stand 25-10-2019.

²⁴⁷ "Unsicher stolperte ich durch die holprigen alten Straßen, während meine Augen in den Wolken träumten, hinter denen meine Phantasie das Große oder das Wahre oder das Schöne gestaltet sehen wollte, wohingegen es meine Aufgabe war, mich über einen Motorradunfall zu unterrichten oder über den Fortgang der Neubauten am städtischen Krankenhaus". *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 19.

²⁴⁸ *Irrtümer und Umwege*, GW I, p. 594.

²⁴⁹ Ibid., p. 595; kennelijk heeft het romantische aspect van de *Bund* in Uhse's herinnering een prominentere plek gekregen dan de gewelddadige kant ervan.

Uit het bovenstaande blijkt ook dat hij in Bamberg gedurende de eerste jaren van zijn verblijf daar nauwelijks contact heeft gehad met of kennis heeft kunnen nemen van de idealen en de drijfveren van de later door hem zo nadrukkelijk bewonderde *Arbeiderschaft*, anders dan van een veilige afstand.²⁵⁰ Pas later – in Ingolstadt – zal hij in staat blijken zijn reserves jegens die klasse opzij te zetten, en is bij hem een breder gevoel voor sociale rechtvaardigheid waarneembaar.²⁵¹

b. Van Volontär tot Redakteur: het Bamberger Tagblatt

Gedurende een der laatste weken van mei 1921²⁵² verhuisde Bodo Uhse naar Bamberg,²⁵³ waar hij op 1 juni,²⁵⁴ als 17-jarige, op voorspraak van Konsantin von Gebattel, een kennis²⁵⁵ van zijn vader,²⁵⁶ in de nederige functie van Hilfsredakteur in dienst trad bij het *Bamberger Tagblatt*:

Nachdem meine Schulausbildung mit einem Knallkorkenschuss in das Greisengesicht des Mathematiklehrers vorzeitig ein Ende gefunden hatte, war ich auf Fürsprache des Generals von Gebattel²⁵⁷ in die Redaktion des

²⁵⁰ “Als feindselige Gewalt habe ich die Arbeiterklasse in den nächsten Jahren erlebt, während ich dem Bund Oberland angehörte ...”, zo luidde zijn bekentenis dienaangaande. *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 595.

²⁵¹ Vgl. ook de wijze waarop hij de demonstraties op het Bamberger Maxplatz na de moord op Walther Rathenau beschrijft: hij vergelijkt de woedend demonstrerende arbeiders met een dier, als ze uit de krochten van hun *Viertel* gekropen komen, een woedend, dreigend, “schwarzes Gewirr”: “Aus dem plumpen Rumpf der Masse erhoben sich auf gestreckten Armen knochig geballte Fäuste. Ihre grimmige Geste galt uns”. *Söldner und Soldat*, GW I, p. 53.

²⁵² Zijn aankomst in de stad moet na 18 mei hebben plaatsgevonden; op die datum schreef hij nog een brief aan zijn vriend Hans Severit vanuit Heiligersdorf (nu: Seßlach, Kr. Coburg). Brief aan Severit dd. 18-5-1921, AdK Berlin, *Uhse-Archiv*, S 5.

²⁵³ Volgens zijn Meldekarte komt hij in mei 1921 uit Heiligersdorf in Bamberg aan. Zijn eerste verblijfsadres in de stad is Promenadestraße 18. Bamberg, Stadtarchiv, C9, Nr. 58.

²⁵⁴ Die datum moge worden afgeleid uit hetgeen hij in een op 2 juni 1921 gedateerde brief aan Hans Severit schrijft: “Seit gestern bin ich hier Schriftleitungslehrling des ‘Bamberger Tageblattes’”. *Nachbemerking*, in: GW I, p. 629.

²⁵⁵ Letterlijk schrijft hij „durch den Zspruch seines Vaters“; Krischker (1987). „Scherff-Fragment“, p. 18.

²⁵⁶ Uhse gaat er altijd prat op – en dat wordt door een aantal biografen bevestigd – dat hij zijn familie zonder nog om te kijken verlaten heeft en ze nooit meer heeft teruggezien. Zo schrijft Caspar in de *Chronik* (Almanach, p. 356): “Mit siebzehn verläßt Uhse seine Familie und die Schule. Er will auf eigenen Füßen stehen. Die Trennung von Eltern und Geschwistern ist radikal”. De in de vorige noot genoemde passage uit het *Scherff-Fragment* (p. 18) en een aantal brieven suggereren echter dat de contacten niet volledig afgekappt zijn geweest; een ongedateerde brief aan Hans Severit, die vermoedelijk in het najaar van 1921 geschreven is ondersteunt die suggestie: “Dieser Tage wird wahrscheinlich bei Dein alter Dame (sic) ein Brief von meiner lieben Stiefmama eingelaufen sein, die es im Verein mit meinem alten Herrn immer noch nicht aufgegeben hat an mich herumzudoktern und immer weiter versucht aus mir einen Menschen nach ihrem Kopfe zu machen”. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Slg. 1; in een brief van 29 augustus 1923, ruim twee jaar na zijn vertrek uit het ouderlijk huis verzoekt hij Severit “... mir bei Deinem nächsten Schrieb auch gleich Antwort auf meine im vorigen Briefe schon enthaltene Frage zu geben, ob meine Alte dame (sic) nicht deiner Frau Mama einen Brief geschickt hat, und wie ungefähr die Antwort deiner Alten Dame (sic) war, denn Du wirst Dir vorstellen können, dass ich daran brennend interessiert bin.” *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, S42.

²⁵⁷ Konstantin Freiherr von Gebattel (1854–1932) was verklaard antisemiet, Beierse cavaleriegeneraal, en vanaf 1914 plaatsvervangend voorzitter van het *Alldeutsche Verband*, later van de *Deutsche Schutz- und Trutz-*

‘Bamberger Tageblatts’ als Volontär aufgenommen worden. Der alte Baron von Michel-Raulino hatte mich in seinem verräucherten und vergitterten Bürozimmer im Tone des ehrbaren Kaufmanns vergangener Zeiten vom Drehstuhl vor seinem Pult herab zu eifrigen Dienst und christlichem Lebenswandel ermahnt, sowie vor nächtlichem Pokulieren gewarnt.²⁵⁸

De krant, die in Bamberg bestond naast het katholieke *Bamberger Volksblatt*, beschikte in de jaren dat Uhse er werkzaam was over de forse oplage van ongeveer 30.000 exemplaren,²⁵⁹ en was naar haar eigen oordeel van burgerlijk-nationalistische signatuur, wat echter de ware politieke achtergrond van haar redactie, die duidelijk tot uitdrukking kwam in de toonzetting van de bijdragen van haar Leitartikler Johann Baptist Dietrich, die veel eerder als völkisch-vaterländisch gekenschetst konden worden,²⁶⁰ enigszins onrecht aandeed. Ze bevond zich in ideologisch opzicht in de omgeving van de Deutschnationale Volkspartei (DNVP), in de eerste naoorlogse jaren de op een na grootste partij van Oberfranken, en de partij waarvan de eigenaar ervan, de tabaksfabrikant en schatrijke²⁶¹ Richard Freiherr von Michel-Raulino (1864–1926), geëngageerd lid was.²⁶²

Was de relatie van de krant met de DNVP vooral zichtbaar in de sterk nationalistische en antimarxistische²⁶³ toonzetting van haar berichtgeving, de banden met de tabaksbranche kwamen – aldus Uhse - vooral tot uitdrukking in de meubilering van de redactieruimten:

Die Abhängigkeit der Zeitung vom eigentlichen Stammhaus des freiherrlichen Besitzes trat mit besonders deutlicher Symbolik in den Redaktionstischen in Erscheinung, die im Schneiderraum der Tabakfabrik ihren Zweck nicht mehr hatten erfüllen können und so, mit einem Linoleumbelag verse-

Bund; op voorhand laat zich veronderstellen dat de krant waarbij deze reactionair Uhse heeft aanbevolen van behoudende snit geweest is.

²⁵⁸ *Söldner und Soldat*, GW I, p.15.

²⁵⁹ Zie de bijdrage over het *Bamberger Tagblatt* van Stephan Knoch: “Bei diesen Zahlen ist jedoch zu beachten, dass sie auf den offiziellen Meldungen des Verlags beruhen, der im Hinblick auf das Anzeigengeschäft – wie auch die anderen Zeitungsverlage – ein Interesse daran hatte, möglichst hohe Stückzahlen vorzuweisen”. Stefan Knoch (2014). „Bamberger Tagblatt (1834-1945)“; in: Historisches Lexikon Bayerns.

²⁶⁰ Zie een aantal passages uit door deze J.B. Dietrich geschreven artikelen, waarin hij zich “vom Standpunkt einer verantwortungsbewußten nationalen Opposition [...] [äußerte]”, zoals Uhse schrijft in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 16. (O.a. *Bamberger Tagblatt*, Nr. 259, Jg. 89, 10-11-1923).

²⁶¹ Uhse heeft het in dit verband over ‘s mans “sagenhaften Reichtum”. *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 16. Hij was de rijkste krantenman van Beieren: zijn vermogen werd op 12 miljoen Mark geschat. Monika Esterman et.al. (2001). *Geschichte des deutschen Buchhandels, Bd. 1 Das Kaiserreich 1871-1918*. Frankfurt/Main: Buchhändler-Vereinigung. Ter vergelijking: Uhse verdiende in zijn begintijd bij de krant vijftig Mark per maand; zie *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 18.

²⁶² Uhse vermeldt dat Raulino, dankzij zijn grote vermogen zich aan te passen, waardoor hij zowel met de joodse, met de protestantse als met de katholieke gemeenschap goed overweg kon, een *protestantische Zentrums-jude* genoemd werd (*Zentrum* was de politieke partij die vooral aan de katholieken onderdak bood). Hij stond dus in Bamberg niet als DNVP-scherpslijper bekend. *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 39.

²⁶³ De *Leitartikler*, J.B. Dietrich, noemt het in een van zijn artikelen “der wie ein zerstörendes Gift in dem deutschen Volkskörper eingedrungene Marxismus”. *Bamberger Tagblatt*, Nr. 230, 6-10-1923.

hen, für den Dienst in unserer Redaktion noch gut genug befunden worden waren.²⁶⁴

Met het vrijwel verdampen van de DNVP bij de verkiezingen van juli 1932, wat overigens ver na Uhse's vertrek was, verloor de krant haar oorspronkelijke politieke basis, en schaarde ze zich achter de NSDAP.²⁶⁵

Uhse was toen hij met zijn zeventien jaar bij de krant in dienst trad nog volop doortrokken van de adolescente Wandervogelromantiek. De brieven die hij zijn vriend Hans Severit schrijft getuigden nog – blijkens de volgende pathetisch-romantische brief - nog veel van het dromerige kind dat hij bijna dertig jaar later in *Wir Söhne* liet figureren, het kind waarvoor “jugendlich-romantische Schwärmereien [...] bedeutungsvoller als alle Wirklichkeit [waren]”.²⁶⁶

[Pfingsten] war ein Tag voll großer Freude, so tief und innerlich, dass ich meinte es nicht ertragen zu können. Gegen fünf Uhr früh ging ich in den Wald. Die Vögel sangen mir ihren schönsten Lieder, die klangen von Liebe und Frühling, und doch war Ruhe um mich. Von der Kuppe des Berges grüßt mich die Sonne wie mein Bruder. Die Nebel flohen [...] und entblößten so das Tal mit seiner Frühlingsschönen Wiese. Bald streckten wieder Bäume neben mir die schlanken Stämme in die Höhe und reichten oben (?) sich die frischbelaubten Äste. Einsam war's, herrlich wie ihn (?) Menschen nie erbauen (?) können.²⁶⁷

Daarnaast vertoonde hij echter, eigenlijk vanaf het begin van zijn journalistieke carrière al - dankzij zijn burgerlijk-nationalistische achtergrond en het feit dat hij als kind met een tamelijk irrationeel wereldbeeld behept was -²⁶⁸ een stevig politiek engagement, en was hij bovengemiddeld ontvankelijk voor völkisch-patriottische ideeën. Die ideeën, en zijn begeestering voor het jeugdig-romantische verklaren zijn neiging om zijn vrijetijdsbesteding te zoeken in radicaal-nationalistische kringen, die hij in het conservatieve Bamberg via zijn werk bij de krant al snel had leren kennen,²⁶⁹ en waarbij hij dankzij zijn publieke welbespraaktheid al snel was opgevallen.²⁷⁰ Zijn besluit tot deelname aan de militante Bund Oberland, die hij in *Söldner und Soldat* een zo centrale rol heeft laten spelen als verklaring voor zijn latere ontvankelijkheid voor de NSDAP is in dat licht bezien een logische stap: de Bund speelde in zijn

²⁶⁴ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 16.

²⁶⁵ Zie Stefan Knoch (2014). „Bamberger Tagblatt (1834-1945)“.

²⁶⁶ *Wir Söhne*, GW I, p. 366.

²⁶⁷ Brief aan Hans Severit, 18-5-1921. Archiv AdK Berlin, p. 5. Het handschrift waarin de brief is geschreven is Sütterlin, en is af en toe wat moeilijk te ontcijferen.

²⁶⁸ Hij doet daarvan *ex post* in *Wir Söhne* uitgebreid kond.

²⁶⁹ Vgl. bijvoorbeeld *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 17ff.

²⁷⁰ *Ibid*, p. 20.

ogen een rol “... nicht als Wahrer des Erbes, sondern als eine Steigerung des Wandervogels, dessen Romantik er in den politischen Raum getragen hat”.²⁷¹

Dat hij – hier zien we de paradox weer terug - zijn rol als journalist aanvankelijk met enige moeite scheidt van zijn activiteiten en standpunten op het ideologische vlak werd hem bij de krant, die niet onder stoelen of banken stak de objectiviteit hoog in het vaandel te voeren, niet altijd in dank afgenomen. De verslagen die hij over de door hem bezochte politieke bijeenkomsten schreef strookten niet altijd met de conservatief-burgerlijke toon ervan.²⁷² Zijn Chefredakteur, Karl Bauer,²⁷³ wiens taak het was om de jeugdige rebel met behulp van zijn blauwe potlood en zijn vaderlijke adviezen op te leiden tot een gewetensvol journalist en die verondersteld was om hem – ook in ideologisch opzicht – enigszins in toom te houden heeft er zijn handen vol aan gehad. Hij drong er bij Uhse op aan²⁷⁴ – “... in den vergangenen Jahren haben Sie uns da mit Ihrer Hitzkopfigkeit – im November 23 und auch später – ganz hübsch Ärger bereitet ...”²⁷⁵ – dat die zijn rol als journalist serieus zou nemen en vooral objectief zou blijven, dat hij zijn eigen mening voor zich zou houden en geen artikelen meer in te leveren die gelardeerd waren met strengen van zijn persoonlijke radicale nationalisme:

[Er] legte mir mahnend die Hand auf die Schulter, während er mir auseinandersetzte, daß wir eine unabhängige Zeitung seien, keiner Partei oder Macht untertan, allein im Dienste unserer aus allen Kreisen der Bevölkerung stammenden Leserschaft, die nichts wolle, als unterrichtet sein über das, was in der Welt und in den Mauern der Vaterstadt vorgehe. Dieser Pflicht hätten wir rasch und mit aller Objektivität zu genügen, ohne Stellungnahme in unserem Blatt und also auch ohne persönliche Stellungnahme in der Öffentlichkeit. Nur zu hören und zu sehen, und das Aufgenommene eben objektiv zu berichten sei unsere Aufgabe ...²⁷⁶

Uhse knoopte zich de wijze woorden van zijn baas in de oren, deed, zijn radicalisme ten spijt, in elk geval enige tijd zijn werk zoals dat van hem verlangd werd en “... trug, siebzehn Jahre alt und mit einem monatlichen Zuschuß von fünfzig Mark, [s]eine Objektivität durch die Stadt”.²⁷⁷ Als leerlingjournalist werd hij overal, en naar het laat aanzien vooral daar en op die momenten ingezet, waar de reguliere reporters van de krant liever spannender taken vervulden of van hun *Feierabend* wensten te genieten:

²⁷¹ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 24.

²⁷² Gedoeld wordt hier op de passage over zijn *törichte Rede* ten overstaan van de *Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbund*, de bond van *Judenfresser* waarvan hij in *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 18, melding maakt.

²⁷³ Aldus een mededeling in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 16; “*Nomen est Omen*”, laat Uhse een mederedacteur aan die vermelding toevoegen...

²⁷⁴ *Ibid.*, p. 17.

²⁷⁵ Krischker, „Scherff-Fragment“, p. 15.

²⁷⁶ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 18.

²⁷⁷ *Ibid.*

... ich [hörte] anfänglich mit Spannung, später mit blasierter Langweile (sic) Mord- und Diebstahlsprozesse, Verhandlungen gegen Sittlichkeitsverbrecher und Ehescheidungsklagen [...], ich schwitzte oder fror – je nach der Jahreszeit – allsonntaglich eineinhalb Stunden auf den Fußballplätzen. [...] Ich ging in die Generalversammlung des Verbandes der ambulanten Gewerbetreibenden und auf das Frühlingsfest des Kleintierzüchter-Verbandes, zu der Feier mit der der Athletenklub sich von einem seiner Mitglieder verabschiedete und in die Lichtbildervorträge des Kunstvereins. Ich war überwältigt von den Bamberger Manifestationen und von der Organisationstüchtigkeit des deutschen Volkes [...]. Uneins mit den Menschen und den Dingen, war ich schlecht in Form für einen Beruf, der soviel Wirklichkeitssinn verlangte wie der meine”.²⁷⁸

Zoals we eerder al hebben vastgesteld heeft Uhse in zijn autobiografische publicaties het leven dat hij in Bamberg leidde tot twee elementen gereduceerd: het werk voor de krant en de exercities met de Bamberger Oberlandgroep, waarbij hij suggereert zich daarbij met name te hebben aangesloten om zijn onzekerheid en eenzaamheid het hoofd te kunnen bieden.²⁷⁹ Uit andere bronnen, onder andere uit zijn brieven aan Hans Severit en uit het *Scherff-Fragment* en enige tijd later uit in zijn dagboeken uitgesproken herinneringen, blijkt echter dat zijn leven in de stad uit veel meer bestond dan alleen werken en exerceren. Ze laten zien dat van de “blasierte Langweile” niet veel sprake is geweest en dat Walter Uhses poging om zijn zoon, met de baan die hij voor hem heeft geregeld, er in geslaagd is om aan diens levenswijze van spijbelen, zijn avonturen tijdens de Kapp-Putsch met het Freikorps Ehrhardt²⁸⁰ en door het bos wandelen met Wandervogel een eind te maken, en om hem voor het eerst in zijn leven serieus aan het werk te krijgen.

Uhse schrijft op 23 juni 1921 dan ook aan zijn vriend Hans Severit – hij werkt op dat moment ongeveer drie weken bij de krant – dat zijn werkdagen lang zijn en dat hij weinig tijd heeft voor jolijt:

... wenn ich dir von 15 Stunden Arbeitszeit schrieb, so habe ich damit das Höchstmaß angegeben, 11 Stunden sind das Mindestmaß. Fein was? Ich habe aber auch einen wahren Arbeitswut und weiß ganz genau, dass ich sie notwendig brauche, denn ich habe viel zu büffeln und nachzuholen ...²⁸¹

²⁷⁸ Ibid, p. 18 - 19.

²⁷⁹ “Ein fester Boden bot sich meinen Füßen die des schwankenden Grundes meiner Unsicherheit müde waren. Eine Gemeinschaft stand vor mir, in die ich aus meiner Vereinsamung flüchten konnte”; ibid, p. 25.

²⁸⁰ Het *völkisch*-nationalistische *Freikorps Ehrhardt* was verantwoordelijk voor de *Kapp-Putsch*: “Hakenkreuz am Stahlhelm, schwarz-weiß-rotes Band, die Brigade Erhardt werden wir genannt”. Bruno Thoß (2006). *Brigade Ehrhardt 1919/1920*. Bron: https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Brigade_Ehrhardt,_1919/20, stand 25-10-2019.

²⁸¹ Brief aan Hans Severit, 23-6-1921, *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Slg. 7.

Zijn werkdagen waren druk en vol, en hij heeft zich met een zeker fanatisme op zijn werk gestort. In dat licht lijkt de door Uhse geponeerde en door zijn eerdere biografen overgenomen stelling niet houdbaar dat zijn eenzaamheid en onzekerheid – die lezing is al eerder in twijfel getrokken²⁸² – ten grondslag hebben gelegen aan zijn besluit zich aan te sluiten bij de Bund Oberland. Veel eerder lijkt hij dankzij zijn werkzaamheden als vanzelf in een sociale omgeving te zijn gerold, en is zijn ‘integratie’ in het Bamberger leven hem makkelijker afgegaan dan hij ons in *Söldner und Soldat* heeft willen laten geloven.²⁸³ Zijn deelname aan Oberland lijkt dan ook eerder ingegeven te zijn geweest door zijn militante nationalisme dan uit de door hem als reden aangevoerde behoefte aan gezelschap,²⁸⁴ en zijn lidmaatschap lijkt dus niet zozeer door de geclaimde psychologische, maar veel eerder door ideologische drijfveren ingegeven. Dat zou hem in Parijse KPD-kringen, wanneer men ervan op de hoogte zou zijn geweest, waarschijnlijk niet zonder meer in dank afgenomen zijn.

Uhse stortte zich dus tamelijk resoluut in het sociale leven van de stad. Kort na zijn komst naar Bamberg, waarschijnlijk al binnen enkele weken, sluit hij zich ter ontspanning aan bij een sportvereniging, zo laat hij Severit weten:

Damit ich aber nicht ganz und gar aus Tinte und Kleister werde, habe ich mich hier einem sehr netten Turnverein angeschlossen und lerne.....Fechten! Da staunst du, wie? Florett fechten, eine feine Sache, die mir viel Spaß macht.²⁸⁵

Van het feit dat niet alleen de sport, maar ook de kunsten zich in zijn belangstelling mochten verheugen getuigt het al eerder genoemde *Scherff-Fragment*,²⁸⁶ een kort verhaal waarvan de volledige titel *Abschied von einer kleinen Stadt. Aus dem Leben des Georg Scherff* luidt,²⁸⁷ dat hij, als uitgangspunt voor een nooit uitgegeven autobiografisch getint boek, in de winter van 1959/1960 geschreven heeft,²⁸⁸ en dat pas postuum in druk is verschenen.²⁸⁹ Hij bezoekt in het verhaal, dat zijn laatste dag in Bamberg beschrijft, voor zijn vertrek nog een aantal kennissen, waaronder zijn kunstenaarsvrienden, de bekende Bamberger schilder Otto Boveri (1868 - 1946) en de beeldhouwster Marie Lerch (1884 - 1962),²⁹⁰ die allebei in werkelijkheid

²⁸² Zie H. 3, p. 66f van deze dissertatie.

²⁸³ Onder meer in *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 19 f., waar hij, al snel na het begin van zijn werkzaamheden bij de krant, over een aantal gelijkgestemde kennissen zegt te beschikken.

²⁸⁴ Vgl. o.a. hetgeen er dienaangaande in hoofdstuk 3.a van deze dissertatie wordt gezegd; ook: Hanffstengel (1995), p. 104f.

²⁸⁵ Brief aan Hans Severit, 23-6-1921, *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Slg. 7.

²⁸⁶ In: GW IV, p. 558ff. Tevens in: Krischker, p. 14ff.

²⁸⁷ Krischker, p. 14ff.; Uhse beschrijft hier de gebeurtenissen gedurende de laatste dag van zijn verblijf te Bamberg; zijn bespiegelingen beslaan echter een langere periode, en hebben vooral betrekking op privérelaties.

²⁸⁸ Aldus Krischker, p. 12.

²⁸⁹ In 1976, in de band *Erzählungen* van de *Gesammelte Werke in Einzelausgaben* (zie ook vorige noot).

²⁹⁰ Maria Ley in het “Scherff-Fragment”.

ook persoonlijke vrienden van Uhse waren.²⁹¹ Het *Fragment* laat ons niet alleen kennismaken met zijn belangstelling voor het plaatselijke artistieke en sociale milieu, maar laat tevens een reeks vriendinnen het geestesoog passeren, die hem echter geen andere toekomst beloofden dan de zekerheid van een degelijk gezin, waardoor hij “auf Lebenszeit zum Spießertum verurteilt” zou worden.²⁹² Hij heeft ze, met zijn vertrek uit de stad, meestal niet zonder opluchting achter zich gelaten.²⁹³

Uhse was gedurende zijn Bamberger tijd dus niet uitsluitend bezig met zijn werk bij de krant en de militaire oefeningen bij de Bund Oberland. Hij was lid van een sportvereniging - onbekend is overigens hoe lang dat lidmaatschap geduurd heeft - en was te vinden in kunstenaarskringen. Bovendien nam hij actief deel aan het verdere sociale leven in Bamberg, al dan niet in gezelschap van zijn collega's.²⁹⁴ Hoewel *Söldner und Soldat* dat niet vermeldt en vooral ingaat op zijn Oberland-carrière, zien we dat zijn belangstelling voor beeldende kunst en vooral literatuur - dat laatste wellicht ingegeven door zijn eigen ambitie zijn brood ooit als schrijver te kunnen verdienen - als een rode draad door zijn leven lopen.²⁹⁵

De meeste tijd gedurende zijn Bamberger jaren besteedde hij echter aan zijn werk bij het *Bamberger Tagblatt*. Daar is zijn rol, als jongste bediende, van ondergeschikte aard geweest. Hoewel diens mate van toezicht in de loop der tijd zal zijn verminderd is de corrigerende rol van redacteur Bauer, “verantwortlich für Politik”,²⁹⁶ aanvankelijk waarschijnlijk dermate intensief geweest dat er weinig van Uhse's persoonlijke stijl is overgebleven, en dat hij gezien

²⁹¹ Boveri heeft ooit een portret van de zittende Uhse geschilderd, vermoedelijk ergens in de zomer van 1926, met “... ein grüugebundenes Exemplar von Huysmans' Roman “Là-bas” auf den Knien”. “Scherff-Fragment”, p. 20. Waar het schilderij zich op dit moment bevindt is onbekend. Ook in het korte verhaal *Die heilige Kunigunde im Schnee* figureert, als ik-figuur, een wat oudere schilder, ongeveer van de leeftijd van Boveri, waaruit Uhse's vertrouwde relatie met de Bamberger kunstwereld moge blijken. In: Bodo Uhse (1979). *Sonntagsträumerei in der Alameda und andere Erzählungen*. Leipzig: Reclam, p. 32 ff.

²⁹² Krischker, p. 17.

²⁹³ Opmerkelijk genoeg komt de vrouw, hoewel Uhse's leven dicht bepleisterd is geweest met vriendinnen (in veel correspondentie is sprake van een “Braut” die met hem meereist), in Uhse's autobiografische publicaties nauwelijks anders voor dan als rekwisiet; Maruschka, het Poolse meisje dat in *Wir Söhne* in zeer fysieke termen – *nackte Beine, fester Leib, runde Brüste, fleischige Lippen* - beschreven wordt is daarop een uitzondering; Lisa in hetzelfde verhaal vervult een min of meer functionele rol maar is – eerst als geliefde van de spoorloos verdwenen Erxner, later als dodelijk slachtoffer van de revolutie – voor eeuwig onbereikbaar, wat ook geldt voor de overleden geliefde Marianne in *Leutnant Bertram* (1944). Zelfs Ellen Gottschalk (1904-1960), toch Uhse's vriendin van 1931 tot 1937, heeft in “Ein Ferientag zwischen zwei Kriegen” (1936) slechts een aan zijn kunstenaarschap ondergeschikte functie.

²⁹⁴ Zo spreekt Uhse van een bezoek aan een *Salvator-Anstich*, een bierfeest ter ere van de komst van de nieuwe ‘oogst’, waar hij samen met zijn chef Bauer en diens vrouw en met een bevriend echtpaar aanwezig was (Krischker, p. 16), van *ein Maskenball in dem Barockpalast* (Ibid., p. 22), een *Faschingball im Regattaverrein* (Ibid.).

²⁹⁵ Een opsomming van zijn kennissen in de Bamberger kunstwereld treffe men aan in Uhse's dagboek aantekeningen van 24–26-11-1955; *Reise- und Tagebücher II*, in GW V, p. 227f. Ook in een ander – kort – verhaal van zijn hand, *Die heilige Kunigunde im Schnee*, in GW IV, p. 42ff., wordt naar de Bamberger kunstenaars-Szene verwezen.

²⁹⁶ Aldus het colofon van de krant, het *Bamberger Tagblatt* No. 230 van zaterdag, 6 oktober 1923.

zijn functie, als redacteur voor sport en vrije tijd, over het algemeen over niet veel ruimte voor een persoonlijke toets en dus voor politieke agitatie in zijn bijdragen beschikte.

Dat redacteurschap voor sport en vrije tijd, dat zijn bijdragen aan het *Bamberger Tagblatt* waarschijnlijk een nogal apolietiek karakter heeft gegeven,²⁹⁷ kan er zelfs toe geleid hebben dat hij verschillende belangrijke manifestaties, waaraan hij als *homo politicus* ongetwijfeld aan deel zou hebben willen nemen, gemist heeft. Terwijl gedurende de nationale feestelijkheden rond de *deutscher Tag* in Bamberg, die gehouden werd in het eerste weekeinde van oktober 1923, alle winkels gesloten waren omdat iedereen voor deelname aan of als toeschouwer bij de manifestaties aanwezig wilde zijn of een van de vele *Festzüge* wilde aanschouwen,²⁹⁸ is de kans levensgroot aanwezig geweest – concrete bewijzen dat dat daadwerkelijk zo geweest is zijn overigens niet voorhanden – dat hij als sportverslaggever door de krant naar het *Kreisliga-Verbandsspiel* tussen de 1. Fußball-Club Bamberg 01 e.V en de Kickers Würzburg, die op zondagmiddag 7 oktober om 15 uur werd gespeeld, gestuurd is om dat duel voor de maandageditie te verslaan.²⁹⁹

Bij het *Bamberger Tagblatt* waren Uhse's bijdragen dus van beperkt belang. Dat moge onder meer worden afgeleid uit het feit dat zijn naam gedurende zijn volledige carrière bij de krant alleen als sportverslaggever in het colofon is opgenomen geweest. Voor de politieke richting van de krant waren zoals gezegd vooral de bijdragen van de Leitartikler, J.B. Dietrich, van belang, die zich daarin dikwijls, de door Karl Bauer nagestreefde objectiviteit ten spijt, liet verleiden tot een, zoals Uhse dat omschrijft, "Standpunkt einer Verantwortungsbewußten nationalen Opposition".³⁰⁰ Hoewel er uit Uhse's ideologische karakterisering van 's mans bijdragen een zekere mate van ironie spreekt lag diens overtuiging waarschijnlijk dichterbij zijn eigen ideologische stellingname dan hij wil erkennen. Naar aanleiding van de Hitlerputsch op 9 november 1923 schrijft Dietrich, die in zijn commentaren meestal een nogal hoogdravende toon hanteert, de volgende dag:

... daß [...] Hitler in Verfolgung des einen großen Ziels das Vaterland – dessen Begriff für uns mehr als nur die engere Heimat, das Bayernland, einschließt – zu retten und zwar zuerst aus den Klauen des Marxismus, dann aus Knechtschaft der äußeren Feinde, sich finden würde ...³⁰¹

²⁹⁷ Louter ter informatie wordt dezerzijds nog vermeld dat een abonnement op de krant voor de week waarin de *deutscher Tag* zich afspeelde, die liep van 6 tot en met 12 oktober 1923, 27.500.000 Mark kostte, evenwel met een slag om de arm: *Preise freibleibend!*

²⁹⁸ Zie voor het programma van de *deutscher Tag* het *Bamberger Tagblatt*, No. 230, van zaterdag, 6 oktober 1923, p. 5.

²⁹⁹ Volgens een aankondiging van die wedstrijd. Ibid.

³⁰⁰ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 16f.

³⁰¹ *Bamberger Tagblatt*, 89. Jg, No. 259, 10. November 1923.

De uit het citaat naar voren komende *Reichsgedanke* als na te streven hoger doel, hoger dan het Beierse nationalisme zelfs – in hetzelfde artikel heeft hij het ook nog over het “brünstig ersehnte deutsche Reich”³⁰² – en zijn duidelijk aanwezige afgrijzen van het marxisme zijn niet ver verwijderd van de bij de Bund Oberland heersende ideeën met betrekking tot de vorm die een toekomstig Duitsland zou moeten krijgen. Dat zal Uhse, ondanks zijn wat sarcastische typering van de man, zeker niet als ideologische wanklank in de oren geklonken hebben. Dietrich bleef echter een fatsoenlijk burger, die – om een voorbeeld te noemen – het ondraaglijk vond dat de moord op Walter Rathenau op 24 juni 1922 “... aus niedrigen Trieben ...” in verband werd gebracht met de politieke rechtervleugel,³⁰³ terwijl de moord in de Bamberger Oberlandgroep, die haar graag aan haar eigen curriculum had willen toevoegen, juist met gejuich werd ontvangen.³⁰⁴

Gezien zijn relatief ondergeschikte rol bij het *Bamberger Tagblatt* is het niet verwonderlijk dat Uhse, zodra hij de kans kreeg, zijn heil elders zocht, daar waar hem meer erkenning ten deel zou vallen.³⁰⁵ Hijzelf zegt dat de kans om zijn geluk elders te beproeven zich voordeed met een ontmoeting met de gebroeders Strasser die zich waarschijnlijk heeft afgespeeld rond de in de stad gehouden grote vergadering van de hogere echelons van de NSDAP, de *Bamberger Führertagung*, in februari 1926.³⁰⁶

Laten we echter eerst eens kijken – Uhse heeft zelf al aangegeven dat zijn leven bestond uit veel *Work*, maar dat er daarnaast ook voldoende ruimte was voor *Play* – hoe het hem vergaan is in de omgeving waarin hij zijn militant-nationalistische ei kwijt kon: de Bund Oberland.

c. De Bund Oberland als romantisch toevluchtsoord

In *Söldner und Soldat* beschrijft Uhse hoe hij al snel na zijn indiensttreding bij het *Bamberger Tagblatt* in contact kwam met de Bamberger Oberlandgroep. Dat allereerste contact ontstond door een toeval, toen zijn Chefredakteur hem naar een bijeenkomst van de Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund stuurde,³⁰⁷ waarvan hij voor de krant verslag moest doen.³⁰⁸ Nadat hij daar, verontwaardigd over het gemak waarmee de spreker zich door zijn

³⁰² Ibid.

³⁰³ *Bamberger Tagblatt*, 88. Jg, No. 147, 28-6-1924.

³⁰⁴ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 51.

³⁰⁵ Ibid, p. 149ff.

³⁰⁶ Ibid, p. 147 - 149.

³⁰⁷ Ibid, p. 17.

³⁰⁸ De gebeurtenis, waar hij door de krant naartoe gestuurd werd, vond al op de tweede dag na zijn indiensttreding plaats: in een op 2 juni gedateerde brief aan Hans Severit schrijft hij over de bijeenkomst: “Heute Abend ist ein Vortrag, zu dem ich hingehen muß, ‘Die Brechung der Zinsknechtschaft’. Ein Gedanke, dem ich schon seit den ersten Stunden meines Hierseins wiederholt begegnet bin”. *Uhse-Archiv*, AdK, Berlin, z.n. Vgl. ook Günter Caspar, *Nachbemerking*, in: GW I, p. 629.

burgerlijke publiek liet intimideren, een vurige, zij het nogal onbezonnen rede had afgestoken waarin hij van zijn radicaalnationalistische attitude kond deed, werd hij aangesproken door een heer die zich voorstelde als Vogelberg, die deel uitmaakte van de organisatie van de avond, en die zijn enthousiasme voor Uhse's standpunten en het gemak waarmee hij ze onder woorden wist te brengen niet onder stoelen of banken stak. Uhse bleef Vogelberg, die veel contacten in rechts-radicalen kringen bleek te bezitten, in de maanden na het eerste contact regelmatig ontmoeten.³⁰⁹ Aan Hans Severit schreef hij in – waarschijnlijk – het vroege najaar van 1921:

Wenn ich nun auch ohne Schmeichelei und Eigenlob sagen kann, dass ich durch die Ereignisse des letzten Jahres etwas ernster und besonnener geworden - d.h. nicht mehr so leichtsinnig - bin und dank meiner Leitartikelei einen Kreis sehr netten vaterländisch gesinnten Menschen kennengelernt habe, deren Umgang äußerst anregend und - ich kann eine gewisse Ironie doch nicht unterdrücken - erzieherisch in moralischer Beziehung auf mich wirkt.³¹⁰

Die brief laat zien dat de informatie die hij ons in *Söldner und Soldat* geeft – de pretentie zich bij de krant onledig te houden met “Leitartikelei” – zij hem in dit geval even vergeven – in dit stadium min of meer accuraat is en dat hij al kort na zijn komst naar Bamberg in radicale kringen verzeild raakte. Zijn deelname aan de Oberlandgroep, die eind oktober 1921 formeel werd opgericht, lijkt in dat verband inderdaad tot stand te zijn gekomen door contacten die hij via zijn werk bij de krant opdeed.

Dat maakt ons duidelijk dat zijn kennismaking met vertegenwoordigers van de groep niet zozeer te begrijpen is als een ‘zich aansluiten bij’, maar dat er veel eerder van een geleidelijk proces sprake is geweest, van een langzamerhand kennismaken met de groep, via een aantal gelijkgezinde bekenden, al voordat de Bund Oberland eind oktober 1921 werd opgericht. Uhse noemt in *Söldner und Soldat* voornoemde heer Vogelberg, *Vorstandsmitglied* van de Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund als zijn aanvankelijk belangrijkste contactpersoon binnen de vaterländische beweging. Vogelberg was degene die hem voorstelde aan een aantal van de toekomstige deelnemers aan de Bamberger Oberlandgroep, en die hem inwijdde in de sabotageactiviteiten die gericht waren tegen de controlebezoeken van wapenopslag-

³⁰⁹ *Söldner und Soldat*, GW I, p. 19 - 20.

³¹⁰ In een brief aan Hans Severit, die, op grond van het feit dat Uhse spreekt over zijn op handen zijnde *Herbsturlaub* en de wervingsactiviteiten voor de Berlijnse tak van Oberland die hij dan wil ontplooiën, vermoedelijk is te dateren in augustus of september 1921. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, S1. Vgl. ook Hoofdstuk 4.c-2- van deze dissertatie. Dat vermoeden wordt bevestigd in een brief gedateerd 11 Oktober 1921, waarin hij op dat inmiddels voorbij bezoek ingaat: “... [ich] kann mich ganz der Erinnerung an jene wunderbare Stunde hingeben, die ich bei dir erleben durfte. Wie ein leichter zauberhafter Schleier liegt dies Erinnern über meinem Leben, mich immer wieder anspannend nach irgend einem Ziele zu streben, das schön sein könnte”. Brief aan Hans Severit, 11-10-1921. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, S. 15.

plaatsen door de *Interalliierte Kontrollkommission*.³¹¹ Die activiteiten, die deels op het conto te schrijven waren van de latere Oberländer, gunnen ons terloops een blik in de keuken van het verzet tegen het Diktat van Versailles, dat kennelijk vrij openlijk beleden werd.³¹²

Gelegentlich begegnete ich dem rothaarigen Herrn Vogelberg von den Judenfressern, der mich mit kräftigem und langem Händeschütteln laut und fröhlich begrüßte wie einen alten Bekannten. Ich traf ihn häufiger an den fußballfreien Sonntagnachmittagen [...]; er [erzählte] mir aus seiner Tätigkeit als Verwalter der Abwicklungsstelle der ehemaligen Munitionsfabrik vertrauensselig mehr [...], als ich hören wollte. Denn es war schließlich nicht meine Sache, wohin die Maschinengewehre gewandert waren, die bei der durch den Versailler Vertrag diktierten Ablieferung zur Verschrottung fehlten, und welches Versteck sich für die überzähligen Handgranaten hatte finden lassen.³¹³

Hoewel Uhse volgens *Söldner und Soldat* met zijn zeventien jaar een bijna obsessief verlangen had naar de erkenning die de Bund hem kon bieden,³¹⁴ moest hij, als we afgaan op hetgeen hij daarover in het boek zegt, niets hebben van de beweging die hem met de Oberländer in contact had gebracht, de Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund en van het antisemitisme waarvoor die stond, een antisemitisme dat in het Bamberg van de jaren twintig kennelijk nogal en vogue was.³¹⁵

Voor de Bund Oberland e.V., opgericht als *Wehrverband* onder het motto “großdeutsch, sozial und wehrhaft”,³¹⁶ met haar traditie geworteld in het militarisme van de Eerste Wereldoorlog, was jodenhaat, hoewel er in haar ideologische grondbeginselen zeer zeker racistisch-antisemitische elementen aanwezig waren, aanvankelijk minder nadrukkelijk een issue dan bij de DvSTb het geval was.³¹⁷ Dat er in de gelederen wel degelijk sprake was van een antisemitische stemming moge in de jaren na het verbod en de heroprichting ervan, in fe-

³¹¹ *Söldner und Soldat*, GW I, p. 21 - 23.

³¹² *Ibid*, p. 21.

³¹³ *Ibid*, p. 20.

³¹⁴ *Ibid*, p. 25.

³¹⁵ “Die Sozialstruktur der DSTB-Mitglieder und deren antisemitische und republikfeindliche Einstellungen deckt sich mit der Einschätzung der Polizeistelle Bamberg über die antisemitische Bewegung in Nordbayern vom November 1919: “Sie beschränkt sich nicht [...] auf einen kleinen Kreis weit rechtsstehender (reaktionärer) Persönlichkeiten, sondern erstreckt sich auf alle Schichten des Volkes.” Vgl. Franz Fichtl (2009). „Das Wirken des „Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes“ in Bamberg 1919/20, oder die Wurzeln der Bamberger NSDAP“. In: Jüdische Geschichte in Bayern – Zwischen Integration und Ausgrenzung, *Geschichte Quer*, (2006) Nr. 13, Aschaffenburg: Alibri-Verlag.

³¹⁶ Vgl. Caspar (1974), *Nachbemerking*, in: GW I, p. 630.

³¹⁷ “Wir zogen, da uns nichts besseres einfiel, in eine nationalsozialistische Versammlung. Dort sprach der Münchner Hermann Esser, ein törichter Schreier, mit Ungestüm gegen die Juden. [...] Nicht Widerstand an der Ruhr, sondern Kampf gegen das Judentum sei die Aufgabe! [...] Wir sahen uns an. Der Frosch höhnte, ein bisschen Antisemitismus sei nicht schlecht, aber der Weg von da zum Irrsinn offenbar nicht weit. [Er] wollte von Scherz nichts wissen und erklärte er wurde jetzt hinaufsteigen und dem Lumpen den Kopf einschlagen ...“ . *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 80 - 81.

bruari 1925, blijken. Een substantieel deel van de Oberländer koos toen, onder leiding van haar oorspronkelijke voorman Dr. Friedrich Weber (1892-1955),³¹⁸ die samen met Hitler tot een gevangenschap in Landsberg werd veroordeeld wegens zijn rol bij diens Bürgerbräuputsch van 8 en 9 november 1923,³¹⁹ voor aansluiting bij de NSDAP.

De Bund Oberland onderscheidde zich dus van de NSDAP in de zin dat zij, met de Reichsgedanke³²⁰ als centraal punt binnen haar geloofsbelijdenis, zich hoofdzakelijk richtte tegen de gevolgen van de nederlaag van 1918 en van de revolutie van het jaar daarna. Haar verzet tegen alles wat met die Reichsgedanke in strijd was³²¹ maakten dat de “Weltverschwörung des Judentums”,³²² op het bestaan waarvan door onder andere Julius Streicher (1885-1946)³²³ in “wohllustige”³²⁴ voordrachten telkens weer werd gehamerd, door de Oberländer met een korreltje zout werd genomen.³²⁵

³¹⁸ Weber was voorzitter van de Bund van 1922 tot 1929.

³¹⁹ Zie o.a. Christof Hübner (2006). “Bund Oberland, 1921-1923/1925-1930”. www.historisches-lexikon-bayerns.de, stand 26-10-2019.

³²⁰ Uhse citeert de oude generaal Ludendorff (1865-1937), die ten overstaan van de in Burg Hoheneck verzamelde Oberländer spreekt „... vom dritten Reiche, um das unser Kampf gehe [...]: Es ist das deutsche Reich der Zukunft, das unsere Kraft aus Armutstrümmern der Gegenwart schaffen will. Ein Reich, das alle Menschen deutscher Zunge umfasst, ein Reich, frei von Kaisern und Königen, geleitet, nicht beherrscht von einer Auswahl der Besten, gewählt aus der Mitte des Volkes, nach altem germanischem Recht, ein Reich friedlichen Wollens und soldatischer Kraft, in dem kein Raum ist für Unterdrücker und Ausbeuter, in dem arbeiten muß, wer essen will, denn des Reiches Freiheit ist die Freiheit der Nation”. *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 60-61.

³²¹ In dit verband is het verzet tegen de separatistische “Münchener Räterepublik” en de tegen de Kapp-Putsch gerichte Ruhrkampf, maar ook tegen de bezetting van het Rijnland door Belgische en Franse troepen te noemen.

³²² *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 47.

³²³ Julius Streicher was *Nürnberger Volksschullehrer* (*Söldner und Soldat*, in GW I, p. 46), stichter van de antisemitische *Deutsch-Sozialistische Partei*, zeer vroeg (1922) lid van de NSDAP, pathologisch en hysterisch antisemiet, uitgever (van o.a. het antisemitische *Hetzblatt* “*Der Stürmer*”) en *Gauleiter* van Frankenland. Hij was corrupt, spijziek en zelfs voor Hitler nauwelijks in diens gevolg te handhaven. Op 16 oktober 1946 is hij wegens medeverantwoordelijkheid voor miljoenen dodelijke slachtoffers opgehangen. Vgl. hiertoe o.a. Franz Pöggeler (1991). *Der Lehrer Julius Streicher. Zur Personalgeschichte des Nationalsozialismus*. Frankfurt/Main: Peter Lang, of Franco Ruault (2009). *Tödliche Maskeraden: Julius Streicher und die “Lösung der Judenfrage”*. Frankfurt/Main: Peter Lang. In het bespreking van het laatstgenoemde boek heeft D.E. Showalter het over Streichers “repulsive character, unique even among the Nazis”. D.E. Showalter (2012). *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Volume 30, Number 4, Summer 2012, p. 186 - 187.

³²⁴ Aldus een karakterisering van Uhse in *Söldner und Soldat*, GW I, p. 47.

³²⁵ Later, nadat Oberland zich had aangesloten bij – was geannexeerd door – de NSDAP, veranderde dat. Ook nu nog bevindt de nog immer bestaande *Kameradschaft Freikorps und Bund Oberland* zich op de uiterste rechtervleugel van het politieke spectrum, en bedient vooral Neonazi- en NPD-kringen. Bron: <http://annaberg.blogspot.de/>, de website van de „Bündnis gegen rechtsextreme Umtriebe im Oberland”: “Inhaltlich wird im Oberland anhand aktueller politischer Themen eine klar antisemitische, verschwörungstheoretische, ethnopluralistische Weltsicht verbreitet. Sehr geschickt befinden sich diese Inhalte immer am Rande der Legalität, wobei das dahinter stehende Weltbild jedoch mehr als deutlich wird”. Stand 2-8-2019. Ook: Paul Hoser (2007). „Rechtsextremismus”. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, URL: <http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Rechtsextremismus>. Stand 24-10-2019.

Voorzitter Weber manoeuvreerde zoals gezegd, waarschijnlijk onder invloed van zijn schoonvader, de völkische uitgever Julius Friedrich Lehmann (1864-1935),³²⁶ tevens eigenaar van het Oberland-‘clubhuis’ Burg Hoheneck,³²⁷ de Bund uiteindelijk ten koste van een aanzienlijk verlies van leden in het Hitlerkamp. Hij maakt met die stap het oorspronkelijke conflict, dat zijn oorsprong had in de standpunten die tussen het völkisch-burgerlijke en het nationaalrevolutionaire kamp bestonden, en die later zouden leiden tot de splijting van de NSDAP, duidelijk.

De door Hitlers NSDAP bewust gekozen afstand tot een werkelijk revolutionair elan en het platformachtige karakter van haar programmering – populistisch, noemt men dat tegenwoordig – kwam niet uit de lucht vallen. Het maakte deel uit van een zorgvuldig uitgedachte wervingsstrategie – het vijftienvijftigpuntenprogramma was niet voor niets erg vaag geformuleerd³²⁸ – die vooral bedoeld was om stemmen te winnen onder de burgerij, waarvan de electorale kracht door hem van groot belang werd geacht. Juist die middengroepen zaten niet te wachten op alweer een maatschappelijke omwenteling waarmee conservatief-revolutionaire groepen als de Bund Oberland de maatschappij naar haar ideaalbeeld dacht te hervormen, en die de klassenverschillen opnieuw zou opschudden.

De compromisbereidheid van de Nazi's jegens die burgerlijke onlustgevoelens en - daarnaast - hun knieval voor de Duitse industriëlen, eigenaren van de voor de Duitse economie belangrijke *Großbetriebe* en antirevolutionair tot op het bot, legde hen in electoraal opzicht geen windeieren, en nam veel van de andere meer radicale conservatief-revolutionaire groepen de wind uit de zeilen. Ook het idealistische *Weitertreiben* van de Revolution van Moeller van den Bruck, door Uhse mede-Oberländer Fünferle als belangrijkste doel van de Bund verwoord,³²⁹ werd overlopen door het succes van de concessies die de nationaal-socialisten aan het burgerdom deden. De oorspronkelijke idealisten van Oberland delfden het onderspit en zagen zich genoodzaakt een onderkomen elders te kiezen. Sommigen kozen voor een van de nationaal-revolutionaire, antiliberaal groeppen als de *Jungkonservative* en de *Nationalbol-schewisten*, veel anderen, vooral degenen die afkomstig waren uit het burgerlijke kamp en

³²⁶ Uhse vertelt over een van de bijeenkomsten in de burcht: “[D]er jetzige Besitzer der Burg, unser Gastgeber, der Münchener Verleger Lehmann, [saß] weißbärtig zwischen uns und hatte [...] [einen] verbissenen Blick [...] mit dem er Eugen betrachtete, als dieser mit beißendem Witz gegen die Bürger, die Feinde der Jugend und des Volkes, zu Felde zog. Der alte Lehmann ließ durch Gesten und Mienen erkennen daß er nicht einverstanden war mit solchem Urteil, und seine Gäste für wenig höflich hielt“. *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 61; de Burg Hoheneck ligt in het enkele kilometers ten noordwesten van Nürnberg gelegen Ipsheim, en is tegenwoordig in gebruik als *Jugendbildungsstätte*.

³²⁷ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 55ff.

³²⁸ En erg beknopt. Zie in dit verband het afschrift van het programma van de NSDAP in het *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251. Het programma bestond uit nog geen drie velletjes papier.

³²⁹ “Wir wollen die Revolution weitertreiben, wie das der Moeller van den Bruck das schreibt“. *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 33.

die zich na februari 1925, na het opheffen van het verbod daarop, bij de Bund hadden aangesloten, vielen voor de verleidingen van de NSDAP, en sloten zich aan bij de SA.

In het prille begin was de agenda van de Bund ongecompliceerd en op een paar simpele elementen gebaseerd: na het realiseren van het eerste doel, het uitschakelen van de binnenlandse vijanden, vooral bestaand uit linkse groepen, zoals internationalisten, marxisten en wat zich verder nog aan *Gesindel*³³⁰ aan die zijde ophield, wilde men zich vooral richten op de bevrijding van Duitsland van de *Feindmächte*, degenen die het Diktat van Versailles over het land hadden afgeroepen. Tijdens Uhse's eerste kennismaking met een van zijn latere mede-Oberländer,³³¹ Bob,³³² komt, naast de heldhaftige strijd van het Freikorps Oberland³³³ rond de bestorming van de St. Annaberg,³³⁴ vooral de in de Bund heersende haat tegen alles wat met Versailles te maken had, ter sprake.

Die haat tegen Versailles was het bindmiddel dat vele groepen en individuen uit verschillende sociale lagen van de bevolking samenbracht. Het is daarom niet verwonderlijk dat de Bamberger Oberlandgroep waar Uhse zich bij had aangesloten – ze legden de gelofte af op de *Edelweiß*-vlag: “Deutschland zu dienen und niemandem sonst” – bestond uit deelnemers van velerlei pluimage. We zien in *Söldner und Soldat* oud-frontsoldaten figureren – sommigen nog geen twintig jaar oud, bankbedienden en zelfs een *Referendar*, een hogere ambtenaar in-de-dop. Allemaal onderwierpen ze zich, vrijwillig en gehoorzaam, aan de discipline en de tucht die hun deelname aan Oberland van hen eiste, met in hun gezelschap ook hulpredacteur Uhse – die, hoewel hij maar weinig in jaren scheelde toch tot een volledig andere generatie behoorde – zich doorkneisde in marcheren, exerceren en – vooral – in stilstaan:

³³⁰ ““Marxistengesindel”, schimpft Mundfaul der Jeanni, der alle Dinge stets auf den einfachsten Nenner brachte ...”. *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 32.

³³¹ Onduidelijk is, gezien het moment van de kennismaking, of deze ontmoeting voor, of na de oprichting van de *Bund Oberland* in oktober 1921 heeft plaatsgevonden. Uhse heeft het in zijn correspondentie dikwijls over “Oberland”.

³³² *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 22f.

³³³ Binnen de völkische geloofsgemeenschap gold de bestorming door het *Freikorps Oberland* van de Silezische St. Annaberg (in het Pools bekend als *Góra Świętej Anny*, in het woiwodschap Opole, district Strzelecki, Polen), die een week voor Uhse's komst naar Bamberg, op 21 mei 1921, onder aanvoering van haar leider en latere nationaalbolsjewist *Hauptmann* Beppo Römer (1892-1944) had plaatsgevonden, als legendarisch.

³³⁴ Reden van de schermutselingen was een conflict tussen Poolse en Duitse *Freischärler*, ongeregelde troepen, dat op 21 mei 1921 met de bestorming van de Annaberg ten gunste van de Duitsers beslist werd. Later – op advies van de Volkenbond – volgde de overdracht van de regio aan Polen, ondanks het feit dat vrijwel de helft van de bevolking tijdens een plebisiet voor een ‘Dreimain’ gestemd had (het verschil bedroeg nog geen 700 stemmen op een totaal van bijna 44.000). Door de Nazi's werd later op de Annaberg voor de Duitse gevallen een *Thingstätte*, een in Germaanse traditie gewijde plek, opgericht die na de oorlog met de grond gelijk gemaakt werd, en die in 1955 vervangen werd door een Poolse herdenkingsmonument. Vgl. hieromtrent o.a. Hans Zitt (z.j., plm. 1930). *Sturm auf den Annaberg: Mit dem Freikorps Oberland in Oberschlesien*. Gütersloh: Bertelsmann.

Daß das erste, was der Mensch zu lernen habe, um Soldat zu werden, das Stillstehen sei, war mir als dem Sohn eines Offiziers von manchen häuslichen Vorhaltungen her bekannt. [...] Daß es so höllisch schwer sei, es zu lernen, [...] wußte ich bis dahin nicht. Ich wandte mehrere Abende von acht bis elf an die Erlernung dieser eine Mittellage zwischen Spannung und Ruhe bildenden Haltung, ohne es jedoch zur wünschenswerten Vollkommenheit zu bringen.³³⁵

Op vrije zondagen werd er in de bosrijke omgeving van Bamberg geoefend, gemarcheerd, en werden de *Tornister* met straatklinkers gevuld, en klopjachten gehouden op denkbeeldige vijanden. Op de Burg Hoheneck, die zoals gezegd door haar eigenaar, uitgever Lehmann, aan Oberland als ontmoetingsplek voor groepen leden uit verschillende plaatsen ter beschikking gesteld was, werden bijeenkomsten georganiseerd, waar de Bamberger groep vooral door zijn baldadigheid opviel.

Uit Uhse's beschrijving van die Bamberger Oberlandgroep valt niet alleen op te maken dat de deelnemers van het eerste uur erg jong waren, en dat ze een doorsnee vertegenwoordigden van de politiek dakloze generaties die – in later jaren – bovengemiddeld vatbaar bleken voor het nationaal-socialisme.³³⁶ Tevens wordt duidelijk dat ze niet konden bogen – een eigenschap die wellicht met de eerstgenoemde samenhangt – op een doortimmerde politieke visie. Ze wisten eigenlijk alleen duidelijk te bepalen waar ze *tegen* waren. Hoewel een enkeling een staartje van de oorlog had meegemaakt, en daar kennelijk had deelgenomen aan serieuze gevechtshandelingen – Uhse's vriend Schellersepp had wegens *Insubordination* gedurig in het gevang gezeten en was na een jaar weggestuurd, Jeanni had zijn dienstdtijd die zich gedurende de laatste oorlogsmaanden hadden afgespeeld in de Baltische staten doorgebracht, de enige met werkelijke frontervaring waren zijn makkers Fünferle en Audax – beschikten ze niet over een samenhangende ideologische basis³³⁷ die hen eenduidig onder een van de later door Mohler c.s. omschreven nationaal-revolutionaire groepen laat rangschikken. Hun enige ideologie – zo laat zich vaststellen – was Duitsland, en dan uitsluitend in de betekenis die Moeller van den Bruck aan dat begrip gegeven had: een groots Reich, op Duitse waarden gegrondvest, met het Duitse volk verenigd onder een elite, een geïdealiseerd en abstract concept.³³⁸

³³⁵ Ibid, p. 28.

³³⁶ Vgl. in dit verband hetgeen Haffner daaromtrent gesteld heeft in hoofdstuk 3.e. van deze dissertatie.

³³⁷ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 29ff.

³³⁸ „Die dritte Partei will das dritte Reich. Sie ist die Partei der Kontinuität deutscher Geschichte. Sie ist die Partei aller Deutschen, die Deutschland dem deutschen Volke erhalten wollen“. Arthur Moeller van den Bruck (1933). *Das dritte Reich*. Bron: <https://archive.org/details/Bruck-Arthur-Moeller-van-den-Das-dritte-Reich>, p. 176 ff, stand 25-10-2019. Voor de Nazi's was de term *Drittes Reich* aanvankelijk vooral publicitair handig in het gebruik. In juli 1939 werd het gebruik ervan echter per decreet verboden. Volgens dit decreet zou Duitsland een volkische staat met een volkische *Weltanschauung* zijn, en diende zij betiteld te worden met de term *Großdeutsches Reich*. Gabòr Hamza (2001). Die Idee des „Dritten Reichs“ im deutschen philosophischen und

Een specifieke ideologische basis van de Bamberger Oberlandgroep is dus niet erg duidelijk vast te stellen. Het is daarom interessant om eens te kijken naar de door Uhse, onder andere in *Söldner und Soldat* beschreven reacties van de leden van de groep met betrekking tot actuele ontwikkelingen en gebeurtenissen, naar de activiteiten die zij naar aanleiding daarvan, spontaan of op last van een 'hogere', meestal niet met name genoemde entiteit, ontplooiden, en om op grond van hetgeen we daar zien na te gaan of het mogelijk is om een ideologische dominante aan de groep toe te wijzen.

d. Uhse als chroniqueur van de geschiedenis

Uhse's vroege Bamberger jaren werden gekenmerkt door een aantal grote, soms regionale, soms nationale, sociale en politieke turbulenties. Tegelijkertijd vonden in die jaren veel door militant-nationalistische groepen en bewegingen georganiseerde manifestaties plaats die tot doel hadden het nationale gevoel te prikkelen, gelijkgestemden bijeen te brengen en nieuwe *aficionados* te trekken. Van die gebeurtenissen doet Uhse in zijn brieven, als lid van een 'militante' verzetsgroep, regelmatig verslag en brengt ons met die verslagen, als ooggetuige, op de hoogte van hetgeen hijzelf, zijn collega's en zijn mede-Oberländer meemaakten, deden en dachten. Ook in *Söldner und Soldat* komt dat uitgebreid ter sprake. Al doende heeft hij ons een beeld geschetst van hetgeen er in Bamberg, in burgerlijke kringen, maar ook in de gelederen van de Bamberger Oberlandgroep, gedacht en geredeneerd werd. Zijn berichtgeving geeft ons niet alleen een levendig beeld van wat er zich op politiek en sociaal vlak in de Bamberger en Beierse samenleving afspeelde, maar gunt ons ook een blik in de heersende vijandbeelden en in het functioneren van de sterk gepolariseerde samenleving.

Als we de reacties van de Oberländer op een aantal actuele gebeurtenissen, die Uhse in *Söldner und Soldat* en in zijn brieven aan Severit beschreven heeft,³³⁹ nader beschouwen, dan kunnen we aan de hand van die ooggetuigenverslagen een min of meer samenhangende ideologische richting destilleren van de in de groep levende ideeën met de betrekking tot een toekomstige inrichting van Duitsland. Het was tenslotte een roerige tijd, en de actualiteit bood genoeg aanknopingspunten voor het innemen van radicale standpunten. Wanneer we alle jeugdig-romantische franje uit de teksten filteren en ze enigszins neutraliseren voor wat betreft de communistische retoriek waarvan hij zich vanaf het begin van de jaren dertig bediende, vinden we voldoende aanwijzingen omtrent Uhse's ideologische plaats in het politieke landschap.

politischen Denken des 20. Jahrhunderts. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, 2001, Vol.118(1). Wien/Köln/Weimar: Böhlau, p. 321 – 336.

³³⁹ Uhse's brieven aan zijn jeugdvriend Hans Severit dateren van 1921 tot het einde van de jaren twintig. Ze stammen uit de nalatenschap van Severit, en er is in die zin geen volledige briefwisseling beschikbaar, dat alleen Uhse's brieven bewaard zijn gebleven. Ze bevinden zich in het *Uhse-Archiv* van de Akademie der Künste in Berlijn.

De meest in het oog lopende motieven die we in de teksten aantreffen waren een rabiaat antiburgerlijke attitude die hem en zijn mede-Oberländer lijnrecht plaatsten tegenover het *Bamberger Tagblatt* en de uiterst *mittelständische* Bamberger bevolking. Belangrijk element was zoals gezegd ook het in het vaandel voeren van de Reichsgedanke, die haaks stond op het Beierse onafhankelijkheidsstreven.

Bij de zoektocht naar een achterliggende ideologie valt ons één ding tevoren al op, en dat is dat Uhse in een merkwaardige spagaat geleefd moet hebben: hoewel er zeker overeenkomsten te vinden zijn tussen beide geloofsrichtingen, is het contrast tussen de door hem beschreven standpunten die bij Oberland opgang deden en de door het *Bamberger Tagblatt* geventileerde ‘burgerlijke’ mening dikwijls haast diametraal. Laten we, om die controversie zichtbaar te maken, eens kijken welke nieuwswaardige gebeurtenissen hij in *Söldner und Soldat* noemt, hoe daarop door de jongelui van de Bund Oberland – volgens Uhse natuurlijk – gereageerd werd, en hoe hun reactie, hun mening zich verhiel tot de – als we daarvan sporen kunnen vinden - burgerlijk-nationalistische standpunten die in de communis opinio waarvoor het *Bamberger Tagblatt* in het perk stond, rondzongen.

In de jaren van Uhses dienstverband bij de krant is er zoals gezegd aan nieuwswaardige feiten geen gebrek. Met name in de jaren 1921 tot 1924 passeerden legio gebeurtenissen de revue – feiten die in de annalen van de Duitse geschiedenis zijn bijgeschreven en daarin een belangrijke plaats zijn gaan innemen, die in een aantal gevallen zelfs het verdere verloop ervan mede hebben bepaald – die niet alleen hemzelf en zijn mede-Oberländer tot het innemen van een standpunt hebben gedwongen, maar die ook als nieuwsfeit door de redactie van het *Bamberger Tagblatt* – al dan niet opiniërend - zijn beschreven. In een aantal gevallen leidden dergelijke gebeurtenissen ook tot breedsprakige bijdragen van zijn Leitartikler Dietrich, waaruit dan, als knieval voor zijn lezers, de behoudende snit van de krant duidelijk naar voren komt. We sommen een aantal van die gebeurtenissen op – chronologisch – en nemen daarbij de vermoedelijke startdatum van Uhses dienstverband bij de krant, woensdag 1 juni 1921, als uitgangspunt.

d.1 24 juni 1921: het verbod op de Einwohnerwehre door de Reichsregering

Kort na Uhses komst naar Bamberg werd, op 24 juni 1921, ondanks de inspanningen van Georg Escherich om de opheffing ervan te voorkomen, op last van de landen die deel uitmaakten van de Entente, een verbod op de “Organisation Escherich” van kracht,³⁴⁰ een in eerste opzet anticomunistische burgerwacht die, onder Beierse leiding, de zwaarbewa-

³⁴⁰ Naar haar voorman en stichter, de Beierse nationalist *Forstrat* Georg Escherich (1870 - 1941).

pende Einwohnerwehre³⁴¹ in het hele Reich bundelde, van kracht. Dat verbod was koren op de molen van de Oberlandgroep, die zichzelf als “das deutsche Gewissen in Bayern” zag,³⁴² en leidde bij hen tot vreugde en instemming:

[Mit dem Verbot] war die stärkste bayerische Organisation gefallen, die nicht nur als die sicherste Feste des bayerischen Bürgertums angesehen, sondern zugleich auch als die Ausfallspforte des bayerischen Legitimus und Separatismus verdächtig war, dem der Bund Oberland im erbitterten Haß gegenüberstand.³⁴³

Het Beiers nationalisme waardoor de “Orgesch” geïnspireerd werd, separatistisch en altkon-servativ van karakter, werd door de jonge leden van Bamberger Oberlandgroep onder één noemer gebracht met het ingesufte – in hun belevingswereld vooral Beierse - burgerdom, en stond in hun ogen bovendien lijnrecht tegenover de door hen gekoesterde Reichsgedanke of *Reichsidee*, de gedachte dat alle Duitstalige volkeren in één groot Duits rijk zouden moeten worden samengevoegd.³⁴⁴ Daarnaast stond het antirevolutionaire karakter van Orgesch op nogal gespannen voet met het militant-nationalistische en antiburgerlijke uitgangspunt van de Oberländer, dat het Möllersche Dritte Reich alleen na het afschudden van het Wilhelminische verleden en langs revolutionaire weg kon ontstaan.³⁴⁵ Het militante Beierse separatisme,³⁴⁶ dat in de jaren na de oorlog regelmatig de kop had opgestoken, werd hier, tot vreugde van de rebelse Oberländer,³⁴⁷ door de Reichsregering naar de illegaliteit verbannen.³⁴⁸

³⁴¹ Onder de naam ‘Orgesch’ bestond sinds, en in oppositie tegen, de Novemberrevolutie en de *Münchner Räterepublik* (1919) een verzameling van een aantal in essentie Beiers-nationalistische, maar zich later over het hele Reich uitbreidende *Selbstschutzverbände*, die zich kenmerkten door hun flagrant vijandige houding jegens de Republiek. Het totaal aantal leden bedroeg in 1921 tussen de één en twee miljoen. Escherich was, als Beiers nationalist, fel tegenstander van Hitlers *Putsch* van november 1923. Christof Hübner (2006), „Organisation Escherich 1920/1921“, in: *Historisches Lexikon Bayerns*. Bron: [http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Organisation_Escherich_\(Orgesch\),_1920/21](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Organisation_Escherich_(Orgesch),_1920/21), stand 23-10-2019.

³⁴² *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 55; Uhse legt de nadruk hierbij op ‘deutsche’.

³⁴³ *Ibid*, p. 31.

³⁴⁴ Dieter Langewiesche (1992). „Reich, Nation und Staat in der jüngeren deutschen Geschichte“. In: *Historische Zeitschrift*. Bd. 254, 1992, S. 341–381. Meer over de *Reichsidee* ook in: Anne Christine Nagel (2005). *Im Schatten des Dritten Reichs: Mittelalterforschung in der Bundesrepublik Deutschland 1945 – 1970*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, p. 66 f.

³⁴⁵ Arthur Möller van den Bruck, Hans Schwarz (Hrsg.) (1934). *Das dritte Reich*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, p. 13ff.: Revolution.

³⁴⁶ Ook later gaat Uhse nog in op de separatistische krachten, de *Loslösungsbestrebungen* die in Beieren leefden; vgl. *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 55f; ook: p. 74f.

³⁴⁷ Zie o.a. *Söldner und Soldat*, p. 56, 74f.

³⁴⁸ De doelstellingen van de *Organisation Escherich*, die slechts enkele maanden – van april 1920 tot juni 1921 - heeft bestaan, waren volgens het officiële programma vooral gericht op het handhaven van de status quo binnen het naoorlogse Reich: het beschermen van de Weimarer grondwet en het privébezit, en het voorkomen van Putschpogingen van zowel rechts als links. In de praktijk was het echter een half in de illegaliteit functionerend verbond van Duitse en Oostenrijkse paramilitaire *Wehrverbände*, dat, onder Beierse suprematie (die met name in het sociaaldemocratisch geregeerde Pruisen als bedreigend werd ervaren) *Reichsbreed* functioneerde als tegenhanger van de officiële rechtsorde. Vgl. Christof Hübner (2006), „Organisation Escherich“.

Overigens was het Beierse verzet tegen het Reich daarmee nog niet van de baan en werd er vanuit München nog regelmatig actief oppositie gevoerd tegen de regering in Berlijn.³⁴⁹

d.2 15 augustus 1921 – 15 september 1923: de hyperinflatie

De beruchte hyperinflatie, waar Uhse al snel na zijn indiensttreding bij het *Bamberger Tagblatt* mee te maken kreeg, begon met de koersval van de Mark op 15 augustus 1921; de munt, die sinds 1914 ongeveer negentig procent van haar waarde ten opzichte van de *Goldmark* verloren had, daalde vanaf die datum in enkele weken tijd nogmaals zeventig procent.

De waardevermindering van de Mark, die al in 1914 geleidelijk ontstond doordat de *Reichsbank*, vooruitlopend op de op uitbreken staande oorlog, vanaf 4 augustus van dat jaar de koppeling tussen Goldmark, op dat moment de gouden standaard, en de Mark had losgelaten en daarnaast de geldhoeveelheid door geld bij te drukken sterk vergrootte – in feite was op die wijze geregeld dat de kosten die de oorlog met zich mee had gebracht (en later de *Reparationszahlungen*) door toekomstige generaties betaald moesten worden - verliep vanaf begin 1922 steeds sneller, waardoor het inflatiecijfer in dat jaar opliep tot ongeveer 5000%.³⁵⁰ Dat was echter nog maar het begin.

Na de bezetting van het Ruhrgebied door Franse en Belgische troepen³⁵¹ in januari 1923 (waarover later meer)³⁵² braken er algemene stakingen uit onder de arbeiders die in de grote bedrijven aldaar werkzaam waren. De Duitse overheid, die hun solidariteit beloofde met de doorbetaling van hun lonen schroefde het tempo van de geldpersen, die ze ter voldoening van de herstelbetalingen tot op dat moment toch al niet gespaard had, nog wat verder op, waardoor al spoedig het hek van de dam was en “... aus dem Sinken der Mark [...] ein Stürzen [wurde]”.³⁵³ De inflatie liep vanaf dat moment exponentieel op tot ongeveer tien

³⁴⁹ Een restant van dat Beiers-zelfstandige treffe men ook vandaag de dag nog aan in het onderscheid tussen de Beierse CSU en de in het overige *Bundesgebiet* opererende CDU. Op federaal niveau, in de *Bundestag*, gelden ze als één fractie.

³⁵⁰ Een volledige analyse van de geschiedenis van de inflatie treffe men in: Frederic Taylor (2013). *The Downfall of Money: Germany's Hyperinflation and the Destruction of the Middle Class - A Cautionary History*. London, Bloomsbury Trade. Voor een breder publiek: Alexander Jung (2009). „Hyperinflation. Als die Mark vernichtet wurde“. *Der Spiegel*, Heft 4/2009, September 2009; Katja Iken (2008). „Die Hyperinflation 1923. Zeit ist Geld“. *Der Spiegel*, (2008) Nr. 4, 26-1-2008.

³⁵¹ Frankrijk deed dat, samen met België, op initiatief van de Franse minister-president en minister van Buitenlandse Zaken Raymond Poincaré, omdat Duitsland in onvoldoende mate aan haar herstelbetalingsverplichtingen had voldaan, en zocht compensatie door middel van een beslag op de productiemiddelen: het Ruhrgebied werd beschouwd als ‘productief onderpand’ voor de betalingsachterstand. De bezetting duurde tot augustus 1925; vgl. o.a. Helmut Gembries (2007). “Ruhrbesetzung, 1923“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Ruhrbesetzung,_1923. Stand 24-10-2019.

³⁵² Vgl. paragraaf 5.d.3 van deze dissertatie.

³⁵³ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 75.

miljoen procent, tot het moment waarop Gustav Stresemann ingreep, de *Ruhrkampf*³⁵⁴ beëindigde, en op 15 november 1923 de *Rentenmark* (later veranderd in *Reichsmark*) werd ingevoerd, die een waarde kreeg, die gelijk stond aan een biljoen (1.000.000.000.000) van de oude Mark.

Uhse schetst het tempo waarin het geld in waarde verminderde als dramatisch: “Hatte ich abends fünfhundert Mark in der Tasche und meinte, mir am nächsten Tag einen Laib Brot kaufen zu können, so mochte es sein, daß ich nur noch einen Semmel dafür bekam”.³⁵⁵ Hij beschrijft in *Söldner und Soldat* de praktische problemen die de inflatie met zich meebracht, die maakten dat hij, net als zijn mede-Oberländer, niet meer van zijn salaris kon rondkomen, hoewel zijn loon min of meer met de inflatie meegestegen was, en hij “... eine geräumige Aktentasche brauchte, um die vielen Scheine darin unterzubringen.”³⁵⁶ De inflatie vroeg niet om zorgvuldig plannen en budgetteren: “Man mußte sein Geld so rasch wie möglich ausgeben, und man mußte soviel wie möglich schulden machen”.³⁵⁷

Als tijdens een van de *Kameradschaftsabende* over de oorzaken van de inflatie gediscussieerd wordt, blijkt dat de Oberländer de oorzaak ervan met name aan de verloren oorlog wijten, aan ‘Versailles’ en hetgeen daarin geregeld was: ze beschouwden de geldontwaarding als

... die Folge des Versailler Friedensvertrages [...], die Folge des Raubes von Oberschlesien, Westpreußen, Elsaß-Lothringen, Eupen-Malmedy und Nordschleswig, die Folge der brutalen Sachlieferungsforderungen, der unerhörten Kriegskontributionen, unter welche die Männer der Republik im Spiegelsaal des Versailler Schlosses ihren Namen gesetzt hatten. Alle [Oberländer] [...] waren sich einig in der Überzeugung, daß der Zustand ein nationales Unglück sei, das Volk beraubt und in Elend und Armut geführt werde.³⁵⁸

Hoewel die diagnose niet volledig onjuist is blijkt uit het citaat dat Uhse's Oberlandmakers dus eerder een politiek-ideologisch conflict dan een verkeerd economisch beleid als oorzaak van de inflatie zien. Ze leggen, hoewel de wortels ervan eigenlijk al in het Keizerrijk liggen, de schuld van de problemen desondanks volledig bij de *Novemberverbrecher*, bij de – let wel – democratische, *Duitse* ondertekenaars van het Diktat die naar de mening van de Oberländer hun oren hadden laten hangen naar de eisen van de Siegermächte.

³⁵⁴ Hier wordt bedoeld de strijd om het Ruhrgebied tijdens de *Ruhrbesetzung* van 1923-1925. De eerste *Ruhrkampf* was die van maart 1920, als algemenestaking gericht tegen de *Kapp-Putsch*, die later doorsloeg in de richting van een arbeidersrevolte tegen de regionale en lokale (legitieme) overheden.

³⁵⁵ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 45.

³⁵⁶ *Ibid.*, p. 50.

³⁵⁷ *Ibid.*

³⁵⁸ *Ibid.*, p. 45.

De regering in Berlijn lijkt zichzelf, met de als instrument van verzet tegen de Entente ingezette inflatie, in de voet te hebben geschoten: ze wordt over het algemeen beschouwd als een van de belangrijkste oorzaken van het succes van de extremistische partijen, zowel die ter linker- als die ter rechterzijde. Vooral de middenklassen, die traditioneel gewend waren aan een zekere mate van welstand en zelfstandigheid, hadden hun spaartegoeden en pensioenen zien verdampen, en vertoonden als gevolg van de radicale geldontwaarding een bovengemiddelde gevoeligheid voor een neiging naar de politieke rechterzijde en voor de propaganda van de NSDAP: “[j]eder Sturz, den die Mark, in endlose Abgründe fallend, tat, trieb das Bürgertum aus der Verzweiflung auf Gipfelpunkte nationaler Begeisterung”.³⁵⁹

Ook Uhse beschouwt, terugkijkend naar de politieke bijeenkomsten die hij in die dagen bijwoonde, de inflatie als een van de aanleidingen tot het succes van populistisch rechts, en tracht medegevoel te wekken voor degenen die er slachtoffer van waren, en voor de wijze waarop ze reageerden op de hen plots ten deel vallende armoede:

Es waren viele Frauen in diesen Versammlungen, Frauen die das Rechnen mit astronomischen Zahlen, wie es jetzt beim Einkauf von Butter und Kartoffeln notwendig war, nicht verstanden und nur begriffen, daß ihre Kochtöpfe leer waren, obwohl ihre Männer arbeiteten. Sie meinten dem großen Betrug ein Ende machen zu können, wenn man nur den Betrüger zu fassen bekäme.³⁶⁰

Er waren overigens genoeg mensen – “eifertige Wunderdoktoren” noemt Uhse ze³⁶¹ - die zeiden die bedrieger te kennen, handige propagandisten, met elk voor zich een andere oplossing voor de problemen. Zo zag de völkische econoom Gottfried Feder (1883-1941), in 1919 een van de medeoprichters van de voorloper van de NSDAP, de Deutsche Arbeiterpartei (DAP), zijn later in het vijftientwintigpuntenprogramma van de NSDAP terugkomende *Brechung der Zinsknechtschaft* als mogelijke uitweg uit de crisis.³⁶² Die Brechung hield het bestrijden van het “arbeits- und mühelose Einkommen” in, van rente en dividenden op kapitaal, die de bron zou zijn van en het mechanisme waardoor de uitbuiting van Duitsland door de Feindmächte plaatsvond.³⁶³ Julius Streicher (1885-1946) zag juist een samenzwering als

³⁵⁹ Ibid, p. 97.

³⁶⁰ Ibid, p. 47.

³⁶¹ Ibid, p. 46.

³⁶² Ibid, p. 48. Een precieze uiteenzetting van wat daarmee bedoeld werd treffe men aan in Gottfried Feders Manifest uit 1919: Gottfried Feder (1919). *Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft des Geldes*. München: Verlag Jos. C. Huber.

³⁶³ Feder probeert met deze uitleg de schuld van de economische ellende te leggen bij het *Finanzjudentum* dat hij voor die *Zinsknechtschaft* verantwoordelijk hield en legitimeert daarmee en passant het ongebreidelde antisemitisme dat de NSDAP uitdroeg.

oorzaak, in het bijzonder een Joodse samenzwering, een theorie die, zo bleek later, op vruchtbare bodem zou vallen:

Der Lehrer Streicher zeigte ihnen den Betrüger: es war der Jude, der Jude und nochmals der Jude.³⁶⁴ Aus diesen Frauen, aus Beamten und Rentern, die aus einem bisher gesicherten Leben in Ungewißheit und Hunger gestürzt waren, aus Hausbesitzern, deren Mieterträge nicht mehr reichten, um sich nur auch einen Hosenknopf zu kaufen, und aus den vielen um ihr Geld gebrachten Sparern erstand eines Tages die Ortsgruppe der national-sozialistischen Partei.³⁶⁵

Het succes van de NSDAP dat in deze jaren als gevolg van de inflatie-ellende tot stand kwam hield, na het beëindigen daarvan en door het opbloeien van de economie onder invloed van diverse geallieerde steunprogramma's,³⁶⁶ geen stand. De definitieve groei van de partij viel pas later op te tekenen, na de beurskrach van oktober 1929 en de sterk groeiende werkloosheid die daarvan het gevolg was: toen wist de partij, die gedurende de "Goldene Zwanziger Jahre" (1924-1929)³⁶⁷ veel van de winst die ze gedurende de inflatiejaren behaald had weer had moeten inleveren, definitief een substantieel deel van de bevolking, ook van de arbeiders die door de crisis massaal zonder werk waren komen zitten, voor zich te winnen.

De inflatie eindigde, eigenlijk van de ene dag op de andere, nadat zoals gezegd op initiatief van Gustav Stresemann de Ruhrkampf beëindigd was, en na de invoering van het door Karl Helfferich (1872-1924)³⁶⁸ ontwikkelde concept dat voorzag in een nieuwe, door een in Goldmark uitgedrukte tegenwaarde gedekte geldeenheid: de Rentenmark.

³⁶⁴ Een deel van de woede richtte zich ook tegen degenen die de inflatie gebruikten om snel oude schulden af te betalen (en nieuwe aan te gaan) en die, meestal dankzij het bezit van onroerend goed, schatrijk de inflatie uitkwamen. Een bekende naam die in dit verband is Hugo Stinnes (1870 - 1924), die in korte tijd een enorm conglomeraat van bedrijven bij elkaar verzamelde en die vanaf dat moment als *Inflationskönig* door het leven ging. Vgl. Peter Wulf (1979). *Hugo Stinnes. Wirtschaft und Politik 1918-1924*. Stuttgart: Klett-Cotta. Ook de later nog ter sprake komende Alfred Hugenberg (1865-1951) vergaarde een belangrijk deel van zijn fortuin gedurende de inflatiejaren. Vgl. Robert Wistrich (1993). *Wer war wer im Dritten Reich*, p. 340 - 341 resp. p. 187 - 188.

³⁶⁵ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 47.

³⁶⁶ Onder andere door het Dawes-Plan.

³⁶⁷ De inflatietijd had ook zijn positieve kanten, zo leert ons een liedje van de cabaretier Otto Reutter (1870 - 1931), *Das ist leicht, das ist schwer* (1928): „Bei der Inflations-Misere /war'n wir alle Milliardäre /Auch beim Ärmsten hat's gereicht /das war leicht, das war leicht /Doch seit Rentenscheine gelten, /da ist eine Mark schon selten /Werd'n Sie jetzt mal Milliardär /das ist schwer, das ist schwer“. Bron: "<http://www.otto-reutter.de/>, stand 15-11-2019.

³⁶⁸ Karl Helfferich (1872 - 1924) was DNVP-afgevaardigde, antisemiet en een van de vaders van de Dolchstoßlegende; dankzij zijn schotschriften tegen Erzberger en Rathenau wordt hij, door het klimaat van onverdraagzaamheid dat hij daarmee geschapen had, na de moord op laatstgenoemde voor hun beider dood verantwoordelijk gehouden. Zie ook Martin Sabrow (1999). *Die verdrängte Verschwörung. Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution*. Frankfurt: Fischer Taschenbuch-Verlag.

d.3 24 juni 1922: de moord op Walter Rathenau

Een gebeurtenis die – in een schok, anders dan de geleidelijk groeiende en in ieders leven fundamenteel ingrijpende hyperinflatie - de politieke en sociale tegenstellingen tussen verschillende bevolkingsgroepen goed duidelijk maakte was de moord op de minister van buitenlandse zaken Walter Rathenau op 24 juni 1922 door enkele leden van de rechtsradicale *Organisation Consul* (OC).³⁶⁹ Uhse laat die controverse zien door de opgetogen reacties van de leden van de Oberlandgroep te plaatsen tegenover de angst voor een nieuwe revolutie die bij zijn collega's van de krant de kop opstak:

[Ich vernam] die Meldung, daß Walther Rathenau, der Minister des Äußeren, auf offener Straße in seinem Wagen³⁷⁰ von einem anderen Auto aus durch unbekannte Täter mit einer Maschinenpistole erschossen worden sei. Mit zuckenden Fingern trommelte ich den Text des Extrablattes in die Schreibmaschine, eilte dann zu dem kleinen Hepp [...]. „Jammerschade daß wir nicht dabei waren, unser Bund“. Der Hepp lachte böse: „Erst Erzberger,³⁷¹ dann Rathenau:³⁷² eine schöne Republik, die sich ihre Leute wie Hasen wegknallen läßt!“ Unser Kameradschaftsabend am Ende dieses Tages ähnelte einer Siegesfeier ...“³⁷³

Tegelijkertijd, in zijn andere leven bij de krant, is er in plaats van de triomf de angst – zijn eigen angst, maar ook van zijn collega's – voor de woede van de arbeiders, die zich leken te realiseren dat de moord geen op zichzelf staand incident was, maar dat hun rechtse tegen-

³⁶⁹ *Organisation Consul* was een illegale, nationalistisch-antisemitische paramilitaire organisatie, geleid door de voormalige marineofficier Hermann Erhardt – we kennen hem al als leider van het *Freikorps Erhardt* en van de *Kapp-Erhardt-Putsch* van maart 1920 – die de omverwerping van de *Weimarer Republik* en de restauratie van de vooroorlogse status-quo tot doel had, en dat trachtte te realiseren door het plegen van (en die ook haar bekendheid ontleende aan) talrijke moorden op democratische politici, *Fememorde*. Voor een beknopte beschrijving van de OC zie: Brigitte Mihok, Wolfgang Benz (2012). *Handbuch des Antisemitismus*, Bd. 5, p. 818f.

³⁷⁰ Het betrof een relatief bescheiden donkergrijze N.A.G. Protos Kabriolett (Neue Automobil Gesellschaft, Berlin Oberschöneweide, 1901 - 1934) met rode wielen, waarvan de kap, ondanks het regenachtige weer, neergelaten was. Martin Sabrow (1994). *Der Rathenau-Mord. Rekonstruktion einer Verschwörung gegen die Weimarer Republik*. München: Oldenbourg, p. 86, cit. *Frankfurter Zeitung*, 25.6.1922, erstes Morgenblatt.

³⁷¹ Voormalig Reichsfinanzminister (Zentrum) Matthias Erzberger (1875-1921) was enige maanden eerder, in augustus 1921, door een tweetal voormalige marineofficiëren (beide lid van de OC en de *Bund Oberland*) vermoord. Beide daders vluchtten naar het buitenland, en keerden in 1933 na een generaal pardon naar Duitsland terug. Ze werden na het einde van de oorlog opnieuw gearresteerd en veroordeeld tot lange gevangenisstraffen. In 1952 kwamen ze bij een generaal pardon op vrije voeten. Wolfgang Schäuble (2011). „Politischer Mord im Renschtal – Der Fall Erzberger“. *Badische Zeitung*, 26-8-2011. Een overzicht van politieke moorden gedurende deze periode in: Ulrike C. Hofmann (2006). „Politische Morde (Weimarer Republik)“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, [www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Politische Morde \(Weimarer Republik\)](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Politische_Morde_(Weimarer_Republik)). Stand 24-10-2019; ook: Sven F. Kellerhof (2017). „Attentate. So untergrub rechter Terror die Weimarer Republik“. In: *Die Welt*, 25-1-2017. Bron: www.welt.de/geschichte/article161504862, stand 25-10-2019.

³⁷² De opgetogenheid van de Oberländer laat zich verklaren uit het feit dat Rathenau een aantal eigenschappen in zich verenigde die elk voor zich al op hun afwijzing konden rekenen: hij was - als stichter van de AEG - succesvol industrieel, en hij maakte als democraat – hij was lid van de DDP, de Deutsche Demokratische Partei - deel uit van het verfoeide systeem. Daarnaast was hij Joods, en stak dat – getuige een reeks publicaties rond Joodse assimilatie van zijn hand - niet onder stoelen of banken.

³⁷³ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 51.

standers bereid waren om voor het bereiken van hun doelen tot moord en doodslag over te gaan, terreur te gebruiken, en die zich daags na de moord, op de Bamberger Maxplatz, pal voor de deur van het *Tagblatt*, in een schreeuw om gerechtigdheid, verzameld hadden:

Die Arbeiterviertel waren voll Menschen. Zorn sprang von ihren Gesichtern. Sie trauerten nicht um den Geldfürsten, dessen philanthropisches Ministersein ein solches Ende gefunden hatte, aber der Klang der Schüsse war ihnen ein Alarmsignal. [...] Viele Tausende sammelten sie sich auf dem Maxplatz und nahmen Aufstellung vor dem Gebäude unserer Zeitung mit drohend erhobenen Fäusten. [...] Das breite, dunkle Wesen dort unten schrie aus tausend Mündern Haß, drohte mit tausend Armen Vergeltung. Sein zorniger Atem quoll durch die Mauern hindurch, schlug uns heiß und zornig entgegen. "Ihnen", fuhr der kurzatmige Chefredakteur auf mich los, "Ihnen und Ihren Freunden gilt das auch. Das haben Sie davon! Alles war in bester Entwicklung. Jetzt haben Sie durch solch kindischer Untat wieder aufgeweckt, was geschlafen hat. Sozialdemokraten und Kommunisten vereint!"³⁷⁴

Het verwijt van hoofdredacteur Bauer aan Uhse's adres, als hij de schuld voor de moord, en erger, voor de destabilisering van de maatschappij met veel gevoel voor verhoudingen bij hem en zijn radicale vrienden legt, laat zien dat hij zich niet realiseert dat de woede van de arbeiders zich niet uitsluitend richt tegen de extremistische plegers van de moord, maar net zo goed tegen het de democratie verachtende burgerlijke systeem dat hen heeft voortgebracht, en dat voor de demonstranten belichaamd wordt door de spreekbuis daarvan, het *Bamberger Tagblatt*.

Illustratief voor hoe diep de controverse tussen verschillende bevolkingsgroepen was, werd na de moord zichtbaar in de conflicten tussen de parlementariërs van links en rechts, die leidden tot een chaos tijdens de zitting van de Reichstag na het bekendworden ervan:

Die Ermordung Rathenaus löste ein politisches Erdbeben aus. [...] Als die Nachricht vom Tode des Außenministers im Reichstag einlief, verwandelte sich das Hohe Haus in ein Tollhaus, in dem Reichspräsident Löbe stundenlang vergeblich an Würde und Beherrschung appellierte. Abgeordnete der Linken stürzten sich auf Deutschnationalen und drängten sie unter Schlägen aus dem Plenarsaal; „Mörder! Mörder!“ gellten die Rufe gegen den scheinbar ungerührt in seiner Abgeordnetenbank sitzenden

³⁷⁴ Ibid, p. 52 - 53.

Helfferrich,³⁷⁵ dessen maßlose Kampagnen erst Erzberger und nun Rathenau zur Strecke gebracht hätte.³⁷⁶

De moord op Rathenau leidde tot een extreme polarisatie in de Duitse politiek, en maakte dat de controverse tussen de democratische linkse- en centrumpartijen en de antidemocratische partijen onoverbrugbaar werd.

d.4 11 januari 1923: de bezetting van het Ruhrgebied door Franse en Belgische troepen

De bezetting van het Ruhrgebied door de Franse en Belgische troepen kende een lange voorgeschiedenis, die door een aantal foutieve inschattingen van Franse zijde in januari 1923 escaleerde.³⁷⁷ Al in de loop van 1921 bleek dat Duitsland de door het Diktat van Versailles opgelegde herstelbetalingen in onvoldoende mate kon voldoen en dat er een achterstalligheid van ter hoogte van enige miljarden Goldmark was ontstaan. Zoekend naar een oplossing bleken de geallieerden, na enig onderhandelen, af te willen zien van een financiële afdoening van de schuld en bereid te zijn in het vervolg genoeg te nemen met de levering goederen in plaats van geld. Die goederen zouden moeten bestaan uit delfstoffen – steenkool, met name – en industriële producten. Om de controle daarop, op de verladingen van kolen en staalproducten die ze via de beheersing over de havens van die steden kregen, en op die wijze over het niveau van de betalingen, bezetten België en Frankrijk in maart 1921 de in de gedemilitariseerde zone liggende Ruhrsteden Duisburg en Düsseldorf.³⁷⁸

Die actie bleek niet het gewenste effect te sorteren: het niveau van de betalingen in natura geschiedde niet in het gewenste tempo, en eind 1922 was de betalingsachterstand zodanig opgelopen, dat de regeringen beider landen verstrekkender waarborgen zochten, en die vonden in de confiscatie van industriële goederen, hout en steenkool. Die beslagleggingen zouden echter alleen mogelijk zijn middels de bezetting van het gehele Ruhrgebied.

Tussen 11 en 16 januari 1923 namen Franse en Belgische bezettingstroepen ter grootte van 60.000, later oplopend naar 100.000 man, het gehele Ruhrgebied in, waardoor een totale controle op de productie, ook over die van industrie en mijnbouw, mogelijk werd. Door de bezetting, die door Groot-Brittannië overigens als onwettig bestempeld werd, zouden vol-

³⁷⁵ Helfferrich had daags voor de moord, op de 23ste, nog een redevoering gehouden waarin hij Rathenau op zeer laatdunkende wijze aansprak op diens beleid met betrekking tot Saar- en Rijnland. *Reichtagsprotokolle* 233. *Sitzung*, 23-6-1922, p. 7989; Bron: www.reichtagsprotokolle.de/Blatt2_w1_bsb00000039_00669; Stand 24-10-2019.

³⁷⁶ Sabrow, (1999). *Der Rathenau-Mord*, p. 92.

³⁷⁷ De relatie tussen Ruhrkampf en inflatie wordt o.m. verduidelijkt in Helmut Gembries (2007). „Ruhrbesetzung 1923“. Ook: Florian Stark (2013). Der „Ruhrkampf“ ruinierte das deutsche Bürgertum. In: *Die Welt*, 11.01.2013; Bron: www.welt.de/geschichte/article112698605/Der-Ruhrkampf-ruinierte-das-deutsche-Buerkertum.html, stand 24-10-2019.

³⁷⁸ Vgl. in dit verband Gembries (2007). „Ruhrbesetzung 1923“.

doende waarborgen moeten ontstaan omtrent de afdoening van de achterstallige herstelbetalingen. Voor de Oberländer gold het nieuws van de inval als een wake-up call: het “große Abenteuer des Krieges”,³⁷⁹ waarvan ze het ooit betreurd hadden het gemist te hebben, bleek toch nog niet voorbij te zijn:

[Uns] traf [...], wie ein Stoß von gepanzerter Faust, die Nachricht vom Einmarsch der Franzosen ins Ruhrgebiet. Alarmbefehle jagten herum, trieben uns am Abend in unseren Bereitschaftsräumen zusammen [...]. Krieg war wieder, Krieg. Der Hepp sagte kalt: “Der Ruhr-Einbruch bestätigt nur, was der Bund immer gesagt hat: der Krieg hat kein Ende gefunden, er geht weiter. Wir haben keinen Grund, damit unzufrieden zu sein”.³⁸⁰

Hoewel de bezetting op het eerste gezicht – en dan vooral in Franse en Belgische ogen – als legitiem beschouwd werd, waren de gevolgen in politiek en economisch opzicht desastreus. Voor wat betreft het politieke aspect: de bezetting veroorzaakte een golf van verontwaardiging in heel Duitsland; een oproep tot passief verzet – wat niet alleen een totale stop op de herstelbetalingen impliceerde, maar ook leidde tot algemenestakingen en tot wat tegenwoordig ‘stiptheidsacties’ genoemd zouden worden – veroorzaakte een vrijwel volledig stilvallen van mijnbouw en industriële productie. De bezetting werd daarnaast publicitair gebruikt om het nationale gevoel, een gevoel van eenheid onder de sterk gepolariseerde Duitse bevolking aan te wakkeren: allereerst werd melding gemaakt van “Erschießungen durch die Franzosen [...], von Vergewaltigungen von deutschen Frauen durch schwarze Soldaten”³⁸¹ en van aanverwante schanddaden die door de bezetter gepleegd zouden zijn.³⁸² Ook in economisch opzicht trok de bezetting een zware wissel op de bewoners van het Ruhrgebied. De bezettingstroepen, die bij particulieren werden ingekwartierd, maakten aanspraak op ‘volpension’, waardoor voorraden voedingmiddelen – ook de meegebrachte paarden hadden recht op verzorging – snel uitgeput raakten, en de gastgevers hun eigen veestapel moesten verkopen om de gasten te kunnen geven waarop die recht meenden te hebben.³⁸³

De Duitse regering riep op tot verzet, en door militante groepen van zowel de rechtervleugel als van communistische zijde werden sabotageacties georganiseerd, waarvan het opblazen van spoorwegen om te voorkomen dat steenkool en industriële producten naar Frankrijk zouden worden afgevoerd de meest effectieve methode om inbeslagnames van goederen te

³⁷⁹ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 24.

³⁸⁰ *Ibid.*, p. 74f.

³⁸¹ *Ibid.*, p. 74.

³⁸² Zie in dit verband Conan Fischer (2008). “The human Price of Reparations”, in: Conan Fischer and Alan Sharp (eds.) (2008). *After the Versailles Treaty: Enforcement, Compliance, Contested Identities*. London: Routledge, p. 81 - 96.

³⁸³ Johann Paul (2004). „Die Besatzungszeit im Siegbereich nach dem Ersten Weltkrieg“. In: *Geschichte in Köln*, 2004, Vol.51(1), p. 73 - 88. Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag.

voorkomen bleek. De bezetters reageerden daarop met represaillemaatregelen - die meestal niet de daders maar de plaatselijke bevolking troffen, die daardoor niet zat te wachten op de sabotageacties – en die leidden tot een dodental dat de 100 ruimschoots overschreed.³⁸⁴

Ook op economisch gebied had de bezetting – het is al eerder opgemerkt – desastreuze gevolgen. De Duitse overheid, die de stakende en daardoor inkomensloze arbeiders een hart onder de riem wilde steken door het doorbetalen van hun salarissen, schroefde het tempo van de geldpersen nog een eindweegs op, waardoor de geldontwaarding exponentieel groeide, tot zij uiteindelijk kosmische proporties aannam.

Door het aanwakken van het nationale gevoel onder de Duitse bevolking en door de totale ontwrichting van de economie die er het gevolg van was heeft de bezetting van het Ruhrgebied bijgedragen aan de spectaculaire groei van extreem rechts – ook onder traditioneel burgerlijke groepen die tot op dat moment wars waren geweest van geweld - en aan de uiteindelijke ondergang van de Weimarer Republiek.³⁸⁵

Uit Uhse's woorden is op te maken dat de bezetting ook door hem en zijn vrienden werd uitgelegd als een totaal failliet van het door de democratische regering na de oorlog moeizaam opgebouwde normen- en waardenstelsel, als een “Umwertung aller Werte”. Het was – godzijdank – weer oorlog, en de geldontwaarding schudde de op traditionele sociaaleconomische verhoudingen gebaseerde maatschappelijke structuren door elkaar – “[d]ie Grundlagen des bürgerlichen Lebens wurden hinweggeschwemmt”.³⁸⁶ eindelijk diende zich een mogelijkheid aan om de revolutie waarnaar zo hartstochtelijk werd verlangd te ontketen.

Dankzij “Realpolitiker” Gustav Stresemann eindigde de Ruhrkampf (en de hyperinflatie) zoals zij begonnen was, vrijwel van de ene dag op de andere, op 26 september 1923.

d.5 De deutsche Tage in Beieren: Nürnberg en Bamberg

De *deutscher Tag* in Nürnberg waarvan Uhse in *Söldner und Soldat* spreekt³⁸⁷ was onderdeel van een reeks bijeenkomsten van vaderländische snit die vanaf 1920 georganiseerd werden. Organisator was aanvankelijk de in januari 1923 verboden Deutschvölkische Schutz- und Trutzbund. Daarna werden ze georganiseerd door andere völkisch-nationalistische groepen en partijen, waarvan vanaf 1922 (in Coburg) de NSDAP de belangrijkste werd.³⁸⁸ Ze werden,

³⁸⁴ Helmut Gembries (2007). „Ruhrbesetzung 1923“.

³⁸⁵ Florian Stark (2013). „Hyperinflation“. *Die Welt*, 11-1-2013., www.welt.de/geschichte/article112698605.

³⁸⁶ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 75.

³⁸⁷ Ibid, p. 102ff.

³⁸⁸ *Deutsche Tage* werden verder gehouden in Weimar (1920), Detmold (1921), Coburg (1922), Bruchsal en Halle (1924). Bron o.a. Bruno Thoß (2006). „Deutscher Tag/Deutsche Tage“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, [www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher Tag/Deutsche Tage](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher_Tag/Deutsche_Tage). Stand 25-10-2019.

na aanvankelijk te hebben gefungeerd als bijeenkomsten waar völkisch-nationalistische groeperingen bijeenkwamen, toen het verzet tegen de Ruhrbezetting door Franse troepen in januari 1923 tot een van de belangrijkste thema's van de Duitse politiek en de politieke bijeenkomsten was geworden, vanaf dat jaar meer en meer gedomineerd door paramilitaire groepen. Na het verbod op NSDAP en SA na de Hitlerputsch van 1923 en dankzij het feit dat de partij vanaf 1925 een legale koers ging varen³⁸⁹ boetten de *deutsche Tage*, hoewel ze incidenteel nog wel georganiseerd werden als 'afstemmingsbijeenkomsten' voor völkische oppositiegroepen, aan belang in.³⁹⁰

In het licht van Uhse's deelname aan Oberland en van zijn regelmatig in zijn brieven en in *Söldner und Soldat* ter sprake komende sympathie voor militant-vaterländische ideeën zijn in dit verband met name de *deutsche Tage* die in 1923 in Nürnberg en Bamberg werden gehouden van belang - let wel: het Ruhrgebied was bezet, de hyperinflatie bevond zich op dat moment op een hoogtepunt en een uitweg uit de ellende leek verder weg dan ooit. Die twee bijeenkomsten vormden voor hem het decor tegen de achtergrond waarvan hij een bevestiging vond van zijn politieke gelijk, zijn deelgenootschap aan een grote, Duitse beweging, die de belofte in zich droeg een uitkomst te kunnen bieden uit de ellende waarin Duitsland zich bevond.

De *deutsche Tage* in Beieren die in dit verband van belang zijn werden in de nazomer en vroege herfst van 1923 gehouden, achtereenvolgens in Nürnberg (1 en 2 september),³⁹¹ Hof (16 september), Bayreuth (30 september) en Bamberg (5 tot 7 oktober).

Het feit dat er een serie *deutsche Tage* kort achtereen in de tegen het democratische Reich oppositie voerende Freistaat Bayern gehouden werd was geen toeval: juist daar bestond, hebben we gezien, sinds de wapenstilstand van 1918 al een forse scepsis jegens de Reichs-regering in Berlijn en haar lijdzaamheid met betrekking tot de in het Diktat van Versailles vervatte eisen rond de Reparationszahlungen. In völkisch-nationalistische kringen leidde de Ruhrbezetting zoals gezegd tot een roep om gewapend verzet, een verzet dat in handen moest komen te liggen van de vele paramilitaire groepen die Duitsland rijk was. Ironisch ge-

³⁸⁹ Vgl. de opmerking rond het Legitimitätsprinzip in hoofdstuk. 2.b. van deze dissertatie: op 4-1-1925 verklaart Hitler ten overstaan van de Beierse minister-president Heinrich Held in het vervolg uitsluitend nog legaal te handelen; deze heft daarop het verbod op de NSDAP op. Matthias Rösch (2002). *Die Münchener NSDAP 1925–1933: Eine Untersuchung zur inneren Struktur der NSDAP in der Weimarer Republik*, p. 103. Tevens: Anton Joachimstaler (2003). *Hitlers Liste. Ein Dokument persönlicher Beziehungen*. München: Herbig, p. 75. Cit. *Münchener Neueste Nachrichten*, (1925), Nr. 8, 9-1-1925, en Paul Bruppacher (2008). *Adolf Hitler und die Geschichte der NSDAP Teil 1: 1889 bis 1937. Eine Chronik*. Norderstedt: Books on Demand, p. 156.

³⁹⁰ Bruno Thoß. „Deutscher Tag/deutsche Tage“, stand 25-10-2019.

³⁹¹ Zie voor een beschrijving van de gebeurtenis: Siegfried Zelnhefer (2006). „Deutscher Tag, Nürnberg, 1./2. September 1923“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, [www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher Tag](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher_Tag). Stand 25-10-2019.

noeg heeft zo juist die Ruhrbezetting ertoe bijgedragen, dat de rechtse militante oppositie, die tot op dat moment een versnipperde aanblik had geboden, zich na de deutscher Tag in Nürnberg als een hecht paramilitair blok zou gaan presenteren.

Uhse is, zo blijkt uit een opmerking die hij dienaangaande gemaakt heeft in een brief aan

Afb. 5: Aankondiging en programma van de *deutscher Tag* in Bamberg, 6 en 7 oktober 1923 in het *Bamberger Tagblatt*.
Linksbeneden oproep aan Oberland.

daar, hoewel documenten die daarop wijzen niet zijn aangetroffen, de feestelijkheden ook heeft bijgewoond, als niet als verslaggever, dan toch in elk geval als deelnemer.³⁹³

Van de deutsche Tage die in september en oktober 1923 in Beieren plaatsvonden was de eerste, die zoals gezegd werd gehouden in Nürnberg, de grootste en meest drukbezochte, met onder andere militante groepen als de SA, het *Wehrverband Reichsflagge*, de *Bund Wiking*, de *Bund Oberland* en de *Bund Bayern und Reich* als aanwezigen.³⁹⁴ Belangrijkste resultaat van deze bijeenkomst was, dat door de verzamelde hoofdmannen van die paramilitaire groepen de *Arbeitsgemeinschaft der Vaterländischen Kampfverbände* (in het kort de "*Deutsche Kampfbund*") werd opgericht door het onder een gezamenlijke leiding samenvoegen van de SA (onder leiding van Hermann Göring (1893-1946)), de *Bund Oberland* (Dr. Friedrich Weber) en het *Wehrverband Reichsflagge* (Adolf Heiß (1882-1945)).³⁹⁵ De nieuwe *Deutsche Kampfbund* kwam al kort daarna, vanaf 23 september, onder leiding van Adolf

Hans Severit³⁹² en uit de beschrijving van de feestelijkheden die hij heeft opgenomen in *Söldner und Soldat*, in elk geval met de Bamberger Oberlandgroep naar de deutscher Tag in Nürnberg geweest. Hoewel hij met geen woord over een vergelijkbaar festijn in Bamberg rept – hij springt in het boek meteen van een gedetailleerde beschrijving van de manifestatie, die hij besluit met de treinreis terug van Nürnberg naar Bamberg, naar Hitlers *Putschpoging* op 8 en 9 november, ruim twee maanden later - mag aangenomen worden – het is onwaarschijnlijk dat hij een evenement van vergelijkbare impact in zijn thuisstad Bamberg gemist heeft – dat hij

³⁹² Brief aan Hans Severit dd. 29 augustus 1923. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Slg. 42.

³⁹³ In het *Bamberger Tagblatt* zijn dezerzijds geen bijdragen met betrekking tot de *deutscher Tag* in Bamberg aangetroffen die ontwijfelbaar aan Uhse zijn toe te schrijven.

³⁹⁴ De *Bund Bayern und Reich* stond, aldus Uhse, in Bamberg onder leiding van *Rittmeister Renz*, "... der als Schwiegersohn des Barons Michel-Raulino einer der Machthaber in der Tabakfabrik war". *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 97.

³⁹⁵ Bruno Thoß. „Deutscher Tag/deutsche Tage“, stand 25-10-2019.

Hitler te staan, en zou enkele weken later, op 8 en 9 november 1923, onder diens leiding tekenen voor de *Hitlerputsch*, wat aansluitend tot haar verbod leidde.

Uit Uhse's beschrijving van de manifestatie in *Söldner und Soldat* blijkt, dat de bijeenkomst in Nürnberg onder de Bamberger Oberländer voor de nodige opwinding zorgde. De vaderländische Verbände zaten elkaar niet langer in de haren, maar traden gezamenlijk, verbroederd, op, en allerwegen werd de verwachting uitgesproken dat de samenkomst, analoog aan Mussolini's Mars op Rome, zou leiden tot een "Marsch auf Berlin", tot een heuse rechtse Putsch tegen de Reichsregering:

Die Bünde vergaßen ihre Eifersüchteleien untereinander und begruben den nachbarlichen Streit. Ihre Führer hielten gemeinsame Sitzungen ab, die Mannschaften besuchten sich in den Kneipen und tranken Unmengen von Bier im Zeichen der Verbrüderung. [...] Die Luft brauste von Gesängen, und die Sonne glänzte auf viele Tausende wehende Fahnen mit dem Wikingschiff,³⁹⁶ dem Edelweiß und dem Hakenkreuz. [...] "Paß auf, sie holen alles in Nürnberg zusammen, und dann heißt es: Richtung Wasserkopf Berlin, ganze Abteilung Marsch!"³⁹⁷

De patriottische roes waarin het land verkeerde, en die Uhse, dan negentien jaar oud, in *Söldner und Soldat* beschrijft, zien we ook terugkomen in zijn eigen enthousiasme voor de manifestatie; hij verheugt zich op de dag, op de eenheid die onder de verschillende vaderländische groepen is ontstaan, en op de loer die ze de *Rote* gaan draaien, zo blijkt uit een brief die hij kort voor de manifestatie, op 29 augustus 1923, aan Hans Severit schrijft:

Am kommenden Sonntag haben wir einen grossen deutschen Tag in Nürnberg, zu dem auch Hindenburg und Ludendorff kommen werden. Man rechnet mit einer Beteiligung von etwa 500.000 Mann, Angehörigen aller vaderländischen Verbände. Zur Zeit wird bei uns tüchtig Parademarsch in Zugskolonnen geübt, denn Oberland wird an der Spitze des ganzen Zuges marschieren. Über die Tagung gehen schon die tollsten und verleumderischen Gerüchte um. Man sagt, wir wollten Kronprinz Rupprecht zum König ausrufen, aber wir denken noch gar nicht daran. Meinetwegen soll der Trottel bleiben wo er ist und so ist, so viel ich weiss auch die Meinung unserer Führer. [...] Die Roten planen inzwischen einen kleinen Eisenbahnstreik auf den nach Nürnberg führenden Strecken an Samstag und Sonntag durchzusetzen. Da dürften sie sich aber schwer getäuscht haben, denn dann fahren wir allein, und machen Lokomotivführer und Kohlschiffer selber, wir sind durchaus nicht auf die Herren angewiesen.³⁹⁸

³⁹⁶ Het symbool van de *Wikingbund*, opgericht op 2 mei 1923 door oud-leden van de verboden *Organisation Consul* was een Wikingschip; bekend lid van de *Wikingbund* was Horst Wessel.

³⁹⁷ *Söldner und Soldat*, in GW I, p.102 - 103.

³⁹⁸ Brief aan Hans Severit dd. 29 augustus 1923. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Doc. S 42.

De Bamberger Oberlandgroep laat zich vanaf het moment van aankomst op het overvolle station van Nürnberg meeslepen in de massa, en zich enthousiasmeren door een toespraak van Hitler, die hen een spoedige ondergang van Joden en marxisten toezegt: “[i]n wenigen Monaten, in wenigen Wochen, in Tagen vielleicht schon werden in Deutschland die Würfel rollen ...”.³⁹⁹

De soep is, zo leert ons de geschiedenis, niet zo heet gegeten als zij ons door Uhse en Hitler is opgediend: is het allemaal reuze meegevallen met de stakingen en het verzet door *die Rote*, en de opkomst bij de manifestatie, hoewel tamelijk indrukwekkend, bedroeg niet meer dan rond de honderdduizend man.⁴⁰⁰ De uitkomst van Hitlers *Würfelspiel* heeft er niet op stel en sprong toe geleid dat de Republiek ten val kwam, maar heeft er dankzij de hem naar aanleiding van zijn Putsch opgelegde *Festunghaft* in Landsberg toe bijgedragen dat zijn Magnum Opus, *Mein Kampf*, dat anders misschien nooit geschreven geweest zou zijn, binnen iets meer dan een jaar in de boekwinkels lag.⁴⁰¹ Het belangrijkste wapenfeit van de bijeenkomst in Nürnberg was zoals gezegd de oprichting van de Deutsche Kampfbund, die in later jaren de kern zou gaan vormen van de SA. “Der Tag war eine Demonstration und kein Kampf [...], ein Fest und kein Sieg. Fahren Sie jetzt nach Haus, Kameraden, Oberland wird Sie bald ruhen“, zo belooft Friedrich Weber de Oberländer aan het eind van de bijeenkomst.⁴⁰²

Over de Bamberger deutscher Tag is Uhse zoals gezegd veel minder mededeelzaam. De ruim een maand later, van 5 tot en met 7 oktober 1923, in Bamberg georganiseerde *Tag* was de laatste van de vaderländische manifestaties van dat jaar, en voor Uhse een thuiswedstrijd. In *Söldner und Soldat* noemt hij de bijeenkomst niet, al kan het zijn – hij heeft die dichterlijke vrijheid vaker gebruikt – dat hij in zijn beschrijving van de Neurenberger *Tag* ook de ervaringen van Bamberg verweven heeft. Daarnaast: de deutscher Tag in Bamberg was de vierde op rij, en er kan zeer wel sprake zijn geweest van enige slijtage, een mate van deutscher-Tag-moeheid onder de militante doelgroepen. Gezien de economische malaise was het waarschijnlijk ook niet voor iedereen weggelegd om gedurende vijf weken viermaal te moeten opdraaien voor een treinkaartje naar alweer een volgend festijn.

Desondanks was ook in Bamberg veel energie gestoken in de aankleding van de stad en in de ideologische onderbouwing van de manifestaties; voor hoogaangeschreven sprekers was gezorgd, al kon de organisatie het niveau van de *Nürnberger*, waar zoals gezegd Hitler, maar

³⁹⁹ Hitler in een toespraak, gehouden in Nürnberg op 1 september 1923; bron: *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 107.

⁴⁰⁰ Bruno Thoß. „Deutscher Tag/deutsche Tage“. Tevens: Siegfried Zelnhefer (2006). „Deutscher Tag, Nürnberg, 1./2. September 1923”.

⁴⁰¹ Het eerste deel van het boek verscheen in juli 1925 in druk, bij de huisuitgever van de NSDAP, Franz Eher Verlag in München. Deel 2 volgde in december 1926.

⁴⁰² *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 108.

ook een grote oorlogsheld als Ludendorff zijn opwachting maakte, niet halen.⁴⁰³ Toch vervulde de bijeenkomst iedereen die ervan getuige was met een warm – patriottisch - gevoel. De Leitartikler van het *Bamberger Tagblatt* lift met zijn bijdrage aan de krant mee op dat gevoel, en weet precies te duiden waarom er in de toekomst meer deutsche Tage georganiseerd moeten worden, telkens opnieuw, en hij verwoordt daarmee terloops de essentie van het manco dat Duitsland naar de mening van de rechtse partijen parten speelt:

Weil wir Deutsche als Volk uns abgewandt hatten vom deutschen Wesen, weil wir vernachlässigten, den „deutschen Menschen“ in seiner kristallklaren Seelen- und Leidensverfassung, weil wir sowohl als Volk wie als Einzelmenschen vergessen hatten, in allen Lagen des Lebens deutsch zu handeln – da wir leider nicht mehr deutsch fühlten und dachten – darum kam die Schande und Erniedrigung über Deutschland und wir müssen deutsche Tage abhalten, zum Wiederernewerung deutschen Empfindens im Volke, zur Wiedererstärkung deutschen Willens im Vaterlande.⁴⁰⁴

Uit bovenstaand citaat blijkt dat de Tage niet alleen onder de militante bewegingen op instemming konden rekenen, maar dat ook vertegenwoordigers van de burgerlijke klassen zich konden vinden in het doel ervan: het vergroten van het door de oorlog en de vernedering van de nederlaag zo beschadigde Duitse zelfbewustzijn. Uit het citaat uit de door *Justizminister a.D.* Dr. Roth in Bamberg uitgesproken rede, zo blijkt uit het verslag van het weekeinde dat we op maandag in het *Bamberger Tagblatt* aantreffen en dat waarschijnlijk van de hand van Karl Bauer, Uhse's chefredacteur is, wordt duidelijk dat men in Beieren niet zo'n boodschap had aan de voorzichtigheid waarmee de Reichsregering tussen de voorwaarden van Versailles en de eisen van de eigen bevolking doorlaveerde. Men was blij dat men de boeien kon afwerpen: het verbod op vaderländische festiviteiten dat het jaar ervoor nog van kracht was is opgeheven, en men rekt erop dat het nieuwe nationale bewustzijn zich over heel Duitsland, en in alle klassen zal verspreiden:

[Dr. Roth] kennzeichnete zunächst die Entwicklung der vaterländischen Bewegungen in den letzten Jahren, vor allem in Bamberg, wo im vorigen Jahre zum Fünferfest noch nicht einmal mit schwarz-weiß-roten Fahnen geflaggt werden durfte und vaterländische Lieder zu singen nicht erlaubt werden sollte [...]. Heute aber, mache man wie vor einem Jahre beim Führertag den Versuch, vaterländische Feiern zu behindern, aber, so erklärte der Redner, wir sind eine Freiheitsbewegung, die sich nicht von polizeilichen Maßnahmen vom Rathausaal aufhalten läßt. Dr. Roth sprach dann über die Verhältnisse im Reiche, wo sich die Unfähigkeit marxistischer-parlamentarischer Regierungen zeige. In Bayern sei die Lage nunmehr Gott

⁴⁰³ Vgl. Uhse's brief aan Hans Severit, 29 August 1923. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, p. 27; evenzo Bruno Thoß, „Deutscher Tag/deutsche Tage“.

⁴⁰⁴ Johann Baptist Dietrich in „Deutscher Gruß zum deutschen Tage!“, *Bamberger Tagblatt* Nr. 230, 6-10-1923, p. 1.

sei Dank eine andere, und es sei zu hoffen, daß von hier aus die vaterländische Bewegung nach dem Norden vordringe, wenn [...] der vaterländische Gedanke weiter in der Arbeiterschaft Fuß fasse, in die ihn hineingetragen zu haben Adolf Hitler das unvergängliche Verdienst hat ...⁴⁰⁵

De tijdens de deutsche Tage opgeroepen revolutionaire sfeer, die bij Uhse en zijn makkers leidt tot een gevoel van afwachting en hoop op een omwenteling - “... wird es schon morgen sein?”⁴⁰⁶ - leidde een maand later tot Hitlers tijdens de manifestatie in Nürnberg al voor-spelde Würfelspiel, de *Bürgerbräu-Putsch*, die niet de gedroomde revolutie, maar het uitstel daarvan met een kleine tien jaar tot gevolg had.

Voor Uhse persoonlijk leidde het nieuwe zelfbewustzijn dat de NSDAP uitstraalde tot een definitieve keuze. De Bund Oberland had – mede onder invloed van de economische ople-ving die met de Goldene Zwanziger Jahre inzette veel van de oude leden verloren en kreeg steeds meer het karakter van een gezelligheidsvereniging voor brede groepen burgers. Hitler daarentegen, vrijgelaten uit Landsberg, had aanmerkelijk aan invloed gewonnen onder mili-tantere groepen. Onder de indruk van het dynamische imago van de partij besloot Uhse in de vroege herfst van 1927 het “braune Hemd” aan te trekken: hij “... reihte sich ein in den Kolonnen der Sturmabteilungen”.⁴⁰⁷

d.6 8 - 9 november 1923: de Hitlerputsch, München

Na een maand van oplopende spanningen tussen de Reichsregering in Berlijn en de Beierse regering, gevormd door het eigenzinnige, monarchistische triumviraat bestaande uit de Bei-erse premier-met-dictatoriale-bevoegdheid⁴⁰⁸ en zelfbenoemd *Generalstaatskommissar* Gustav Ritter von Kahr (1862-1934), *Generalleutnant* von Lossow (1868-1938) en het hoofd van de Beierse politie von Seißer (1874-1973), dat in Beieren de dienst uitmaakte, besloot een groep heren, de fine fleur van wat er in Duitsland aan ultranationalistische, rabiaat anti-semitische, radicaal völkische en militant antidemocratische krachten te vinden was,⁴⁰⁹ sa-men met de leiding van de kort daarvoor tijdens de deutscher Tag in Nürnberg opgerichte Deutsche Kampfbund,⁴¹⁰ dat het mooi geweest was met de behoedzame politiek jegens de bezettingsmachten die in Berlijn werd bedreven, en zich voor eens en voor altijd te verlossen van het gehate *System*.⁴¹¹

⁴⁰⁵ Karl Bauer (?) in „Der deutsche Tag in Bamberg. Ein begeistertes Bekenntnis zum deutschen Gedanken“. *Bamberger Tagblatt*, 89. Jg. No. 231, 8-10-1923.

⁴⁰⁶ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 107.

⁴⁰⁷ Zoals hij zegt in *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 150.

⁴⁰⁸ Alan Bullock (1958). *Hitler. Leven en ondergang van een tiran*. Utrecht: Bruna, p. 63f.

⁴⁰⁹ Een heldere, de ideeën van de heren goed samenvattende typering die afkomstig is van John Dornberg (1982). *The Putsch that failed*, p. 2.

⁴¹⁰ Vgl. hoofdstuk 4.c.5 van deze dissertatie.

⁴¹¹ Met *System* of *Systemzeit* werd in door de Nazi's op verachtelijke wijze de periode van het bestaan van de *Weimarer Republik* aangeduid.

Met dat doel voor ogen troffen zij elkaar op de middag van 7 november 1923, in de Münchener woning van *Oberstleutnant a.D.* Hermann Kriebel (1876-1941): Adolf Hitler, Max Erwin von Scheubner-Richter (1884-1923), Hermann Göring, Friedrich Weber, Hans Streck (?), en de oudste van het span, General a.D. Erich Ludendorff. De bijeenkomst had slechts één doel – daarover waren ze het allemaal eens - en dat was het uitroepen van de “nationale Revolution”. De 11e november leek daarvoor, dankzij de symboolwerking die ervan uitging als het eerste lustrum van de wapenstilstand van 1918, het meest voor de hand te liggen.

Hitler maakte echter bezwaar: de elfde viel op een zondag, waardoor – ook revolutionairen hadden tenslotte recht op vrije tijd – er misschien te weinig troepen beschikbaar zouden zijn om een succesvolle bezetting van strategisch belangrijke punten in de stad mogelijk te maken. Daarnaast zou Von Kahr op de 8^e een voordracht houden waarvoor *tout* München was uitgenodigd, ook Hitler en de overige Kampfbund-leiders, en na enig delibereren besloten de zeven dat de volgende avond geschikter was om de nationale Revolution te laten plaatsvinden: donderdag 8 november.⁴¹²

Op de bewuste avond, ergens tussen half negen en negen, liep Hitler dan ook, in gezelschap van zijn medestanders, met getrokken pistool de Bürgerbraukeller in München binnen, schoot in het plafond – waardoor premier von Kahr zijn redevoering staakte – en verklaarde dat de nationale revolutie begonnen was:⁴¹³

Die Regierung der Novemberverbrecher in Berlin ist heute für abgesetzt erklärt worden. Eine provisorische deutsche Nationalregierung ist gebildet worden, diese besteht aus General Ludendorff, Adolf Hitler, General von Lossow, Oberst von Seißer,⁴¹⁴

zo luidde het. Buiten, voor de deur, was een machinegeweer opgesteld, evenals een groep van 600 man SA, die het welslagen van de exercitie moesten waarborgen.

De revolutie vond de volgende dag haar vervolg in de “Marsch auf die Feldherrnhalle”. De Beierse regering zou intussen zijn afgezet en vervangen door een provisorische, die hem, Hitler, vriendschappelijk gezind was. Hij zocht steun bij Von Kahr en een aantal kabinetsleden uit die Beierse regering en kreeg die aanvankelijk ook, maar toen bleek dat de macht

⁴¹² Dornberg (1982), *The Putsch that Failed*, p. 6 - 7.

⁴¹³ Een gedetailleerde opsomming van de gebeurtenissen hieromtrent treffe men in: Harold J. Gordon (1972). *Hitler and the Beer Hall Putsch*. Princeton: Princeton University Press; tevens: Dornberg (1982).

⁴¹⁴ De tekst is afkomstig van een plakkaat met die tekst dat door heel München door de Putschisten werd rondgedeeld en aangeplakt. Zie de Duitse vertaling van John Dornberg (1998). *Der Hitlerputsch 9. November 1923*. München: Langen Müller, afb. 24.

van de regeringen in München en Berlijn groot genoeg was om de Putsch te breken trokken die zich schielijk terug.⁴¹⁵ Hoewel de Putsch dus al na enkele uren met een sisser leek af te lopen besloten Ludendorff en Hitler de volgende morgen, nadat de hele Münchener binnenstad een beetje voorbarig was volgeplakt met plakkaats die van het welslagen van hun revolutie kond deden, tot een mars, die uiteindelijk, met 18 doden tot gevolg,⁴¹⁶ bij de Feldherrenhalle op een politieversperring vastliep.

Vele van de Putschplegers werden opgepakt. Hitler ontkwam en verstopte zich bij zijn vriend en vertrouweling Ernst 'Putzi' Hanffstaengl (1887-1975) in diens huis in Uffing am Staffelsee, 70 kilometer ten zuiden van München.⁴¹⁷ Hij verschool zich daar tot hij op 11 november werd gearresteerd, "... wearing only his pajamas with a blue dressing gown";⁴¹⁸ de Putsch leidde zoals gezegd tot Hitlers Festungshaft in Landsberg, en het verbod – in heel Duitsland – op de NSDAP.

Toen Uhse in de ochtend van de 9^e november van de Putsch vernam, waren de kaarten eindelijk al geschud, en was de Marsch auf Berlin al tot fictie geworden:

"Revolution", dröhnte mir eine Stimme in die Ohren, "nationale Revolution!" Fröstelnd, die Augen nur zu knappem Spalt geöffnet [...] erinnerte [ich] den Vorabend, den wir im „Einhorn“⁴¹⁹ trinkend verbracht hatten [...]. "Revolution! Revolution! Hitler hat in München die nationale Revolution ausgerufen!" Ich erinnerte mich, wie wenige Tage zuvor in einen Kantinengespräch der Postdirektor, „Kamerad“ Hagen gesagt hatte, wir würden uns doch nicht gerade den 9. November aussuchen, an dem jeder den Putsch erwartete.⁴²⁰ [...] [H]eute mußte also der 9. November sein. Und wir machten doch die nationale Revolution! [...] Hitler hatte mit Unterstützung der SA und des Bundes Oberland eine Versammlung im Bürgerbräukeller über-

⁴¹⁵ Dat terugtrekken zou Von Kahr gedurende de "Nacht der langen Messer" duur komen te staan; verantwoordelijk als hij werd gehouden voor het mislukken van *de Hitlerputsch* werd hij, na op 30 juni 1934 te zijn opgepakt, op dezelfde dag in het concentratiekamp Dachau door de SS om het leven gebracht. Vgl. Roy G. Koeppe (2015). "Gustav von Kahr and the emergence of the radical right in Bavaria". In: *The Historian*, 2015, Vol.77(4), p.740f. Het lot van zijn medespijtoptanten uit de Beierse regering is dezerzijds niet onderzocht.

⁴¹⁶ Te weten vier politiebeambten, dertien Putschisten en een toevallige toeschouwer. Vgl. o.a. Dornberg (1982). *Der Hitlerputsch*, p. 312.

⁴¹⁷ Ernst 'Putzi' Hanffstaengl was een van oorsprong Münchener, rijke, gestudeerde (Harvard) kunsthandelaar uit New York, die in 1919 door zijn Duitse nationaliteit zijn zaak kwijtraakte en naar Duitsland terugreisde, waar hij zich ontpopte tot Hitlers mecenas en bewonderaar. Meer over Hanffstaengl in het aan hem gewijde hoofdstuk in Philip Metcalfe's 1933, zijn bloedstollende kroniek van dat jaar; Philip Metcalfe (1989). 1933. London: Harper Collins.

⁴¹⁸ Althans volgens een recensie van Harald Sandner's *Hitler. Das Itinerar* in de *Washington Post* van 26 april 2016. Bron: www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/04/27/hitler-in-pajamas-even-the-fuehrer-had-his-humdrum-moments/?utm_term=.c6c00164b314, stand 28-10-2019.

⁴¹⁹ De „Einhorn“ was een brouwerij en *Gasthaus* met *Felsenkeller* op de Jakobsberg in Bamberg die al bestond vanaf 1356. De brouwerij sloot in 1944.

⁴²⁰ Uhse refereert hier aan de 9^e november 1918, de dag waarop keizer Wilhem II werd afgezet en de Republiek werd uitgeroepen.

rumpelt, in der der kleine Generalstaatskommissar von Kahr gerade eine Rede hielt. Ein Schuß war an die Decke gefeuert worden, dann hatte Hitler die nationale Revolution ausgerufen.⁴²¹

Uhse verheugt zich op de komst van de lang beloofde revolutie, vergeet zijn kater en hult zich direct in zijn Oberland-uniform; hij wil naar de verzamelplek op de Michelsberg,⁴²² om van daaruit de “nationale Erhebung” in Bamberg te kunnen ondersteunen. Als hij zich, alvorens zich onder de wapenen te begeven, nog even bij de krant meldt, blijkt dat er van revolutie al geen sprake meer is, en dat er geen aanleiding is om zich er nog gewapenderhand voor in te zetten. Wederom blijkt het contrast tussen verschillende bevolkingsgroepen uit de militant-revolutionaire opwinding die de revolutie bij de jeugd teweegbrengt en de passieve houding die in burgerlijke kringen wordt ingenomen met betrekking tot antirepublikeinse roerselen:

Schnippisch meinte die Sekretärin, daß wohl in München gestern Abend etwas Unruhe gewesen sei. Dies aber sei kein Anlaß für mich, mich irgendwie zu derangieren. Der Herr von Kahr habe bereits verfügt, daß die Revolution ein Irrtum gewesen sei; im übrigen war es an der Zeit, den lokalen Teil abzuschließen, ich solle mich also auf raschestem Wege in die Redaktion begeben.⁴²³

Als hij, de goede raad van de secretaresse in de wind slaand, kort daarna op de Michelsberg aankomt staan er al twee bataljons van Oberland aangetreden, jong, bleek en opgewonden, klaar om de Putsch ook in Bamberg tot een succes te maken. Ze worden naar huis gestuurd: de revolutie, waarnaar ze maanden hebben toegeleefd, is tot nader order uitgesteld, en hun inzet is voorlopig nog niet nodig.

e. Van de Bund Oberland naar de NSDAP: het onderspit van de Moral

Na Hitlers vrijlating uit Landsberg blijkt de economie, onder invloed van concessies die zowel van Duitse – op initiatief van vooral Gustav Stresemann - als van geallieerde zijde waren gedaan,⁴²⁴ op stoom te zijn gekomen; de rechts-militante groeperingen verloren veel van de aanhang die ze onder invloed van de crisis verworven hadden: “... die Sonne scheinliberaler

⁴²¹ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 109 - 110

⁴²² De Michelsberg is een voormalig kloostercomplex aan de rand van de Bamberger binnenstad, dat nu een aantal andere functies heeft gekregen (waaronder een *Altersheim* en een aantal recreatieve), waarvan het voorplein door de *Oberland*groep regelmatig werd gebruikt als verzamelplaats.

⁴²³ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 111.

⁴²⁴ De belangrijkste overeenkomst was in dit verband het Dawes-plan, dat voorzag in een aantal maatregelen die de economie ten goede zouden komen. Hoewel het plan maar ten dele werkte ontstond er enige financiële ruimte die tot enig herstel leidde. Voor een korte beschrijving van de zin en gevolgen van het Dawes-plan, zie Frits Boterman (2013). *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden*. Amsterdam: Arbeiderspers, p. 377 - 378.

Hoffnungen ging auf, und ließ den Boden für leidenschaftlichen Agitatoren dürrer werden”.⁴²⁵ Hoewel de NSDAP door haar verbod aan belang had ingeboet wist Hitler de partij na zijn vrijlating toch weer te verenigen, waarbij met name de SA, met haar luidruchtige aanwezigheid in het straatbeeld, als wervende kracht een belangrijke rol speelde.

Ook Uhse viel voor de charmes van de partij, naar zijn eigen zeggen omdat zij de enige was, die de arbeidersbeweging een rol toedacht in het nieuwe Duitsland;⁴²⁶ laten we, omdat die stelling op grond van de verborgen bedoelingen die hij ermee gehad zou kunnen hebben – het vergroten van zijn acceptatie door de KPD - met de nodige argwaan kan worden beoordeeld,⁴²⁷ eens kijken of er ook andere redenen te vinden zijn die zijn ommezwaai van radicaal-nationalistisch naar völkisch-antisemitisch rechts zouden kunnen verklaren.

Zoals eerder al is beschreven was Uhse kort na zijn aankomst in Bamberg in 1921 in de ideologische potpourri van de op 31 oktober van dat jaar opgerichte Bund Oberland terechtgekomen, die op dat moment als zogenaamde *Ersatzorganisation* voor het op grond van het naar aanleiding van haar deelname aan de Kapp-Putsch verboden Freikorps Oberland fungeerde. Zij gold als een “... politischer vaterländischer Verband, der sich auf die innere Erneuerung des deutschen Volkes gestellt hatte”.⁴²⁸ Op de eerste plaats stond in haar beginselverklaring, als koren op Uhse's molen, de strijd tegen het Verdrag van Versailles. Daarnaast, zo vermeldde de doelstellingen, zette zij zich in voor “der Überbrückung der Klassengegensätze in unserem Volke”⁴²⁹ en “der Schaffung eines Großdeutschland”.⁴³⁰

In de praktijk leidden de rechtstreekse afstamming van het Freikorps en bovengenoemde theoretische grondslagen ertoe dat de Bund zich ontwikkelde tot paramilitaire organisatie, waarvan, zoals Uhse in *Söldner und Soldat* beschrijft,⁴³¹ “[z]umindstens im Jahre 1923, wenn nicht schon zuvor [...] die Reichswehr die militärische Ausbildung [übernommen hatte]”.⁴³² Bij de Bund lagen op het moment van Uhse's toetreding nog wegen in vele richtingen open, die echter alle één karaktertrek gemeen hadden, en dat was het militante, antirepublikeinse patriottisme. Die gemeenschappelijke noemer had het Freikorps, en later de Bund,

⁴²⁵ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 146.

⁴²⁶ Ibid, p. 148f.: “Dem Nationalsozialismus schien in meinen Augen die größte Möglichkeit offenzustehen, aus der Umklammerung auszubrechen, und die gewaltige Kraft [der Arbeiterschaft] für sich zu gewinnen”.

⁴²⁷ Hij schrijft dat tenslotte pas in 1934, na zijn vlucht uit Duitsland.

⁴²⁸ Michael Schwarz (2013). *Funktionäre der Vergangenheit*, p. 175, cit. BAB, NS 26/699, Dr. Friedrich Weber, ‘Oberland’, Sonderdruck aus: *Deutschlands Erneuerung, Monatschrift für das deutsche Volk*, Heft 4, München, 1924, p. 3.

⁴²⁹ Schwarz (2013), p. 175.

⁴³⁰ Ibid.

⁴³¹ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 26ff.

⁴³² Schwarz (2013), p. 175-176; cit. *Bund Oberland, Rundschreiben an die Kreisleiter, Kreisführer und Kreisstellvertreter des Bundes Oberland vom 6-8-1923*.

al kort na de oorlog aangezet tot deelname aan staatsgrepen tegen de Republiek – onder andere haar deelname aan de Kapp-Putsch - en aan pogingen om op gewelddadige wijze – veelal door de partijen ter linkerkant georganiseerde – stakingen te breken. Regelmatig ook leende zij zich voor samenwerking met de NSDAP, al werd er volgens Uhse door de Oberländer aanvankelijk met enige laatdunkendheid naar de Nazi's gekeken:

... [sie] trugen am Ärmel ihrer schlechtsitzenden Windjacken eine rote Binde mit einem Hakenkreuz und trotteten unausgerichtet in schlechter Haltung mit lautem Gebrüll durch die Straßen. Unserem militärisch geschulten Blick erschienen diese Sturmabteilungen anstößig und lächerlich -⁴³³

Vanaf september 1923 kreeg die samenwerking, met de oprichting van de Kampfbund, een formeel karakter.

Hoewel dat vanuit ideologisch standpunt niet altijd logisch leek liet de wens tot samenwerking die bij beide groepen leefde zich verklaren uit een gezamenlijke afkeer van een aantal boven alle verdere ideologische geschillen verheven fenomenen, waarvan het Diktat van Versailles en de daarmee samenhangende beperkingen in Duitslands zelfbeschikking door de voormalige Feindmächte de belangrijkste waren.

De samenwerking bleek, omdat Hitler zich regelmatig onledig hield met activiteiten die de autoriteiten tot corrigerende maatregelen dwongen, niet altijd even gelukkig uit te vallen: "... die bayerischen Formationen des Bundes Oberland standen 1923 in engem Konnex zu Hitlers NSDAP, und wegen deren Beteiligung am Hitlerputsch wurde der "Bund Oberland" zunächst in Bayern und Ende 1923 auch reichsweit verboten".⁴³⁴ Gedurende dat verbod bestond ze als "Tarnorganisation" voort onder de naam "Deutscher Schützen- und Wanderbund". De eerste politieke en paramilitaire scholing die Uhse krijgt, als aanvulling op zijn 'genetische' aanleg voor een positie op de rechtervleugel, en waarvan hij in *Söldner und Soldat* uitgebreid kond doet, vond plaats in de eerste periode waarin de Bund legaal handelde, van haar oprichting in oktober 1921 tot het verbod, aansluitend op de Hitler-Putsch van 9 november 1923.⁴³⁵

Na Hitlers vrijlating uit Landsberg op 20 december 1924 werd op 16 februari 1925 het verbod op republiek vijandige, rechtsgerichte en paramilitaire organisaties en partijen, waaronder ook de NSDAP, door de Beierse minister-president Dr. Heinrich Held opgeheven, nadat Hitler hem bezworen had dat hij zich in het vervolg aan de wet zou houden, en zich niet

⁴³³ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 47.

⁴³⁴ Schwarz (2013), p. 175, cit. Könneman (z.j.), *Freikorps Oberland 1919-1923*, p. 678f.; ook: Manfred Kittel (2009). *Provinz zwischen Reich und Republik*, Berlin: De Gruyter, p. 284 - 286.

⁴³⁵ Vgl. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 23ff.

meer tot het plegen van staatsgrepen en aanverwante ordeverstoringen zou verlagen.⁴³⁶ Tegelijkertijd werd ook het verbod op de Bund Oberland opgeheven; als gevolg van haar herlegalisering en de een aantal koersveranderingen die haar voor bredere groepen acceptabel maakten nam haar ledental na de *Neugründung* op 13 maart 1925 sprongsgewijs toe. Daarbij liet zich ook een sterke aanwas uit conservatief-burgerlijke kring zien.

Die nieuwe leden, die volgens Uhse vooral bestonden uit “die besseren Angestellten”,⁴³⁷ misten echter de gedrevenheid van de oude, revolutionair-patriottische groep. De sfeer werd onder invloed van de nieuwe instroom informeler, vrijblijvender; de vanzelfsprekende – militair aandoende - toewijding en onzelfzuchtigheid⁴³⁸ van de oorspronkelijke leden verdween grotendeels, en het karakter van het lidmaatschap werd losser van aard; zo werden de leden “... die dem sehr exklusiven Bamberger Ruderklub angehörten, [...] zu ihren Trainingsabenden vom Dienst befreit”,⁴³⁹ een in de ogen van de oorspronkelijke leden ongehoorde gang van zaken. De Bund verloor daardoor voor de principiële leden, ook voor Uhse, veel van haar aantrekkingskracht:

Der alte Ton persönlicher Kameradschaft verschwand aus dem Bunde. Es waren zuviele geworden[...]. Die wohlausgewogene Mischung von Romantik und Sachlichkeit, von rebellischem Wandervogeltum und politischer Reaktion, von Aufrührertum und Disziplin wurde getrübt. [...] Der selbstverständliche Grundsatz, daß, wer dem Bunde angehöre, nur ihm verpflichtet sei, wurde nicht mehr respektiert.⁴⁴⁰

Onder de militante, antiburgerlijke leden boette de Bund dus vanaf dat moment aan populariteit in, de NSDAP – en daarmee haar aanwezigheid in het straatbeeld - groeide na Hitlers vrijlating daarentegen snel:⁴⁴¹ “[d]er Trommler aus Braunau hatte die nach allen Windrichtungen auseinanderströmenden Kräfte wieder geeint ...”,⁴⁴² en Uhse, die de Bund Oberland geleidelijk aan invloed zag inboeten, besloot

⁴³⁶ Hitler beloofde Held dat hij hem “bei einer ordnungsgemäßen Agitation und Aktion nicht das geringste in den Weg lege [...], da [er] selbst das lebhafteste Bedürfnis danach habe, daß namentlich unsere Jugend vaterländisch und vaterländisch opferbereit gesinnt sich zeige”. Matthias Rösch (2002). *Die Münchener NSDAP 1925–1933: Eine Untersuchung zur inneren Struktur der NSDAP in der Weimarer Republik*, p. 103. Tevens: Anton Joachimstaler (2003). *Hitlers Liste. Ein Dokument persönlicher Beziehungen*. München: Herbig, p. 75. Cit. *Münchener Neueste Nachrichten*, (1925), Nr. 8, 9-1-1925.

⁴³⁷ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 100.

⁴³⁸ Bij de eedaflegging op de vlag van de *Bund Oberland* gold dat “... [w]er auf diese Fahne schwört, hat nichts mehr, was ihm selbst gehört ...” *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 25 - 26.

⁴³⁹ *Ibid*, p. 100.

⁴⁴⁰ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 99f.

⁴⁴¹ Het is onjuist om op grond van Uhse's woorden te veronderstellen dat het de NSDAP voor de wind ging: integendeel, door de geldhervorming en de onder het bewind van Gustav Stresemann oplevende economie bleef het ledental van de partij en haar electorale succes in deze jaren beperkt.

⁴⁴² *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 146.

... man müsse das Spiel mit den Nazis wagen. Sie schienen nicht nur äußerlich die einzige starke Kraft, sondern hatten für den unklaren Blick eines ohne genaue Kenntnis der Gegenwart auf die Zukunft gerichteten Willens vor allem eine entscheidende Eigenschaft:⁴⁴³

ze erkennen, zo zegt hij als enige⁴⁴⁴ militant-nationalistische partij, de arbeidersklasse als bondgenoot.⁴⁴⁵ Als aanleiding voor zijn keuze voor de partij voert hij in *Söldner und Soldat* aan, en dat lijkt, gezien het feit dat hij de arbeiders en de arbeidersbeweging altijd met een zeker dedain heeft beschreven,⁴⁴⁶ een weinig zorgvuldig verhulde boodschap aan de KPD, dat “... [d]em Nationalsozialismus [...] in meinen Augen die große Möglichkeit [schien], aus der Umklammerung [des Freund-Feind-Verhältnisses mit der Arbeiterschaft] auszubrechen und [ihre] gewaltige Kraft [...] für sich zu gewinnen”.⁴⁴⁷

De werkelijkheid is waarschijnlijk prozaïscher.⁴⁴⁸ Vermoedelijk heeft zijn toenadering tot de partij eerder te maken gehad met een samenloop van omstandigheden dan dat het een weloverwogen keuze geweest is. Uhse had, met de poging die hij in de maanden van januari⁴⁴⁹ tot april 1927⁴⁵⁰ had ondernomen om zich in Berlijn “als Lyriker durchzusetzen”, zijn

⁴⁴³ Ibid, p. 148.

⁴⁴⁴ Uhse heeft het daarmee bij het verkeerde eind; de meeste *konservativ-revolutionäre* clubs stonden een emancipatie van het proletariaat, of tenminste een opheffen van de klassentegenstellingen voor.

⁴⁴⁵ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 148.

⁴⁴⁶ Vgl. in dit verband bijvoorbeeld Uhse's wat neerbuigende beschrijving van de arbeiders die deelnemen aan de 1-meiviering in Zeulenroda, als opgetekend in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 95f.: “Am Dorfeingang sammelten sich die Arbeiter [...]. Sie trugen keine Holzpantoffeln, sondern schwarze gewichste Stiefel, hatten sich Kragen und Krawatte umgebunden und aus ihren Knopflöchern leuchteten kleine, rote Blumen, denn es war der 1. Mai, ihr Feiertag. Wir sahen höhnisch auf die kleinen schwarzrotgoldenen Fähnchen, welche die Kinder [...] schwenkten. [...] Die Türen der kleinen Läden klingelten, wenn die Arbeiter eintraten, sich ihren Raulino-Shag zu kaufen oder, weil nun doch Feiertag war, ein Päckchen von dem teureren Raulino-Gold [...]. Unterwegs hielt uns ein breites, frisches Mädels [...] an, und drückte jedem von uns ein schwarzrotgoldenes Fähnchen in die Hand, für das wir ein paar Milliarden Scheine zu zahlen hatten.” Uhse spreekt verder van “... geschniegelten Jungen in weißen Blusen und weißen Pumphosen, [...] breitgesichtige Männer mit sonntäglich gewichsten Bärten, die Frauen in billigem Putz, vergeblich um bürgerliche Eleganz bemüht. [...] Das alles knäuelte sich auf dem Platz um einen mit rotem Tuch bespannten Wagen”. Met zijn beschrijving suggereert hij dat de 1-meiviering een soort kinderverkleedpartijtje zou zijn, waarvan de onderliggende idee niet al te serieus genomen moet worden.

⁴⁴⁷ Ibid, p. 148 - 149.

⁴⁴⁸ Ernst von Salomon, broer van Uhse's latere collega Bruno, verwoordt de aantrekkingskracht van de Nazi's als volgt: “Es war nicht ganz klar, was diese Leute da eigentlich wollten, aber sie wollten es wenigstens mit Entschiedenheit, das unterschied sie von den anderen, [...] bei denen war es gerade umgekehrt. [...] Man hat [die Parteien] gewählt und hatte darauf vertraut, daß die Sache in Ordnung ging. Es ging nicht in Ordnung ...”. Ernst von Salomon, (1993). *Der Fragebogen*. Hamburg: rororo, p. 36.

⁴⁴⁹ Hij verhuist in die maand naar Berlin-Schöneberg, Apostel-Paulus-Straße. Meldekarte, *Stadtarchiv*, Bamberg, C9, Nr. 58

⁴⁵⁰ Over de korte periode die hij in 1927 in Berlijn doorbracht is niets anders bekend dan dat hij met hulp van zijn oude Oberlandmakker Sepp Drexel een kleine *Pressedienst* startte, die heel veel werk (te veel om zich als literator te ontwikkelen) en weinig inkomsten opleverde. Ik laat bespreking van die periode verder buiten beschouwing: zij is niet relevant voor Uhse's politieke ontwikkeling. Vgl. *Almanach*, p. 357. Zie ook: Krischker (1987), p. 15.

spaargeld opgesoupeerd,⁴⁵¹ en was daarom dringend op zoek naar een baan, die hem kort daarna werd verschaft, naar zijn eigen zeggen⁴⁵² op aangeven van Gregor Strasser (1892-1934),⁴⁵³ een van de vroege leden van de in 1925 heropgerichte NSDAP,⁴⁵⁴ echter al vanaf 1921 tot 1923 *Gauleiter* van de gouw Niederbayern/ Oberpfalz,⁴⁵⁵ gedoodverfd leider van de partij⁴⁵⁶ en – in een later stadium – *Reichstagsabgeordneter* voor een völkisch-nationaal-socialistische lijstverbinding.⁴⁵⁷ Dat maakte hem, door het met die functie gepaard gaande recht op gratis gebruik van de Duitse spoorwegen, samen met zijn redenaarstalent, voor de jonge NSDAP tot buitengewoon waardevol propagandist. Hij was bovendien journalist, en, in maart 1926, oprichter van het in Elberfeld (in de buurt van Wuppertal) gevestigde *Kampfverlag*, onder andere uitgever van het tijdschrift *Nationalsozialistische Briefe*, spreekbuis van de linkse nationaal-socialisten⁴⁵⁸.

Het is dan ook aannemelijk dat het niet zozeer Uhse's plots opbloeiende liefde voor de arbeidersklasse was die hem besloot toenadering tot de NSDAP te zoeken; veel eerder lijkt die stap geïnspireerd te zijn geweest door de ontmoeting, enige maanden eerder, met Gregor Strasser, die met de opbouw van de partij in Noord-Duitsland belast was.⁴⁵⁹ Uhse

über wenige Ersparnisse und erreicht es nicht, sich eine Existenz zu schaf-

GW I, p. 597.

Strasser heeft leren kennen is niet precies bekend; hij spreekt in *Irrtümer en* een ontmoeting zonder dat duidelijk is wanneer die heeft plaatsgevonden; hij was terloops medeauteur van het Strasser-Program: "Hatten wir ursprüng- (sic) Punkten gegenübergestellt, so waren wir später gezwungen, das". De vraag is of hij daadwerkelijk bij het opstellen ervan betrokken is ge-

Afb. 6: Gregor Strasser (1892 - 1934) een aanwijzing aangetroffen. Daarnaast werd het schrijfwerk, de theoretische onderbouwing van de ideeën van de Strasser-vleugel, vooral verzorgd door Otto Strasser en – tot voorjaar 1926 - Joseph Goebbels. Claus-Ekkehard Bärsch (2004). *Der junge Goebbels: Erlösung und Vernichtung*. München: Wilhelm Fink, p. 43.

⁴⁵⁴ Hem werd – als formaliteit, maar het zegt veel over zijn betrokkenheid bij de op 27 februari 1925 nieuw opgerichte NSDAP - het lidmaatschapsnummer 9 toegekend. Bron: Udo Kissenkoetter (1978). *Gregor Strasser und die NSDAP*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, p. 27.

⁴⁵⁵ Reinhard Kühnl (1966). *Dokumentation zur Programmatik der Nationalsozialistischen Linken: das Strasser-Programm von 1925/1926*. Heft 3 (1966) der Reihe Vierteljahresheft für Zeitgeschichte,. Berlin/München, Institut für Zeitgeschichte. p. 518.

⁴⁵⁶ Het gerucht gaat dat Gregor Strasser tijdens Hitlers gevangenschap in Landsberg het plan had de leiding van de NSDAP op zich te nemen. Kissenkoetter (1978), *Straßer*, p. 23f.

⁴⁵⁷ Voor de NSFrP (Nationalsozialistische FreiheitsPartei) van Ludendorff, v. Graefe en Strasser. Kissenkoetter (1978), *Straßer*, p. 21ff.

⁴⁵⁸ De uitgeverij vervulde een 'socialistische' rol naast de officiële NSDAP-uitgeverij, het Franz-Eher-Verlag, en richtte zich vooral op de Noord-Duitse gebieden. Publicaties die onder de vlag van het *Kampfverlag* verschenen waren naast *Nationalsozialistische Briefe*, waaraan naast Uhse ook Bruno en Ernst von Salomon bijdragen leverden (cf. *NS-Briefe*, Jg. 6 (1930), Hefte 4 & 6, 8-11-1930), de *Berliner Arbeiterzeitung*, *Die Faust*, *Die Flamme* en diverse regionale uitgaven van *Der nationale Sozialist*.

⁴⁵⁹ Kühnl (1966), *Dokumentation zur Programmatik*, p. 518.

is de apotheker Strasser, die een 'linkse', antikapitalistisch-sociaalrevolutionaire koers tegenover de völkisch-nationalistische van de Münchener partijlijn voorstond,⁴⁶⁰ waarschijnlijk begin 1926 tegen het lijf gelopen. Dat zou, hoewel documenten die dat kunnen staven ontbreken, rond 14 februari 1926 plaatsgevonden kunnen hebben. Op die datum vond in Bamberg namelijk de Bamberger Führertagung⁴⁶¹ plaats, de partijbijeenkomst⁴⁶² waar Adolf Hitler, wars van de linkse ideeën uit de Strasser-kring en ervan overtuigd dat hij bourgeoisie en industrie voor zich moest winnen om in electoraal en financieel opzicht een vuist te kunnen maken,⁴⁶³ zich tot enige en onbetwiste Führer van de NSDAP liet kronen⁴⁶⁴ na het verwerpen van het door de linker partijvleugel, die onder aanvoering van de gebroeders Strasser en – toen nog - Joseph Goebbels⁴⁶⁵ stond, geïnitieerde, veel socialistischer getinte programma⁴⁶⁶.

⁴⁶⁰ "Im subjektiv sicherlich aufrichtigen Gefühl politischer Verantwortung gegenüber der gesamten deutschen Bevölkerung wollte er vor allem die Arbeiterschaft wirtschaftlich und auch sozial in eine organische, ständisch gegliederte Gesellschaft einbeziehen". Kissenkoetter (1978), p. 24.

⁴⁶¹ In de literatuur ook wel "Bamberger Konferenz" of "Gauführertagung" genoemd.

⁴⁶² Aanvankelijk werden de Tagungen georganiseerd "... als bloße Akklamationsveranstaltungen, als Reichsparteitage *en miniature* oder als Zusammenkünfte der "Alten Kämpfer" im Stile der nostalgischen Bier-Abende in Münchner Brauhäusern". Geleidelijk ontwikkelden ze zich echter tot een "Indiz für Hitlers Anhänglichkeit und Kameraderie gegenüber seiner engsten Clique". Martin Moll (2001). *Steuerungsinstrument im "Ämterchaos"? Die Tagungen der Reichs- und Gauleiter der NSDAP*. Heft 2 (2001) der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Berlin/München, Institut für Zeitgeschichte.

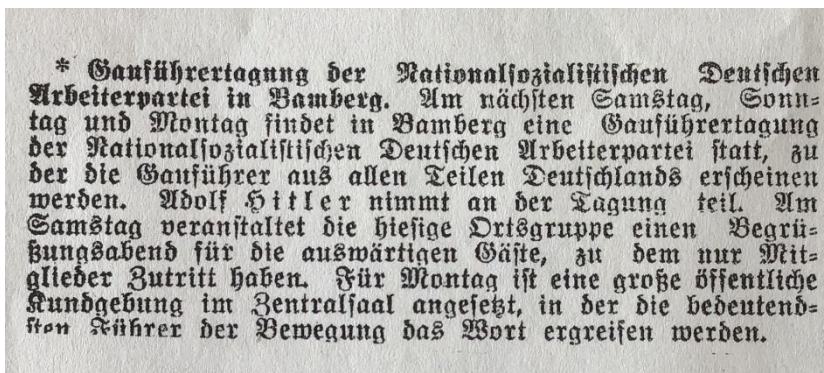
⁴⁶³ Ralph Georg Reuth (1990). *Goebbels*. München: Piper, p. 97.

⁴⁶⁴ Hitler concentreerde in zijn plannen, die vanaf medio 1925 vorm kregen, alle belangrijke partijorganen in München: de *Parteizentrale* en *Parteileitung*, het officieel orgaan (de *Völkische Beobachter*) en het *Parteiverlag*. Dat maakt op voorhand zijn plannen met de Arbeitsgemeinschaft Nordwest al duidelijk. Frösch (2002), p. 103.

⁴⁶⁵ Goebbels was ervan overtuigd dat hij Hitler voor zijn ideeën kon winnen; hij schrijft op 11 februari 1926, drie dagen voor de Tagung in Bamberg, in zijn dagboek: "Wir werden in Bamberg die spröde Schöne sein und Hitler auf unser Terrain locken. In allen Städten bemerke ich mit heller Freude, daß unser, d.h. der sozialistische Geist marschiert". Cit. Reuth (1990), p. 97.

⁴⁶⁶ De socialistische component wordt niet allerwegen erkend: "... [e]s handelte sich bei den Ideen [dieses] Kreises [...] mehr um einen kleinbürgerlichen Antikapitalismus und nicht um einen von Arbeiterinteressen bestimmten Sozialismus". Kühnl, (1966), geciteerd door Kissenkoetter (1978), p. 42; tevens: „Die Forschung ist sich einig darüber, daß es sich [...] nicht um einen Machtkampf zweier Führungscliquen handelte, sondern um ein Ringen zwei verschiedener politischer Konzeptionen". Kühnl (1966), p. 317ff.

Om zijn overwinning op voorhand zeker te stellen had Hitler de vergadering, waar formeel de voorwaarden waaronder de onteigening van de Duitse vorstenhuizen zou plaatsvinden⁴⁶⁷ besproken zouden worden, maar waar hij in een urenlange toespraak alle "... richtunggebende Ausführungen über die Stellung die der Nationalsozialismus zu den wichtigsten Gegenwartsfragen ..." ⁴⁶⁸ de revue liet passeren, op het laatste moment pas uitgeroepen. Dat had hij bewust gedaan: Bamberg was voor Gauleiter van vele Noord- en West-Duitse *Gaue* binnen de korte tijd die hij hen gunde om de afstand te overbruggen, moeilijk te bereiken, en een groot aantal van hen kwam dan ook niet opdagen. Na de besloten, geheime zitting, waar ongeveer zestig vooraanstaande *Parteigenossen* aanwezig waren, en gedurende welke hij zijn tegenstanders volledig overbluften, ⁴⁶⁹ volgde een openbare, waaraan ongeveer 700 belangstellenden deelnamen, ⁴⁷⁰ die van de uitkomsten van de besloten bijeenkomst op de hoogte werden gesteld. ⁴⁷¹ Hoewel zoals gezegd dat op dit moment niet aan de hand van

Afb. 7: Aankondiging van de Gauführertagung, *Bamberger Tagblatt*, 12-2-1926.

documenten is aan te tonen⁴⁷² is het aannemelijk dat Uhse lucht heeft gekregen van het evenement, en dat hij het als reporter van de grootste krant van Bamberg of als politiek geïnteresseerde burger in die dagen bezocht heeft. ⁴⁷³

Hij kan er in persoon hebben kennisgemaakt met Gregor Strasser, en er kennis hebben genomen van de verschillende standpunten die tijdens de bijeenkomst ter sprake waren gekomen. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat Strassers ideeën, die "wenn er vom

⁴⁶⁷ Het ging om het vaststellen van een "entschädigungslose Enteignung der Königs- und Fürstenhäuser", en het "[zuführen] [van hun (land)goederen aan] dem Besitz der Republik". Reuth (1990), p. 96.

⁴⁶⁸ Ibid, p. 98ff.; cit. *Völkische Beobachter*, 25-2-1926.

⁴⁶⁹ Men was buitengewoon geïmponeerd door zijn woorden, die duidelijk maakten dat de socialistische agenda, waartoe de *Linke* – in casu Gregor Strasser en Joseph Goebbels – hem dachten over te halen, geen enkele kans maakte. Strassers toespraak was "stockend, zitternd, ungeschickt", Goebbels was zo van zijn stuk gebracht dat hij de rest van de zitting geen woord meer kon uitbrengen. Ibid, p. 98f.

⁴⁷⁰ Ibid.

⁴⁷¹ Jan Schleusener (2009). *Eigentumspolitik im NS-Staat: der staatliche Umgang mit Handlungs- und Verfügungsrechten über privates Eigentum 1933-1939*. Frankfurt/Main: Peter Lang, p. 50ff.

⁴⁷² De uitgaven van het *Bamberger Tagblatt* van 12 tot en met 16-2-1926 bevatten diverse artikelen rond de *Gauführertagung*. Bamberg, *Stadtarchiv*, ZA2 1926. Omtrent het besloten, het 'geheime' deel is informatie te vinden in Goebbels' dagboekantekeningen van 15-2-1926. Zie ook Reuth (1990), p. 98.

⁴⁷³ Dohnke stelt: "... Ich denke, dass Uhse sicherlich auf der Führertagung anwesend war, denn damals war das ja noch so etwas wie die Avantgarde der NSDAP, und man konnte dort vielleicht ja auch Einfluss auf die weitere politisch-ideologische Ausrichtung nehmen". Kay Dohnke in een e-mail aan gb, 7-1-2016.

National-Sozialismus sprach, das zweite Wort [betonte]”,⁴⁷⁴ de voor Uhse wenselijke hoeveelheid antikapitalistisch ressentiment bevatten.⁴⁷⁵

Gregor Strasser, die door Uhse gekenschetst wordt als “ungeschlachter, derber Geselle”,⁴⁷⁶ wist diens journalistieke vaardigheden, die na een zevental jaren werken voor een burgerlijke krant tot rijpheid waren gekomen, ogenschijnlijk naar waarde te schatten. Het is waarschijnlijk op zijn voorspraak geweest dat Uhse, die ook, vanaf medio 1928, artikelen schreef voor de bladen van Strassers eigen Kampfverlag,⁴⁷⁷ in mei 1927, nog voor de eerste verschijning van ervan,⁴⁷⁸ tot redacteur van de zich als nationaal-socialistisch afficherende *Donaubote* in Ingolstadt werd aangesteld.⁴⁷⁹ Uhse keerde vanuit Berlijn dan ook niet meer terug naar Bamberg, maar verhuisde in het vroege voorjaar van 1927 direct naar Ingolstadt, en trad per ultimo mei van dat jaar in dienst van het blad.⁴⁸⁰ Enige maanden later, op 1 december 1927, verscheen het eerste nummer van de krant onder zijn Chefredakteurschap,⁴⁸¹ als opvolger van de als de ideologisch wat al te zachtzinnig beoordeelde Major a.D. Hermann Schmidt.⁴⁸²

Het heeft er dus alle schijn van – zo moge uit het bovenstaande blijken – dat het niet Uhse's liefde voor de Arbeiterschaft en derhalve niet zozeer zijn politieke stellingname geweest is die hem naar de NSDAP heeft gelokt – zijn sarcasme jegens en afkeer van Hitlers geflirt met het burgerdom en het feit dat Strassers rol als partij-ideoloog na februari 1926 was uitgespeeld mogen die stelling onderbouwen – maar dat het veel eerder de zich plotseling manifesterende noodzaak zich een boterham te verschaffen was, die uiteindelijk bepalend is geweest voor het begin van zijn carrière bij de NSDAP. De kans die Gregor Strasser hem bood kwam dus op een goed moment.

⁴⁷⁴ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 147.

⁴⁷⁵ De deelnemers rond de Strassergroep waren niet de enige partijleden die het socialisme als ideologische kern van hun overtuiging beschouwden. Ook onder de activisten van de *Nationalsozialistische Betriebszellen Organisation* (NSBO) en bepaalde afdelingen van de SA leunde hanteerden een soms radicaal antikapitalisme. Vgl. Michael Sturm (2007). „Die antikapitalistische Sehnsucht. Nationalsozialistischer Antikapitalismus – eine historische Betrachtung“. In: *analyse & kritik – Zeitung für linke Debatte und Praxis*, Nr. 517, 18-5-2007. Bron: http://www.akweb.de/ak_s/ak517/28.htm, stand 26-10-2019.

⁴⁷⁶ *Söldner und Soldat*, GW I, p. 149.

⁴⁷⁷ Uhse heeft onder meer bijdragen geschreven voor de tijdschriften *Das dritte Reich* (vanaf 1927), *Nationalsozialistische Briefe* en *Widerstand. Zeitschrift für nationalrevolutionäre Politik*, de laatste twee vanaf de zomer van 1928.

⁴⁷⁸ Het eerste *Werbenummer* verscheen op 28 mei 1927, de krant verscheen als dagblad vanaf 1-6-1927.

⁴⁷⁹ Dohnke (1994), “Völkischer Nationalismus”, *LiLi* 24, 1994, p. 63.

⁴⁸⁰ *Almanach*, p. 357; ook: Krischker (1987), p. 9. De officiële startdatum van is vermoedelijk 1 juni 1927 geweest.

⁴⁸¹ Aldus het colofon; zie *Donaubote* Nr. 152, 1-12-1927.

⁴⁸² Christoph Neuberger, Jan Tonnemacher (1995). „Nationalsozialistische Presse und ‘Gleichschaltung’ der Tageszeitungen in Ingolstadt“. In: *Ingolstadt im Nationalsozialismus. Eine Studie. Dokumentation zur Zeitgeschichte*, (Ausstellungskatalog) Ingolstadt: Stadtarchiv/Wissenschaftliche Stadtbibliothek/Stadtmuseum Ingolstadt (Hrsg.), p. 8.

Zijn vertrek bij de partij, na een lidmaatschap van nog geen vier jaar, was overigens wel een duidelijke keuze. Uhse was dan misschien niet een rassocialist of beroepsrevolutionair, maar zijn afkeer van het kapitalisme en het in Duitsland alom aanwezige, onwrikbare burgerdom was oprecht.⁴⁸³ Hitlers knieval voor de grote industriëlen en de kleinburgerlijke middenstand en de obscuur-racistische theorieën die opgeld deden in de Beierse vleugel van de partij⁴⁸⁴ misten het militante, sociaal rechtvaardiger nationaal-socialisme dat hij voor ogen had.

f. De gebroeders Strasser en het linkse programma van de NSDAP

Uhse claimt in zijn autobiografische publicaties dus, verwijzend naar het feit dat Hitler in 1926 de bakens binnen de NSDAP te zijner eigenen gunste had verzet, dat hij zich vooral aangetrokken voelde tot de ‘verliezende’ partij, de Strasser-richting, waar een nationaal-socialisme werd gepredikt dat veel opener van karakter was dan de variant die “... in der Krähwinkelei bayerischer Kleinstädte”⁴⁸⁵ werd beleden, meer proletarisch van snit, stammend uit de industriesteden van het noorden en westen van Duitsland, waar men “[m]it dem Antisemitismus des von Viehjuden”⁴⁸⁶ Getäuschten [nicht auskam]”.⁴⁸⁷ Hij geeft daarmee aan te kiezen voor het programma dat in concept door de gebroeders Strasser, of eigenlijk door Otto uit naam van zijn broer Gregor, was opgesteld, dat door Joseph Goebbels was uitgewerkt,⁴⁸⁸ en dat, onafhankelijk van de partijleiding in München, in januari 1926 tijdens een bijeenkomst van vertegenwoordigers van de linker NSDAP-vleugel in Hannover⁴⁸⁹ was vastgesteld. Uhse nam met zijn keuze voor de Strassers afstand van Hitlers burgerlijke koers, en distantieerde zich zo van “[den] Kehrichtshaufen aus Bierkellerromantik, Kleinbürgersehnsucht und einer Winzigkeit echten, aber irrenden Gefühls [...], den die fünfundzwanzig Punkte des offiziellen Parteiprogramms darstellten”.⁴⁹⁰

Het ‘linkse’ programma bevatte, hoewel er nogal wat overeenkomsten waren met dat van Hitler, een aantal punten die een duidelijk socialistische agenda verrieden, zoals de onteige-

⁴⁸³ Vgl. in dat verband o.a. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 31: “Wir tranken aus den steinernen Krügen große Schlucke auf den Tod der Bürger ...”. De stelling moge ook bewezen geacht worden door het feit dat Uhse niet heeft gekozen voor de *völkisch*-burgerlijke, naar het kapitalisme neigende Hitlervariant van het nationaal-socialisme, maar voor de socialistische Strasservleugel, naar de *NS-Linke*.

⁴⁸⁴ Dat het door Uhse als zo fris en oprecht omschreven Noord-Duitse nationaal-socialisme ook een aantal traditioneel-burgerlijke representanten herbergde beschrijft hij in zijn relaas over zijn eerste ontmoeting met zijn Itzehoeër mecenaat, bestaande uit *Gauleiter* Lohse en *Ortsgruppenleiter* Paul Schneider, in *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 153 ff., waarbij hij zijn teleurstelling niet onder stoelen of banken steekt; hij geloofde niet dat zijn gesprekspartners “selbstlose Vorkämpfer eines deutschen Sozialismus” waren.

⁴⁸⁵ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 147.

⁴⁸⁶ Op het platteland van Beieren waren de meeste Joden veehandelaren. Zie de bespreking van het boek *Ökonomisches Vertrauen und antisemitische Gewalt: Jüdische Viehhändler in Mittelfranken 1919-1939* van de historica Stefanie Fischer in de *Donaukurier* van 15-10-2015. Bron: <http://www.donaukurier.de/lokales/hilpoltstein/Georgensgmünd-Die-mittelfränkischen-Viehjuden;art596,3137008>, stand 26-10-2019.

⁴⁸⁷ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 147.

⁴⁸⁸ Ralph Georg Reuth (1993). *Goebbels*. London: Constable, p. 68.

⁴⁸⁹ Op 25-1-1926; zie voor een gereconstrueerde versie van het programma: Kühnl (1966), p. 307.

⁴⁹⁰ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 150.

ning van grootgrondbezit en nationalisatie van bedrijven: “... die Überführung aller Wirtschaftsmittel des Landes in den Gemeinbesitz der Nation”.⁴⁹¹ Voor wat de bevolkingspolitiek betreft was het echter oude wijn in nieuwe zakken: het bevatte in grote lijnen dezelfde völkisch-racistische punten als Hitlers versie. Het kenmerkte zich volgens Uhse dan ook door “ein [...] bramasierende[r] Nationalismus Kleistscher Prägung und ein [...] wohldosierter Rest Antisemitismus”.⁴⁹² Tijdens een tweetal vergaderingen van de West- en Noord-Duitse Gauleiter, die vanaf de eerste zitting met toestemming van Hitler de *Arbeitsgemeinschaft Nordwest*⁴⁹³ vormden, in Hannover op 22 november 1925 en 24 januari 1926, waar “der kleine Doktor Goebbels⁴⁹⁴ [...] mit schneidender Stimme gekräht [hat]: “Hitler hat den Sozialismus verraten!””,⁴⁹⁵ werd het ontwerpprogramma van de Strassers besproken en aangenomen.

Ondanks de geringe verschillen tussen beide programma's dient te worden benadrukt dat het verzet van de NS-Linke tegen Hitlers *Führungsanspruch*, die zijn volledige suprematie binnen de partij impliceerde, in dit stadium niet alleen een strijd tussen twee individuen betrof, een persoonlijke strijd om de macht in de NSDAP tussen Hitler en Gregor Strasser. Er bestond wel degelijk een principiële en waarschijnlijk onoverbrugbaar verschil tussen de twee programma's, dat – zoals gezegd – op de bezitsverhoudingen betrekking had, waarbij op Hitlers vleugel sprake was van een behoudende, *innenpolitisch*-burgerlijke, *mittelständische* politiek, en aan Strassers kant van een op de Arbeiterschaft gefocuste, duidelijk *außenpolitisch*-proletarische richting, een onderscheid dat tot uitdrukking kwam in de verschillende wijzen waarop de plaats die Duitsland in het nieuwe Europa moest gaan innemen omschreven werd, een keuze tussen een oriëntatie op het liberaal-democratische westen of op de communistische Sovjet-Unie: waar Hitler met zijn *Ostexpansion* de Sovjet-Unie vooral als te veroveren wingewest zag, zochten de *NS-Linke* het land vooral als geloofs- en bondgenoot.⁴⁹⁶

⁴⁹¹ Uit “Vorschlag zur Revision des Programms der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiter-Partei”, de bijlage bij een brief over Uhse's afwijken van de partijlijn, van de hand van *Gauleiter* Hinrich Lohse aan de Reichsleitung der NSDAP te München, gedateerd 11-3-1930. *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251. Punt 5 van dit document bevestigt de linkse, welhaast communistisch geïnspireerde koers van de Strassers: “... Verwirklichung der Selbstverwaltung des arbeitenden Volkes auf der Grundlage der Betriebe unter Ausschaltung und Zertrümmerung des Organisationsapparates aller Parteien; organisatorische Form der Selbstverwaltung ist der Volks-Rätestaat; der Räte-Aufbau gliedert sich von unten nach oben durch indirekte Wahl aus der Räteformationen”.

⁴⁹² *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 150.

⁴⁹³ De *Arbeitsgemeinschaft Nordwest* bestond uit NSDAP-functionarissen afkomstig uit Noord- en West-Duitse *Gaue*.

⁴⁹⁴ Goebbels bevond zich in die dagen nog in het Strasser-kamp, en werkte op het partijkantoor in Elberfeld, waar later het *Kampfverlag* gevestigd zou worden; na de Bamberger Führertagung begon hij het licht te zien en bekeerde hij zich geleidelijkerwijs tot Hitler.

⁴⁹⁵ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 151.

⁴⁹⁶ Kühnl (1966), p. 318.

Hitler wist dus uiteindelijk tijdens de Bamberger Führertagung, met een urenlange toespraak, waarin hij alles terzijde schoof wat Strasser en zijn medestanders ter tafel hadden gebracht, de schaal naar zijn kant te laten uitslaan; hij ontmoette geen weerstand van betekenis en de door de Arbeitsgemeinschaft Nordwest beoogde⁴⁹⁷ herziening van zijn vijftiengtpuntenprogramma bleef uit. Gregor Strasser was aangeslagen, en bood slechts stamelend weerstand tegen Hitlers woordenstroom. Goebbels, ooit aangekondigd als de “Vorkämpfer der nationalsozialistischen Idee im Rheinland”,⁴⁹⁸ was zo van zijn stuk gebracht door Hitlers verbale offensief, dat hij, tegen zijn aanvankelijke voornemen in om “... ein künftiges Parteiprogramm ...” naar voren te brengen, dat Hitler moest “... binden und seine Allmacht als “Führer” der Bewegung einschränken würde”,⁴⁹⁹ er het zwijgen toe deed en bleef zitten. Uit zijn dagboek aantekening van die dag moge blijken dat er van de ideeën van de Arbeitsgemeinschaft die in Hannover waren voorgekookt niets overgebleven was:⁵⁰⁰

“Welch ein Hitler? Ein Reaktionär? Fabelhaft ungeschickt und unsicher.
Russische Frage: völlig daneben. Italien und England Bundesgenossen.
Grauenhaft! Unsere Aufgabe ist die Zertrümmerung des Bolschewismus.
Bolschewismus ist jüdische Mache! Wir müssen Rußland beerben. 180 Millionen!!! Fürstenabfindung! Recht muß Recht bleiben. Auch den Fürsten.
Frage des Privateigentums nicht erschüttern! Grauenvoll!”⁵⁰¹

Strasser, die er in Bamberg niet in geslaagd was zijn sociaalrevolutionaire agenda te verzilveren, was dus gedwongen zich aan de völkisch-nationalistische overmacht te onderschikken. Hij genoot als een van de stichters van de partij echter aanzien en was bovendien een vaardig organisator, en was daardoor als bindende factor voor de NSDAP van grote waarde gebleken. Hij werd kort na zijn échec in Bamberg, eind juni 1926, door Hitler aangesteld tot *Reichspropagandaleiter* - in welke rol hij onder andere gemachtigd was Uhse te benaderen voor de functie van redacteur bij de *Donaubote* - en later, in 1928, tot *Reichsorganisationsleiter*. Van 1926 tot zijn afscheid in 1930 gaf hij bovendien middels het in maart 1926 opgerichte Kampfverlag een aantal nationaal-socialistische bladen uit, waaronder *Der nationale Sozialist* en *Nationalsozialistische Briefe*. Hij behield binnen de gelederen van de NSDAP een zekere macht, maar trok zich in 1932 terug uit de politiek. Hij werd desondanks op 30 juni 1934, gedurende de “Nacht der langen Messer”, door de Gestapo opgepakt en op last van Hitler in zijn cel omgebracht.⁵⁰²

⁴⁹⁷ Reuth (1990), p. 97ff.

⁴⁹⁸ Ibid, p. 99.

⁴⁹⁹ Reuth (1990), p. 98.

⁵⁰⁰ Zie in dit verband ook Stefan Breuer (2010), p. 271f.

⁵⁰¹ Reuth (1990), p. 98, cit. van Goebbels dagboek aantekening van 15-2-1926.

⁵⁰² Aldus Kissenkötter (1978), p. 194.

Zijn broer Otto was, daartoe aangezet door het verloop van de richtingenstrijd die daarin speelde, net als Uhse al in juli 1930 uit de partij gestapt. Hij trachtte middels de bladen van het Kampfverlag nog aanhang te werven onder KPD-leden, maar zijn pogingen bleken vergeefs. Hij emigreerde in 1933.⁵⁰³

Joseph Goebbels verliet het linkse kamp enige maanden na de Bamberger Führertagung en koos voor Hitler: “[d]a ihm sein Glaube zum Schlüssel zum Überleben in der [...] verderbten Welt, und Hitler zur Inkarnation dieses Glaubens geworden war, konnte er zwar von seinen politischen Überzeugungen abrücken, nicht aber von seinem Führer”.⁵⁰⁴ Goebbels, die blijkens zijn dagboeken een pathetisch-messianische bewondering voor Hitler koesterde, schopte het, tot afgrijzen van vertegenwoordigers van Hitlers ‘oude’ hofhouding,⁵⁰⁵ in korte tijd van “Geschäftsführer der Arbeitsgemeinschaft Nordwest” tot persoonlijk dienaar van het “Instrument jenes göttlichen Willens, der die Geschichte gestaltet”: Adolf Hitler.⁵⁰⁶

De machtsstrijd binnen de NSDAP leek dus al in een vroeg stadium beslist ten voordele van de ‘burgerlijke’ tak van Adolf Hitler. Dat wil overigens niet zeggen dat Gregor Strassers rol uitgespeeld was. Hij kreeg een belangrijke rol in het opzetten van een *reichsweit* propaganda-apparaat, en hoewel de socialistische vleugel van de NSDAP feitelijk was opgeheven, kreeg hij formele zeggenschap over de opbouw en inrichting van een persapparaat, en verloor hij Uhse, in diens hoedanigheid van ‘linkse’ nationaal-socialist, van zijn ambitie zich als “Lyriker durchzusetzen” en zocht hem aan voor een bijdrage aan het opzetten van een aantal nationaal-socialistische dagbladen, de eerste in Ingolstadt, in het voorjaar van 1927.

Uhse's falen als chefredacteur bij de *Donaubote*, iets meer dan een jaar later, stond toen in feite al vast: de NSDAP-Ortsgruppenleiter en eigenaar van de krant, Dr. Ludwig Liebl (1874-1940), een tamelijk rechtlijnig nationaal-socialist van de *Hitlerschule*, had niet zoveel boodschap aan de sociale betrokkenheid die Uhse in zijn artikelen in de krant aan de dag legde. Hoewel die tijdens zijn hoofdredacteurschap in de zomer van 1927 lid werd van de NSDAP, werd hij in juni 1928 alweer vervangen.⁵⁰⁷ Uhse's opvolger, de over een rijk strafrechtelijk verleden beschikkende Paul Emil Rings, voldeed beter aan de profielschets van Chefredacteur die de partij had opgesteld.

⁵⁰³ Vgl. hieromtrent: Otto Strasser (1958). *Exil*. München: privé-uitgave.

⁵⁰⁴ Reuth, p. 99.

⁵⁰⁵ Waaronder Gottfried Feder, NSDAP-econoom en opsteller van het 25-puntenprogramma.

⁵⁰⁶ Reuth, p. 103.

⁵⁰⁷ *Halbmonatsbericht* [der Ortsgruppe Ingolstadt der NSDAP], 16. Juli 1928. Cit. door Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 8.

Intermezzo. Uhse's rol als *Anchor*: het belang van de dagbladpers gedurende de Weimarjaren

Voor we ons verder verdiepen in de rol die Bodo Uhse als hoofdredacteur van een tweetal NSDAP-kranten speelde is het van belang dat we enigszins op de hoogte zijn van de werking van de pers gedurende de jaren van de Republiek. Om de invloed en het maatschappelijk aanzien dat Uhse in die functie genoot, en om de invloed, die hij zo als propagandist voor de NSDAP en verspreider van haar gedachtegoed op de meningsvorming heeft gehad, te kunnen begrijpen, is het van belang dat we enig inzicht hebben in de rol van de pers, in dit geval met name de dagbladpers in het Duitsland van de jaren van 1919 tot 1933.

Daarnaast moet eveneens de wat twijfelachtige rol van de Duitsnationale ondernemer Alfred Hugenberg in de nieuwsverspreiding begrepen worden, die, naast een grote hoeveelheid bedrijven in industrie en landbouw, beschikte over de in 1916 uit een aantal door hem opgekochte *Nachrichtenbüros* samengestelde *Telegraphen Union GmbH* (TU), een persagentschap dat ongeveer 1.600 Duitse en een onbekend aantal buitenlandse kranten van nieuws voorzag.⁵⁰⁸ Daarnaast nam hij financieel deel in een groot aantal conservatieve dagbladen en in de "Universal Film AG" (*Ufa*), de filmmaatschappij die de bioscopen in Duitsland van de *Wochenschau* voorzag. Dankzij dat conglomeraat van bedrijven had Hugenberg een grote invloed op de toonzetting van het nieuws in Duitsland.

Naast die zakelijke activiteiten was hij medeoprichter, in 1919, van de DNVP, die hij door een machtsgreep in 1928 richting de toen nog in opkomst zijnde de NSDAP wist te manoeuvreren. Dankzij de rol die hij speelde in de conservatieve politiek – naast zijn activiteiten in de DNVP was hij initiator van het "Harzburger Front"⁵⁰⁹ in 1931 – werd hij door Hindenburg op 30 januari 1933 benoemd tot minister in het eerste kabinet Hitler, een post die hij tot juni van dat jaar bekleedde;⁵¹⁰ daarna had hij tot 1945 als niet aan de partij gebonden parlements lid zitting in de Reichstag. Hugenburgs invloed op de meningsvorming gedurende de

⁵⁰⁸ Ludwig Bernhard (1928). *Der „Hugenberg-Konzern“: Psychologie und Technik einer Großorganisation der Presse*. Berlin, Julius Springer Verlag, p. 88f.

⁵⁰⁹ Het Harzburger Front was een in oktober 1931 op initiatief van Hugenberg in Bad Harzburg georganiseerde bijeenkomst van de 'Nationale Opposition', een verzameling van rechts-nationalistische groepen en partijen, waarbij deze hun oppositie tegen de Weimarer Republiek demonstreerden, en in het bijzonder uit waren op de val van het kabinet Brüning. Volker Ullrich (2011). „Das Signal zum Angriff“. *Die Zeit*, 6-10-2011; <http://www.zeit.de/2011/41/Harzburger-Front>. Deelnemende partijen waren onder andere NSDAP, DNVP, Stahlhelm, Alldeutscher Verband en de Reichslandbund, alsmede een groot aantal op persoonlijke titel deelnemende vooraanstaande personen, zoals Hjalmar Schacht, Ernst Röhm, Heinrich Himmler, en een aantal vertegenwoordigers van de hogere adel, waaronder de tweede zoon van de verdreven keizer.

⁵¹⁰ Hugenberg was Minister „für Wirtschaft, Landwirtschaft und Ernährung“ vanaf 30 januari 1933. Hij regelde ook de *Gleichschaltung* van de pers na de *Machtübernahme*.

Weimarer Republik was dankzij zijn uitgestrekte netwerk van zakelijke activiteiten in de Duitse mediawereld van onschatbaar belang voor de rechtse politiek.⁵¹¹

De dagbladpers – om daarnaar terug te keren - vervulde in de Weimarjaren, ondanks de geleidelijke opkomst van de radio, die pas gedurende het Derde Rijk door het geloof dat Hitler in haar propagandistische waarde kreeg haar doorbraak als nieuwsbrenger zou beleven,⁵¹² in het maatschappelijke en politieke bedrijf nog steeds een zeer belangrijke rol.⁵¹³ Dat gold met name de plaatselijke pers, die de bevolking, soms meerdere malen per dag, van de belangrijkste nationale en regionale nieuwsfeiten op de hoogte stelde. Die dagbladen, zo kan gesteld worden, vormden voor de meeste mensen de enige bron van nieuws waarover ze beschikten.

Die monopoliepositie op het gebied van de nieuwsvoorziening waarover een krant beschikte maakte dat het bezit van zo'n eigen dagblad, dat nieuws en opinies in de juiste kleur en intensiteit onder de lezers verspreidde, ook voor politieke partijen van belang was. Het bood ze een spreekgestoelte waar vanaf ze hun boodschap aan den volke konden overbrengen, en maakte dat ze – dat verklaart het plotseling verschijnen van een aantal dagbladen van nationaal-socialistische signatuur vanaf het midden van de twintiger jaren⁵¹⁴ – beschikten over een netwerk van regelmatig verschijnende, partijgebonden – die formele binding met een politieke partij werd *parteiamtlich* genoemd – tijdschriften en kranten.

Naast de zeepkistrol die de dagbladpers voor de politieke partijen vervulde, een rol die in die tijd nog door geen ander medium verzorgd kon worden – Ingolstadt bijvoorbeeld, een provinciestadje van 28.000 inwoners, kende in 1926, op het moment van de oprichting en de start van de als nationaal-socialistisch geldende *Donaubote*, nog een drietal kranten, die elk een eigen politieke stroming of partij vertegenwoordigden⁵¹⁵ - vervulde zij voor een aantal

⁵¹¹ Na de oorlog werd zijn rol als wegbereider voor de nationaal-socialistische beweging ook door de geallieerden erkend, al werd hem uiteindelijk slechts de rol van *Mitläufer* toegedicht. Nog in 2005 kregen zijn nabestaanden nul op het rekest van het *Bundesverwaltungsgericht* toen ze een schadeloosstelling eisten met betrekking tot een in 1945 door de Sovjetunie onteigend *Rittergut* in Saksen. Zie Karin Schlottmann (2005). Hugenberg-Erben fördern Entschädigung. In: *Sächsische Zeitung*, 15-3-2005. Im Web: www.sz-online.de/nachrichten/hugenberg-erben-fordern-entschaedigung-1075079.html

⁵¹² Zie Neuberger/Tonnemacher (1995), *Nationalsozialistische Presse und "Gleichschaltung" der Tageszeitungen in Ingolstadt*, p.4: „Weil Hitler dem „gesprochenen“ Wort eine höhere Bedeutung beimaß als dem „geschriebenen“ Wort, schenkte er der Presse in der „Kampfzeit“ relativ wenig Aufmerksamkeit“.

⁵¹³ Voor een toelichting op de (evolutie van de) rol van de pers o.a. Kurt Koszyk (1972). *Deutsche Presse 1914-1945. Geschichte der deutschen Presse Teil III*. Berlin: Colloquium; evenzo: Helmut Bauer (1975). *Die Presse und die öffentliche Meinung*. Bd. 106 in der Reihe Geschichte und Staat. München: Olzog, S 13ff.

⁵¹⁴ Sommige partijkranten van de NSDAP werden opgericht, zoals de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, andere, zoals de *Völkische Beobachter*, werden door het Franz-Eher-Verlag aangekocht en in redactioneel opzicht aangepast aan het NS-gedachtegoed.

⁵¹⁵ Het *Ingolstädter Tagblatt* was aanvankelijk *deutschnational* (DNVP) van signatuur en neigde zelfs richting NSDAP, maar volgde vanaf 1926 een neutralere koers, de *Ingolstädter Anzeiger* vertegenwoordigde de Bayeri-

entiteiten en groepen, voor wie het uitdragen van een boodschap of nieuwsfeit of het doen van een mededeling belangrijk was, nog een aantal andere functies.⁵¹⁶

Zo vormde de dagbladpers in de eerste plaats voor diverse overheden en overheidsorganen een belangrijk middel om officiële besluiten bekend te maken; ze plaatsten die in een krant van haar keuze (en betaalde daarvoor), die daardoor de formele rol van *Amtsblatt* vervulde,⁵¹⁷ als krant, die, naast het trouwhartig plaatsen van de door het betreffende overheidsorgaan aangeleverde berichten, tevens verondersteld werd de daardoor uit te dragen visie met enige vriendelijkheid te bejegenen, om zich dus te onthouden van al te kritische tegen zijn beleid gerichte bijdragen. Die officiële nieuwsberichten trokken vanzelfsprekend ook lezers. Het mes sneed zo aan twee kanten: de betaalde berichtgeving leverde een extra en betalende lezersschare op.

Daarnaast diende door de kranten rekening te worden gehouden met de standpunten van de aandeelhouders, die een krant veelal niet uit winstbejag steunden maar vaak als sponsor, uit 'idealisme'; die aandeelhouders speelden gedurende Uhse's loopbaan een rol rond de beide nieuw op te richten kranten, de *Donaubote* en de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, waarvan de oprichting, wegens duurzame krapte bij de partijkas in München, mede met behulp van externe financiers door de uitgifte van "Beteiligungs-"⁵¹⁸ of "Anteilscheine",⁵¹⁹ schuldbekentenissen, gefinancierd diende te worden.⁵²⁰ Het *Bamberger Tagblatt* was dankzij haar gefortuneerde eigenaar en haar grote oplage niet afhankelijk van dergelijke constructies.

Een derde groep waarvan de krant in haar financiële reilen en zeilen afhankelijk was en waarmee zij in haar berichtgeving rekening diende te houden was die van de adverterende middenstanders en handwerkslieden; zij vormden een belangrijke bron van dagelijkse inkomsten.⁵²¹ De laatste groep waarmee tenslotte rekening gehouden moest worden waren de lezers, aan wie geboden moest worden wat ze wilden lezen – dat gold in Uhse's geval met

sche Volkspartei (BVP) en de *Ingolstädter Anzeiger* was sociaaldemocratisch geaard (SPD). Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 1ff.

⁵¹⁶ Ibid.

⁵¹⁷ Het *Bamberger Tagblatt* bijvoorbeeld vervulde, volgens het colofon in de kop van de uitgave van 6 oktober 1923 (89. Jg., No. 230) de rol van *Amtsblatt* voor achtereenvolgens de *Stadtrat* Bamberg, het *Obergericht* Bamberg, het *Landgericht* Bamberg, het *Amtgericht* Bamberg, Burgebrach und Scheßlitz en het daartoe behorende *Registeramt*, en voor de een zestal *Bezirke* en een twaalfstal *Amtsgerichte* in de directe omgeving van Bamberg.

⁵¹⁸ Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 6.

⁵¹⁹ Kay Dohnke, mededeling tijdens een gesprek met gb te Itzehoe op 23 juni 2015.

⁵²⁰ Ibid.

⁵²¹ Een levendig beeld van hoe de micro-economie bij een krantenredactie functioneerde wordt geschetst in Hans Fallada's *Bauern, Bonzen und Bomben* uit 1931, een van de drie boeken die zich afspelen in het Itzehoe van 1929. Hans Fallada (2009). *Bauern, Bonzen und Bomben*. 23. Auflage. Reinbek bei Hamburg: Rohwolt. De andere twee zijn Uhse's *Söldner und Soldat* (1935) en *Die Stadt* (1932) van Ernst von Salomon.

name voor wat betreft de politieke stellingname - en die zeer zeker niet voor het hoofd gestoten moesten worden.

Die beperkingen betekenden voor Uhse dat hij zich, louter op economische gronden – zelfs bij een partijkrant als de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*,⁵²² die de boeken is ingegaan als de “reichsweit erste Gau-Tageszeitung der NSDAP”⁵²³ en die daarmee dus een duidelijk omschreven doelgroep had - diende te onthouden van een al te radicale stellingname. Dat radicaal is hier letterlijk op te vatten: een agitatorisch nationaal-socialistische (of ongeacht welke) houding werd door een overwegend burgerlijk publiek, dat in de Duitse samenleving van die jaren nog steeds de dienst uitmaakte, niet gewaardeerd. Hij diende zich dus bij het ventileren van een al te opruiende mening binnen een bepaalde, door zijn lezers- en adverteerderspubliek nog als acceptabel te beschouwen bandbreedte te bewegen, en hen in elk geval niet tegen zich in het harnas te jagen.

Voor de tijdschriften waaraan hij in een latere fase van zijn loopbaan bijdragen leverde gold die beperking niet. Hij kon zich in die bladen vrijer uiten, en hoefde in mindere mate rekening te houden met de mening van een burgerlijk lezerspubliek. De bladen waaraan hij zijn medewerking verleende richtten zich op specifieke doelgroepen - groepen en partijen aan de randen van het politieke spectrum - en werden over het algemeen gekocht door de toch al geradicaliseerde vertegenwoordigers daarvan, bij wie een radicaal-agitatorische toon eerder in vruchtbare aarde viel bij het burgerlijke lezerspubliek van een krant. Bovendien was er bij die bladen vaak geen sprake van adverteerders die zich konden storen aan hetgeen geboden werd, en waarvan verwacht kon worden dat ze op die gronden een eventuele bijdrage zouden stopzetten. Tijdschriften van een dergelijke signatuur waaraan Uhse heeft bijgedragen zijn onder andere het officieel orgaan van de Bund Oberland, *Das dritte Reich* (1927-1929), *Nationalsozialistische Briefe*⁵²⁴ (1928-1930), en aan *Widerstand* - dat de ondertitel “*Zeitschrift für Nationalrevolutionäre Politik*” droeg, en dat vanaf 1928 werd uitgegeven door de nationaalrevolutionaire publicist en Nationaalbolsjewist Ernst Niekisch (1889-1967) - en, in een later stadium, toen zijn overgang naar communistische kring zich begon af te tekenen,

⁵²² Het fenomeen partijkrant is pas in de tweede helft van de 19^e eeuw ontstaan. Ignaz Auer, sociaaldemocraat, erkende al in 1876 het belang van het partijgebonden blad: “Es ist ein alter Grundsatz, daß, je besser eine Partei in der Presse vertreten ist, desto größer ihr Einfluß und desto höher sie selbst anzuschlagen ist”. Vgl. Helmut Bauer (1975). *Die Presse und die öffentliche Meinung*, p. 22.

⁵²³ Oddey, Markus (2009). „Tagtäglich unsere Weltanschauung in das Volk hineintragen“, in: “*Siegeszug in der Nordmark*”. *Schleswig –Holstein und der Nationalsozialismus 1925-1950. Schlaglichter – Studien – Rekonstruktionen*, 2. Auflage 2009. Kiel: Arbeitskreis zur Erforschung des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein e.V. (AKENS) (Hrsg.), p. 75.

⁵²⁴ Uit dit feit blijkt de onduidelijkheid van de plaats van het nationaal-socialisme in die tijd, en over de plaatsaanduidingen rechts en links in de politiek: Uhse heeft nog bijdragen voor dit blad geschreven tot in november 1930, toen hij al toenadering tot het communisme zocht.

Die Rote Fahne (het partijblad van de KPD, vanaf 1931). In die laatste fase leverde hij ook bijdragen aan *Aufbruch*, dat verscheen van juli 1931 tot begin 1933.

Uhse had in zijn baan als Schriftleiter bij de beide Nazi-kranten dus niet een onbeperkte vrijheid, en werd dus wel degelijk door een aantal factoren beperkt. Voorbeelden daarvan komen in zijn artikelen, die in de volgende hoofdstukken besproken zullen worden, ter sprake. Zij tonen ons in hoeverre hij zich door die factoren in zijn vrijheid heeft laten beperken.

6. Ingolstadt (1927-1928): een eerste toenadering tot de NSDAP

a. Een carrière komt op stoom: Uhse als Schriftleiter bij de Donaubote

Zoals we gezien hebben maakte de onverwachte moeite die het Uhse na zijn vertrek uit Bamberg kostte om zijn brood te verdienen – als schrijver of anderszins - dat zijn pragmatisme het in enkele maanden won van de door hem gedurende zijn Bamberger jaren zo gekoesterde idealen die hem ertoe hadden aangezet om zijn baan op te geven en een loopbaan als schrijver te ambiëren. Zijn spaargeld was opgebraakt, en de noodzaak zich een inkomen te verschaffen deed hem zijn beoogde kunstenaarschap naar de achtergrond verplaatsen ten gunste van een betaalde baan. Zijn teleurstellende verblijf in Berlijn bleek slechts een korte onderbreking van zijn journalistieke carrière te zijn geweest op het moment dat hij, gedreven door geldnood, een redacteurschap en later het Schriftleiderschap accepteerde van een nieuw in het leven te roepen krant van nationaal-socialistische signatuur – het eerste officiële nummer verscheen op 1 juni 1927 -, *Der Donaubote* in Ingolstadt.

Over dat verblijf in Berlijn is niet meer bekend dan hetgeen hij ons er zelf – en zoals hieronder via zijn biograaf Günter Caspar - over meedeelt:⁵²⁵ het heeft maar enkele maanden geduurd. Hij is niet aan schrijven toegekomen, en zijn pogingen om een op zijn minst karige boterham te verdienen faalden. Ook van zijn jaren in Ingolstadt is, afgaand op de bestaande Uhse-biografiek, niet veel bekend:

Im Januar 1927 geht Uhse nach Berlin. Dieses Zwischenspiel ist nur von kurzer Dauer; es endet wahrscheinlich schon Mitte Mai. Er verfügt nur über wenig Ersparnisse und erreicht es nicht sich eine Existenz zu schaffen. [...] Später, in einer Tagesnotiz, erinnert er sich an den „furchtbaren Hunger“ jener Zeit. [...] Von Berlin siedelt Uhse direkt nach Ingolstadt über. Aus seiner Zeit dort sind nur wenige Fakten bekannt.⁵²⁶

Caspars woorden, die dateren uit het midden van de jaren zeventig, geven de stand van kennis van de tijd en van de omgeving – de DDR – weer waarin zij werden neergeschreven. Met behulp van een aantal in later jaren beschikbaar gekomen externe bronnen en van bewaard gebleven schrijfsels van zijn hand valt een inventarisatie van (een deel van) Uhse's belevenissen en ervaringen gedurende de tijd die hij in Ingolstadt werkzaam was te reconstrueren. Laten we eens kijken hoe ver we komen.

⁵²⁵ *Kurze Autobiographie*, in: GW I, p. 599. Ook: Günter Caspar (Hrsg.), „Leben und Werk. Eine Chronik“, in de *Almanach*, p. 357.

⁵²⁶ *Ibid.*

Uhse lijkt dus, door de relaties die hij binnen die partij had opgedaan,⁵²⁷ ‘gescout’ te zijn voor de rol van redacteur-Schriftleiter⁵²⁸ van een nieuw op te richten, aan het nationaal-socialisme toegewijde krant in Ingolstadt, een kleine stad, gelegen in Noord-Beieren. De stad beschikte halverwege de jaren twintig al over een drietal dagelijks verschijnende kranten, waarvan het *Ingolstädter Tagblatt* aanvankelijk deutschnational (DNVP) van signatuur was en later zelfs de ideeën die in de NSDAP opgang deden vertolkte, maar die vanaf 1926 een neutralere koers volgde, de *Ingolstädter Zeitung* die als officieel orgaan van de *Bayerische Volkspartei* (BVP) gold, en de *Ingolstädter Anzeiger*, die diezelfde rol voor de SPD vervulde.⁵²⁹

Toen het *Ingolstädter Tagblatt* vanaf eind 1926 haar nationalistisch-völkische koers verliet⁵³⁰ - wat een web van intriges en het door de Nazi's ‘sanctioneren’ van uitgevers en redacties tot gevolg had⁵³¹ - verloor de NSDAP in Ingolstadt haar spreekbuis, en dreigde zo het contact met haar kiezers kwijt te raken: “Wir haben [...] kein Parteiblatt mehr und sind eigentlich, unseren Wählern und der Öffentlichkeit gegenüber mundtot ...”.⁵³²

De noodzaak en de wens om over een partijkrant te beschikken waren dankzij de koerswijziging van het *Ingolstädter Tagblatt* dus allerwegen aanwezig, en nadat de partijleiding in

⁵²⁷ Dat zou zoals gezegd, hoewel daarvoor geen harde bewijzen aanwezig zijn, door de gebroeders Strasser zijn gebeurd, waardoor Uhse *überzeugter Parteigänger* van de NSDAP zei te zijn geworden. Vgl. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 149. *Ortsgruppenführer* van Itzehoe Paul Schneider bevestigt de banden die tussen de gebroeders Strasser en Uhse bestonden in een brief aan Arnold Moll d.d. 30-9-1928, ruim een jaar na Uhses aanstelling in Ingolstadt. De brief komt later nog ter sprake.

⁵²⁸ Al eerder is gesteld dat hij de gebroeders Strasser tijdens of omstreeks de Bamberger Führertagung ontmoet zou kunnen hebben. Vgl. hoofdstuk 4.e van deze dissertatie.

⁵²⁹ Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 5.

⁵³⁰ In feite kwam de koerswijziging van het blad neer op het verlaten van völkische standpunten en het naar het rijk de fabelen verwijzen van het antisemitisme en alles wat daarmee samenhang. In het artikel “Nix mehr Judenfresser. Ein Kleinstädtidyll aus übler Zeit” in de concurrerende *Ingolstädter Anzeiger* wordt de koerswijziging belachelijk gemaakt: “... Heidi, was war das für ein Hetz! Da wurde gebelfert mit einer Schamlosigkeit sondergleichen. Der Jud ist schuld! – Der Jud war schuld am verlorenen Kriege, am Frieden den Versailles uns auflegte, der Jud war schuld, daß die Monarchie in Brüche ging, er war schuld am Bolschewismus, er war schuld an der Inflation und der Stabilisierung, allüberall, von vorn und hint, kurzum, an jedem Dreck, wer war schuld? Niemand anders als der Jud ...”. *Ingolstädter Anzeiger*, Nr. 293, 22-12-1926, p-3-, *Stadtarchiv*, Ingolstadt. Bron: https://digipress-beta.digitale-sammlungen.de/de/fs1/calendar/1926-12-22.1276050-x/bsb00032462_00744.html, stand 26-10-2019. In völkische kring klotste de verontwaardiging over de koerswijziging van de krant vanaf dat moment hoog tegen de plinten: zelfs Joodse middelstanders mochten in het blad adverteren! Volgens een *NSDAP-Halbmonatsbericht* (van 31-1-1927) „... war [damit] nach Auffassung der völkischen Stadtfraktion ein Verstoß gegen fundamentale Parteigrundsätze gegeben“. Cit. Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 5.

⁵³¹ Een voorbeeld van een dergelijke repercussie is het ontslag van de uitgever van het *Ingolstädter Tagblatt*, Ludwig Stadelmeier, uit het *völkische Block* in de Stadtrat van Ingolstadt kort na de heroriëntering van die krant. *NSDAP-Halbmonatsbericht*, 31-1-1927; cit. in Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 5.

⁵³² Aldus een „Flugblatt des völkischen Blocks“. *Stadtarchiv*, Ingolstadt; cit. Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 5.

München in persoon van de Führer zelve,⁵³³ die de mening was toegedaan dat een aantal regionale kranten moest worden aangekocht of opgezet, met als belangrijkste rol om “... anhand der täglichen Begebenheiten im beschränkten örtlichen Bereich unsere Weltanschauung [zu] vertiefen und neue Mitglieder [zu] werben ...”,⁵³⁴ haar fiat aan de oprichting ervan had gegeven kon de nieuwe krant, *Der Donaubote*, worden gestart. De vermogende Ingolstädter arts, ondernemer en NSDAP-Ortsgruppenleiter en –Stadtrat Dr. Ludwig Liebl,⁵³⁵ fourneerde het grootste deel van het startkapitaal en werd zo formeel eigenaar van de krant,⁵³⁶ en met behulp van een collecte onder partijgenoten en de uitgifte van Beteiligungs-scheine ter hoogte van 10 RM elk werd de verschijning in elk geval voor enkele maanden veiliggesteld.⁵³⁷

Op 28 mei 1927 verscheen dan ook het eerste *Werbenummer*,⁵³⁸ met op de voorpagina – als duidelijke verwijzing naar de völkische achtergrond van zowel Liebl als van de krant – als hoofdartikel het rabiaat antisemitisch getoonzette “Wo hat der Jude sein Vaterland”, een ogenschijnlijk voor de Ingolstädter lezers niet erg relevant relaas van een in Boedapest tegen een Joodse zakenman gehouden proces wegens belediging, dat, voorzien van een schier eindeloze reeks anti-Joodse gemeenplaatsen, kennelijk uitsluitend geplaatst was om de aan de NSDAP toegenegen stellingname van het blad aan de potentiële lezerschare te verduidelijken.⁵³⁹

Hoewel de nationaal-socialistische geloofsrichting van de krant, die – naast het meestal in gedoseerde mate beleden antisemitisme – regelmatig duidelijk werd gemaakt aan de hand van een radicaal antirepublikeins-nationalistische toon van veel van haar hoofdartikelen, en er onder de Ingolstädter bevolking wel degelijk een grote affiniteit bestond met de door de NSDAP geventileerde standpunten, bleef het aantal abonnees achter bij de verwachtingen:

⁵³³ De partijtop zag niet graag concurrentie ontstaan voor de tot dat moment enige NSDAP-krant, de *Völkische Beobachter*, waarvan de financiële situatie toch al niet rooskleurig was. Vgl. Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 7.

⁵³⁴ „Rundschreiben Hitlers vom 2-11-1928“, p. 1. *Bundesarchiv*, Koblenz, Slg. Schuhmacher, Nr. 260. Cit. Peter Stein (1987). *Die NS-Gaupresse 1925-1933. Forschungsbericht – Quellenkritik – neue Bestandsaufnahme*. München/New York etc.: KG Saur.

⁵³⁵ Liebl figureert als Dr. Häßlein in Uhse's *Menschen in Ingeldorf. Adreßbuch einer deutschen Kleinstadt*. Vgl. het hoofdstuk „Der Verbrecher“ in GW I, p. 469ff.

⁵³⁶ Liebl stichtte in 1911 een privékliniek in Ingolstadt, en initieerde de oprichting van de “Nationalsozialistische Deutsche Ärztezubund”, waarin hij de rol van voorzitter vervulde van 1929 tot 1932. Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 6f.

⁵³⁷ Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 7.

⁵³⁸ Op de voorpagina: *Donaubote, Organ für nationale und soziale Politik in Kampf um der Wahrheit, Werbenummer*, 28-5-1927, p. 1; de kop meldt tevens: „Erscheint ab 1. Juni täglich!“ *Stadtarchiv*, Itzehoe, Slg. Dohnke.

⁵³⁹ „Diese wahre Episode gestattet einen tiefen Blick in die Geisteswelt der Talmudjuden; sie zeigt uns klassisch, wie der Jude wirklich denkt [...] Der Jude bleibt immer Jude, keine Umstände ändern diese Tatsache ...“. *Der Donaubote*, Werbenummer, 28-5-1927, p. 1.

halverwege juni, toen de krant twee weken verschenen was, meldde Stadtrat Liebl een aantal van 500 abonnees, te weinig om te kunnen overleven.⁵⁴⁰

Er was bovendien aanvankelijk sprake van een - zo leek het - hardnekkige ongelijkloop tussen de standpunten van de Ingolstädter NSDAP-partijleiding en die van de verschillende hoofdredacteurs, die door die partijleiding allerwegen als te 'soft' werd beschouwd. Dat kwam tot uitdrukking in de aanvankelijk hoge frequentie waarmee ze werden aangenomen en weer werden ontslagen. Zo werd Uhse in december 1927 tot hoofdredacteur bevorderd ter vervanging van Major a.D. Hermann Schmidt,⁵⁴¹ die volgens de partijleiding "politisch noch nicht besonders hervorgetreten" was.⁵⁴² Uhse's opvolger, Paul Emil Rings, die op het moment van zijn indiensttreding al over een imposant strafblad beschikte, raakte voor wat betreft de NSDAP eindelijk de juiste snaar: "[m]it seinem Eintritt wurde sofort eine wüste Judenhetze eingesetzt".⁵⁴³ Waren Schmidt en Uhse als te zachtzinnig bevonden, Rings' inzet werd na verloop van tijd toch als iets te energiek beoordeeld: "er scheut sich nicht für den fürchterlichsten Übertreibungen, dreisten Verdrehungen und Entstellungen sowie auch versteckten Aufforderungen zur Gewalttätigkeiten";⁵⁴⁴ hem werd als gevolg daarvan in maart 1929 eveneens de wacht aangezegd.⁵⁴⁵ Aan het telkens ontslaan van hoofdredacteurs kwam een einde met de aanstelling van de oude NSDAP-getrouwe Gottfried "Zinsknechtschaft" Feder (1883-1941) als eerste van een reeks NSDAP-Reichstagsabgeordneten, die de functie niet zozeer kregen op grond van hun journalistieke kwaliteiten - het feitelijk hoofdredacteurschap kwam te liggen in handen van 'lagere' redacteurs - als wel door hun politieke onschendbaarheid, wat de krant vrijwaarde van strafrechtelijke vervolging wegens de bij vlagen erg provocerende berichtgeving.

Uhse kreeg dus al snel, na enkele maanden, in juni 1928 zijn congé, omdat hij "... wegen seiner gemäßigten politischen Kampfesweise gewissen maßgebenden Persönlichkeiten nicht mehr entsprochen ..." ⁵⁴⁶ zou hebben. Zijn ontslag, dat hij naar zijn eigen zeggen ⁵⁴⁷ kreeg

⁵⁴⁰ *NSDAP-Halbmonatsbericht*, 15-6-1927; *Stadtarchiv*, Ingolstadt; cit. Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 8.

⁵⁴¹ Het eerste nummer waarin Bodo Uhse als Schriftleiter in het colofon wordt genoemd is Nr. 152, van 1-12-1927. *Stadtarchiv*, Itzehoe, Slg. Dohnke.

⁵⁴² *NSDAP-Halbmonatsbericht*, 31-5-1927; *Stadtarchiv*, Ingolstadt; cit. Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 8.

⁵⁴³ *NSDAP-Halbmonatsbericht*, 16-7-1928; *ibid.*

⁵⁴⁴ *NSDAP-Halbmonatsbericht*, 5-9-1928; *ibid.*

⁵⁴⁵ Rings werd, waarschijnlijk omdat hij zelfs in de ogen van zijn partijgenoten "... den Bogen überspannt hatte" (Tonnemacher/ Neuberger, p. 9), als sanctie voor die gedragingen, in maart 1929 "aus unbekannten Gründen" ontslagen (*ibid.*) door de NSDAP-Ortsgruppenleiter.

⁵⁴⁶ *NSDAP-Halbmonatsbericht*, 16-7-1928; cit. Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 8. Op dit moment, een kleine eeuw later, is genoemde werkwijze - als we mogen afgaan op de *modus operandi* van het staatshoofd van een der grootste democratieën ter wereld - tot volledig geaccepteerde *tool* in het politiek ambacht geworden.

⁵⁴⁷ Hij noemt dat feit in de *Kurze Autobiographie* (1935) als reden voor zijn vertrek, elders noemt hij het niet; Caspar neemt het in de *Almanach* (p. 358) zonder commentaar van hem over. Opmerkelijk genoeg noemt Uhse het 'tussenjaar' in Ingolstadt verder in het geheel niet meer in zijn andere autobiografische publicaties, net

omdat hij zich verzette tegen de kandidatuur van General Ritter von Epp (1868-1947)⁵⁴⁸ voor de Reichstagswahlen van mei 1928, lijkt echter eerder de resultante te zijn van de wederzijds heersende animositeit tussen hemzelf en de eigenaar van de krant, Dr. Ludwig Liebl.⁵⁴⁹

b. De broodheer bepaalt: Uhse als werktuig in handen van de nationaal-socialistische demagogie

Eind mei 1927 kreeg Uhse dus zijn aanstelling tot redacteur bij de *Donaubote*, en met ingang van 1 december van dat jaar werd hij gepromoveerd tot hoofdredacteur van de krant.⁵⁵⁰ Hij is in zekere zin door zijn verleden bij de idealistische bündische Jugend en het burgerlijk-nationalistische *Bamberger Tagblatt* getekend: gewend als hij was om met overtuiging twee heren te dienen – waarbij voor hemzelf de rebelse exponent de voorkeur genoot boven de burgerman – zal het hem, met de aanbieding die de Strassers hem gedaan hebben om dat redacteurschap op zich te nemen, niet onmogelijk geleden hebben om als nationaal-revolutionair aan het werk te gaan bij een nationalistisch-völkische krant van burgerlijke signatuur. Het ging hem in eerste instantie om een inkomen, de bekommernis over de juiste toon van zijn artikelen zou iets worden waarin hij zich lopende zijn dienstverband zou verdiepen.

De *Donaubote* bracht vanaf haar eerste nummer als aan die partij *angehauchte* krant, als “Organ für nationale und soziale Politik im Kampf um die Wahrheit”,⁵⁵¹ primair NSDAP-nieuws, in toonsetting toegesneden op de overwegend conservatieve katholieke burgerij van de stad. Ze hanteerde, vanuit een gedecideerd antirepublikeins standpunt, het klassieke schema waarvan het nationaal-socialisme zich in haar propaganda placht te bedienen, dat van de – het klinkt door de oprispingen van de rechtse pers gedurende de laatste decennia opmerkelijk vertrouwd - goedwillende en hardwerkende, edoch machteloze burger, die wordt uitgebuit door de hem dankzij diens (oneerlijk verkregen) vermogen overheersende,

zomin als in zijn *Lebensläufe* van 1952 en 1954 (naleesbaar in Hanffstengel p. 21 resp. in het *Uhse-Archiv* van de AdK Berlin). Verondersteld mag worden dat de werkelijke reden van zijn vertrek elders, en naar het zich laat aanzien in de persoonlijke sfeer, gelegen heeft.

⁵⁴⁸ Franz von Epp (1868-1947) had, na een succesvolle carrière in de *Reichswehr* gedurende de oorlog, met zijn *Freikorps* bijgedragen aan het neerslaan van de revolutie en de *Räterepublik* in München in 1919, en stond daarom in linkse kringen bekend als Arbeitermörder. Hij werd in 1927 lid van de *Bayerische Volkspartei*, maar stapte – waarschijnlijk uit carrièretechnisch oogpunt – over naar de NSDAP, waarvan hij per 1 mei 1928 als lid werd ingeschreven, nog geen drie weken voor de *Reichstagswahlen* waarvoor hij door de partij als *Spitzenkandidat* naar voren werd geschoven. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de door Uhse geclaimde oppositie tegen de kandidatuur vooral bestond in 's mans afkomst, uit reactionair-burgerlijke kring. Vgl. *Kurze Autobiographie*, in: GW I, p. 599: “... wegen meiner Proteste gegen die Spitzenkandidatur des Generals von Epp ...”.

⁵⁴⁹ Daarvan moge het eerder genoemde “Der Verbrecher”, in de korteverhalenreeks *Menschen in Ingelsdorf. Adreßbuch einer deutsche Kleinstadt*, getuigen. Vgl. GW IV, p. 469ff.

⁵⁵⁰ Hij wordt met ingang van die datum als *Schriftleiter* in het colofon genoemd. *Der Donaubote*, 1. Jhr. Nr. 152, 1-12-1927.

⁵⁵¹ Aldus de ondertitel die de krant zichzelf verleende. Zie o.a. het titelblad van het eerste *Werbenummer*. *Der Donaubote*, 28-5-1927.

achterbakse, kapitalistische, meestentijds buitenlandse en/of Joodse vijand, of, dichter bij huis, door de republikeinse, met behulp van de Feindmächte aan de macht gekomen liberaal-democratische bonzenkliek (en hun kranten). Het staat buiten kijf dat alleen de NSDAP het juiste antwoord op die onrechtvaardige situatie zou hebben.⁵⁵²

Hoewel er door die stellingname uit de artikelen over het algemeen een stevige völkisch-nationalistische toon sprak, was er gedurende Uhse's hoofdredacteurschap geen sprake van een consequent beleden racistisch antisemitisme; vaak bediende men zich in de berichtgeving van een ironische, naar sarcasme neigende toonzetting:

Wenn der Kaninchenzuchtverein von Hintertupfing vor dem Zusammenbruch steht, seine Finanzen schlecht sind, seine Mitglieder nicht mehr "beikommen" dann veranstaltet er unter einem sinnigen Motto einen großen Bums mit Tanz, 1a Jazzband und Verlosung von Kaninchenwurst. Wenn ein Staat dem moralischen Bankrott entgegengeht, weil er eine ausgemergelte ideologische Konstruktion ist, ohne Leben, ohne Bewegung, dann veranstaltet er einen Verfassungstag⁵⁵³ mit Musik, Reden im Reichstag und anderswo, Paraden, anschließend ein solennes Frühstück, Herren selbstverständlich Frack, Damen große Toilette, Wein, Sekt, Jazz. Zuletzt mit schäumenden Pokalen: „Es lebe die Republik“ (...) [Dann] werden die hungernen Arbeitslosen in Massenchören das Heil der Verfassung besingen, und der von Verzweiflung gepackte Familienvater reißt den Gashahn auf: "Es lebe die deutsche Republik", und er stirbt in Schönheit und Würde. Welch überwältigender Fortschritt, zu dem wir hingeführt sind!⁵⁵⁴

Uhse, die – wellicht toen al als gedoodverfd opvolger van de nog als hoofdredacteur vigerende Schmidt - medio september 1927 ongeveer de helft van de hoofdartikelen voor zijn rekening nam – hij verzorgde daarnaast ook vrijwel dagelijks theater- en filmrecensies - legde zich in zijn bijdragen vooral toe op die klassieke nationaal-socialistische thema's, die - niet toevallig - enige verwantschap vertonen met degene, die hij zich gedurende zijn Bamberger jaren bij de Bund Oberland had eigengemaakt. Een zekere mate van antisemitisme – zij het niet consequent en nadrukkelijk – maakte daar deel van uit. Vooral wijdde hij zich echter aan thema's als sociale onrechtvaardigheid in de ruimste zin des woords, de overheersing door de kapitalistische Feindmächte – die veelal als "Versklavung des deutschen Volkes" voor het voetlicht gebracht werd⁵⁵⁵ - en de veronderstelde incompetentie van de Weimarer regering.

⁵⁵² We zien een dergelijk schema heden ten dage nog regelmatig terugkeren in de rechtse pers, ongeacht in welk land.

⁵⁵³ De *Verfassungstag* was de nationale feestdag van de Weimarer Republik, gehouden op 11 augustus, van 1919 tot 1932.

⁵⁵⁴ Hermann Schmidt (verm.). „Rummel! Zum „Kampf“ um den Verfassungstag“. *Donaubote*, Jg. 1, Nr. 30, 8-7-1927, p. 1.

⁵⁵⁵ Vgl. bijvoorbeeld „Das Uebermaß der Lüge. Die Dawesfront der Erfüllungsparteien“, in: *Der Donaubote*, Jg. 1, Nr. 153, 2-12-1927, p. 1.

De nieuws waarde van Uhse's bijdragen aan de krant is, in lijn met het eerder propagandistische doel ervan, over het algemeen niet heel groot. Hoewel hij zich af en toe onledig houdt met 'grotere' onderwerpen, beschrijven zijn bijdragen dikwijls gebeurtenissen van – voor de modale Ingolstädter – ogenschijnlijk beperkte relevantie. Ze hebben vaak betrekking op een – in veel gevallen sociale – onrechtvaardigheid, die elke keer ten dienste wordt gesteld van dezelfde onderliggende boodschap: dat het nationaal-socialisme als enige een uitweg biedt uit de in het artikel beschreven problemen. De mate van onrechtvaardigheid van het beschrevene wordt, vanuit een völkisch-nationalistisch perspectief en meestal op agitatorische toon, duidelijk gemaakt: slachtoffer van het onrecht is in de meeste gevallen de Duitse *Werkätige*.⁵⁵⁶ Over het algemeen bestaat de doelgroep uit arbeiders⁵⁵⁷ en boeren,⁵⁵⁸ maar ook werklozen, arbeidsongeschikten en *Rentner* wordt bij tijd en wijlen een hart onder de riem gestoken. Daders of veroorzakers van het beschreven ongemak zijn over het algemeen buitenlandse overheersers, binnenlandse politieke tegenstanders, of een door hen veroorzaakt probleem – waaraan de oorlogsschuld negen van de tien keer ten grondslag ligt – of uit het (al dan niet Joodse) kapitalisme in haar verschillende verschijningsvormen. Regelmatig ook worden de in Beieren bestaande hang naar onafhankelijkheid of de kwalijke ambities van het *Judentum* jegens Duitsland en de Duitsers als oorzaak van alle problemen genoemd.

Het hoofdmotief waaronder de meeste van die thema's zich laten schikken, is het abstracte, utopisch voorgestelde begrip *Freiheit*, waarmee wordt bedoeld op de Freiheit van het Duitse volk, en Uhse – uit naam van de NSDAP – roept dan ook in een groot aantal artikelen op tot een *Freiheitskampf*, waarmee dat volk de binnen- en buitenlandse krachten die haar recht op zelfbeschikking hebben ontnomen, te lijf moet.⁵⁵⁹ In de meeste gevallen heeft die Freiheit op een aantal verschillende door het völkisch-nationale kamp belangrijk geachte aspecten betrekking, waarbij het gebrek aan nationale zelfbeschikking in eerste instantie het hoofdmotief is, en de strijd die het Duitse volk, dat als organische eenheid wordt geschetst, zich moet getroosten om haar eigenheid te herwinnen en om haar economische zelfstandigheid terug te krijgen.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Door Uhse ook wel *die große Gemeinschaft der Schaffenden* genoemd. „Metropolis“, in: *Der Donaubote*, Jg. 1, Nr. 156, 6-12-1927, p. 1.

⁵⁵⁷ „Die Zwangslage, in der die Arbeiterschaft, das Proletariat steht, gibt ihr keine Freiheit ...“, *Der Donaubote*, Jg. 2, Nr. 40, 17-2-1928.

⁵⁵⁸ Vgl. bijvoorbeeld „Verelendung der Landwirtschaft. Die Zollvorlage im Reichstag“, in: *Der Donaubote*, Jg. 1, Nr. 28, 6-7-1927, en „Große nationalsozialistische Bauernkundgebung. Erwachsendes Bauerntum“, in: *Der Donaubote*, Jg. 2, Nr. 63, 15-3-1928.

⁵⁵⁹ Een heldere indicatie van de betekenis die Uhse aan het concept „Freiheit“ geeft is te vinden in het op de volgende pagina geciteerde artikel uit december 1927. Vgl. *Der Donaubote*, 1. Jg. Nr. 153, 2-12-1927 en *Der Donaubote*, 2. Jg. Nr. 39, 16-2-1928.

⁵⁶⁰ Een vergelijkbaar streven naar het herwinnen van de abstractie „Freiheit“ vinden we vandaag de dag onder andere terug in het vrijheidsbegrip zoals we dat terugvinden op het A4-tje dat het programma van de PVV

Die strijd gold niet alleen die tegen de buitenlandse overheersing, die geleid had tot de verplichting tot het voldoen van herstelbetalingen, een verplichting die weliswaar afgekondigd was door de buitenlandse mogendheden, maar die uit de koker afkomstig was van het kapitalisme van de grootbanken, een gedachtesprong die dan weer een bruggetje sloeg naar het – economisch – antisemitisme. De “Freiheitskampf” – en dan met name het völkische aspect ervan, dat we trouwens ook terugvinden in het vijftientigpuntenprogramma van de NSDAP⁵⁶¹ - heeft ook tot gevolg gehad dat dat antisemitisme, dat na de oorlog door de buitenlandse overheersing en de belabberde economische omstandigheden een nadrukkelijke plaats in het politiek landschap kreeg – de Joden bleken in de ogen van de Nazi's de rol van zondebok op alle gebieden, nationaal zowel als internationaal, uitstekend te kunnen vervullen - in de berichtgeving van de *Donaubote* een prominente plaats innam.⁵⁶² Ook Uhse laat zich in een aantal gevallen niet onbetuigd, ook al tracht hij soms een pseudo-intellectuele draai aan zijn relaas te geven:

Völkisch ist nicht nur national. Das Wort völkisch hat sich im Laufe des letzten Jahrzehnte zu einen ganz klaren politischen Begriff entwickelt. (...) Völkisch sein heißt positiver Antisemit sein, also nicht nur das Judentum verneinen, sondern das eigene Volkstum bejahen und fördern.⁵⁶³

Als grootste boosdoeners in het ‘er onder houden’ van Duitsland worden door Uhse in zijn bijdragen aan de *Donaubote* zoals gezegd vooral de buitenlandse mogendheden opgevoerd, de overwinnaars van de oorlog, die in de NSDAP-pers nog steeds als Feindmächte aangeduid werden, niet alleen door de aanvankelijke verplichting die ze het land hadden opgelegd om Reparationszahlungen ter grootte van vele miljarden te voldoen – Uhse noemt een bedrag van vijfduizend Goldmark per minuut⁵⁶⁴ over een periode van vele jaren -⁵⁶⁵ maar ook door

bevat; ook zien we het in het “Taking back control” van de Brexit, en in het onafhankelijkheidsstreven – wat in dit geval leidt tot een naar binnen gerichte politiek – dat tot uitdrukking komt in “Make America great again”: een terugkeren naar een – veronderstelde – eenheid en mate van zelfbeschikking die meestal berust op een mythisch geschiedbeeld.

⁵⁶¹ Het vierde punt van het 25-puntenprogramma van de NSDAP luidt: „Staatsbürger kann nur sein, wer Volksgenosse ist. Volksgenosse kann nur sein, wer deutschen Blutes ist, ohne Rücksichtnahme auf Konfession. Kein Jude kann daher Volksgenosse sein”. Bron: <http://www.documentarchiv.de/wr/1920/nsdap-programm>. Stand 26-10-2019.

⁵⁶² Breuer (2010) wijst erop dat er al voor de oorlog een relatie bestond tussen het völkische nationalisme en het antisemitisme; een formele verbintenis ontstond in 1919 met de stichting – uit de puinhopen van de eveneens antisemitische *Alldeutscher Verband* - van de DSTB (later, door toevoeging van het begrip *völkisch*, de DvSTb), die zowel voor wat betreft haar doelstellingen (gericht op het bestrijden van de “unterdrückenden und zersetzenden Einflußes des Judentums”) als voor wat betreft haar toelatingseisen (“deutsche Abstammung” als conditio sine qua non) een duidelijk antisemitische koers in de politiek vertegenwoordigde. Stefan Breuer (2010), p. 247f.

⁵⁶³ *Der Donaubote*, 2. Jg. Nr. 85, 15-4-1928.

⁵⁶⁴ Dat bedrag, uitgaande van hetgeen is vastgesteld tijdens de Conferentie van Londen in augustus 1924, heeft Uhse niet uit zijn duim gezogen: het komt neer op ongeveer 2,6 miljard RM per jaar, hetgeen ongeveer overeenstemt met de in de verschillende fasen van de onderhandelingen rondzingerende bedragen.

middel van het Dawes-plan,⁵⁶⁶ dat volgens de nationaal-socialisten door de Amerikaanse grootbanken in het leven geroepen was, enkel en alleen om Duitsland in een ondergeschikte rol te dwingen en daar te houden. Op de achtergrond daarvan zien we dikwijls een mate van – in dit geval door Uhse op economische overwegingen gelegitimeerd - antisemitisme meeliffen:

So erkennen wir die Wurzel allen Übels in der Versklavung des deutschen Volkes und so erkennen wir nur ein Ziel, die Befreiung Deutschlands von seinen lastenden Ketten. Alle, die den Weg des Freiheitskampfes aufgaben aber haben sich mitschuldig gemacht am Verrat des Volkes. Sie sind für den Freiheitskampf verloren. Ihnen, die sie die Dawesfront bilden wird sich im Volke eine andere Front entgegenstellen, die sich aus den Besten des Volkes sammelt, welche den Druck der Unfreiheit nicht mehr ertragen. Diese Front der Freiheit wird die Zukunft entscheiden!“⁵⁶⁷ [...] „Auf Vaterlands-
liebe steht das Beil, auf Freiheitswille lebenslänglich Zuchthaus! Geliebte Freunde und Mörder: Tod dieser Republik! **Um der Freiheit, um des Vaterlandes, um des Volkes willen** (nadruk Db, gb).⁵⁶⁸

Uhse volgde in zijn artikelen in de *Donaubote* met zijn gefulmineer tegen het Dawes-plan vrij nauwkeurig de door de NSDAP-ideologen uitgestippelde strategie,⁵⁶⁹ en ging daarmee voorbij aan het feit dat de pogingen van de commissie die onder Dawes functioneerde – en van die van de Duitse regering voor wie overeenstemming met de geallieerde geldschieters eveneens van belang was - om een oplossing te vinden oprecht waren. Het feit dat die oplossing door louter economische drijfveren werd ingegeven, waarbij het politieke aspect van het schuldenprobleem, dat juist in Duitsland tot veel verontwaardiging leidde – de betalingsverplichting waaraan men zich had gecommitteerd zou 57 jaar, tot in de jaren tachtig van de twintigste eeuw voortduren – geheel uit het oog werd verloren, moge daarbij als een van de belangrijkste oorzaken van de sterke groei van de anti-Weimarpartijen worden aangemerkt.

⁵⁶⁵ „Große nationalsozialistische Bauernkundgebung. Erwachsenendes Bauerntum. Gegen die Verratspolitik an Staat und Wirtschaft“: “ ... Angesichts der Hunderttausende ältere Leute, die ihre Lebensersparnisse durch das „Inflation“ heiße Börsenmanöver verloren haben, angesichts der Millionen Invaliden und Arbeitslosen, denen das Recht und die Möglichkeit eines menschenwürdigen Daseins gleichfalls genommen ist, weil wir Dawesfrieden haben, der uns pro Minute 5000 Goldmark herauspreßt, angesichts der Not der deutschen Landwirtschaft, die ob ihrer Verursachung zum Himmel um Rache schreit, darf es nicht so weit kommen, daß Weltkapital und Staatenlenker den Staat als ihrer Privatbetrieb betrachten und behandeln ...“. *Der Donaubote* Nr. 63, 15-3-1928.

⁵⁶⁶ De Nazi's waren fel tegen het Dawesplan, omdat het Duitslands schuld aan de oorlog erkende; het leidde echter, samen met de politiek die door Gustav Stresemann rond de Ruhrbezetting en het beëindigen van de Inflatie was ingezet, tot een periode van economisch herstel en relatieve welvaart.

⁵⁶⁷ „Das Uebermaß der Lüge. Die Dawesfront der Erfüllungsparteien“, in: *Der Donaubote*, Nr. 153, 2-12-1927.

⁵⁶⁸ „Lebenslänglich“, in: *Der Donaubote*, Jg. 2, Nr. 39, 16-2-1928.

⁵⁶⁹ Vgl. in dit verband de letterlijke tekst van het programma uit 1920 op:
<http://www.documentarchiv.de/wr/1920/nsdap-programm.html>, stand 26-10-2019.

De krant riep haar lezers tevens op, als kern van haar propaganda, zich aan te sluiten bij het “sozialistische Front des nationalen Widerstandes”⁵⁷⁰ - in haar optiek vanzelfsprekend belichaamd en aangevoerd werd door de NSDAP - en daarmee tot het bestrijden van de democratische Republiek en van de partijen en individuen die voor haar voortbestaan tekenden. Die duldden daarmee de buitenlandse overheersing, en waren daardoor medeverantwoordelijk voor de knechting van het Duitse volk als de “große [...] Gemeinschaft der Schaffenden”.⁵⁷¹

De krant liet zich echter niet uitsluitend op nationaal niveau, op macro-sociaaleconomisch vlak als behoeder van de werktätige Duitser zien. In vele artikelen kwam zij ook op voor individuele gevallen, slachtoffers van het overheidsbeleid, zoals het geval waarvan Uhse bijvoorbeeld in “Das Gesicht des sozialen Verrats: Der Fall Kapeller” getuigde,⁵⁷² een tranentrekkend voorpagina-artikel waarin de meedogenloosheid van de uit naam van het vigerende beleid genomen maatregelen ter discussie werd gesteld, in dit geval op lokaal, Ingolstädter niveau. Die maatregelen tastten de welstand van een zekere heer Kapeller, een arbeidsongeschikte gepensioneerde zetter, wiens leven door de telkens stijgende kosten die hem in rekening werden gebracht langzamerhand onmogelijk werd gemaakt, ernstig aan:

So haben wir nun die Geschichte seines Lebensabends hier so ausführlich behandelt, gewiß auch nicht um Mitleid zu erbetteln und mildtätige Seelen zu rühren, sondern um an das Rechtsgefühl der gesamten Öffentlichkeit zu appellieren. Der Fall ist keine Ausnahme, sondern er ist typisch für das Schicksal von Hunderttausenden, ja Millionen deutscher Arbeiter.⁵⁷³

De *Donaubote* (en met haar de NSDAP) profileerde zich met artikelen van dit signatuur over het algemeen – er zijn enkele artikelen aangetroffen die de rauwe, antisemitische lijn volgden, maar die lijken niet op Uhse's conto te schrijven te zijn⁵⁷⁴ - als een heraut van een menselijk, een sociaal nationaal-socialisme, zonder verwijzingen naar de burgerlijk-populistische Hitlervariant. Hoewel de eigenaar van de krant, Dr. Liebl, die als *Hundertfünfzigprozentiger* de geschiedenis is ingegaan,⁵⁷⁵ Uhse in zijn kamp heeft trachten te dwingen, lijkt het er sterk

⁵⁷⁰ In: *Der Donaubote*, Jg. 2, Nr. 39, 16-2-1928. Uit de formulering moge blijken dat men zich bovenal als *sozialistisch* gezind zag.

⁵⁷¹ Vgl. het artikel “Metropolis”, waarin Uhse aan de hand van de gelijknamige film van Fritz Lang de mechanisering in de industrie als dystopie schetst (inclusief de redding daarvan, dat wel), en haar plaatst tegenover de edele “Gemeinschaft der Schaffenden”. in *Der Donaubote*, Jg. 1, Nr. 156, 6-12-1927.

⁵⁷² *Der Donaubote* Jg. 1, Nr. 154, 3-12-1927, p. 1.

⁵⁷³ Ibid.

⁵⁷⁴ Afgaand op stijl en vocabulaire althans.

⁵⁷⁵ Liebl is ondanks zijn actieve rol in diverse partijgremia bij de *Entnazifizierung* postuum merkwaardig genoeg slechts als *Mitläufer* gekwalificeerd en is nog steeds ereburger van Ingolstadt; zijn schoonzoon, Wilhelm Reißmüller, ook actief NSDAP-lid, is zelfs *entlastet* verklaard en heeft in naoorlogse jaren als eigenaar van de opvolger van de vanaf 1945 verboden *Donaubote*, de *Donaukurier* de publieke opinie in Ingolstadt nog lang naar zijn

op dat die, hoewel hij zich op slechts een enkele antisemitische uitglijder heeft laten betrap-
pen, zich niet heeft ondergeschikt aan 's mans meer extreme nationaal-socialisme. Het feit
dat zijn dienstverband wegens een overduidelijk principiële onenigheid al snel weer werd
beëindigd, zou er op kunnen wijzen dat Uhse antisemitisme eerder voor de Bühne geweest
is dan dat hij het uit overtuiging beleed. Die stelling laat zich onderbouwen door de bundel
“Menschen in Ingeldorf. Adreßbuch einer deutschen Kleinstadt”,⁵⁷⁶ die hij gedurende zijn
Ingolstädter jaren schreef, waarin hij niet alleen een bittere vijandschap jegens de als Dr.
Haßlein figurerende kloon – Nomen est Omen - van Dr. Liebl laat zien, maar waarin ook
sprake is van een zekere warmte jegens en medeleven met de modale, ook de Joodse, Ingol-
städter inwoners.

c. De paradox: Menschen in Ingeldorf. Adreßbuch einer deutschen Klein- stadt. Uhse als socialist; momentopname van een biotoop

Zoals we op grond van de vorige paragraaf kunnen constateren heeft Uhse zich gedurende
zijn dienstverband bij de *Donaubote* vrij consequent opgesteld als völkisch-nationalistische
publicist, die er, ter onderbouwing van zijn argumentatie, niet voor terugschrok zich in zijn
artikelen te bedienen van een zekere mate van antisemitisme. Gezien de beperkte frequen-
tie ervan, en de vorm waarin hij het goot – dikwijls kwam het in zijn artikelen voor in citaten
van derden, bijvoorbeeld in verslagen van toespraken – bestaat de indruk dat hij ondanks die
uitspraken die daarop hadden kunnen wijzen geen overtuigd antisemitische stellingname
heeft gehanteerd.⁵⁷⁷ Het lijkt er dan ook op dat hij gedurende zijn dienstverband bij de *Do-
naubote* zijn antisemitisme niet uit overtuiging beleed, maar dat hij dat vooral deed – en dat
wijst op een weinig principiële houding, een houding die we later, in de DDR, bij hem terug-
zien⁵⁷⁸ - om zijn baas, de reactionair Dr. Ludwig Liebl stroop om de mond te smeren en op
die wijze zijn baan veilig te stellen.⁵⁷⁹

hand weten te zetten. Kennelijk hanteerde Beieren een mildere beoordelingswijze dan andere *Bundesländer*.
Zie in dit verband: “Sozusagen ausgeliefert”. In: *Der Spiegel*, 23/1978, 5-6-1978, p. 76 - 77.

⁵⁷⁶ Bodo Uhse (1976). *Menschen in Ingeldorf. Adreßbuch einer Kleinstadt*. In: GW IV, p. 469ff.

⁵⁷⁷ Vgl. onder andere *Der Donaubote*, 1. Jhr., Nr. 152, 1-12-1927, p. 1.

⁵⁷⁸ Uhse heeft zich gedurende de jaren die hij werkzaam was in de DDR altijd kritiekloos ondergeschikt aan het
regime. In deze passage wordt onder meer bedoeld op zijn passieve houding gedurende het proces tegen Wal-
ter Janka, die daarvan kond doet in zijn autobiografische *Schwierigkeiten mit der Wahrheit*. Dat niet alleen
Uhse, maar ook schrijvers als Anna Seghers, Willi Bredel en Johannes R. Becher er besmuikt het zwijgen toe
deden wanneer de onrechtvaardigheid van situaties juist om handelen vroeg getuigt Janka, o.a: “Und Becher,
der alle Protokolle über die Vernehmungen während der Untersuchung zur Kenntnis bekam, genau informiert
war, wessen ich angeklagt wurde, warum schwieg er? Aus Angst sein Ministeramt zu verlieren?” Walter Janka
(1989). *Schwierigkeiten mit der Wahrheit*. Reinbek bei Hamburg: Rohwolt Taschenbuch Verlag, p. 36ff, p. 52ff,
p. 90.

⁵⁷⁹ Uhse stelt dat zelfs het antisemitisme van Dr. Liebl naast op een racistische ook op een functionele basis
berustte: de partijleiding van de NSDAP had het met Liebls lidmaatschap goed getroffen, zo schrijft hij, want
het geval wilde “... daß die radikale Partei antisemitische Tendenzen pflegte und er (Liebl) nicht nur vortrefflich
jüdische Witze zu erzählen verstand, sondern auch seiner patriotischen Einstellung wegen Judengegner war.”
Daarnaast beweerden – aldus Uhse – boze tongen dat Liebl “... schon um der jüdischen Konkurrenz in seinem
Fach willen begeisterter Antisemit sei”, hetgeen “zweifelloos ein Ausfluß niedriger Instinkte, der den um das

Tijdens zijn omzwervingen door de rechtse politiek – bij Wandervogel, de Bund Oberland, de Strasser-NSDAP – is hij zeer zeker in aanraking gekomen met vormen van antisemitisme,⁵⁸⁰ en heeft hij zich er misschien toe hebben laten overhalen – zoals in het citaat in de *Donaubote* het geval geweest is – antisemitische uitspraken te doen.⁵⁸¹ Tot een pathologisch en vulgair antisemitisme, zoals dat werd uitgedragen door volgers van de völkisch-nationalistische NSDAP,⁵⁸² waarbij Jodenhaat veel eerder een doel op zich was dan dat het een (beperkt) onderdeel vormde van een grotere (pseudo-)analyse van de krachten die Duitsland tot een onvrije natie maakten, heeft hij zich voor zover bekend in zijn bijdragen aan de *Donaubote* niet laten verleiden.

De stelling dat hij in ideologisch opzicht niet geheel aan de verwachtingen van de partijleiding in Ingolstadt voldeed laat zich onderbouwen door zijn snelle ontslag – veroorzaakt door de al snel duurzaam blijkende *incompatibilité des humeurs* tussen zijn baas en hemzelf - en door het feit dat hij in zijn in de jaren 1927 tot 1929 het als een literaire vingeroefening geschreven⁵⁸³ *Adreßbuch* het licht heeft doen zien - overigens zonder vooropgezette bedoeling het te publiceren – een bundeltje van een tiental portretten van inwoners van de stad, die stuk voor stuk eerder van een diepgeworteld sociaal gevoel, van een sympathie voor de in het leven minder geslaagde Ingolstädter burger en voor het proletariaat getuigen dan van een völkisch-nationalistische, reactionaire visie. De bundel, waarvan het manuscript de oorlog op miraculeuze wijze heeft overleefd⁵⁸⁴ verscheen pas op initiatief van Günter Caspar in

geistige und politische Leben der Stadt hochverdienter Mann nicht berührte“ geweest zou zijn; *Menschen in Ingeldorf*, p. 471.

⁵⁸⁰ Dat Uhse en zijn mede-Oberländer regelmatig politieke bijeenkomsten bezochten zonder hetgeen daar beweerd werd voetstoots aan te nemen schetst hij in een passage in *Söldner und Soldat*: “Wir zogen, da uns nichts besseres einfiel, in eine nationalsozialistische Versammlung. Dort sprach der Münchner Hermann Esser, ein törichter Schreier, mit Ungestüm gegen die Juden. [...] Nicht Widerstand an der Ruhr, sondern Kampf gegen das Judentum sei die Aufgabe! [...] Wir sahen uns an. Der Frosch höhnte, ein bisschen Antisemitismus sei nicht schlecht, aber der Weg von da zum Irrsinn offenbar nicht weit. [Er] wollte von Scherz nichts wissen und erklärte er wurde jetzt hinaufsteigen und dem Lumpen den Kopf einschlagen“. *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 80 - 81. Vgl hoofdstuk 4.c.3 van deze dissertatie.

⁵⁸¹ *Der Donaubote*, Jg. 2, Nr. 85, 15-4-1928.

⁵⁸² Zie in dat verband hetgeen Uhse daarover zegt in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 150: “Es bestand eine offene Fronde gegen Hitlers allzu flache Demagogie, und gegen dem pathologischen Sexualantisemitismus Streichers“.

⁵⁸³ Die jaren worden door Günter Caspar als periode waarbinnen de bundel zou zijn ontstaan genoemd. Hij beroept zich daarbij op een aantal passages uit het *Adreßbuch* die voorkomen in de ongepubliceerde novelle *Christian Klee, Soldat des Friedens* van Uhse's hand. Volgens de *General-Anzeiger*, Neumünster, van 14 september 1929, zou de “Urschrift“ des unveröffentlichten Romans“ bij een huiszoeking op de redactieburelen van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* naar aanleiding van de recente bomaanslagen “nicht beschlagnahmt“ zijn. Daarmee is een duidelijke terminus ante quem bepaald. Günter Caspar (1976). *Anhang*. In: GW IV, p. 651f.

⁵⁸⁴ Uit een briefwisseling tussen Uhse en zijn oude Oberland-vriend Joseph Drexel blijkt dat laatstgenoemde beschikte over een kistje met oude manuscripten, dat “durch die Scheiße der letzten Jahre“ bewaard gebleven is; op 28 december 1948 schrijft Drexel Uhse dat de aangetroffen documenten *Menschen in Ingeldorf*, *Christian*

1976, in het vierde deel van de *Gesammelte Werke*,⁵⁸⁵ voor het eerst in druk, en kan daarom als een redelijk zuivere graadmeter beschouwd worden voor Uhse's werkelijke attitude – niet beïnvloed door zijn partijlidmaatschap van NSDAP en later van de KPD, of door zijn economische afhankelijkheid van de eigenaren van de *Donaubote*.

Menschen in Ingeldorf beschrijft in tien korte hoofdstukken evenzovele inwoners van Ingolstadt. Een aantal daarvan is makkelijk herkenbaar – zoals de al eerder genoemde Dr. Ludwig Liebl in de rol van de onsympathieke Ludwig Haßlein, het verhaal waarin Uhse zichzelf ook een plaats heeft gegund als de verguisde “verhältnismäßig junge[r] Mann”, die uiteindelijk door Haßlein “vernicht” wordt,⁵⁸⁶ en de schrijfster Marieluise Fleißer in de rol van Ingelore – en als werkelijk levende personen aan te duiden.⁵⁸⁷ Anderen spelen, anoniem, een rol als representant van een bepaalde maatschappelijke groep, waarbij Uhse relatief veel aandacht besteedt aan de gevolgen van de armoede op het dagelijks leven van de lagere klassen.⁵⁸⁸

Uit de portretten wordt duidelijk dat Uhse, die in dezelfde periode in zijn krantenartikelen bij vlagen antisemitische geluiden laat horen, over een wakker oog voor de in Ingolstadt heersende sociale problematiek beschikt. Op grond daarvan mag verondersteld worden dat hij zich eerder door Liebl tot het doen van dergelijke uitspraken in de *Donaubote* heeft laten aanzetten, dan dat ze uit zijn eigen koker kwamen. Uit *Der Freund der Proletarier*, waarin Uhse een portret schetst van een Joodse arts, van “... einem Manne mosaïschen Glaubens”⁵⁸⁹ mit dem klangvollen Namen Fuchs“,⁵⁹⁰ waaruit ondanks het door Uhse gedetailleerd beschreven zeer Joodse voorkomen van de man,⁵⁹¹ eerder een mate van sympathie dan van antisemitisme spreekt; de man, hoewel onaanzienlijk van postuur en zelfs door zijn *Glaubensgenossen* met de nek aangekeken, dreef een praktijk, waarvan de klandizie “aus-schießlich aus den Kreisen der kleinen und kleinsten Leute” afkomstig was: “Dr. Fuchs hatte

Klee, een sprookje en een aantal gedichten omvatten. Vgl. Günter Caspar (1976). *Anhang*. In: GW IV, p. 651f. Het typoscript van Christian Klee bevindt zich zoals eerder opgemerkt in het *Uhse-Archiv* van de AdK Berlin.

⁵⁸⁵ *Menschen in Ingeldorf*. In: GW IV, p. 469.

⁵⁸⁶ Ibid, p. 469ff.

⁵⁸⁷ Aangenomen mag worden dat ook de door Uhse beschreven Christian Summierer in het verhaal “C.S.” een werkelijk bestaand persoon beschrijft. Wie het is geweest is echter niet te achterhalen. Ibid, p. 480 ff.

⁵⁸⁸ In de biografie van Marieluise Fleißer van de hand van Hiltrud Häntzschel is sprake van een vriendschap tussen Uhse en Fleißer. Enige onderbouwing van die stelling – bijvoorbeeld door een correspondentie tussen beiden – is echter niet aangetroffen. Hiltrud Häntzschel (2007). *Marieluise Fleißer. Eine Biographie*. Frankfurt/Main: Insel Verlag, p. 14.

⁵⁸⁹ ‘Glaubens’, zegt Uhse, niet ‘Rasse’.

⁵⁹⁰ *Menschen in Ingeldorf*, in: GW IV, p. 474.

⁵⁹¹ “Sein mit spärlichem Haar versehener kugelrunder Kopf lief in einer fleischigen Nase aus, die ihr hervortreten aus dem Kopf zu bedauern schien, denn sie mühte sich in eifriger Rundung wieder zu ihm zurückzukehren. Das Urwalgestrüpp eines zu beiden Seiten des Mundes wild, ja geradezu mongolisch herabhängenden Bartes hinderte sie jedoch daran...”. *Der Freund der Proletarier*. Ibid, p. 474.

für sie alle Verständnis und suchte zu helfen“,⁵⁹² waar dat maar nodig was, zo nodig zonder betaling.

Ook de andere verhalen getuigen – zonder ze hier in detail te bespreken – eerder van een diepgeworteld sociaal gevoel en een grote mate van empathie voor de verliezers van de samenleving – naast de onzelfzuchtige *Freund der Proletarier* Dr. Fuchs passeren onder andere energieke communisten, kansloze werklozen en een bejaarde prostituee de revue - waarvoor Uhse niet anders dan mededogen en in sommige gevallen een zekere mate van oprecht medelijden lijkt te hebben. Er spreekt in elk geval een heel andere toon dan de rauwe völkisch-nationalistische en soms antisemitische toonzetting die de artikelen – ook een paar van de hand van Uhse - in de *Donaubote* kenmerken.

Die constatering moge de stelling onderschrijven dat Uhse zich niet zozeer als overtuigd nationaal-socialist heeft aangesloten bij de NSDAP, maar dat hij eerder uit opportunisme gehandeld heeft toen hij zich, ergens in de zomer van 1927, aanmeldde als lid van de partij; ook het halfslachtig antisemitisme waaraan hij zich in enkele artikelen schuldig maakt kan daarvan het gevolg geweest zijn. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Dr. Ludwig Liebl daarbij als eigenaar van de *Donaubote* een dwingende rol heeft gespeeld: als overtuigd antisemiet kan hij van Uhse hebben geëist dat deze zich conformeerde aan het veel conservatievere, völkisch-nationalistische nationaal-socialisme dan de meer op het socialisme gerichte Strasser-richting. Uhse, de “verhältnismäßig junger Mann, der seine Verantwortung gegenüber der politischen Idee, wie das junge Leute manchmal unsinnigerweis tun, für schwerwiegender hielt als seine Verpflichtungen gegenüber Dr. Haßlein“,⁵⁹³ verliet de krant in juni 1928.⁵⁹⁴ Ongeveer tegelijkertijd – het zal kort na zijn vertrek uit Ingolstadt geweest zijn - werd hij door Gregor Strasser benaderd voor een nieuwe baan, die van Hauptschriftleiter bij een nieuw op te richten partijkrant van de NSDAP, de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, gevestigd in Itzehoe.

⁵⁹² *Menschen in Ingeldorf*, in: GW IV, p. 474.

⁵⁹³ *Ibid*, p. 472.

⁵⁹⁴ Aldus Neuberger/Tonnemacher (1995), p. 8.

7. Itzehoe (1929-1930): Uhse als agitator en propagandist: Hauptschriftleiter bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*

a. Itzehoe. Politiek activisme, boeren en bommen.

Nadat zijn loopbaan als Schriftleiter bij de *Donaubote* op niets was uitgelopen, en hij in juni 1928 uit Ingolstadt vertrokken was,⁵⁹⁵ verdween Uhse enige maanden van de radar,⁵⁹⁶ voordat hij in het vroege najaar van 1928 – de eerste contacten met zijn opdrachtgevers uit die plaats dateren voor zover is na te gaan uit september van dat jaar⁵⁹⁷ – door de plaatselijk partijtop van de NSDAP naar Itzehoe ‘beroepen’ werd.

Op uitnodiging van de Itzehoeër ondernemer Paul Schneider (1892–1974), een industrieel die gedurende een van zijn talrijke zakenreizen door Duitsland kennis had gemaakt met Hitlers nationaal-socialisme en daarvoor geënthousiasmeerd was geraakt,⁵⁹⁸ bezocht hij in het najaar van 1928 de ongeveer vijftig kilometer ten noorden van Hamburg gelegen provincieplaats, om er met de plaatselijke partijgrootheden te overleggen over de oprichting van een rechtstreeks aan de NSDAP gelieerde krant, en over zijn Hauptschriftleiderschap daarvan.⁵⁹⁹ Schneiders verzoek was voor Uhse niet minder dan een buitenkans. Niet alleen bood de aanstelling hem de gelegenheid om zijn journalistieke ervaring te verzilveren, ook kreeg hij de kans om binnen de partij carrière te maken, om zijn politieke ideeën en zijn vaardigheden voor het voetlicht te brengen.

⁵⁹⁵ Dohnke noemt eind juni als het moment waarop Uhse uit Ingolstadt vertrokken is. Kay Dohnke (1991), „Politische Aktion”, p. 289. Volgens zijn *Anmeldekarte* verhuist hij in administratief opzicht op 9 januari 1929 rechtstreeks van Ingolstadt naar Itzehoe. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

⁵⁹⁶ Gedurende de maanden van zijn ‘afwezigheid’ bevond hij zich waarschijnlijk in Goy, Land Breslau, hetgeen zich laat afleiden uit brieven en kaarten die hij daarvandaan aan Schneider stuurde – vgl. de brieven van 10 oktober en 9 en 10 december 1928 geadresseerd aan Paul Schneider; *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251. Uhse was in die periode wel in journalistiek opzicht actief: hij schreef een aantal artikelen, onder andere in Strassers *Nationalsozialistische Briefe* en in Ernst Niekisch’ *Widerstand*.

⁵⁹⁷ Volgens Dohnke brengt Uhse in het begin van oktober een eerste bezoek aan de stad om te overleggen over het project. Vgl. Dohnke (1991), „Politische Aktion”, p. 290.

⁵⁹⁸ Aldus Kay Dohnke in een gesprek met gb te Itzehoe, 15 juni 2015.

⁵⁹⁹ “Die NS-Propaganda in Schleswig-Holstein erhielt ab dem 1. Januar 1929 noch ein weiteres Instrument, was maßgeblich auf Aktivitäten Paul Schneiders zurückzuführen war. Bereits 1927/28 hatte er sich um die Schaffung einer publizistischen Grundlage für die Agitation bemüht, nämlich eine Partei-eigene Tageszeitung für Schleswig-Holstein”. Kay Dohnke (2009). „Das “Kernland nordischer Rasse” grüßt seinen Führer. Gaugründung, ideologische Positionen, Propagandastrategien: Zur Frühgeschichte und Etablierung der NSDAP in Schleswig-Holstein”. In: *“Siegeszug in der Nordmark”. Schleswig –Holstein und der Nationalsozialismus 1925-1950. Schlaglichter – Studien – Rekonstruktionen*, 2. Auflage 2009. Kiel: Arbeitskreis zur Erforschung des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein e.V. (AKENS) (Hrsg.), p. 21. De nadrukkelijke betrokkenheid van Schneider bij Uhse komt naar Itzehoe blijkt tevens uit de al ter sprake gekomen briefwisselingen tussen beiden, die deels berusten in het *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251, en deels in privébezit zijn van Kay Dohnke, Schneiders kleinzoon. Ingezien door gb, 15 juni 2015.

Het besluit van de leidende echelons van de NSDAP om naast de *Völkische Beobachter* ook in Noord-Duitsland een partijkrant in het leven te roepen was niet van de ene op de andere dag genomen. Het Itzehoeër partijbestuur had, na aanvankelijke electorale successen in de ten noorden van Itzehoe gelegen *Kreise* Ditmarschen en Eiderstedt,⁶⁰⁰ het besluit genomen dat de partij ook in de rest van het nog vrijwel onontgonnen Noord-Duitse gebied moest uitgroeien tot serieuze machtsfactor.⁶⁰¹ Om dat te bereiken was het noodzakelijk dat er veel energie gestoken zou worden in propaganda-activiteiten. Een dagblad, dat moest gaan dienen als platform voor het politieke activisme van de partij en als bindmiddel tussen haar leden en de tot op dat moment min of meer informele partijorganisatie, als een medium dat, volgens de in februari 1925 aangestelde *Gauleiter* Hinrich Lohse (1896-1964),⁶⁰² “... tagtäglich unsere Weltanschauung in das Volk hineintragen” zou,⁶⁰³ moest daarbij een belangrijke rol gaan spelen.

Uhse, die inmiddels door zijn Schriftleiderschap in Ingolstadt enige bekendheid had verworven in nationaal-socialistische kring en die door Gregor Strasser was aanbevolen aan de Itzehoeër partijtop,⁶⁰⁴ leek met zijn journalistieke ervaring van inmiddels een jaar of acht en zijn radicaal-nationalistische achtergrond bij uitnemendheid geschikt om de taak van het opzetten en aansturen van, en het schrijven van artikelen voor een dergelijk dagblad op zich te nemen. In het najaar van 1928 werd hij dan ook formeel aangesteld als Hauptschriftleiter, en

⁶⁰⁰ Rudolf Heberle, die in zijn onderzoek, dat stamt uit 1932 maar dat pas werd uitgegeven in 1963, een relatie probeert te vinden tussen de sociaaleconomische en geografisch-culturele ontwikkeling van de afzonderlijk te benoemen delen van Sleeswijk-Holstein en hun voorliefde voor het nationaal-socialisme, noemt de beide *Kreise* als “ehemalige Hochburgen des Liberalismus”, die zich vrij plotseling profileerden als startregio van het nationaal-socialisme in Sleeswijk-Holstein. Ter illustratie: de percentages verkregen stemmen voor de NSDAP – Heberle splitst ze uit naar de verschillende zich in cultureel (in de zin van aard en wijze van bebouwen van het land) opzicht te onderscheiden regio, *Marsch* en *Geest*, een onderscheid dat hier niet relevant is - liepen bijvoorbeeld voor de Kreis Ditmarschen op van 28% in 1928, naar 67% in 1930, tot maar liefst 90% in 1932. Rudolf Heberle (1963). *Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932*. Bd. 6 in der Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, p. 48; bovendien Tabelle 18, p. 60.

⁶⁰¹ Marcus Oddey (2009). „Tagtäglich unsere Weltanschauung in das Volk hineintragen“, p. 74.

⁶⁰² Lohse bleef de functie houden tot 1945. Vanaf 1941 bekleedde hij daarnaast de functie van *Leiter des Reichskommissariates Ostland*, kantoor houdende te Riga, en deed daar in 1941 de “Vorläufige Richtlinien für die Behandlung der Judenfrage” het licht zien. Hij was daarmee medeverantwoordelijk voor de moord op tienduizenden Joden, waarvoor hij in 1948 werd veroordeeld. In 1951 werd hij echter alweer in vrijheid gesteld. Hij was protégé van NSDAP-ideoloog Alfred Rosenberg. Vgl. Dohnke, „Kernland“, in: *Siegeszug in der Nordmark*, p. 25. Evenzo: Robert Wistrich (1993). *Wer war wer im Dritten Reich*, p. 293.

⁶⁰³ Marcus Oddey (2009). „Tagtäglich“, p. 75.

⁶⁰⁴ Aldus een mededeling van Schneider aan medeoprichter van de *Gau Schleswig-Holstein* Arnold Moll in een brief d.d. 30-9-1928: “... [d]er politische Redakteur (hij bedoelt Uhse, gb), ist uns von Pg. Gregor Strasser empfohlen worden”. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

het eerste nummer van de door hem geleide krant, de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* verscheen op 3 januari 1929.⁶⁰⁵

De opbouw van de NSDAP-partijorganisatie in de regio was toen al enige jaren bezig. Een driemanschap, dat naast de al eerder genoemde Paul Schneider bestond uit de zelfbenoemde partijideoloog Dietrich Klagges (1891-1971)⁶⁰⁶ - waarmee Schneider in 1923 al de völkisch getinte “Arbeitsgemeinschaft für Weltanschauung” in het leven had geroepen⁶⁰⁷ - en Hinrich Lohse,⁶⁰⁸ vormde de organisatorische basis voor de *Gau Schleswig-Holstein* van de NSDAP,⁶⁰⁹ waar vanuit zich in de volgende jaren een netwerk van lokale cellen zou ontwikkelen. De NSDAP-Ortsgruppen die uit die cellen ontstonden – er was vanaf 1925 sprake van een geleidelijke groei in het aantal van die lokaal georganiseerde groepen – vormden vanaf 1928 een landelijk dekkend netwerk.⁶¹⁰

Dankzij de propaganda-activiteiten die vanuit de plaatselijke cellen en later vanuit de Ortsgruppen werden georganiseerd werd de basis gelegd voor een hechte partijorganisatie. Door een loyale en actieve groep leden werden huisbezoeken afgelegd en redevoeringen gehouden, boeren en handwerkslieden ontpopten zich tot talentvolle agitatoren die in zalen en *Kneipen* met redevoeringen en “Sprechabende”⁶¹¹ de door de economische problemen “leichte politische Mobilisierbarkeit”⁶¹² van de bevolking benutten om hen over te halen zich bij de partij aan te sluiten. In een aantal gevallen geschiedde dat, om de afstand tussen sprekers en doelgroep te verkleinen en daarop zo vertrouwd als mogelijk over te komen, in het *Plattdeutsch*.⁶¹³ Die activiteiten leidden tot een geleidelijke ledenaanwas, die zich aanvankelijk beperkte tot enkele honderden nieuwe leden per jaar, tot zich vanaf 1928 een sterkere groei begon af te tekenen.⁶¹⁴

⁶⁰⁵ Het proces van oprichting van de krant laat zich reconstrueren aan de hand van de zich in het Itzehoeër Stadtarchiv bevindende correspondentie tussen Uhse en Schneider. Vgl. ook Dohnke (2009), „Kernland“, in: *Siegeszug in der Nordmark*, p. 9ff.

⁶⁰⁶ Vgl. de karakterisering van de door Klagges aan zichzelf toegedichte rol in: Dohnke (2009), Kernland, p. 12.

⁶⁰⁷ Ute Engel-Baseler (1991). Itzehoe zur Zeit der Weimarer Republik, p. 283.

⁶⁰⁸ Hinrich Lohse werd later, naast *Gauleiter*, Oberpräsident van Sleeswijk-Holstein, een functie die hij tot de capitulatie van 1945 formeel bekleedde. Vgl. o.a. Dohnke (2009), Kernland, p. 25.

⁶⁰⁹ Engel-Baseler (1991), p. 283.

⁶¹⁰ Voor een overzicht van het ontstaan en de groei van het aantal *Ortsgruppen* vgl. de tabellen in Dohnke (2009), Kernland, p. 23 - 24.

⁶¹¹ Dohnke citeert een NSDAP-functionaris, Beek, die zijn propagandistische werkzaamheden toelicht: “Im Laufe des Winters habe ich die sogenannten Abendvisiten[,] [...] Zusammenkünfte von befreundeten Familien in den beiden Dörfern [...] dazu benutzt, um bei jeder sich bietenden Gelegenheit für den Nationalsozialismus zu werben“. Dohnke (2009), Kernland, p. 17.

⁶¹² Dixit Kay Dohnke. Dohnke (2009), „Kernland“, p. 18.

⁶¹³ Heberle stelt dat het *Plattdeutsch* nog steeds als omgangstaal op het platteland gold: “Kenntnis des plattdeutschen ist unerlässlich, will man das Vertrauen der Landleute gewinnen, und von ihnen als einer, der zu ihnen gehört, angesehen werden“. Heberle (1963). Landbevölkerung und Nationalsozialismus, p. 17.

⁶¹⁴ Heberle (1963), p. 48ff.

In het najaar van 1928 bovendien – en dat gaf de initiatieven van de plaatselijke partijgrootheden extra momentum – verordonneerde Reichspropagandaleiter Heinrich Himmler, die de stagnatie in de groei van het ledental als gevolg van de relatieve politieke rust en economische welvaart die na 1925 was ontstaan met enige zorg beschouwde, dat propagandistische activiteiten in het gehele Reich versterkt moesten worden door het organiseren van regionaal op te zetten “Versammlungswellen”. Die ‘propagandagolven’ van telkens zeventig tot honderd bijeenkomsten per gebied in een periode van een week tot tien dagen zouden, zo voorspelde Adolf Hitler, “die Bevölkerung einer Provinz gleichmäßig auf uns aufmerksam” moeten maken.⁶¹⁵

Het vrijwel samenvallen van de regionale en de nationale, op een snelle en het hele Reich dekkende verspreiding van het NSDAP-gedachtegoed gerichte propaganda leidde tot een aanzienlijke ledenaanwas, en markeerde het beginpunt van het consolidatieproces van de partij in Sleeswijk-Holstein, een proces dat zou leiden tot een sterke electorale groei van de partij in korte tijd, van 4% bij de Reichtagswahlen in 1928 tot 27% in 1930,⁶¹⁶ uiteindelijk culminerend in een absolute meerderheid in het landsparlement van Sleeswijk-Holstein van 51,0%⁶¹⁷ na de verkiezingen in juli 1932.⁶¹⁸ Hoewel het electorale succes van de partij *reichsweit* eveneens groot was, was de groei in Sleeswijk-Holstein ruimschoots bovengemiddeld, met een resultaat dat bijna 14% boven de nationale score lag.⁶¹⁹

Hoewel het de NSDAP in de Gau Sleeswijk-Holstein kort voor Uhse's komst dus al redelijk voor de wind ging leken er nog ruimschoots kansen voor expansie te liggen. De Reichstagsverkiezingen van mei 1928 lieten voor de partij weliswaar een groei te zien van 2,7 naar 4% van de stemmen,⁶²⁰ maar die groei was zoals gezegd vooral terug te voeren op slechts een beperkt aantal gebieden in het noordwesten, met name in de Kreise Ditmarschen en Eiders-

⁶¹⁵ Dohnke (2009), Kernland, p. 21; cit. Tyrell, Albrecht (1991). *Führer befehl... Selbstzeugnisse aus der Kampfzeit der NSDAP*. Bayreuth: Bindlach.

⁶¹⁶ De sterke groei van de NSDAP die hier wordt geschetst is zoals bekend niet alleen terug te voeren op een effectieve werking van het propaganda-apparaat; de invloed van de beurskrach op Wall Street vanaf 24 oktober 1929, en de daaropvolgende economische crisis, die in Sleeswijk-Holstein, waaraan de relatieve economische welvaart van de Stresemannjaren vrijwel ongemerkt voorbij was gegaan, hard aankwam, heeft ook een belangrijke rol gespeeld in de groei van de partij. Zie ook de volgende noot. Zie in dit verband o.a. Hans-Ulrich Wehler (2003). *Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*. Bd. 4 in der Reihe „Deutsche Gesellschaftsgeschichte“. München: Beck, p. 709f; Werner Plumpe (2010). *Wirtschaftskrisen. Geschichte und Gegenwart*, Beck, München, p. 86f.

⁶¹⁷ Frank Omland (2009). *Gegen das System!*, in: *Siegeszug in der Nordmark*, p. 29f.; *Ibid*, *Tabelle 2*, p. 32. Omland heeft het in dit verband over de vermeende “Mustergau” Schleswig-Holstein. Zie p. 34.

⁶¹⁸ Die score is des te meer opmerkelijk daar Sleeswijk-Holstein nog in 1918 het toneel van de eerste tekenen van de socialistische revolutie geweest was, met het kiezen van de eerste soldatenraden, eerst in Kiel op 4 november en enkele dagen later in Neumünster, Flensburg en Lübeck. Vgl. In dat verband Stoltenberg (1962), p. 24ff.

⁶¹⁹ Omland (2009). *Gegen das System!*, p. 29f.; *Ibid*, *Tabelle 2*, p. 32.

⁶²⁰ Aldus de gegevens beschikbaar volgens de site www.wahlen-in-deutschland.de/wrtwschlehol.htm, stand 25-10-2019.

tedt,⁶²¹ waar, als gevolg van een omvangrijke propaganda-activiteiten in die regio, winstpercentages van tien procent en hoger werden gehaald.⁶²²

In de rest van Sleeswijk-Holstein bleven de resultaten daarop ver achter: het tegenvallende electorale succes bleek deels te wijten aan de opkomst van de Landvolkbewegung, die in dezelfde electorale vijver als de NSDAP viste,⁶²³ en die vanaf begin 1928 zeer drukbezochte protestbijeenkomsten begon te organiseren en daarmee veel aandacht van de reguliere politieke partijen wegtrok. Dat fenomeen maakte duidelijk dat, wilde de NSDAP in de toekomst in de regio mee gaan tellen, er met veel energie gewerkt moest worden aan het verspreiden van het nationaal-socialistische gedachtegoed onder de – vooral agrarische – bevolking.⁶²⁴

Uhse's komst naar Itzehoe in het najaar van 1928 en zijn propagandistische activiteit als hoofdredacteur van de krant vielen dus niet slechts samen, maar waren onderdeel van een ontwikkeling van een door de NSDAP geïnitieerde strategie, die al enkele jaren eerder was ingezet, en die op beperkte schaal al tot goede resultaten had geleid.⁶²⁵ Van hem werd dan ook verwacht dat hij met behulp van de krant, die als belangrijk instrument in de nationaal-socialistische wervingsstrategie, als “... Mischung aus nationalsozialistischem Agitationsblatt, integrativem Mitgliedsorgan und herkömmlicher Heimatszeitung ...”,⁶²⁶ het standpunt van de partij met betrekking tot een aantal actuele, vooral regionale kwesties op een voor de potentiële kiezers in Sleeswijk-Holstein zo aantrekkelijk mogelijke wijze presenteerde, om zo de ledenaanwas van de partij een extra impuls te geven.⁶²⁷

⁶²¹ Vgl. Omland (2009), p. 40f., evenals Karte 3, p. 41 en Tabelle 3, p. 43. Tevens Heberle (1963), p. 48, en ibid. Tabelle 18, p. 60.

⁶²² Omland (2009), p. 29-30. Tevens p. 40f.

⁶²³ Zo bedienden de NSDAP en de Landvolkbewegung zich van dezelfde argumenten en *deutschvölkische* terminologie. Vgl. Engel-Baseler, (1991), Weimarer Republik, in: *Itzehoe* p. 280f. Ook Stoltenberg roert de ideologische overeenkomsten aan: Stoltenberg (1962), p. 132ff. Tevens Heberle (1963), p. 158ff., die van ideologisch “engster Verwandschaft” tussen Landvolkbewegung en NSDAP spreekt. In NSDAP-kringen werd dat overigens niet als zodanig erkend: “Der Nationalsozialismus lehnt die Landvolkbewegung ab. Er verbietet seinen Mitgliedern die Mitgliedschaft, Zugehörigkeit und Mitarbeit in der Landvolkbewegung als einer politisch unklaren Klassenbewegung”. B.U., “Die Sondertagungen”, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 183, 6-8-1929, p. 2.

⁶²⁴ Stoltenberg wijst op het feit dat de NSDAP vooral terreinwinst boekte door in te spelen op de al bestaande ressentimenten onder de bevolking: “Programmatisch hatte die NSDAP im wesentlichen das Vokabular der Deutschvölkischen und verwandter Gruppen übernommen. Ihre eigene Note gewann sie durch die besondere Fähigkeit zur demagogischen Vereinfachung und Zuspitzung, die Verbindung von pointierter Schärfe der Anklagen mit weitgreifenden, vagen aber verheißungsvollen Versprechungen und das geschickte Lavieren zwischen „legalem“ auftreten und brutaler Rücksichtslosigkeit”. Stoltenberg (1962), p. 144.

⁶²⁵ Vgl. Engel-Baseler (1991), p. 285.

⁶²⁶ Ibid; cit. R. Rietzler (1982). *Kampf um die Nordmark*, p. 432.

⁶²⁷ Dohnke heeft verschillende aspecten van Uhse's propagandistische activiteiten beschreven in: Kay Dohnke (1991). “Propagandistische Aktion”, p. 289ff.

Een van de kwesties die in de periode van Uhse's komst naar Itzehoe dagelijks voor nieuws zorgden en die niet alleen landelijk, maar ook op Reichs- en zelfs op internationaal niveau veel reuring veroorzaakte was een golf van door de Landvolkbewegung geïnitieerde protestmanifestaties en bomaanslagen, waar hij middenin terecht kwam. Zijn betrokkenheid daarbij zou het verdere verloop van zijn carrière, zelfs zijn leven, beslissend bepalen.

b. Het Landvolk als kristallisatiepunt van antirepublikeinse sentimenten in Sleeswijk-Holstein. De groei van de NSDAP

Ten tijde van Uhse's komst naar de streek was er in politiek opzicht dus het nodige gaande in Sleeswijk-Holstein, waarbij vooral de activiteiten van de Landvolkbewegung de krantenkoppen regelmatig beheersten. De oorzaak van die roerselen had een geschiedenis die terugging tot het einde van de oorlog,⁶²⁸ en was voor een belangrijk deel te wijten aan de geringe aandacht van de landelijke overheid voor de noden waarmee de agrarische sector zich geconfronteerd zag.⁶²⁹ Het Landvolk⁶³⁰ voelde zich door dat gebrek aan begrip en aandacht aan haar lot overgelaten, zelfs tegengewerkt door de *Staatsverwaltung*.⁶³¹

Dat Sleeswijk-Holstein er in economisch opzicht belabberd voorstond was trouwens niet alleen het gevolg van het uitblijven van een effectief overheidsbeleid. Een samenloop van factoren was debet aan de vrij uitzichtloze situatie waarin de streek verzeild was geraakt. Ernst von Salomon, de broer van Uhse's collega Bruno von Salomon - met ingang van 1 maart

⁶²⁸ Alexander Otto-Morris (2009). "Only united can we escape certain ruin." 1: Rural Protest at the Close of the Weimar Republic. In: *Rural History* 2009 20, 2, pp. 187 – 208. Cambridge UK: Cambridge University Press, p. 188. Otto-Morris positioneert het begin van de roerselen in 1927: "The origins of the [...] wave of rural unrest are clear. The agricultural sector plunged into crisis by the end of 1927 when high levels of debt and high rates of interest combined with declining profitability ...". In de voor u liggende beschrijving van de gebeurtenissen wordt uitgegaan van een politiek-bestuurlijk- en niet van een sociaal-politiek probleem; daarom worden ze in een bredere context geplaatst, en wordt uitgegaan van een eerder begin van de onlustgevoelens, een geleidelijker ontwikkeling ervan, en dus niet zozeer van een 'plunging'.

⁶²⁹ Stoltenberg spreekt in dit verband van "das fehlende Vermögen zur politischen und gesellschaftlichen Integration". Stoltenberg (1962), p. 5.

⁶³⁰ De term Landvolk heeft volgens Rudolf Heberle niet slechts betrekking op de agrarische bevolking: "Unter dem allgemeinen Namen „Landvolk“ verstehen wir die Gesamtheit der auf dem flachen Lande lebenden Bevölkerung **einschließlich der Kleinstadtbevölkerung** (nadruk gb), die ja zum großen Teil vom Lande stammt, von der Landbevölkerung ökonomisch abhängig ist und mit ihr in engem geistig-seelischen Verkehr steht." Heberle (1963), p. 13. In Sleeswijk-Holstein, zo stelt Heberle dus, is sprake van een sterke samenhang onder grote delen van de bevolking, en deelname aan de Landvolkbewegung is niet uitsluitend voorbehouden aan individuen die in de agrarische sector werkzaam zijn (of hun familieleden). Dat maakte die beweging tot een politieke factor van enig belang in de regio.

⁶³¹ Heberle (1963), p. 156 - 157; nieuw aan de beweging – en daaraan ontleende zij haar aantrekkingskracht – was "... die radikale Ablehnung aller parlamentarisch-politischen Mittel". Ze droeg eraan bij "im Bauerntum zu bestärken, daß das gegenwärtige Regime der Feind der Landwirtschaft sei, daß der Bauer vom parlamentarisch-demokratischen Staat keinen Schutz erwarten könne, sondern vielmehr sich gegen den Staat schützen müsse". Heberle haalt in dit laatste citaat een artikel van Hinrich Lohse aan in de *Schleswig-Holsteinischer Bauernbund*, Jg. 1929 Nr. 5, 27-4-1929.

1929 hoofdredacteur van de protestkrant *Das Landvolk*,⁶³² de krant die zich op die groep richtte - beschrijft de gevolgen van die opeenhoping van ellende in zijn in 1961 verschenen "Der Fragebogen":

[Die] Provinz Schleswig-Holstein [war] eine (...) der schönsten und reichsten Provinzen des Reiches, ein (...) landwirtschaftliche[s] Überschußgebiet (...), mit den fetten Weiden der Marsch (und einem Überschuß an Futtermittelmangel), mit den sanften Hügelrücken (und einem Überschuß an Sand, Heide und Moor) und mit den großen Gütern der Ostküste (und einem Überschuß an Schulden). Und gerade da fing es doch zu kriseln an! Es gärte unter den Bauern der schleswig-holsteinischen Westküste, gerade da, wo die reichsten Bauern saßen, die Gräser und die Viehzüchter. Aber es ist immer der Reichtum, der das erste Zittern der Krise zu fühlen bekommt, die Armut muß dann ihre volle Wucht ertragen. (...) [Es] entsprang Unruhe, aus der Unruhe Protest, aus dem Protest Widerstand und aus dem Widerstand endlich ein Ding, welches sich „Landvolkbewegung“ nannte, [das] viel Staub aufwirbelte, Aktenstaub, Perückenstaub und Explosionsstaub endlich.⁶³³

De tegenslagen die de boerenstand in Duitsland – en in Sleeswijk-Holstein in het bijzonder – te verwerken hadden gehad moeten niet onderschat worden. Ze zouden elk voor zich al een bedreiging gevormd hebben voor het voortbestaan van welke zakelijke onderneming dan ook, en het feit dat de boeren met een culminatie ervan te maken kregen leidde in veel gevallen tot het einde van hun bedrijf.⁶³⁴ De globalisering van de markten (en de daarmee samenhangende toename van concurrentie en prijsdalingen van hun producten), de hoge rentes en stijgende belastingen zetten de rendementen van hun bedrijven onder ernstige druk.

De Reichsregering in Berlijn had echter andere zaken aan haar hoofd. Die zag zich geconfronteerd met de noodzaak de oorlogsschulden af te betalen en beschouwde de ondersteuning van de boeren niet als prioriteit. Ze hield ook, ondanks het verzoek van de boerenbeweging om verlaging ervan, de belastingdruk op peil; er ontstond daardoor een "tiefe Entfremdung zwischen großen Teilen des Bauerntums und der Staatsverwaltung".⁶³⁵ Dat gebrek aan inlevingsvermogen – in dit geval met de zorgen bij het Landvolk, maar ze wist in korte tijd veel

⁶³² *Das Landvolk* werd kort na de start van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* opgericht als weekblad, op 11 januari 1929; al spoedig werd het een dagelijks verschijnende krant. Vanaf 1 maart 1929 werd Bruno von Salomon als Chefredakteur aangesteld. De krant volgde "einen von glühendem Haß gegen die westliche bürgerliche-liberale Staats- und Gesellschaftsordnung bestimmten aggressiven Kurs". Vgl. Stoltenberg, p. 132.

⁶³³ Ernst von Salomon (1993). *Der Fragebogen*, Hamburg: rororo (1. Auflage im Rohwolt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 1961), p. 36.

⁶³⁴ Heberle wijst er op dat het niet alleen de boeren betrof: "Für die politische Auswirkung war es wichtig, daß nicht nur Bauern und Banken, sondern in großem Umfang Händler und Handwerker in Mitleidenschaft gezogen wurden. Das zeigt sich u.a. in der Beteiligung kleinstädtischer Mittelständler an jener Schuldnerbewegungen der Jahre 1928/29". Vgl. Heberle (1963), p. 123f.

⁶³⁵ Stoltenberg, p. 131. Ook: Heberle, p. 124 - 126.

meer bevolkingsgroepen van zich te vervreemden - heeft uiteindelijk geleid tot de ondergang van de democratische rechtsstaat en het succes van antidemocratische protestbewegingen als de NSDAP.⁶³⁶ Kurt Tucholsky, republikein in hart en nieren, en desondanks een van de scherpste critici van de Republiek, verwoordt de vervreemding tussen stad en land als volgt:

Hier, in diesen kleinen Städten, ist der demokratische, der republikanische Gedanke niemals eingezogen. Man hat – großer Sieg! – auf manchen Regierungsgebäuden Schwarz-Rot-Gold geflaggt; die Denkungsart der breiten Masse hat die Republik nie erfaßt. Nicht nur, weil sie maßlos ungeschickt, ewig zögernd und energielos zu Werke gegangen ist; nicht nur, weil sie 1918 und nach dem Kapp-Putsch, nach den feigen Mordtaten gegen Erzberger und Rathenau alles, aber auch alles versäumt hat – nein, weil der wirkliche Gehalt dieses Volkes, seine anonyme Energie, seine Liebe und sein Herz nicht auf solcher Seite sein können. Die Sozialdemokratie ist geistig nie auf ihre Aufgabe vorbereitet gewesen; diese hochmütigen Marxisten-Spießer hatten es alles schriftlich, ihre Theorien hatten sich selbständig gemacht, und in der Praxis war es gar nichts. Das Volk versteht das meiste falsch; aber es fühlt das meiste richtig. Daß nun dieses richtige Grundgefühl heute von den Schreihälsen der Nazis mißbraucht wird, ist eine andre Sache.⁶³⁷

Het bovenstaande in aanmerking genomen zijn de ontwikkelingen in Sleeswijk-Holstein emblematisch gebleken voor hetgeen Duitsland in de jaren voor 1933 overkwam: nergens zijn de protesten zo fel geweest en is het onvermogen van de autoriteiten om ermee tot een werkbare status quo te komen nergens zo nadrukkelijk aan het daglicht getreden als in de “Nordmark”.⁶³⁸ Als belangrijke contra-indicatie voor het gevoerde beleid moge ook beschouwd worden dat het falen van de overheid de nationaal-socialisten bovendien – de spectaculaire groei van de partij getuigt daarvan - nergens zo in de kaart gespeeld heeft als juist in Sleeswijk-Holstein.

De Landvolkbeweging in het westen van Sleeswijk-Holstein was een kapitaalkrachtige, autonome groep, – Uhse beschrijft hun materiële rijkdom in *Söldner und Soldat* -⁶³⁹ die beschikte over een hecht en op tradities gefundeerd onderling netwerk, en over boerderijen die soms al eeuwenlang eigendom van dezelfde familie waren.

⁶³⁶ Die beweging laat zich duidelijk afleiden uit het stemgedrag; er is sprake van een duidelijke neergang bij de democratische partijen, een lichte groei bij de KPD, en een spectaculaire groei (waarbij te denken is aan een groei van een factor 10, zo'n 1000% in acht jaar) van de NSDAP. Vgl. Heberle, Tabelle 32, p. 97.

⁶³⁷ Tucholsky, Kurt (1975). Bauern, Bonzen und Bomben. In: *Kurt Tucholsky. Gesammelte Werke*, Bd.9, 1931. Hrsg. Mary Gerold-Tucholsky u. Fritz J. Raddatz. Reinbek bei Hamburg: rororo, p. 172.

⁶³⁸ Met de *Nordmark* wordt – in Naziterminologie – Sleeswijk-Holstein bedoeld.

⁶³⁹ *Söldner und Soldat*, p. 164ff.

De problemen waarmee ze zich geconfronteerd zagen, en die aanvankelijk economisch van aard waren, kregen door het gebrek aan aandacht van de kant van de diverse overheden langzaam maar zeker een sociaal-politieke lading, die door die autoriteiten – die op het verkeerde been werden gezet door het feit dat de bron van de protesten een ongebruikelijke was, want niet uit de bestaande politieke partijen afkomstig – niet gezien of erkend werd. De protesten van de boeren, die vanaf 1928 gemobiliseerd werden door en onder aanvoering stonden van Wilhelm Hamkens (1896-1955) en *Gutbesitzer* Claus Heim (1884-1968),⁶⁴⁰ waren aanvankelijk alleen maar gericht op het herstel van de rentabiliteit van hun bedrijven.

Het wapen waarvan de beweging zich aanvankelijk bediende was, naast het houden van protestdemonstraties, dat van “passiver Widerstand”. Dat bleek een gezien hun economische macht in de regio uiterst werkzaam middel tegen de uitvoering van overheidsmaatregelen als inbeslagnames, maar het werd net zo goed aangewend om loyaliteit af te dwingen middels een volkomen economische en sociale isolatie van een individu, een groep of een hele stad. Wie de lijn overschreed was verloren: een boer die tot onderwerp van boycot geworden was raakte in een volkomen isolement. Hij kon geen boodschappen meer doen in de regio, zijn oogst niet meer verkopen, was niet meer welkom in de *Wirtshäuser*, zijn post werd niet meer bezorgd en zijn personeel liep weg: hij werd totaal genegeerd. Dat was voor de meeste betrokkenen een reden mee te blijven doen met de grote beweging.⁶⁴¹ Die dreiging van een totale isolatie maakte dat de solidariteit onder de deelnemers groot was:

Wo ein Stück Land versteigert wird, wagt kein Bauer zu kaufen, da er der Ächtung verfallen würde. Wo ein gepfändetes Stück Vieh zum Kauf angeboten wird, wagt kein Viehhändler zuzugreifen, denn kein Bauer würde mehr mit ihm Handel treiben.⁶⁴²

Bekend is in dit verband de boycot van het ten oosten van Itzehoe gelegen Neumünster, waar de politie op 1 augustus 1929 een vreedzame protestmars van de beweging uiteengeslagen had, waarbij een aantal boeren door dat politieingrijpen - soms zware - verwondingen opliep en waar bovendien de zwarte, aan een zeis bevestigde Landvolkvlag in beslag was

⁶⁴⁰ Claus Heim was afkomstig uit een Ditmarscher boerengeslacht, groot en zelfverzekerd. Hij was in 1909 als twintiger naar Paraguay vertrokken waar hij een grote ranch bezat. Teruggekeerd in Duitsland diende hij gedurende de oorlog als officier. Zijn politisering vond vanaf 1927 plaats toen hij een deel van zijn bezit moest afstoten om een schuld te kunnen betalen. Hij was een van de initiatiefnemers van de grote boerenprotestdemonstraties die begin 1928 in heel Sleeswijk-Holstein plaatsvonden. Vgl. in dit verband “Landvolkbewegung. Der Väter Kampfnatur.” In: *Der Spiegel* Nr. 33, 1963, p. 36.

⁶⁴¹ Illustratief is in dit verband het relaas in *Bauern, Bonzen und Bomben* over boer Bartels uit Poseritz en de klok die hij aanschafte in het geboycotte Altholm (= Neumünster). Hij komt dankzij de aanschaf van het uurwerk bij een voor de boeren onwelgevallige klokkenmaker in een volkomen isolement terecht. Hij wordt weer opgenomen in de gemeenschap nadat hij de klok publiekelijk verbrand heeft en duizend Mark heeft betaald. “Nicht weit genug kann bekannt werden, wie einem geschieht, wer mit Altholm paktiert”. Hans Fallada (2009), *Bauer, Bonzen und Bomben*, p. 297 - 300.

⁶⁴² Mohler (1989), p. 162.

genomen. De stad werd volledig geïsoleerd, en al spoedig volgden de eerste faillissementen: “... nach einem Jahr ist die Stadt weich”.⁶⁴³ Het stadsbestuur besloot begin juni 1930 dan ook de Landvolkvlag tijdens een feestelijke bijeenkomst terug te geven,

...[d]och der zuständige Regierungspräsident verbietet diese Kundgebung. Da geht der unterirdische Krieg weiter, und dessen Folgen sinds so, daß am 7. November kein Regierungspräsident mehr die Fahnenübergabe zu verbieten wagt.⁶⁴⁴

Begin 1928 begon het boerenprotest aan momentum te winnen met een reeks protestdemonstraties in heel Sleeswijk-Holstein, met in totaal ruim 200.000 deelnemers.⁶⁴⁵ Die reeks van *Kundgebungen* markeerde niet alleen het begin van het boerenprotest, maar vormde tevens de opmaat voor de onregelmatigheden waarvan Uhse vanaf eind 1928 getuige zou zijn.

Een *Steuerboykott* waartoe Claus Heim de boeren had opgeroepen⁶⁴⁶ leidde namelijk tot een toename van door de overheid geïnitieerde inbeslagnames en openbare verkopen van vee, van oogsten tot zelfs complete bedrijven aan toe.⁶⁴⁷ Over het algemeen wordt een door Hans Fallada in 1931 in zijn *Bauern, Bonzen und Bomben* beschreven gebeurtenis, het *Ochsenfeuer von Beidenfleth* op 19 november 1928, waar een tweetal ambtenaren een aantal runderen van een belastingweigeraar in beslag wilden nemen, als beginmoment van het militante, het gewelddadige boerenprotest beschouwd.⁶⁴⁸

⁶⁴³ Ibid.

⁶⁴⁴ Ibid., p. 163.

⁶⁴⁵ Dat de verschillende groeperingen zich vanaf dat moment zich als blok wilden presenteren moge blijken uit de eisen die bij deze demonstraties werden gepresenteerd: “... Sie bezogen sich auf die Handels-, Kredit- und Steuerpolitik und gipfelten in der Mahnung an die politischen Parteien für eine angemessene Vertretung der Landwirtschaft auf ihren Listen Sorge zu tragen, sowie in der Aufforderung an die drei Interessenverbände durch sofortigen Zusammenschluß zu einem “Landvolkbund Schleswig-Holstein” den “Machtfaktor zu bilden der in unsere Heimatprovinz Wandel der Notlage schaffen kann und an dem man nicht vorübergehen [...] kann”. Heberle, p. 154. Ook: Schüddekopf (1960), p. 307.

⁶⁴⁶ Men raadplege in dit verband „Ab heute zahle ich keine Steuern mehr“, Steuerstreik, Stadtboykott und Bomben – die schleswig-holsteinische Landvolkbewegung 1928 – 1930“. Zie www.agethorst.de, stand 26-10-2019.

⁶⁴⁷ Om aan te geven dat de overheid niet volledig doof was voor de problemen waarmee de boeren zich geconfronteerd hadden gezien: Heims protest had betrekking op het feit dat een eerder door de overheid afgekondigde ‘tax holiday’ die tot het einde van de oogsttijd zou duren beëindigd werd. “Bis Herbst 1928 hatte ein Steueraufschub für relative Ruhe auf dem Lande gesorgt”. Otto-Morris, p. 57. Zodra die beëindigd werd laaiden de protesten weer op, en ontstonden de eerste conflicten: “Verweigerung der Steuerzahlung “aus der Substanz”, Verhinderung von Zwangsversteigerungen und von Pfändungen landwirtschaftlichen Inventars, Boykott aller Berufsgenossen die sich unsolidarisch verhielten, Verweigerung der Zusammenarbeit mit dem „Verwaltungsapparat“”. Heberle (1963), p. 157.

⁶⁴⁸ Ook wel de geschiedenis ingegaan als de bijna legendarische *Beidenflether Ochsenpfändung*; de gebeurtenis markeert ook het begin van Fallada’s *Bauern, Bonzen und Bomben* (1931).

Een week na de gebeurtenissen in Beidenfleth trad de Landvolkbewegung voor het eerst formeel in de openbaarheid met de organisatie van een grote protestbijeenkomst in Itzehoe, op 26 november 1928, juist in de tijd waarin Uhse zijn verhuizing en de oprichting van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* voorbereidde.⁶⁴⁹ Hij voerde oriënterende gesprekken, onder andere rond de financiering van de krant, in oktober 1928,⁶⁵⁰ en vestigde zich op 15 december als bewoner in de stad.⁶⁵¹ Hij werd zo – opnieuw – getuige van een memorabele episode in de Duitse geschiedenis: hij was in persoon aanwezig bij het ontstaan van een bijzondere boerenprotestbeweging, van een “... einzigartige Erscheinung ländlichen Protests”.⁶⁵² Voor hem was, zo bleek al spoedig, als journalist en als agitator een rol weggelegd in het voor de nationaal-socialisten te gelde maken van die onlustgevoelens. Op 3 januari 1929 kwam het eerste nummer van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* onder zijn hoofdredacteurschap uit.

c. Uhse's komst naar Itzehoe: spin in het web van nationaal-socialistische propaganda in Sleeswijk-Holstein

Zoals we hebben gezien viel Uhse's komst naar Itzehoe in december 1928 dus niet slechts samen, maar was zelfs onderdeel van het propagandaoffensief dat enkele jaren eerder door de partijleiding van de NSDAP in München was ingezet, en dat op beperkte schaal al tot goede resultaten had geleid.⁶⁵³

Zijn taak als Hauptschriftleiter was dat hij met zijn krant, die als belangrijk onderdeel van de nationaal-socialistische wervingsstrategie, een “Mischung aus nationalsozialistischem Agitationsblatt, integrativem Mitgliedersorgan und herkömmlicher Heimatszeitung”,⁶⁵⁴ het standpunt van de partij met betrekking tot actuele, met – in tegenstelling tot de Münchener *Völkische Beobachter* – enige aandacht voor regionale kwesties op een voor de potentiële kiezers in Sleeswijk-Holstein zo aantrekkelijk en duidelijk mogelijke wijze moest presenteren.

⁶⁴⁹ Mohler (1989), p. 162.

⁶⁵⁰ Vgl. een brief van Uhse aan (Pg., Parteigenosse) Paul Schneider, 10-10-1928. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

⁶⁵¹ Hij arriveerde op 15 december 1928 in Itzehoe. Zie de brief van Paul Schneider aan Uhse, 9-12-1928; hij verblijft, aldus Dohnke (1991) (p. 290), enige tijd bij Paul Schneider; volgens zijn *Meldekarte* heeft hij al snel zelfstandige woonruimte; op 9-1-1929 wordt hij ingeschreven op het adres Lessingstraße 8. Beide documenten: *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

⁶⁵² Otto-Morris (2009), „Bauer, wahre dein Recht!“, In: Arbeitskreis zur Erforschung des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein e.V. (AKENS) (Hrsg.). *“Siegeszug in der Nordmark”. Schleswig –Holstein und der Nationalsozialismus 1925-1950. Schlaglichter – Studien – Rekonstruktionen*. In der Reihe ‘Informationen zur Schleswig-Holsteinischen Zeitgeschichte’ (ISHZ), Heft 50, 2. Auflage 2009. Kiel: AKENS, p. 55.

⁶⁵³ Vgl. Engel-Baseler (1991), p. 285.

⁶⁵⁴ Ibid; cit. R. Rietzler (1982). *Kampf um die Nordmark*, p. 432.

Daarbij was, naast de verspreiding van het nationaal-socialistische gedachtegoed, het binden van bestaande en het werven van nieuwe leden belangrijk.⁶⁵⁵

Dat impliciete doel leidde tot een berichtgeving die de dogma's van de nationaal-socialistische geloofsbelijdenis – die komen bij bespreking van zijn bijdragen aan de krant ter sprake – zo ondubbelzinnig mogelijk moest uitdragen. Naast een regelmatig gebruikt, nauw verholten antisemitisme leidde dat tot artikelen die, ter verduidelijking van de leerpunten van de NS-ideologie, de veelvuldige herhaling daarvan gebruikten om ze te laten indalen in de hoofden van de potentiële *afficionados*.⁶⁵⁶ Ze werden ook tegenover elementen – al dan niet reële – van andere geloofsrichtingen geplaatst, zij het van verwante zoals die van Landvolkbeweging, DNVP of – iets verder weg – het Italiaanse fascisme,⁶⁵⁷ zij het van oppositionele, zoals het marxisme, of het geïnstitutionaliseerde boegbeeld daarvan dat het veronderstelde onhaalbare van de ideologie het beste zou demonstreren, de Sovjet-Unie. Dat geschiedde de ene keer in een louter agitatorische, andere keren in een meer serieuze of pseudowetenschappelijke toonzetting. Het republikeinse – en *verjudete* – overheidsbeleid, en daarmee haar representanten, werd veelvuldig bekritiseerd en geridiculiseerd.

Naast zijn werkzaamheden als Hauptschriftleiter vervulde Uhse nog een aantal taken, die het lidmaatschap van de partij en zijn rol als notabele daarbinnen – hij maakt daarvan in *Söldner und Soldat* hier en daar gewag – van hem vereisten. Zo hield hij, als (voor de Gau Sleeswijk-Holstein) “sprachgewandter Intellektueller”,⁶⁵⁸ veelvuldig toespraken tijdens de *Sprechende* die door de regionale leiding van de NSDAP werden georganiseerd, optredens, die we in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* regelmatig aankondigd en besproken zien

⁶⁵⁵ Dat de krant belangrijk was als aanvulling op andere wervingsactiviteiten illustreert Heinrich Fetkötters met het artikel “Was bedeutet die Presse”, overgenomen uit de door het Kampfverlag uitgegeven blad *Der nationale Sozialist für Norddeutschland*: “Ich bin weiß Gott der Letzte, der die Durchschlagskraft des gesprochenen Wortes in Zweifel setzt. Aber so wenig einer allein gegen ein Fuder Mist anstinken kann, so wenig vermag eine einzelne Versammlung – und mag der Redner noch so gut sein – das tägliche Trommelfeuer der gegnerischen oder scheinheilig-„neutralen“ Presse unwirksam zu machen. Da hilft nur Gegengift. Und das sind unsere Zeitungen”. *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 43, 21-2-1929.

⁶⁵⁶ Een goed voorbeeld van de wijze waarop Uhse de corrigerende maatregelen van de republikeinse overheid koppelde aan de ‘grote’ leerpunten van de NSDAP schetst hij in een artikel dat het verband duidelijk maakt tussen de door haar geëffectueerde “Steuerpolitik” enerzijds, en het (Joodse) Finanzkapital anderzijds: “Wir erleben jeden Tag neue Pfändungen und neue Versteigerungen, und es ist kein Wunder, daß die Bevölkerung auf diese Weise zur Verzweiflung getrieben wird. Der Angriff des Finanzkapitals gegen den immobilien Besitz wird mit der Bezeichnung der Steuerpolitik verschleiert. Wenn man diesen Zusammenhang kennt, begreift man daß das Steuerwesen als solches ja garkein selbständiges System ist, sondern nur einer der vielen Fangarmen die das internationale Kapital um Deutschland geschlungen hat, um es auszupressen”. B.U., ‘Tributersparnisse’, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 121, 25-5-1929.

⁶⁵⁷ Vgl. ook wat Uhse daarover schrijft in „Faschismus oder Nationalsozialismus“, in: *Nationalsozialistische Briefe*, Jg. 5 (1929-1930), p. 296f. Hij beschouwt het een voorfase van het nationaal-socialisme, dat in sociaal-politieke opzicht veel verder ontwikkeld is: “der Faschismus ist ein Vorläufer der nationalrevolutionären Bewegung. Der Nationalsozialismus wird ihren Höhepunkt bedeuten”.

⁶⁵⁸ Dohnke (1991), *Propagandistische Aktion*, p. 295.

worden.⁶⁵⁹ Op die activiteiten buiten de redactie van de krant wordt in een later stadium nog teruggekomen.

Laten we, omdat we vooral geïnteresseerd zijn in de wijze waarop Uhse met de Landvolkbewegung in aanraking is gekomen – hij voert dat tenslotte aan als reden voor zijn overstap naar de KPD – eens kijken naar zijn journalistieke carrière in Itzehoe, hoe hij met de boerenbeweging in contact is gekomen, en, in een later stadium, in welke mate zijn ideeën zich in overeenstemming laten brengen met hetgeen er in de agrarische sector aan politieke inzichten leefde.

c.1 Een nieuw begin: Uhse's loopbaan in dienst van de Itzehoeër NSDAP

Uhse was dus, op aanbeveling van de gebroeders Strasser,⁶⁶⁰ door het plaatselijke bestuur van de NSDAP van Itzehoe uitgenodigd om het hoofdredacteurschap van de daar te vestigen *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* op zich te nemen.⁶⁶¹ Hij heeft de uitdaging zonder aarzeling aangenomen: het hoofdredacteurschap van een krant met de hele Gau Sleeswijk-Holstein als bereik bood de bijna vijftientigjarige Uhse, *between jobs* als hij op dat moment was, een goede kans om zijn carrière een nieuwe impuls te geven. Bovendien zou hij zich – zo suggereert hij in *Söldner und Soldat* - in zijn nieuwe baan kunnen ontworstelen aan het bedompt-burgerlijke völkische nationaal-socialisme dat hem in Ingolstadt de adem had benomen, en zich in plaats daarvan laven aan de opener door de Strassers gepropageerde variant ervan, het 'Duitse socialisme', zoals hij het noordelijk nationaal-socialisme noemde.⁶⁶²

De realiteit zag er echter anders uit. Zijn Itzehoeër carrière verliep minder voorspoedig dan hij zich ervan voorgesteld had, en hij leek meer moeite te hebben met het voor het voetlicht brengen van dat 'linkse' nationaal-socialisme dan hij gedacht had.

Een voorproefje van wat hem te wachten stond met betrekking tot het 'Duitse socialisme' dat zijn opdrachtgevers uit de partij voorstonden kreeg hij al vroeg, tijdens een voorbespreking in de Pruisische Landtag in Berlijn, die hij op uitnodiging van Gauleiter Hinrich Lohse bezocht in de week voordat hij naar Itzehoe afreisde⁶⁶³ en waar hij een aantal representan-

⁶⁵⁹ Een voor zover aan de hand van de aankondigingen ervan in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* is na te gaan complete opsomming van Uhse's voordrachten in Sleeswijk-Holstein, 19 stuks in een periode van veertien maanden treffe men in Dohnke (1991), p. 295.

⁶⁶⁰ Brief P. Schneider aan A. Moll, Itzehoe, 30-9-1928. *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251.

⁶⁶¹ Zowel Uhse als Dohnke noemen *Gauleiter* Hinrich Lohse als initiatiefnemer tot de oprichting van de krant, die, aanvankelijk nog Strasser-aanhanger, zich al snel tot de Münchener Hitlervariant van het nationaal-socialisme bekeerde. *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 153; Dohnke (1991), p. 290.

⁶⁶² Vgl. Uhse's karakterisering van het nationaal-socialisme volgens Gregor Strasser in *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 149 - 153.

⁶⁶³ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 153.

ten van de *Nomenklatura* van de Pruisische NSDAP ontmoette, ogenschijnlijk doorgewinterde carrièrepolitici.⁶⁶⁴ Hem bekreep, zoals hij in *Söldner und Soldat* beschrijft, de eerste twijfel:

... daß Strasser in diesen robusten Burschen zuverlässige Freunde zu haben glaubte, schien mir töricht. Selbstlose Vorkämpfer eines deutschen Sozialismus waren diese erfahrenen und gewiegten Draufgänger wohl nicht.⁶⁶⁵

Hij liet zijn voorbehoud echter nog even voor wat het was en besloot – de baan was tenslotte aantrekkelijk genoeg – door te zetten. Het bedrag dat Lohse als startkapitaal voor de krant verzameld had was in ieder geval voorlopig voldoende om spoedig met de uitgave ervan aan te vangen, en hij reisde – hij meldt Paul Schneider op 10 oktober 1928 in een brief dat “... Land und Menschen in Itzehoe [...] auf mich einen freundlichen und wohlthuenden Eindruck gemacht [haben], so daß ich mich auf meine dortige Tätigkeit schon heute freue ...”⁶⁶⁶ – per omgaande af naar het Noorden.⁶⁶⁷ Als hij na zijn aankomst daar in verband met het ontbreken van een geschikte huurwoning enige tijd door Paul Schneider in diens woning wordt ondergebracht en daar uitgenodigd wordt deel te nemen aan het gezinsleven vraagt hij zich – blijkens zijn verslag van zijn verblijf daarvan in *Söldner und Soldat* – opnieuw af of het door Gregor Strasser gepredikte nationaal-socialisme bij zijn nieuwe partijvrienden wel dezelfde weerklank vindt als bij hemzelf. Schneider blijkt een pseudoreligieuze variant ervan te belijden, inclusief bijbehorende liturgische details als een substituutbijbellezing en de viering van kennelijk binnen de Germaanse mythologie passende feestdagen.⁶⁶⁸ Uhse bestempelt Schneiders nationaal-socialisme dan ook tot “Neuheidentum”, met weinig overeenkomsten met het extraverte Strassersocialisme. Hij beschrijft zijn eerste kennismaking ermee op ironische toon:

⁶⁶⁴ Tijdens de bijeenkomst ontmoette Uhse naast Lohse onder andere Karl Kaufmann (1900-1969), *Gauleiter* en later *Reichsstadthalter* van Hamburg, Wilhelm Kube (1887 - 1943), *Gauleiter* van Brandenburg, later *Reichskommissar* van Wit-Rusland, en Robert Ley (1890 - 1945), *Gauleiter* van Rheinland-Süd, later *Reichsorganisationsleiter* (na Gregor Strassers terugtreden in 1932), daarna *Reichsleiter* der NSDAP en leider van het *Deutsche Arbeitsfront*. Uhse bevond zich op dat moment dus al in goed gezelschap, *rubbing shoulders with the high and mighty* van de partij.

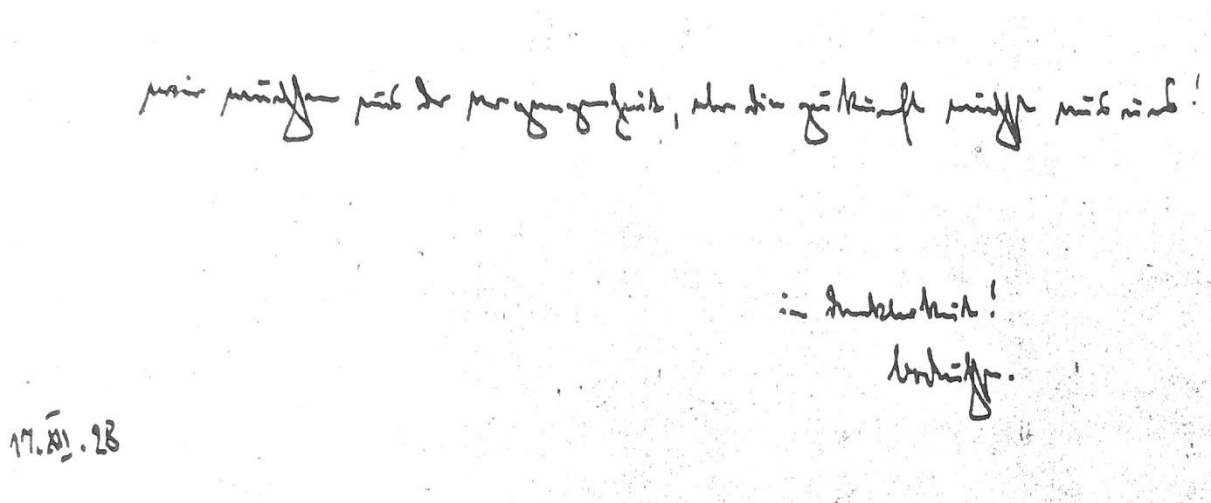
⁶⁶⁵ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 155.

⁶⁶⁶ Brief van Uhse aan P. Schneider, 10-10-1928. *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251.

⁶⁶⁷ Volgens zijn *Anmeldekarte* verhuist hij in administratief opzicht op 9 januari 1929 rechtstreeks van Ingolstadt naar Itzehoe. *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt.399.251.

⁶⁶⁸ Uhse wordt uitgenodigd voor het feest “Alle Brunnlein fließen”, waarvan de herkomst onbekend is. Slechts een volksliedje met die titel, en een tekst die teruggaat tot 1534, is terug te vinden. Informatie gevonden in het Schwabische Tagblatt van 22 oktober 2010. Bron: <http://www.tagblatt.de/Nachrichten/Volkslied-der-Woche-6-Wenn-alle-Bruennlein-fliesen-189153.html>, stand 26-10-2019. Uit geraadpleegde discografie moge wel blijken dat het lied zich enige populariteit in NSDAP-liedboeken mocht verheugen. Zie www.deutscheslied.com/de, stand 26-10-2019.

[Seine Frau] bot mir Platz in einem der geschnitzten Holzstühle vor dem Kamin, dessen schmiedeeisernes Gitter Hakenkreuze und Runenzeichen zeigte. In den farbigen Fenstern standen die Bilder germanischer Gottheiten. Bei ihrer Betrachtung verriet ich vorlaut meine mangelnde Kenntnis der heidnischen Götterwelt, was von meinen Gastgebern unfreundlich vermerkt wurde. Mit blasser Stimme las Schneider[...] nach dem Abendessen – als verspätetes Tischgebet gewissermaßen – ein Stück der Hebbel-schen Übertragung der Edda vor. Doch die gleich erratischen Blöcken aus gewaltigem Schöpferzorn herausgeschleuderten Worte standen hier – in all zu naiver Weise von geistig entwurzelten Kleinbürger ernst genommen – so kulissenhaft im Raum wie die Runenzeichen und die vollbärtigen, fellbe-kleideten Herrschaften in den Fenstern.⁶⁶⁹

Afb. 8: Boodschap in het gastenboek van de familie Schneider, door Uhse achtergelaten bij zijn vertrek daar. De tekst luidt: „Wir wuchsen aus der Vergangenheit, und die Zukunft wächst aus uns! In Dankbarkeit! Bodo Uhse. 17.XII.28“. Privébezit Kay Dohnke. Hij noemt de opmerking zelf een “albernen Sentenz, die [er] mühselig dem plötzlich einfalllosen Verstand entrepfeßte”. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 159.

Schneider, als plaatsvervangend Gauleiter⁶⁷⁰ de hoogste partijbeambte in Itzehoe,⁶⁷¹ leek dus niet erg vatbaar voor de ideeën van het door Uhse beleden noordelijke nationaal-socialisme. Ook Lohse, uit wiens latere carrière, die duurde tot mei 1945, een grote affiniteit met het Braune Haus⁶⁷² is gebleken,⁶⁷³ was ook in deze vroege jaren al volledig aan de völkische variant van de ideologie toegenegen. Het feit dat de beide voormannen van de Itzehoeër NSDAP zich als overtuigde Hitleraanhangers presenteerden had tot gevolg dat Uhse in zijn artikelen voor de krant aanvankelijk veel elementen van diens evangelie verwerkte, wat leidde tot een sterk völkisch gekleurde berichtgeving, rijkelijk voorzien van antisemitische complotten. Zijn verbintenis met de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* zou door het ver-

⁶⁶⁹ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 157 - 158.

⁶⁷⁰ *Ibid*, p. 157.

⁶⁷¹ De in rang hogere, *Gauleiter* Hinrich Lohse, zetelde in Kiel.

⁶⁷² Het *Braune Haus* was het hoofdkantoor van de NSDAP in München, Schellingstraße 50.

⁶⁷³ Het is ook Lohse die een jaar later het initiatief tot Uhse's ontslag neemt. Daarover later meer. Vgl. in dat verband de brief, gedateerd 7 juli 1930, die hij aan Uhse stuurt (met een cc-tje naar het partijbureau in München), en waarvan een afschrift te vinden is in het *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 399.251.

schil van inzicht tussen hem en de Itzehoeër partijgrootheden ondanks zijn tomeloze inzet al weer snel – achttien maanden later - worden beëindigd.

c.2 De Schleswig-Holsteinische Tageszeitung.

Na enige maanden van voorbereiding, waarbij Uhse waarschijnlijk alleen de laatste twee weken van december 1928 aanwezig geweest is,⁶⁷⁴ verscheen op 3 januari 1929 het eerste nummer van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*. De krant werd samengesteld door een vierkoppige redactie:⁶⁷⁵ waar Uhse volgens het colofon het Hauptschriftleiterschap bekleedde zien we verder Hinrich Lohse (*verantwortlich für den politischen Teil*), Willy Ehlers (*für den örtlichen und provinziellen Teil*) en Felix Burzinsky (voor de *Anzeigen*, tevens de uitgever) optreden.⁶⁷⁶ Uhse was het enige redactielid met een journalistieke achtergrond, en op grond daarvan mag worden aangenomen dat hij, hoewel dat niet eenvoudig is aan te tonen omdat hij voor de ondertekening van de door hem geschreven artikelen om uiteenlopende redenen⁶⁷⁷ gebruik maakte van een keur aan aliases in namen en initialen,⁶⁷⁸ voor een groot deel van de inhoud van het blad verantwoordelijk was. Hij ondertekende zijn bijdragen over het algemeen met de *Namenskürzel* B.U.; hij maakte echter tevens gebruik van de pseudoniemen Christian en Christian Klee, afgeleid van het boek dat hij op dat moment aan het schrijven was, *Christian Klee, Soldat des Friedens*.⁶⁷⁹ Ook de namen Thomas Moore en Walther von der Vogelweide zijn ontwifelbaar aan hem toe te schrijven.⁶⁸⁰ Na zijn gevangenschap in september 1929 – vooraanstaande NSDAP-leden stonden onder verdenking van

⁶⁷⁴ Dohnke (1991), p. 290, noemt als aankomstdatum 14 december 1928. Caspar noemt in de "Chronik" 17 november 1928 als de datum waarop Uhse zich *polizeilich* in Itzehoe aanmeldde. Een onderbouwing van die datum is niet aangetroffen. *Almanach*, p. 358. Aangenomen mag worden dat Dohnke in deze over de nauwkeurigste informatie heeft beschikt.

⁶⁷⁵ Dohnke (ibid.) merkt op dat de beoogde startdatum, 1 november 1928, niet gehaald is. Een proefnummer verscheen pas op 8 december van dat jaar. Uit een brief van Uhse aan Schneider blijkt dat hij niet betrokken is geweest bij de publicatie daarvan; hij ontving een exemplaar per post. Vgl. dienaangaande de brief van P. Schneider aan Uhse, 9 december 1928. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

⁶⁷⁶ Aldus het colofon, *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., Nr. 2, 4-1-1929, p. 1.

⁶⁷⁷ Dohnke noemt er een aantal van: het gebruik van meerdere pseudoniemen zou het aantal medewerkers aan de krant groter doen lijken, door het gebruik van namen met *Symbolkraft* zouden politieke en ideologische stellingnamen kunnen worden benadrukt, en ze maakten de schrijvers van meer controversiële bijdragen minder makkelijk vatbaar voor strafrechtelijke vervolging. Dohnke, (1991), p. 292.

⁶⁷⁸ Hij had die gewoonte overgenomen van de redactie van *Nationalsozialistische Briefe*, waarover hij in *Söldner und Soldat* zegt: "Unsere Artikel zeichneten wir mit den großen Namen des deutschen Bauernkrieges (uit de vroege 16e eeuw); Thomas Münzer, Florian Geyer, Wendelin Hippler und Ulrich von Hütten mußten uns ihren revolutionären Glanz leihen". *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 151.

⁶⁷⁹ Op grond van duidelijke overeenkomsten – het manuscript van Christian Klee is bewaard gebleven en aanwezig en in te zien in het *Uhse-Archiv* van de Akademie der Künste in Berlijn - wordt over het algemeen aangenomen dat het verhaal een eerste aanzet vormt tot het later verschenen *Söldner und Soldat*. Vgl. ook o.a. Dohnke (1991). Een fragment uit het verhaal, met de titel 'Der Friede', is verschenen in de bijlage *Der Proletarier*, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 52, 1-3-1930.

⁶⁸⁰ Ter aanvulling hierop: de artikelen die ondertekend zijn met *Uwe* zijn vermoedelijk van de hand van Hinrich Lohse; een artikel met "E" als ondertekening is waarschijnlijk van de hand van Willy Ehlers. Dohnke (1991), p. 284.

betrokkenheid bij de bomaanslagen in Itzehoe en omgeving - voegt hij aan de reeks pseudo-

Afb. 9: Het redactielokaal van de Schleswig-Holsteinische Tageszeitung, Koriansberg 4, Itzehoe, plm. 1930.

niemen het predicaat *Sträfling*⁶⁸¹ toe.⁶⁸²

Dankzij het door Lohse verzamelde startkapitaal en de door Paul Schneider tijdens zijn zakenreizen verkochte Anteilscheine⁶⁸³ van 100 RM per stuk kon de krant worden uitgegeven. Het eerste nummer verscheen zoals gezegd op 3 januari 1929, de eerste werkdag van het jaar, met een artikel van Uhse hand, “Die neue Zeitung”, waarin hij verhaalt van het vele werk dat de voorbereidingen met zich mee hadden gebracht:

Nun ist die neue Zeitung doch gekommen. Spott und Mißtrauen der Zweifler meinten noch in den letzten Tage daß es nichts würde mit unserem

Werk. Durch die großen Scheiben unseres Hauses am Koriansberg, in dem bis in die späte Nachtstunden hinein gearbeitet wurde, standen alle Zeit Neugierige, Freunde und Nörgler, die das wirre Durcheinander mit hoffenden oder zweifelnden Augen betrachteten. Nun ist das Werk doch geworden, und wir halten es für unsere Pflicht, am heutigen ersten Erscheinungstage unsrer Zeitung von unserem Wollen und uns[e]rem Wege zu sprechen.⁶⁸⁴

⁶⁸¹ *Sträfling* gebruikte hij voor het eerst in de column “Schutz der Republik”, in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., Nr. 234, 4-10-1929.

⁶⁸² De meeste van die namen worden door Dohnke als ontwijfelbaar aan Uhse toegeschreven. Als bevestiging van de juistheid van die aanname moge gelden dat geen van de namen gebruikt is in perioden dat Uhse afwezig was, bijvoorbeeld toen hij in de gevangenis zat, of na zijn ontslag. Vgl. Dohnke (1991), p. 292. Hij gebruikt de naam ook als ondertekening bij artikelen in *Nationalsozialistische Briefe* en *Aufbruch*. Zie daartomtrent hoofdstuk 8 van deze dissertatie.

⁶⁸³ Aldus informatie, verstrekt door Kay Dohnke tijdens een gesprek met gb te Itzehoe op 15 juni 2015.

⁶⁸⁴ *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., Nr. 1, 3-1-1929, 1. Beilage, ondertekend met *Christian*.

In “Der erste Alltag”, eveneens in dat eerste nummer opgenomen, geeft hij ons een voorproefje van het sombere beeld van de Weimarer Republik dat het nationaal-socialisme graag liet zien, terwijl in Berlijn en andere steden de frivole *Goldene Zwanziger Jahre* heersten. Hij schetst een sfeer die somber, bijna dystopisch is, en hij wijst de lezer op de volkomen uitzichtloosheid van het bestaan, op een – onder de huidige omstandigheden – volkomen gebrek aan hoop, aan perspectief dat het leven biedt:

Die Weihnachtslichter sind erloschen, die Sylvesterglocken erklingen. Ein grauer Tag, wie so viele graue Tage, ohne Besonderheiten, ohne irgendwelche Freude mit all den Sorgen und Kümernissen, die uns die Feste nur halb vergessen ließen, steht der erste Alltag des neuen Jahres vor uns. Was an Hoffnungen und Wünschen, an großen Plänen und Versprechungen die Hochstimmung der Feiertage in so vielen weckte, wird von der Nüchternheit dieses ersten Alltags wieder verschüttet und begraben. Nichts bleibt von dem, der Mensch sinkt in die trübe Angelegenheit zurück, die für so viele von uns das Leben geworden ist, dessen wir nicht mehr froh werden können. [...] Wir Leben in einem Zustand ohne Würde und ohne Recht, und allein schon die drückende Not die den einzelnen Volksgenosse trifft, zwingt uns, unablässig daran zu denken, wie wir ihn ändern können.⁶⁸⁵

Hijzelf heeft echter, de sombere woorden uit zijn eerste artikel voor de krant ten spijt, geen tijd om weg te zinken in de *trübe Angelegenheit* van het dagelijks leven. Er is werk aan de winkel, niet alleen voor de krant⁶⁸⁶, maar ook voor de partijorganisatie, die hem in Itzehoe en Sleeswijk-Holstein een veelheid aan taken geeft.

⁶⁸⁵ Uhse biedt het Duitse volk echter in hetzelfde artikel uitzicht op een uitweg uit de treurnis van het bestaan, een uitweg via het nationaal-socialisme: “Wir müssen in uns die Bereitwilligkeit wecken, der Gemeinschaft des Volkes uns einzugliedern, und ihr mit ganzer Kraft zu dienen. Wir müssen den Willen haben, in dieser Gemeinschaft des Volkes den Starken und Zukunftsträchtlichen die Führung zuzuerkennen. Wir müssen die Entschiedenheit haben das uns quälende Uebel an der Wurzel zu packen, die jüdische, materialistische Weltanschauung und all ihre Aeusserungen in Politik, Wirtschaft und Kultur ausnahmslos zu beseitigen. [...] So wollen wir [den Kampf] führen, in frohem Vertrauen auf unsere Kraft, im Glauben an die Zukunft unseres Volkes und voll Trotz gegen die, die unsere Feinde sind”. *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* 1. Jg. Nr. 1, 3-1-1929, p. 1. We komen dit model – het Duitse volk dat somber aan de rand van een zeker lijkende ondergang staat maar zich daaraan dankzij eensgezind verzet tegen een keur van tegenstanders weet te ontworstelen – wel vaker tegen in Uhse's artikelen, zeker in de algemenere, niet aan een actualiteit gebonden verhalen.

⁶⁸⁶ De *SHTz* kreeg in Itzehoe te maken met de competitie van aanvankelijk twee, later drie kranten. De *Itzehoer Nachrichten* vertegenwoordigde de burgerlijk-conservatieve vleugel, met name DNVP-stemmers, de *Nordische Kurier* was politiek onafhankelijk. Kort na het op het toneel verschijnen van de *SHTz* wordt *Das Landvolk* opgericht, die vanaf 11 januari 1929 (eerst wekelijks, vanaf mei van dat jaar dagelijks) verscheen, met als *Schriftleiter* Bruno von Salomon. Met haar radicaal-conservatieve toonzetting, die zich vooral richtte op de agrarische bevolking van de streek, was zij een serieuze concurrent voor Uhse's krant. Engel-Baseler (1991), p. 285, Dohnke (1991), p. 291f., Otto-Morris (2009), p. 64f.

c.3 Uhse nevenfuncties: propagandist en organisator.

Uhse vervulde gedurende de maanden dat hij in Itzehoe werkzaam was niet alleen de rol van hoofdredacteur en veelschrijver voor de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*; hij moest, met de groei van de partij als doel, overal komen opdraven waar ledenwinst te halen was. Zo werd hij, als opvolger van Paul Schneider,⁶⁸⁷ Ortsgruppenleiter⁶⁸⁸ van de afdeling Itzehoe⁶⁸⁹ van de NSDAP en van de plaatselijke SA, een weinig verheven functie die naast de controle

Afb. 10: Uhse als voorganger: spreekbeurten in de regio Itzehoe.

hoe.⁶⁹³ Van de nevenfuncties die hij gedurende de maanden dat hij in de stad werkzaam is geweest is niet veel bekend;⁶⁹⁴ zijn werk als hoofdredacteur heeft verreweg de meeste spo-

over dagelijkse activiteiten van de plaatselijk NSDAP-afdeling – noem het het ‘beheer’ van de partijorganisatie in aanvulling op de werkzaamheden van het partij-‘bestuur’ – ook de ledenwerving, het moderatorschap van partijbijeenkomsten en de vertegenwoordiging van de partij bij officiële aangelegenheden omvatte.⁶⁹⁰ Daarnaast trad hij regelmatig als spreker op tijdens de in het kader van het propagandaoffensief van de partij georganiseerde partijbijeenkomsten,⁶⁹¹ en had hij vanaf december 1929 – hij stond als tweede op de kandidatenlijst voor de plaatselijke verkiezingen in november⁶⁹² – zitting in de vier man sterke NSDAP- fractie binnen de *Stadtrat* van Itzehoe.

⁶⁸⁷ Er is sprake van een ‘tussenpaus’, een zekere Oswald Gängler, die enige tijd als Ortsgruppenleiter opgetreden zou zijn. (Dohnke (1991), S. 293, ook *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Nr. 60, 13-3-1920, 1. Beilage, waarin nog sprake is van “[d]er Vorsitzende der hiesigen Ortsgruppe, Pg. Gängler”. Uhse is kort na die datum aangesteld.

⁶⁸⁸ Hij zwaaide in eerste instantie de scepter over 1766 partijleden, waaronder enige honderden SA-ers. Engel-Baseler (1991), p. 285.

⁶⁸⁹ Ibid. E.-B. gebruikt de in de NSDAP-hiërarchie niet zo gebruikelijke term *Bezirksleiter*. De term *Ortsgruppenleiter* is de formele benaming. In *Söldner und Soldat* heeft Uhse het over “meine SA”

⁶⁹⁰ Een opsomming van Uhse's activiteiten gedurende zijn hoofdredacteurschap wordt gegeven door Dohnke (1991), p. 293f.

⁶⁹¹ Dohnke heeft zoals gezegd aan de hand van de aankondigingen ervan in de *SHTz* negentien partijbijeenkomsten geteld waar Uhse als spreker optrad. Tussen 4-10-1929 en 9-11-1929, na Uhse's vrijlating uit de gevangenis, telt hij er zes op rij, met minder dan een week tussen de spreekbeurten. Dohnke (1991), p. 295.

⁶⁹² „Nationalsozialistischer Wahlvorschlag“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg., Nr. 258, 1-11-1929, p. 5.

⁶⁹³ „Unser Wahlsieg in Itzehoe!“, *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 237, 19-11-1929.

⁶⁹⁴ Uhse's ideologische bijdrage aan de Itzehoeër Stadtrat is niet nader onderzocht. Hoewel er ongetwijfeld Protokolle te vinden zijn waarin zijn stem te horen is, is de periode waarin hij in het gremium zitting heeft gehad te kort geweest – enkele maanden slechts – om een duurzaam stempel op de besluitvorming te drukken.

ren nagelaten. Bovendien vormen de artikelen die hij in die hoedanigheid heeft geschreven een inzicht in zijn persoonlijkheid, waarvan we een aantal trekjes in Ingolstadt al hadden waargenomen, en die we in Itzehoe tot volle wasdom zien komen.

c.4 *Chroniqueur van de actualiteit: getuige van Itzehoe's roerigste tijden*

Itzehoe kende tot het moment van Uhse's aankomst als hoofdredacteur van de nieuwe krant een geschiedenis zonder al te nadrukkelijke hoogte- of dieptepunten, een situatie die eigenlijk tot de dag van vandaag voortduurt. De stad rimpelde mee met ontwikkelingen die zich in de verte voordeden, elders in Sleeswijk-Holstein en in Duitsland, met een vrijwel volkomen gebrek aan in politieke, historische of culturele zin noemenswaardige uitschieters.⁶⁹⁵ Een uitzondering op die relatief lethargische toestand vormden zoals gezegd de jaren 1928 tot 1930, die van het gewelddadige boerenprotest, dat Itzehoe tot wereldnieuws maakte.

Die boerenprotesten verliepen, voor wat betreft de hoogtepunten ervan, vrijwel parallel aan Uhse's dienstverband bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*. De *Großkundgebungen* en de bomaanslagen van de Landvolkbewegung waar hij middenin terecht kwam zorgden niet alleen landelijk, maar ook op Reichs- en zelfs op internationaal niveau voor veel reuring, die regelmatig haar weerklink vond in de kolommen van de krant, meer nog dan de incidentele schermutselingen tussen NSDAP-Sturmabteilungen en communisten.

We kijken hier in de eerste plaats naar de aard van de verslaggeving die Uhse verzorgde naar aanleiding van de gebeurtenissen die zich in en om Itzehoe afspeelden, en de wijze waarop zijn loyaliteit zich ontwikkelde. Het uiteindelijke resultaat van die ontwikkeling, zijn uiteindelijke verwijdering van het 'winnende' geloof – in de zomer van 1930 wordt hij als partijlid doorgehaald – heeft tenslotte al na betrekkelijk korte tijd haar definitieve beslag gekregen.⁶⁹⁶ In de analyse van zijn artikelen maken we onderscheid tussen twee verschillende categorieën.

Zijn journalistieke werk, waaruit zijn stellingname over een langere periode duidelijk blijkt, is in dat verband een veel betere graadmeter.

⁶⁹⁵ Genoemde gebeurtenisloosheid – historische en actuele – wordt blijkens uitingen op het wereldwijde web door vele Itzehoeërs tegengesproken; uitgebreid veldonderzoek in de Itzehoeër binnenstad, in juni 2015 door de auteur dezes verricht, liet echter het beeld van een provincieplaats op zijn retour zien, met veel lege etalages, een overdaad aan laat 20ste-eeuwse architectuur van een niet al te revolutionair karakter (om het predicaat 'fantasieloos' te vermijden), weinig nijverheid en een weinig mondaine uitstraling, die vooral tot uitdrukking kwam in de beperkte aanwezigheid van horeca.

⁶⁹⁶ Niet vergeten moet hierbij worden dat hij ook verondersteld was voor 'de markt' te schrijven. Oddey (2009), gaat nader in op hoe de toonzetting van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* werd toegesneden op de interesse van de lezers uit burgerlijke kring. Uhse voldeed daar kennelijk onvoldoende aan: "Die NSDAP bewegte sich [...] seit 1930 erfolgreich im Werte- und Zeichensystem der Konservativen Heimatbewegung und erschien vor allem im Lokalteil eher als nationaler, teils mittelständischer Heimatverein und weniger als radikale politische Partei oder sogar sozialistischer Schreckgespenst". Oddey (2009), "Tagtäglich...", p. 81.

In de eerste plaats wordt gekeken naar de artikelen die meer algemeen en beschouwend van karakter zijn, die niet op een specifieke gebeurtenis betrekking hebben. We zullen zien dat hij zich daarin, in elk geval tot eind oktober 1929, bedient van een buitengewoon vulgair antisemitisch taalgebruik. Die meer algemene bijdragen aan de krant hebben meestal betrekking op de al eerder genoemde voor de Nazi's klassieke thema's, waarin vooral de invloed die de Joden op vrijwel alle aspecten van het leven zouden hebben de boventoon voert. Ook de meer 'tijdloze' thema's, de voor de 'kleine man' toenemende belastingdruk, de veronderstelde vervreemding van overheden die tot een blindheid voor de noden van de bevolking heeft geleid, en de overheersing van het land door buitenlandse entiteiten vormen regelmatig terugkerende onderwerpen.⁶⁹⁷ De door Uhse geventileerde standpunten dienen meestal een agitatorisch-propagandistisch doel, wat duidelijk tot uitdrukking komt in het weinig subtiel woordgebruik. Ze zijn in dat kader minder informatief met betrekking tot zijn werkelijke standpunten, maar vertellen ons wel het nodige over zijn karakter.

De artikelen die betrekking hebben op nieuwsfeiten – ons tweede aandachtspunt – zijn over het algemeen zakelijker, en zeggen ons meer over zijn verhouding tot andere maatschappelijke groepen dan de Nazi's. Ze zijn vooral interessant in zijn relatie tot de Landvolkbeweging en haar woorden en daden. Ook hetgeen hij over het communisme en de KPD meldt naar aanleiding van hetgeen hij met betrekking daartoe in en om Itzehoe heeft zien gebeuren kan helpen om de drijfveren die hebben geleid tot zijn politieke heroriëntering te verklaren. De synchroniciteit tussen zijn dienstverband en een aantal voor de Duitse geschiedenis uiterst relevante gebeurtenissen zijn daarbij eveneens behulpzaam.

Uhse viel – om de draad weer op te pakken – met zijn komst naar Itzehoe dus met zijn neus in de journalistieke boter. De onrustige sfeer onder de agrarische bevolking in de regio en de confrontaties tussen verschillende militante groepen – zoals de SA en de communistische milities – zorgden voor voldoende stof om de kolommen van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* dagelijks met nieuws te vullen. Daarnaast schreef hij regelmatig beschouwingen over nationale en internationale politiek en maatschappelijke problemen, artikelen die de 'toestand in de wereld' op een meer algemene en het propagandistische doel van de krant ten dienste staande wijze van commentaar voorzagen.⁶⁹⁸ De artikelen geven ons een goede indruk van wat het fenomeen 'partijkrant' voor de Nazi's betekende.⁶⁹⁹ Een belangrijke rol in de nieuwsberichten kwam voor rekening van het Landvolk, dat sinds 1927, het jaar

⁶⁹⁷ Waaruit afgeleid moge worden dat het populisme zich niet snel op nieuwe ideeën laat betrappen.

⁶⁹⁸ Er is een wekelijks terugkerende rubriek die luistert naar de titel *Politik der Woche, Politische Wochenübersicht, Politische Übersicht* of dergelijk, waarin Uhse de laatste politieke gebeurtenissen bespreekt.

⁶⁹⁹ De thematiek van die algemene artikelen bevatten vaak reeksen van vaste ideologische ankerpunten die we ook al zagen in zijn bijdragen aan de *Donaubote*: de armoede onder delen van de bevolking en hun gebrek aan binding met haar Duitse 'roots', de beperkte betrokkenheid van de overheid bij het leed dat de bevolking trof en het al dan niet Joodse kapitalisme daaraan ten grondslag lag.

van de *Agrarkrise*,⁷⁰⁰ die de aanleiding tot haar ontstaan had gevormd, zorgde voor enig regionaal rumoer.⁷⁰¹

Die roerselen kwamen eerst in januari 1928 goed op stoom met een grote demonstratie in Oldenburg/Holstein met 60.000 deelnemers en twee dagen daarna met een reeks Kundgebungen langs de gehele westkust van Sleeswijk-Holstein, waar 140.000 boeren op af kwamen.⁷⁰² Eveneens van belang – en dan met name voor Uhse's latere partijpolitieke rol – was de beginnende consolidatie van de NSDAP in dat jaar met de groei van de partij bij de Reichtagswahlen, de parlementsverkiezingen van 20 mei 1928,⁷⁰³ een feit dat zonder twijfel heeft bijgedragen aan het besluit van het lokale partijbestuur om een krant als publicitaire ondersteuning voor de partij op te richten.⁷⁰⁴

Tegelijkertijd had, later in het jaar, ook de Landvolkbewegung haar populariteit onder de bevolking sterk zien groeien, onder meer naar aanleiding van een onder de kop “Von heute ab zahle ich keine Steuern mehr” ingezonden brief van Claus Heim in de *Heider Anzeiger* in september 1928,⁷⁰⁵ waarin deze welgestelde Gutsbesitzer aangaf geen belasting meer te zullen betalen tot de rentabiliteit van zijn boerderij weer hersteld zou zijn, en waarin hij de bevolking opriep zijn voorbeeld te volgen.⁷⁰⁶ Uhse beschrijft in *Söldner und Soldat* hoe de boeren tijdens een protestbijeenkomst in Heide⁷⁰⁷ op 4 maart 1929, gehoor gevend aan die oproep, hun belastingformulieren in een paar grote zakken verzamelden, en die, “...unter lauten und derben Flüchen ...” achterlieten op de trappen van het *Finanzamt*.⁷⁰⁸

⁷⁰⁰ De *Agrarkrise* ontstond – ruwweg – door plotseling dalende prijzen en dus opbrengsten en stijgende productiekosten, waardoor de rentabiliteit van de agrarische bedrijven sterk daalde. Otto-Morris (2009), p. 56f.

⁷⁰¹ De *Landvolkbewegung* was zoals gezegd een in beginsel informele groep van boeren, die elkaar gevonden hadden in hun gedeelde onvrede. Ze waren door relaties en familiebanden gezamenlijk gaan optrekken, zonder dat er sprake was van een organisatiestructuur of formeel lidmaatschap.

⁷⁰² Dohnke (1991), p. 289. Tevens: Heberle (1963), p. 154.

⁷⁰³ Omland (2009), „Gegen das System“, p. 40.

⁷⁰⁴ Oddey merkt op dat de oprichting van een eigen krant door de regionale NSDAP-top vooral belangrijk geacht werd omdat “die meisten bürgerlichen Zeitungen nach dem Wahltag die Erfolge der NSDAP herunterspielt oder ignoriert [hatten], und somit die wichtige Aufgabe der Partei erschwert [hatten], die Proteststimmung unter den Bauern ideologisch zu nutzen und auf Vorwürfe politischer Gegner schnell zu reagieren“. Vgl. Oddey (2009), „Tagtäglich ...“, p. 75.

⁷⁰⁵ Zie ook het artikel met dezelfde naam: O.a., o.J. „Ab heute zahle ich keine Steuern mehr“, *Steuerstreik, Stadtboykott und Bomben – die schleswig-holsteinische Landvolkbewegung 1928 – 1930*. Bron: www.abethorst.de, stand 26-10-2019.

⁷⁰⁶ De *Heider Anzeiger* is op microfilm voorhanden in het *Stadtarchiv* Heide, en dezerzijds niet opgevraagd. Zie <http://www.heide.de/kultur-vhs/stadtarchiv/archivbestaende.html>, stand 26-10-2019. Zie ook Hans-Hermann Wiebe, Urs J. Diederichs (1984). *Schleswig-Holstein unter dem Hakenkreuz*. Nordelbien: Evangelische Akademie, p. 47.

⁷⁰⁷ Heide (*Kreis* Dithmarschen) ligt enkele kilometers ten westen van Itzehoe, en had in 1928 ongeveer 12.000 inwoners. Bron: <http://www.heide.de>, stand 24-10-2019.

⁷⁰⁸ Uhse beschrijft hier de Kundgebung die op 4 maart 1929 in Itzehoe heeft plaatsgevonden, en die het begin van de *Steinburger Nothilfe* markeerde, een beweging die de onderlinge ondersteuning van de boeren beoogde in geval van nood - ziekte, faillissement en dergelijke. Zie ook Stoltenberg, p. 30.

Bovengenoemde reeks van gebeurtenissen bepaalden de atmosfeer in Itzehoe in de loop van het jaar voorafgaand aan Uhse's komst: een rebelse, sterk tegen de overheid gerichte stemming, die was ontstaan als product van de onder de boerenbevolking levende notie dat het die overheid totaal ontbrak aan een gevoel van erkenning van het belang van de agrarische sector als voeder van het Duitse volk.⁷⁰⁹ Enige maanden na de eerste protesten, in de periode vanaf oktober 1928,⁷¹⁰ de maand waarin Uhse gesprekken met Paul Schneider omtrent de details van zijn op handen zijnde hoofdredacteurschap van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* voerde, escaleerde de tot op dat moment min of meer heersende gewapende vrede door het eerdergenoemde *Beidenflether Ochsenfeuer* op 19 november.⁷¹¹

Die gebeurtenis is weliswaar niet door Uhse in zijn hoedanigheid van Itzehoeër journalist verslagen, maar de gevolgen ervan, in de vorm van de *Beidenflether Prozesse*, hebben hem regelmatig tot het doen van uitspraken in de krant aangezet, waaruit zijn geleidelijk groeiende sympathie voor de boerenbeweging in haar rol van slachtoffer van bestuurlijk opportunisme – en daarmee zijn afkeer van “das System” en haar grondpersoneel – bleek.

Uhse had na zijn komst enige tijd nodig om de structuren van het verzet te leren begrijpen. Van de arrestatie van en het proces tegen de naast Claus Heim meest toonaangevende landvolkaanvoerder Wilhelm Hamkens bijvoorbeeld, die was opgepakt wegens de oproep die hij had gedaan tot een *Steuerstreik*,⁷¹² repte hij in een rechtbankverslag op 5 januari slechts terzijde, terwijl het proces tegen deze gematigde leider van de Landvolkbewegung onder de bevolking voor veel rumoer zorgde.⁷¹³ In het overgrote deel van zijn artikelen voor de krant ging het aanvankelijk dan ook niet erg om de actualiteit, het nieuws, maar hield hij zich vooral bezig met het ventileren van rijk van waardeoordelen voorziene stellingen die de nationaal-socialistische dogmatiek van de krant moesten dienen.

⁷⁰⁹ Het Landvolk werd niet alleen een rol toegedicht als voedselleverancier (men noemde haar tenslotte ook *Ernährungswirtschaft*), maar ook genetisch zuiverende kwaliteiten. Landvolkfürher Wilhelm Hamkens verwoordt dat in een toespraak, gehouden op maandag 4 februari 1929 in Baumanns Gesellschaftshaus te Itzehoe: “Das Bauerntum sorgt für ein gesundes Volk. Es schickt jährlich seine Beamten und Industriearbeiter in die Großstadt und bringt die Blutzufuhr vom Lande. Geht die Landwirtschaft zu Grunde, bricht das Rückgrat der Nation!”. Vgl. “Große Landvolkprotestversammlung in Itzehoe. Hamkens spricht”. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 30, 6-2-1929.

⁷¹⁰ Over het algemeen werd door de boeren alleen gedurende najaar en winter gerumoerd: in voorjaar en zomer waren ze allemaal te druk bezig met zaaien, maaien en het binnenhalen van de oogst om zich bezig te houden met protestbijeenkomsten. Uitzondering hierop vormt de demonstratie in Neumünster op 1 augustus 1929, gehouden ter gelegenheid van de vrijlating van Wilhelm Hamkens, waarbij ook de *Landvolkfahne* door de autoriteiten op gewelddadige wijze in beslag werd genomen.

⁷¹¹ Otto-Morris (2009), p. 59.

⁷¹² Stoltenberg, p. 133.

⁷¹³ „Der Bauer ist kein Spielzeug“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 3, 5-1-1929.

Zo spreekt hij in de eerste nummers ervan meestal in algemene termen over het onrecht dat de boeren ten deel is gevallen,⁷¹⁴ op een zodanige wijze, dat het nauw verholde propagandistische doel van de nieuwsgaring dat van de waarheidsbevinding – die voor wat hem persoonlijk betreft in dit artikel vooral op ‘horen zeggen’ berustte - verre overstijgt:

Wer die eindrucksvollen bäuerlichen Massenkundgebungen [...] verfolgt hat, muß feststellen daß heute der schleswig-holsteinische Bauer erkannt hat, daß es das [...] internationale marxistische System ist, welches ihn an den Rand des Abgrundes gebracht hat und ihn jetzt völlig vernichten will.⁷¹⁵

Op zich is het feit dat hij zich aanvankelijk tot algemeenheden beperkt niet zo verwonderlijk: hij woonde nog maar kort in Itzehoe, en was nog niet op de hoogte van de verhoudingen ter plekke en van de taal waarvan men zich in de streek bediende. Hij moest zich, als buitenstaander, in zijn artikelen in allerlei bochten wringen om zo authentiek mogelijk, als een echte Sleswijk-Holsteiner over te komen en om de splinternieuwe krant zo snel mogelijk een plaats in het regionale perslandschap te laten krijgen, waarbij de acceptatie door het overwegend burgerlijke publiek waaraan de nationaal-socialistische boodschap zo begrijpelijk mogelijk diende te worden overgebracht de eerste te nemen horde was.⁷¹⁶

Dat hij zich, zijn literaire pretenties verloochenend, daarbij veelvuldig bediende van platitudes uit het nationaal-socialistische vocabulaire wordt geïllustreerd door veel artikelen van zijn hand. Zo komen we in vrijwel elk artikel – een uitzondering vormen de rechtbankverslagen – verwijzingen naar Jude, jüdisch en Judentum tegen, als predikaten voor een alomtegenwoordig metakwaad, verantwoordelijk voor alle ellende die het Duitse volk ten deel was gevallen.⁷¹⁷ Dat woordgebruik, de impliciete boodschap die Uhse ermee verkondigde en het telkens herhalen ervan maakt dat hij in eerste opzet in ideologisch opzicht zonder enige twij-

⁷¹⁴ Hij heeft het bijvoorbeeld over de “deutsche Landwirtschaft”, over de “Bauernschaft”, en heeft het vooral in statistische zin over het boerenleed. Alleen bijvoorbeeld bij rechtbankverslagen of *Saalschlachten*, waarin van concrete situaties sprake is, wordt het kleinschalige leed, dat over het algemeen in propagandistische zin veel werkzamer is, voor het voetlicht gebracht. Vgl. o.a. „Bauer in Not“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 6, 9-1-1929, p. 1.

⁷¹⁵ „Finstere Gesichter“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 2, 4-1-1929.

⁷¹⁶ Dohnke (1991), p. 291, noemt Uhse's exercitie, die belangrijk was voor de betrokkenheid van de lezers bij de krant “ein [...] zumindestens bei ihm kaum existenten Lokalpatriottismus“, waarbij hij zich bediende van uitspraken als „die Grenzen unserer lieben kleinen Stadt“ en „unserer Schleswig-Holsteinischen Heimat“.

⁷¹⁷ De toevoeging *Jude* of *jüdisch* draagt dus een per definitie negatieve implicatie in zich: *jüdischer/s Hochfinanz*, *Groß- of Finanzkapital* of *jüdischer Kapitalismus*, het *jüdisch-parlamentarische* (of –demokratische) *System*, het *internationale Judentum* (*das mit der Gewalt des zusammengewucherten Geldes die Versklavung der Völker betreibt*), *jüdische* (Asphalt-) *Presse*, *demokratische Juden*, *die jüdische Sowjetregierung*, *der Jude* (plus naam), *Juden als Minister*, *jüdische Sklavenketten*: Uhse laat het aan weinig gelegen om de vinger op de door hem aangetroffen oorzaak van het probleem te leggen. Overigens hanteert hij een voor de Nazi's niet uitzonderlijk vocabulaire. Bron: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*.

fel aan de Hitlerschule van het nationaal-socialisme schatplichtig is.⁷¹⁸ Die constatering relateert zijn uitspraak in *Söldner und Soldat*, dat hij zich vooral aangetrokken voelde tot het frisse noordelijke, door de Strassers gepredikte nationaal-socialisme, waarbij men zoals gezegd “[m]it dem Antisemitismus des von Viehjuden Getäuschten [...] [nicht auskam]”, op nogal navrante wijze.⁷¹⁹

De constatering dat hij zich in zijn artikelen profileerde als een harde, principiële nationaal-socialist, doet ons, zijn loopbaan tot op dat moment overziend, twifelen: is de persoon die hij ons in *Söldner und Soldat* heeft voorgehouden te zijn, de onzekere idealist, die zijn fouten heeft erkend en ze betreurt, wel de ware Uhse? Als we terugkijken naar zijn Ingolstädter periode, dan zien we dat we toen verondersteld hebben dat hij zich daar, als ondergeschikte van de narcistische Dr. Liebl, uit een zekere mate van existentiële angst heeft verlaagd tot het doen van antisemitische uitspraken terwijl daarvan in zijn ‘literaire’ producten – ik doel hierbij op hetgeen hij in die tijd in het *Adreßbuch* heeft geschreven – in het geheel geen sprake was.

De positie die hij in Itzehoe bekleedde was echter beduidend anders dan die in Ingolstadt. Hij had in het noorden, als Hauptschriftleiter, een veel onafhankelijker plek in de hiërarchie dan in Beieren als marionet van Liebl.⁷²⁰ Hij had er de vrijheid om zijn taak te vervullen zoals hij wilde, zolang hij de doelstellingen van de krant, die vooral betrekking hadden op het winnen van de bevolking voor het nationaal-socialistische gedachtegoed, maar realiseerde. Dat hij zich in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* desondanks onledig hield met het schrijven van artikelen die dat doel middels een tamelijk rabiaat antisemitisch woordgebruik trachtten te bereiken doet ons het vermoeden bekruiden dat Uhse niet zozeer de twijfelende spijtoptant was die hij ons heeft voorgehouden te zijn geweest, maar dat hij zich heeft laten leiden door opportunisme, en dat hij in de invulling van zijn rol als hoofdredacteur en propagandist – zijn toespraken zijn niet bewaard gebleven, maar als ze dezelfde toonzetting hebben gehad als sommige van zijn krantenartikelen dan mag verondersteld worden dat ze

⁷¹⁸ Gustave LeBon stelt in zijn *Psychologie des Masses* (1895) met betrekking tot de kracht van de herhaling dat „[d]ie Behauptung [...] nur dann wirklichen Einfluß [hat], wenn sie ständig wiederholt wird, und zwar möglichst mit denselben Ausdrücken. Napoleon sagte, es gäbe nur eine einzige ernsthafte Redefigur: die Wiederholung. Das Wiederholte befestigt sich so sehr in den Köpfen, dass es schließlich als eine bewiesene Wahrheit angenommen wird“. Onder regie van Goebbels, die zich het overtuigen van de massa's tot zijn levenswerk heeft gemaakt, hebben de Nazi's het telkens herhalen van dezelfde (waan)idee in de politieke propaganda een volledig nieuwe betekenis gegeven. Evenzo: "Unter den Massen übertragen sich Ideen, Gefühle, Erregungen, Glaubenslehren mit ebenso starker Ansteckungskraft wie Mikroben." Gustave LeBon (1911). *Psychologie der Massen* (Übers. R. Eisler). Leipzig, II. Buch, 2, par. 3. Bron: <http://www.textlog.de/le-bon-psychologie.html>, stand 25-10-2019. Vgl. eveneens Alexander Smoltczyk (2005). „Die Propagandaschlacht. Die Marke Hitler“. In: *Der Spiegel*, 7/2005, 14-2-2005. Bron: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-39367927.html>, stand 31-10-2019.

⁷¹⁹ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 147.

⁷²⁰ Vgl. hoofdstuk 6.f-3- van deze dissertatie.

evenzo ernstig antisemitisch van karakter zijn geweest – zich eerder heeft laten inspireren door carrièrtechnische dan door moreel-ethische overwegingen.⁷²¹

Het verwijt dat hij in zijn artikelen een agressieve antisemitische toon zou hebben gehanteerd is nogal abstract en verdient wellicht enige toelichting. We zullen hem die constatering daarom in zijn eigen woorden laten illustreren, door een bloemlezing te geven van hetgeen aan bijdragen van zijn hand in de krant is aangetroffen, om aan te geven dat hij niet de brave bekeerling lijkt die hij later heeft voorgegeven te zijn. Hem kan op grond van die artikelen verweten worden dat hij, om zijn status quo veilig te stellen, ervoor gekozen heeft om, als een kameleon die telkens de kleur aanneemt van zijn omgeving, mee te zwemmen in de stroom van de partijlijn, zonder een spoor van enig moreel besef, en zonder acht te slaan op de gevolgen van zijn ophitsende taal.

Hij heeft daardoor zonder meer bijgedragen aan het ontstaan van een klimaat van angst en haat, aan een wereld waarin antisemitisme, willekeur en rechteloosheid het wereldbeeld van veel Duitse burgers hebben bepaald, aan het uitzonderlijke succes van de NSDAP in Sleeswijk-Holstein en aan het ontstaan van het verwerpelijke regime dat daarvan het gevolg geweest is. Zijn opportunisme kan hem zonder meer worden kwalijk genomen, net zoals het feit dat hij dat voor het nageslacht – met de Parijse KPD-kaders als primaire doelgroep - heeft trachten de verdoezelen door een autobiografie te publiceren waarin hij met geen woord repte over de radicale en agressieve aard van zijn nationaal-socialisme.

De wijze waarop hij de krant als propagandistisch instrument inzette was simpel, en geheel conform de vigerende, door de Nazi's gehanteerde theorieën daaromtrent.⁷²² In *Söldner und Soldat* beschrijft hij hoe hij als redenaar – in het door hem beschreven voorbeeld ging het om een protest tegen het Young-Plan, maar de werkwijze liet zich in principe naar ieder onderwerp voegen – op Hitleriaanse wijze zijn publiek bespeelt om ze voor de nationaal-socialistische zaak te winnen: “... Nüchtern und kalt, durch Stunden hindurch, fügte ich in den Versammlungen Zahl an Zahl, und peitschte damit die erschütterten Massen auf zum

⁷²¹ We zullen een dergelijke attitude in de jaren vijftig een aantal keer bij hem terugzien. Getuigenissen daaromtrent - bijvoorbeeld Uhse's houding tijdens het proces tegen Walter Janka – zijn in overvloed aanwezig. Vgl. in dit verband ook hier weer Walter Janka (1989). *Schwierigkeiten mit der Wahrheit*, pp. 12 - 13, 36, 38, 46, 52, 90. In dit verband ook: Stephen Brockmann (2015). *The Writers' State: Constructing East German Literature, 1945-1959*. Rochester NY: Camden House, p. 260 f.

⁷²² Die werkwijze heeft Uhse niet zelf bedacht. Ze is door Adolf Hitler ontwikkeld en beschreven in *Mein Kampf*, en later door Joseph Goebbels, die gebruik maakte van de nieuwste inzichten op marketinggebied, met succes uitgewerkt. Zie de uitgangspunten ertoe in: Adolf Hitler (1933). *Mein Kampf*. München: Eher, pp. 198ff.; een toelichting op de uitwerking door de propagandamachine van de partij treffe men in: Alexander Smoltczyk (2005). “Die Propagandaschlacht”. Voor een dieper inzicht in de specifiek op het Jodendom gerichte vorm en werking van Nazipropaganda zie Jeffrey Herf (2008). *The Jewish Enemy*.

Widerstand".⁷²³ Diezelfde werkwijze – er werd in NSDAP-kringen veel aandacht besteed aan de effectiviteit van moderne propagandamiddelen - hanteerde hij in ook zijn artikelen voor de krant. Door een beperkt aantal, tot een simpel te bevatten probleem gereduceerde thema's als – inderdaad - zweepslagen te herhalen, probeerde hij de massa van het gelijk van de standpunten van het nationaal-socialisme te overtuigen.⁷²⁴ Uit het groeiende succes van de partij na 1928 blijkt, dat die methode uiterst effectief geweest is.

Niet alleen de veelvuldige herhaling werd door Uhse met kennelijk goed gevolg als propagandamiddel ingezet, ook zijn oproepen tot het bieden van weerstand tegen het republikeinse overheidsbeleid, een verzet dat hij in *Söldner und Soldat* als "dem Inhalt nach proletarisch und in seinen Formen revolutionär"⁷²⁵ karakteriseerde, moest voor weerklink onder zijn lezers zorgen. Ze moesten - naar zijn zeggen – leiden tot acties die de 'gewone' Duitser tot verzet tegen de Republiek mobiliseerden. Door die aandacht van de nationaal-socialisten voor kleinschalige kwesties, voor de problemen die het dagelijks leven met zich meebracht, een betrokkenheid waarover de - noodgedwongen meer technocratische - System-partijen nauwelijks beschikten of konden beschikken, behaalde de partij een forse leden- en stemmenwinst.⁷²⁶

Er zit echter enige ruimte tussen de thematiek die hij ons in *Söldner und Soldat* voorhoudt te hebben gehanteerd - zijn succes zou vooral het gevolg geweest zijn van die op het proletariaat gerichte boodschap – en die van de artikelen die hij voor de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* schreef, die een volledig andere lading blijken te hebben dan het protestkarakter dat hij er in het boek aan zegt te hebben gegeven.

Als we zijn artikelen voor de krant nader beschouwen, dan zien we dat hij de oorzaken van de ellende waarin Duitsland en het Duitse volk verkeerden in thematisch opzicht in een drietal categorieën onderverdeelde, dezelfde drie die de basis vormden van de klassieke dogmatiek van Hitlers nationaal-socialisme. In de eerste plaats hamert hij in de meeste van die artikelen – er is vrijwel altijd wel een Joodse boosdoener te identificeren - op de alomtegenwoordige schuld van de Joden in hun rol van het universele kwaad. Daarnaast wijst hij op een meer heterogene groep van uitbuiters – waaronder zich vanzelfsprekend ook weer de Joden bevinden – die wordt gevormd door de kapitalisten, binnenlands of internationaal, die hun rijkdom vergaard hadden of vergaarden over de rug van de minder bevoorrechte

⁷²³ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 202.

⁷²⁴ Zie ook hier Adolf Hitler (1933). *Mein Kampf*, p. 198ff, evenals Smoltczyk (2005) in *Die Marke Hitler*.

⁷²⁵ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 202.

⁷²⁶ "So schrien Strassers Zeitungen, und ich druckte es ab und meinte zu spüren, wie der Schritt der SA fester wurde, verpflichtete die neuen Mitglieder, die sich zu der kleinen Itzehoe Gruppe fanden, mit feierlichem Handschlag vor dem leuchtenden Fahmentuch". Ibid, p. 203.

Duitsers, vooral arbeiders en boeren. Medeschuldig daarbij – de derde groep - waren de democraten, zowel liberalen als sociaaldemocraten, die gemene zaak hadden gemaakt met buitenlandse staatshoofden en bankiers die middels het systeem van herstelbetalingen zorgden voor de heersende armoede, voor de voor Duitsland fatale vlucht van kapitaal naar het buitenland. Communisten en pacifisten, die de volksgemeenschap net zo goed lieten opdraaien voor de offers die hun politieke opportunisme van haar eisten, hoorden ook tot die derde groep.⁷²⁷

Uhse - door de partijleiding in München ingefluisterde - inventarisatie van de voor de Duitse ellende verantwoordelijke groepen gaf hem voldoende houvast voor het voeren van een felle hetze tegen de democratische instituties en hun protagonisten. Daarnaast hanteerde hij nog een uiterst werkzaam propaganda-instrument, de complottheorie, de verzonden berichtgeving, als bijkomend middel ter mobilisatie van de volkswoede. In veel artikelen van zijn hand verhaalt hij van – soms uiterst ingewikkelde – intriges, complotten, die zouden zijn gesmeed door vertegenwoordigers van de in de vorige alinea omschreven groepen, die beschreven hoe de Duitsers werden geknecht en leeggezogen. Het realiteitsgehalte van hetgeen hij beweert – vaak zijn ze te karakteriseren als volslagen paranoïde – is twijfelachtig.⁷²⁸

Een handicap van de artikelen is dat zijn nationaal-socialistische interpretatie van het nieuws soms tot nogal onsamenhangende verhalen leidt, waaruit de eigenlijke gebeurtenissen maar moeilijk te ontwarren zijn. Een goed begrip van de door hem gehanteerde terminologie, van het vocabulaire dat hij 'leent' uit de door Hitler geconcipeerde gedachtewereld, en die onder andere is terug te vinden in *Mein Kampf* en in een aantal van diens toespraken, is nodig om de bedoeling die hij met zijn boodschap heeft te kunnen doorgronden.

c.5 *Hitlers wereldbeeld als uitgangspunt voor Uhse NS-propaganda.*

Een analyse van Hitlers denkwereld – zoals bijvoorbeeld door Sebastian Haffner is gedaan - helpt ons de mechanismen die Uhse als propaganda-instrument hanteert te begrijpen. Haffner heeft Hitlers woordgebruik in zijn *Anmerkungen zu Hitler*⁷²⁹ geïnventariseerd en seman-

⁷²⁷ De universele schuld van de Joden aan alle ellende die de Duitsers na 1918 ten deel viel is later door de Nazi's geëxtrapoleerd tot een Joodse verantwoordelijkheid voor de Tweede Wereldoorlog. Jeffrey Herf concludeert naar aanleiding van zijn onderzoek dat "... Nazi Germany saw its enemy as a conspiracy of nonequals. International Jewry stood at its center, pulling the wires that controlled their stooges, the leaders of the Soviet Union, Great Britain, and the United States. From the months preceding the beginning of the war in September 1939 up until Hitler's last days in the bunker in Berlin, the Nazi narrative presented World War II and the intent to exterminate European Jewry as components of a war of defense against an act of aggression launched, escalated, and the carried to a victorious conclusion by an immensely powerful international Jewish conspiracy"; en: "The desire for a Final Solution to the Jewish question was inseparable from the Nazi's view of the Jews as an internationally organized political power that was playing a decisive role in the events of World War II". Vgl. Jeffrey Herf (2008). *The Jewish Enemy*, p. 10f.

⁷²⁸ Deze werkwijze heeft anno heden opmerkelijk genoeg nog niet aan effectiviteit ingeboet.

⁷²⁹ Sebastian Haffner (2001) *Anmerkungen zu Hitler*, p. 95 – 96.

tisch geduid en laat zien dat in 's mans wereldbeeld een tweetal, deels complementaire elementen leidend zijn: zijn begrip van het fenomeen *Rasse*, en zijn allesoverheersende antisemitisme.⁷³⁰

Hitler gebruikte het begrip *Rasse* – om daarmee te beginnen – niet neutraal (als bijvoorbeeld in 'hondenras'), maar kwalitatief, hetgeen inhoudt dat hij er altijd een waardeoordeel aan verbond. Hij hanteerde bovendien een aantal als eclectisch te karakteriseren begrippen voor het fenomeen waarin hij er in de eerste plaats volledig aan het bestaan van andere rassen dan het blanke voorbijging: verschillen in huidskleur en dergelijke waren in zijn *Weltanschauung* niet relevant.⁷³¹ In plaats daarvan hanteerde hij binnen dat 'blanke ras' een veel fijnere rassenindeling dan gebruikelijk was: 'Germaans', 'Slavisch' en zo verder. Een *Volk* dat, te midden van andere *Völker*, binnen een dergelijke verfijning bestond (het Duitse volk als onderdeel van het Germaanse ras bijvoorbeeld) zou zich door selectie en strijd omhoog kunnen werken, haar *Rassenwert* kunnen vergroten en haar *Lebensraum* verruimen middels een *Völkerringkampf*, een strijd waarin het andere volken overwon. Dat recht op *Lebensraum* – althans het verwerven ervan – vormde voor Hitler de aanleiding om een veroveringsoorlog – de inval in Polen als voorbode van de aanval op Rusland – in het oosten te beginnen.

Het andere deel van Hitlers rassenbegrip is te vinden in zijn antisemitisme. In de strijd tussen en Joden andere volken ging het niet om *Lebensraum*, maar om het leven zelf. De Jood zou de vijand van al die volken zijn:

Sein Endziel ist die Entnationalisierung, die Durcheinanderbastardisierung der anderen Völker, die Senkung des Rassenniveaus der Höchsten sowie die Beherrschung dieses Rassenbreies durch Ausrottung der völkischen Intelligenzen und deren Ersatz durch Angehörige des eigenen Volkes.⁷³²

De Joden waren er dus – vanuit Hitlers optiek – op uit om de gehele mensheid, om alle volken te vernietigen. Een logische en wenselijke tegenstap bestond dus in de preventieve optie dat de (niet-Joodse) mensheid zich zou verenigen om de Joden te vernietigen, in een daad

⁷³⁰ Hieruit moge blijken dat de taal, meer precies het door de Nazi's gebruikte vocabulaire, als propaganda-instrument erg belangrijk was. Verschillende bronnen wijzen daarop. Een min of meer uitputtende inventarisatie van de Nazitaal is te vinden in *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen*, een "anti"-woordenboek, waarin "... drei Sprachkritiker dem Wortschatz, dem Satzbau und der speziellen Grammatik nachgespürt [haben], deren sich die Propagandisten des dritten Reiches bedienten, um ihre Parolen und Losungen zu verbreiten". Bron: „Betreutes Deutsch“. In: *Der Spiegel*, 35/1957, 28-8-1957. Sternberger, Dolf, Gerhard Storz und W.E. Süßkind (1986). *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen* [nach d. erw. Ausg. 1967, 3. Aufl. 1968]. Frankfurt/M; Berlin: Ullstein. Uhse's gebruik van die taal en het effect dat hij ermee beoogde wordt duidelijk uit de citaten uit zijn artikelen die later in dit hoofdstuk gegeven worden.

⁷³¹ Aan die constatering ligt waarschijnlijk het feit ten grondslag dat Hitlers ambities vooral betrekking hadden op het Europese deel van het Euraziatische continent. Andere werelddelen, en dus anders gekleurde rassen waren daarin niet relevant.

⁷³² Haffner, *Anmerkungen*, p. 95 – 96.

van zelfverdediging. Die zelfverdediging vereiste een meedogenloze antisemitische tegenstroming tegen het Weltjudentum.⁷³³ Uhse verwoordt die noodzaak als volgt:

[D]er Antisemitismus [ist] geboren (...) aus der Notwendigkeit, die nordischen Völker⁷³⁴ zu schützen vor dem Antigermanismus der Juden, der sich in verbrecherischster Weise auf allen Gebieten menschlichen Lebens aus-
tobt.⁷³⁵

Uhse presenteert het antisemitisme hier – geheel in lijn met de door Hitler geboden ideologische basis - dus als niet meer dan een noodzakelijke reactie op het Joodse antigermanisme, waarbij hij overigens niet duidelijk maakt of de Jood, als bedreiger van alle andere volken, de vertegenwoordiger van een ras, van een volk, of van een staat is. Hitler biedt, zo stelt Haffner, daarover ook geen uitsluitsel:

Die Juden sind ihrem Wesen nach international, unfähig zur Staatsbildung. *Jüdisch* und *international* (cursief SH, gb) sind für Hitler geradezu Synonyme; alles was international ist, ist jüdisch, und in diesem Zusammenhang spricht Hitler dann sogar von einem jüdischen Staat [...]. Und daher [...] ist dieser „jüdische Staat“, das „internationale Weltjudentum“, der Feind aller übrigen Staaten, die er mit allen Mitteln gnadenlos bekämpft, außenpolitisch durch Pazifismus und Internationalismus, innenpolitisch durch Parlamentarismus und Demokratie. Alles dies sind Mittel zur Schwächung und Zerstörung des Staates, und alles ist die Erfindung der Juden, denn mit allem sind sie nur auf eines aus: die „arischen“ Völker in ihrem prächtigen Kampf um Lebensraum [...] zu stören und zu schwächen, um so ihre eigene verderbliche Weltherrschaft sicherzustellen.⁷³⁶

⁷³³ Dat Hitler wel degelijk en in een vroeg stadium over een overwogen plan tot het plegen van een volkerenmoord beschikte laat Jeffrey Herf zien in zijn *The Jewish Enemy*: “In his speech to the Reichstag on January 30, [1939], Hitler made his first unequivocal public threat to exterminate (that is, murder) – not merely to remove, deport, or defeat – “the Jewish race in Europe” in the event that international finance Jewry inside and outside Europe brought about a new world war”. Herf (2008), *The Jewish Enemy*, p. 5-6. Herf citeert Horkheimer/Adorno, die naar aanleiding van het defensieve aspect dat Hitler aan zijn vernietigingsplannen voor wat betreft het Jodendom stelden (in 1944) dat de “... blind murderer has always seen his victim as a persecutor against whom he must defend himself”. Hitlers hierboven genoemde uitspraken zijn terug te vinden in de Reichstagsprotokolle 1939/42,1. Url: www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00019.html, stand 24-10-2019.

⁷³⁴ De hier door Uhse ten tonele gevoerde *nordische Völker* maken duidelijk waarom de NSDAP zich in Sleeswijk-Holstein zich zo nadrukkelijk op de boeren als potentiële partijleden richtte, en de racistische implicatie die daarachter schuilging. De latere *Reichsleiter* en *SS-Gruppenführer* Richard Darré onderbouwt die verwantschap: “Darré [...] verfolgte [...] eine eigene Linie, als er den Gegensatz zwischen wertvollen und minderwertigen Rassen mit dem zwischen Bauern und Nomaden gleichsetzte, und die These vertrat, dass sich die nordische Rasse von ‘einem Siedlerdasein des Laubwaldgebietes von Mitteleuropa ableite, die ostische Rasse dagegen von schmarotzenden Nomaden irgendwo aus Asien’”. Breuer, Stefan (2010), p. 274, cit. Richard W. Darré (1929). *Das Bauerntum als Lebensquell der nordischen Rasse*. München: Lehmann, p. 259, 276.

⁷³⁵ B.U., „Der Rassenkampf in Palästina“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 204, 30-8-1929, 1. Beilage.

⁷³⁶ Haffner (2001), *Anmerkungen*, p. 98.

Haffner laat met die woorden zien dat de Republiek van Weimar, de in beginsel vreedzame, op globale betrekkingen op gebied van economie en handel gerichte parlementaire democratie, voor de nationaal-socialisten – met Hitlers vijandbeelden als leidraad voor hun Weltanschauung – een materialisatie vormde van alle bedreigingen die het Weltjudentum voor het Duitse volk in petto had. Uhse stelt het als volgt:

Die jüdische Rasse, die sich, artfremd, in das deutsche Volk durch ihren Händlergeist hineingefressen hat und zuerst sich auf dem geschäftlichen Gebiet durch die *Bedenkenlosigkeit ihrer Methoden* (cursief BU, gb) durch die *Brutalität ihres Vorgehens im Rahmen des kapitalistischen Zeitalters* (id.) durchsetzte, riß dann auch die *politische* (id.) Führung an sich und schließlich nun – nicht die geistige Führung, aber die *Führung der geistigen Ver-seuchung der Völker* (id.). Auf kulturellem Gebiet vor allem führt das Judentum einen entscheidenden Kampf gegen das eigene Artwesen des deutschen Volkes, nachdem es auf wirtschaftlichem Gebiet sich die Macht angeeignet hat und die politische Unterjochung des deutschen Volkes mitbetrieb.⁷³⁷

Antisemitisme speelt in Uhses bijdragen aan de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* dus, als uitdrukking van een volgens hem kennelijk volslagen legitiem verzet tegen het Weltjudentum en de democratische staat, een belangrijke rol. Hij hanteerde in zijn publicaties de standaard werkwijze van de nationaal-socialistische propaganda: het consequent toerekenen van de negatieve aspecten van hetgeen hij als journalist in de wereld waarnam aan de wijldvertakte invloed van het Weltjudentum, een door de Joden als hoofdrolspelers ontwikkeld en georkestreerd netwerk van intriges, opgezet met het doel het Duitse volk economisch uit te mergelen en genetisch te degenereren. In instrumenteel opzicht manifesteerde dat Joodse netwerk zich binnenlands vooral in overheidsorganen, in de hoeders van de parlementaire democratie (mede in stand gehouden door de verjüdete sociaaldemocraten) en in de jüdische *Asphaltpresse*, en, außenpolitisch, in de jüdische *Großbanken* (als uitvoeringsorganen van het kapitalisme van de internationale Hochfinanz) en in het door de verfoeide liberale Feindmächte over Duitsland afgeroepen Diktat van Versailles en de daarmee samenhangende herstelbetalingen. Zoals later zal blijken zijn alle andere gevaren die Duitslands voortbestaan in de ogen van de Nazi's bedreigden van die basiselementen afgeleid.

Laten we, voor we ons richten op de gebeurtenissen die Uhse als Nazi-propagandist en -journalist achtereenvolgens heeft beschreven in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* en *Söldner und Soldat*, eens aan de hand van een aantal citaten kijken hoe Uhse de nationaal-socialistische propaganda vorm heeft gegeven, en in welke mate hij daarmee een bijdrage

⁷³⁷ B.U., „Der Rassenkampf in Palästina“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 204, 30-8-1929, 1. Beilage.

heeft geleverd aan de acceptatie en de groei van de NSDAP in Sleeswijk-Holstein. Zijn standpunten met betrekking tot de alomtegenwoordige schuld van de Joden aan de Duitse ondergang zijn eenvoudig waar te nemen, en het door hem gesuggereerde netwerk waaruit zou moeten blijken dat zij de hand hebben gehad in alle rampspoed die de wereld getroffen blijkt wijdvertakt:

Als gefährlichste und uns am feindlichsten gegenüberstehenden Kraft [...] nennen wir das internationale Judentum, das mit der Gewalt des zusammen-gewucherten Geldes die Versklavung der Völker betreibt.⁷³⁸

Wir müssen die jüdische Sklavenketten von uns werfen [...] Es waren schon damals rassenfremde Elemente die Treiber [...]. [In Amerika] regiert das internationale Kapital – die Judenbanken. Dort sind die Farmer von Banken abhängig. [...] Die Zinsen sind Hauptsache.⁷³⁹

Die Annahme der Enteignungsgesetze des österreichischen Juden Hilferding, [...] und die hervorstechenden Pariser Verhandlungen, bei denen die amerikanisch-jüdische Hochfinanz Deutschland die Zwangsjacke modernster wirtschaftlicher Ausbeutung unterziehen will [...], sehr zur Freude des internationalen Judentums, das damit freie Hand hat, mit Deutschland so zu handeln wie es ihm paßt.⁷⁴⁰

... daß das deutsche Volk bis zur Grenze des Möglichen ausgepreßt ist. Ausgepreßt in gemeinsamen Zusammenarbeiten des jüdischen Ministers mit dem Beauftragten des jüdischen Großkapitals, dem Reparationsagenten Parker Gilbert.⁷⁴¹

Der Jude hatte seinen Hand im Spiel. Mit unglaublicher Geschicklichkeit gelang es, um die [marxistische] Bewegung in seine Hand zu bekommen. Er hetzte die unzufriedene Arbeiterschaft auf, und benutzte sie. Den raffinierten Rednerkünsten von Trotski, Lenin und anderen glückte es dann in den entscheidenden Stunde auch die Bauernbewegung in ihre Netze zu führen. Damit war das Spiel gewonnen. Die Sowjetregierung, der Jude, herrschte im Lande...⁷⁴²

... gelang es dem Kommunismus durch raffinierte Propaganda, welche von den jüdischen Machthabern in Moskau mit reichlichen Geldmitteln unterstützt wurden, drei Millionen Stimmen auf sich zu vereinigen.⁷⁴³

⁷³⁸ B.U. „Der 10. Januar“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 8, 11-1-1929.

⁷³⁹ Z.n. „Große Landvolkversammlung in Itzehoe. Hamkens spricht“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 30, 6-2-1929.

⁷⁴⁰ B.U., „Politische Wochenübersicht“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 34, 10-2-1929.

⁷⁴¹ B.U., „Politische Wochenschau“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 22, 27-1-1929.

⁷⁴² B.U. „Bauer und Arbeiter“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 15, 19-1-1929.

⁷⁴³ B.U. „Der schwarze Mann“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 24, 30-1-1929.

Die Sozialdemokratie ist Instrument des Kapitalismus geworden. Sie ist der Dolch den das jüdische Finanzkapital in den Rücken des deutschen Arbeiters fahren läßt.⁷⁴⁴

... diese Politik, deren Sinn die Enteignung aller deutschen Wertbesitzes zugunsten des Judentums war ...⁷⁴⁵

Niet alleen de binnen- en buitenlandse politiek zouden volgens Uhse volledig in Joodse handen zijn; ook de kranten – uit zijn opsomming blijkt hij het vooral te hebben gemunt op de democratische pers - die een belangrijke rol hadden in de meningsvorming, vormden een instrument in de Joodse propaganda:

Wenn man in Deutschland von der jüdischen Presse spricht, deren planmäßige Arbeit auf die Vernichtung unseres Volkes gerichtet ist, dann pflegt neben der „Frankfurter“ und der „Vossischen Zeitung“ das „Berliner Tageblatt“ stets rühmend erwähnt zu werden. Das „Berliner Tageblatt“ erscheint im Verlag Rudolf Mosse, uns ist ein typisches Erzeugnis der jüdischen Asphaltpresse. [...] Das „Berliner Tageblatt“ ist diktiert von den Börseninteressen der jüdischen Hochfinanz, und sieht seine besondere Aufgabe in der Zersetzung der deutschen Kultur.⁷⁴⁶

Uhse's paranoïde antisemitisme beperkt zich echter niet tot insinuaties die de kwalijke invloed van het Jodendom op het leven in Duitsland. Hij verschaft zijn lezerschare – soms zijn het complexe intriges – ook inzicht in de wijze waarop het Joodse kapitalisme de recente wereldgeschiedenis, en in het bijzonder het verloop van de oorlog en de gevolgen ervan, met succes naar haar hand heeft weten te zetten. Zijn nationaal-socialistische visie op de gebeurtenissen moet, ruim tien jaar na de afloop van de oorlog en de revolutionaire roerissen die erop volgden, zeker onder de lager opgeleide Duitsers, aan wie door een gebrek aan educatie en informatie een objectiever versie van de gebeurtenissen voorbijgegaan was, een *Aha-Erlebnis* hebben betekend:

J.P. Morgan⁷⁴⁷ ist wohl der reichste Mann der Welt. Er hat sich seinen Reichtum nie erarbeiten müssen. Als Sohn eines jüdischen Bankiers⁷⁴⁸ konnte er im Jahre 1913 die Bank übernehmen und machte sie, durch ge-

⁷⁴⁴ B.U. „Gilbert und die Metallarbeiter“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 7, 10-1-1929.

⁷⁴⁵ B.U. „Bauer in Not“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 6, 9-1-1929.

⁷⁴⁶ Christian. „Das „Berliner Tageblatt“ und wir. Man hetzt den Staatsanwaltschaft auf uns“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 12, 16-1-1929.

⁷⁴⁷ J.P. Morgan Jr. (1867 - 1943), die in 1913 het banken- en zakenimperium van zijn vader had geërfd, was gedurende de oorlog een belangrijk financier van de landen van de Entente. Hij verstreekte onder meer een lening van \$ 500 miljoen aan Frankrijk en Engeland. Bron: www.jpmorgan.com. Uhse's veronderstelling dat Morgan een beslissende invloed heeft gehad op de politieke besluitvorming rond het begin van de oorlog is onjuist (de eerste militaire stappen in de oorlog werden tenslotte door Duitsland gezet; de landen van de Entente reageerden daar slechts op).

⁷⁴⁸ De veronderstelling dat Morgan Joods zou zijn is, voor zover is na te gaan, onjuist.

wagte Spekulationen zu dem, was sie heute ist. [...] Nie in seinem Leben hat Morgan produktive Arbeit geleistet. [...] So wurde Morgan zum Oberhäuptling jener Börsenbanditen die von der amerikanischen Wallstreet aus die Geschichte der Völker zu lenken begannen. Morgan steckte riesige Gelder in die französische Stahlindustrie, die vollkommen unter seinem Einfluß geriet, um mit ihr den Kampf gegen die deutsche Industrie zu führen. So wurde er zu einem bestimmenden Faktor der französischen Politik. Er war es, der letzten Ende Frankreich zum Kriege drängte, um die ihm unangenehme deutsche Konkurrenz zu vernichten.⁷⁴⁹ Nach dem Ende des Krieges schien das Geschäft für die Firma Morgan abgeschlossen. Als die Konkurrenz durch das jüdische Bankhaus Warburg mit Deutschland in Verbindung trat, finanzierte Morgan den Ruhreinbruch Frankreichs, mit der ausgesprochenen Absicht, hier den letzten Schlag gegen die deutsche Eisen- und Stahlindustrie zu führen. [...] Das Verhältnis zwischen dem Bankjuden Morgan und dem französischen Staat ist kennzeichnend für die Herrschaft des jüdischen Börsenkapitals über die Demokratien von heute.⁷⁵⁰

Uhse wijst de invloed die Morgan – die door de Nazi's veelvuldig en met graagte de Zwarte Piet krijgt toegespeeld – op de Franse politiek uitoeft dus aan als oorzaak voor de ondergang van de Duitse staalindustrie, als een Frans-Joods complot. Hij gaat echter nog verder door de man te verwijten de oorlog als een zakelijke onderneming – een winstgevende – te hebben gerund:

Seit Morgan im Kriege, und zwar im Jahre 1915, die erste Anleihe für England und Frankreich finanziert hat, ist sein Einfluß in den Vereinigten Staaten wie auch in Europa lawinenartig gestiegen. [...] Das Interesse Amerikas am Kriege steigerte sich mehr und mehr durch die von Morgan vermittelte finanzielle Beteiligung. Eines Tages war die Saat reif: Amerika trat in den Krieg ein, nicht um Englands oder Frankreichs Willen, sondern um die Anleihen des Hauses Morgan zu retten. Man steckte nochmals viel Geld in das Geschäft, viel Geld und einige hunderttausend Menschenleben. Der Schlag glückte. Die Völker jubelten vom Siege und das Bankhaus Morgan sprach von einem gewinnbringenden Geschäft. Frankreich war finanziell an die Firma Morgan vollkommen ausgeliefert, und Deutschland wurde es durch den „Friedensvertrag“ und die folgenden Vereinbarungen.⁷⁵¹

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat Uhse zich in elk geval in de eerste tien maanden van zijn hoofdredacteurschap heeft geprofileerd als meedogenloos antisemiet, die er niet voor terugschrok om, met een stemmen- en ledenwinst voor de NSDAP voor ogen, allerlei

⁷⁴⁹ De hier door Uhse getrokken conclusie lijkt – afgezien van het feit dat hij veronderstelt dat Frankrijk Duitsland de oorlog heeft ingetrokken, het omgekeerde was het geval – onjuist. De oorlog moet voor de Duitse staalindustrie een buitengewoon profijtelijke onderneming zijn geweest. Het feit dat Uhse in één artikel ons een complete reeks verzinsels presenteert maakt ons duidelijk dat hij de krant overduidelijk als propaganda-instrument beschouwt.

⁷⁵⁰ B.U., „Die Diktatur der Hochfinanz“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 12, 16-1-1929.

⁷⁵¹ B.U., „Morgan und die Bibel“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 38, 15-2-1929.

verzonnen en verdraaide feiten als waar te presenteren, flauwekulverhalen, die zonder twijfel hebben bijgedragen aan de ondergang van de democratische Republiek en aan de dood van honderdduizenden. Die houding maakt dat hij, ongeacht of hij zich die houding uit principiële overwegingen of voor de bühne aanmat, tot *Trittbrettfahrer* van een verwerpelijk – en spijtig genoeg succesvol – regime te bestempelen is.

Het feit dat hij zich met zoveel energie tegen de democratische instituties en de – al dan niet veronderstelde – Joodse regisseurs van het politieke en economische leven keerde maakt het des te opmerkelijker, dat hij vrijwel van de ene op de andere dag, gedurende de laatste weken van oktober 1929, van toon verandert.⁷⁵² Zijn bijdragen aan de krant verliezen dan ineens hun grove toonzetting, en Uhse houdt op zich te profileren als propagandist van een vulgair-populistisch primitivisme.

In de artikelen die na medio oktober zijn verschenen verdwijnen het bijvoeglijk naamwoord jüdisch en verwijzingen naar het (Welt)Judentum in enkele weken tijd vrijwel geheel. Hij heeft het predicaat “jüdisch” het langst en meest consequent volgehouden op momenten dat Finanzminister Hilferding (1877-1941) ter sprake kwam,⁷⁵³ die hij vrijwel zonder uitzondering als “der (österreichische) Jude Hilferding”, “der jüdische Sozialdemokrat Hilferding”, of welke verwijzing naar ’s mans vermeende afkomst hij op welk moment dan ook van toepassing achtte, noemde.⁷⁵⁴

Na de bewuste aflevering van de rubriek *Politik der Woche*, die op 20 oktober 1929 verscheen, heeft hij de woorden Jude, jüdisch of daarmee vergelijkbare, nog maar uiterst sporadisch gebruikt. In het licht van de eerder geciteerde passages, die kond doen van een min of meer ongebreideld antisemitisme, is dat op zijn zachtst gezegd merkwaardig. Om een voorbeeld te geven van die andere toonzetting: we lezen met enige verbazing het artikel “Die große Sache”, dat hij iets meer dan een week na zijn laatste uitbarsting tegen Hilferding, op 31 oktober publiceert, en dat de potentie heeft een reeks felle beschuldigingen aan

⁷⁵² Die cesuur is, hoewel de verandering niet van de ene op de andere dag is waar te nemen, vrij scherp af te bakenen. De schrijver dezes houdt zich overigens het recht voor om het gebruik van de woorden *Jude* of *jüdisch*, anders dan ter aanduiding, volledig zonder (impliciete) waardeoordelen, van (vertegenwoordigers van) de religieuze of ethnische groep die dat predicaat zegt te willen dragen, te beschouwen als racistisch.

⁷⁵³ Uhse heeft het over de “Herrschaft des sozialdemokratischen jüdischen Finanzministers Hilferding”. De arts en econoom Hilferding (SPD), die tijdig uit Duitsland ontsnapt was maar de Nazi’s toch nog in handen viel. Hij stierf in handen van de Gestapo in 1941.

⁷⁵⁴ De laatste maal dat een dergelijke typering van Hilferding is aangetroffen was op 20 oktober 1929. B.U. „Politik der Woche“, In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 248, 20-10-1929. Uhse’s verontwaardiging wordt in dit artikel trouwens aangewakkerd door de dreigende verkoop van de Duitse lucifermonopolist aan een Zweedse trust, waardoor een prijsverhoging van lucifers dreigt. Een “unerhörte Ungerechtigkeit”, die trouwens volledig uit de koker der sociaaldemocraten afkomstig is...

het adres van het Weltjudentum en haar paladijnen te bevatten, maar waarin we niets anders aantreffen dan een paar brave richtlijnen voor de oprechte nationaal-socialist:

Es ist amüsant zu beobachten wie sich in solchen Fällen das Bild der Welt verschiebt, wie die wahrhaft großen Dingen klein und fern am Horizont verschwinden und die Nichtigkeiten der Kirchturmpolitik zu [kolossaler] Größe anschwellen. [...] Der Grundgedanke des Nationalsozialismus, der das Schicksal des Volkes allen anderen voranstellt, läßt das unschöne und unerfreuliche, ja das volksschädigende solchen Verhaltens erkennen. Es bewährt die nationalsozialistische Bewegung vor einem Absinken in solcherlei kleinlichen Streit und bewahrt den Willen seiner Kämpfer und die entschlossene Kraft der Bewegung für seine wahrhaft großen Aufgaben, aus denen allein der Nationalsozialismus seine Existenzberechtigung nimmt. Pflicht jedes Nationalsozialisten ist es, jederzeit in sich das Bewußtsein der großen Sache wach zu halten, den er dient. Auf diese große Sache allein kommt es an, alles andere ist gleichgültig.⁷⁵⁵

Geen spoor is meer te vinden van het agressieve antisemitisme dat Uhse eerdere bijdragen aan de krant bevatten. De reden voor de ommekeer is onduidelijk en waarschijnlijk niet te achterhalen.⁷⁵⁶ In de periode waarin zij plaatsvond is weliswaar sprake geweest van een aantal gebeurtenissen die van belang waren voor de nieuwsgaring – het overlijden van Gustav Stresemann op 3 oktober en de beurskrach in New York die zijn aanvang nam op 24 oktober – maar het is onwaarschijnlijk dat Uhse zich daardoor tot een radicale mentaliteitsverandering heeft laten verleiden.⁷⁵⁷

Kay Dohnke zoekt een mogelijke verklaring voor Uhse's antisemitische furie, die in dit onderzoek als bijvangst beschouwd kan worden, eerder in een poging van de kant van Uhse zich naar zijn opdrachtgevers toe als toegewijde Hauptschriftleiter te consolideren, wat gezien de toon van de artikelen die hij in deze periode elders publiceerde – zoals die in de *Nationalsozialistische Briefe* en in *Widerstand*, die respectievelijk door de Strassers en de nationaalbol-sjewist Ernst Niekisch werden beheerd, waarin in het geheel geen sprake is van enig antisemitisch taalgebruik – een voor de hand liggende conclusie zou kunnen zijn.⁷⁵⁸ Met die con-

⁷⁵⁵ Christian. „Die große Sache“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 257, 31-10-1929.

⁷⁵⁶ Antisemitische uitingen verdwijnen niet volledig uit de krant. Eind 1929 is er in de *SHTz* nog een artikel opgenomen, waarin sprake is van „der Berliner Jude Jacques Papenheim“, en van „der Vertreter dieser Rasse“. Het is van de hand van Eike von Repkow, een in de *SHTz* enkele malen gebruikt pseudoniem. Niet zeker is, of het pseudoniem en dus het artikel van de hand van Uhse is. Eike von Repkow. „Vom Rechte, mit uns geboren“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 304, 28-12-1929. Ook in latere uitgaven van de krant komen we nog incidenteel verwijzingen naar Joodse actoren in de politiek tegen.

⁷⁵⁷ Uhse wijdt een kolom aan de kennelijk door hem niet al te zeer betreurde Gustav Stresemann; hij spreekt daarin vooral in laetdunkende zin over hem, en windt zich op over een mogelijke opvolger. Thomas Moore. „Politik der Woche“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 236, 6-10-1929.

⁷⁵⁸ Dohnke zegt dienaangaande dat Uhse „den Antisemitismus zunächst gepflegt [hat], um in den entsprechend ausgerichteten Medien Texte platzieren zu können. Als er sich seiner Position sicher war (oder darauf keinen

statering kunnen we vaststellen dat een zekere mate van opportunisme een onvervreemdbaar onderdeel van Uhse's persoonlijkheid lijkt te zijn geweest.

Als we zijn antisemitische uitspattingen inderdaad als een onverwachte en onaangename bijvangst van dit onderzoek beschouwen, en we terugkeren naar de kern ervan, het achterhalen van de redenen van zijn overstap naar het communisme waarvan de eerste voortekenen zich in deze maanden aftekenen, dan ontdekken we dat die drijfveren niet zozeer schuilgaan in zijn beschouwingen omtrent de 'grote' politiek, maar veel eerder zijn terug te vinden in zijn verslagen van rechtszaken en demonstraties, kortom, in de beschrijvingen van actuele, lokale kwesties, die overwegend 'kleinschalig leed', en dan vooral boerenleed tot onderwerp hebben. Daarin zien we zijn eerste sympathiebetuigingen jegens de boerenstand, en zijn oproepen aan de overheid tot een grotere betrokkenheid bij de oorzaken van de armoede en ellende die de groep teisterden. Van een duidelijke neiging richting het communisme is in deze dagen echter nog geen sprake.

Van de Landvolkbeweging – met een aantal representanten daarvan onderhield hij vriendschappelijke betrekkingen - keerde hij zich af op het moment dat die begon met het plegen van bomaanslagen op overheidsgebouwen en tegen ambtenaren. Hoewel hij als verdachte aan medeplichtigheid eraan enige weken in *Untersuchungshaft* heeft gezeten, heeft hij het middel waarmee de boeren hun gelijk dachten te kunnen halen overeenkomstig de officiële lijn van de NSDAP consequent van de hand gewezen.⁷⁵⁹ Zoals gezegd waren de boeren waarmee hij in dit stadium omging overwegend vermogend, en wars van iedere communistische invloed in de agrarische sector. Geleidelijk krijgt Uhse echter oog voor de arme boeren en de landarbeiders en knechten, het structureel onderbetaalde en vrijwel rechteloze agrarische proletariaat, en stemt zijn Duitse socialisme op die groep af. Die koerswijziging veroorzaakt een afstand tussen hem en zijn oude makkers, de welgesteldere boeren waarmee hij in de eerste maanden van zijn Itzehoeër carrière optrok. Het door hem in diverse autobiografische documenten gestelde, dat juist de Landvolkbeweging hem ertoe heeft aangezet zijn heil te zoeken bij de communisten, klopt dus niet.

In het hiernavolgende hoofdstuk zal aan de hand van een aantal van die gebeurtenissen worden ingegaan die Uhse heeft verslagen in zijn krant, en die wijzen op een groeiende sympathie voor de underdogs van de agrarische sector, de kleine boertjes en de 'loonsla-

Wert mehr legte?), hat er den Antisemitismus-Regler zurückgefahren. Damals schien bereits das Wort "Publish or perish" zu gelten - zur Kenntnis genommen wurde nur, wer in den einschlägigen (rechten/konservativen/reaktionären) Medien am Diskurs teilhatte". Kay Dohke in een e-mail aan gb, 15-8-2017. Uhse's stellingname zou volgens die redenering (wederom) weinig principieel lijken.

⁷⁵⁹ "Aber Hitler wehrte ab: "Wir sind eine legale Partei. Wir werden die Republik mit ihren eigenen Waffen schlagen. Wir brauchen die Gewalt nicht. Noch nicht ..."". *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 194.

ven'. In dit stadium is nog onbekend wat zijn drijfveren waren om ineens te gaan werven voor de KPD. In de eerdergenoemde autobiografieën wijt hij het aan de uitnodiging die de communist Ernst Putz hem had gedaan.

d. Uhse in Itzehoe: getuigenissen

Uhse's verblijf in Itzehoe werd dus gekenmerkt door een aantal voor de NSDAP en voor hem persoonlijk – als min of meer vooraanstaand lid van de lokale partijorganisatie en als journalist-redacteur van een Nazikrant – belangrijke voorvallen, die zich allemaal afspeelden gedurende een periode van enkele maanden, van maart 1929 tot de zomer van 1930, en die zo vrijwel samenvielen met zijn dienstverband bij de krant.

Hij had zijn aanstelling tot Hauptschriftleiter koud in zijn zak – twee maanden slechts – toen in maart 1929, deels onder zijn leiding, de *Wöhrdener Blutnacht* plaatsvond.⁷⁶⁰ Die gebeurtenis zou, door het feit dat het een confrontatie betrof tussen de twee politieke uitersten en bovendien elkaars fanatiekste tegenstanders, breed in de pers worden uitgemeten, en door de erop volgende rechtzaken een nasleep krijgen van bijna een jaar. De confrontatie zou door al die publiciteit bovendien grote gevolgen krijgen voor de indeling van het politieke landschap van Sleeswijk-Holstein, en in feite van heel Duitsland. Vervolgens zou hij getuige zijn van de “Beidenflether Prozesse” in april van dat jaar, en van het begin van de luidruchtige opstand van de Landvolkbewegung die vanaf eind mei van zich deed spreken, en die leidde tot acties, die over de hele wereld verbazing zouden wekken (en die hem zelf voor enige weken in de gevangenis zouden doen belanden).

Daarnaast, of eigenlijk parallel daaraan, was hij door zijn publicaties en propaganda-arbeid de regionale spil geworden in het verzet tegen het Young-plan, dat een regeling ter voldoening van de herstelbetalingen door Duitsland beoogde, en dat begin maart 1930 door de Reichstag werd aangenomen.

Om Uhse's ontwikkeling van agressief-nationalistische Nazipublicist tot communist, die in deze paar maanden haar beslag vond, te kunnen begrijpen is het noodzakelijk om zijn woorden en daden uit juist deze periode nader te beschouwen. We treffen die getuigenissen van zijn betrokkenheid niet alleen in zijn artikelen in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, maar ook in een aantal door het Kampfverlag uitgegeven periodieken, en in *Söldner und Soldat*. Een hoeveelheid al dan niet contemporaine secundaire bronnen – waarin de nationaal-socialistische lezing domineert, maar waar daarnaast nog voldoende ‘democratische’ tegen geluiden klinken – maken het ons mogelijk zijn woorden te toetsen.

⁷⁶⁰ Een ander voorval, het uitroepen van de *Steinburger Nothilfe*, een door de boeren opgezet boerenhulpprogramma, op 4 maart 1929, een feit dat eveneens van belang is geweest in de geschiedenis van Sleeswijk-Holstein, wordt hier niet besproken.

In chronologische volgorde zien we zich de volgende gebeurtenissen voordoen.

d.1 De Wöhrdener Blutnacht, 7 maart 1929.

De Wöhrdener Blutnacht, een ongeveer anderhalve minuut durende⁷⁶¹ veldslag tussen communisten en een aantal SA-afdelingen uit omliggende gemeenten in het plaatsje van die naam op de avond van 7 maart 1929, waarbij een drietal doden en een stuk of dertig gewonden vielen, was een gebeurtenis die door de NSDAP was geprovoceerd, en die door haar in electoraal opzicht op grootse wijze werd uitgebuit.⁷⁶² Allereerst geldt de overtuiging dat het voorval, dankzij de slachtofferrol waarin de partij zich publicitair wist te manoeuvreren, heeft geleid tot haar doorbraak in Sleeswijk-Holstein.⁷⁶³ Uhse was bij de schermutselingen betrokken als gedoodverfd Ortsgruppenleiter van de NSDAP – hij zou binnen enkele weken de op het moment van de vechtpartij de nog in die functie vigerende Pg. Gängler opvolgen - en kan in die rol als ‘opdrachtgever’ van der Itzehoeër SA beschouwd worden.

Wöhrden, een ten noordwesten van Itzehoe in de buurt van het marktstadje Heide gelegen gehucht, kende in de Weimarjaren een relatief arme bevolking; het werd goeddeels bewoond door arbeiders en boerenknechten, die op het moment waarvan we hier spreken weinig belangstelling hadden voor het nationaal-socialisme. Noch met de Nazi's, noch met de Landvolkbewegung, noch met de communisten konden ze door een deur. Uhse beschrijft dorp en bewoners in *Söldner und Soldat* als armoedig:

Viele kleine Leute wohnten in den niedrigen Hütten der schamhaft hinter der Kirche verborgenen Gasse. Sie dienten als Knechte bei den Bauern oder hatten in den Fabriken in Heide sich ihr Brot erworben. Jetzt waren die meisten arbeitslos. [...] Die Arbeiter in Wöhrden waren Kommunisten.⁷⁶⁴ Die großmächtigen Bauern gehörten der Landvolkbewegung an.⁷⁶⁵

Hoewel – of juist omdat - de NSDAP in het dorp niet veel te vertellen had heeft ze verschillende pogingen gedaan om er middels een reeks van provocaties voet aan de grond te krij-

⁷⁶¹ Zo meldt Uhse ons. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 185 - 186.

⁷⁶² Zie in dit verband o.a. Stoltenberg, p. 147. Zie ook hoofdstuk 2.a van deze dissertatie.

⁷⁶³ Dohnke noemt het voorval “eines der Schlüsselereignisse der politischen Gewaltanwendung”. Kay Dohnke (1989). Michelle LeBars, Le mouvement paysan dans le Schleswig-Holstein 1928-1932. In: *Arbitrium*, (1989), Vol.7(2), pp. 234 - 235. Berlin/New York: De Gruyter.

⁷⁶⁴ Uhse lijkt het in dit citaat, dat afkomstig is uit *Söldner und Soldat*, – bewust of onbewust - bij het verkeerde eind te hebben. In de gemeenteraad van Wöhrden bestond een meerderheid van SPD- of met die partij sympathiserende vertegenwoordigers. Er had slechts één communist zitting in de raad, van 1929 - 1933. Helmut Ploog (2016). *Blutnacht von Wöhrden*. Bron: http://www.dithmarschen-wiki.de/Blutnacht_von_W%C3%B6hrden, stand 28-10-2019. De communisten waarmee de SA op de vuist ging stonden onder aanvoering van Christian Heuck en waren grotendeels afkomstig uit Heide. <http://www.woehrdenerblutnacht.de/geschichte/woehrdenerblutnacht>, stand 28-10-2019.

⁷⁶⁵ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 180.

gen.⁷⁶⁶ De autoriteiten waren daardoor op hun hoede en hielden, voor wat betreft de openbare orde en dan vooral waar het de nationaal-socialisten aanging, de vinger aan de pols. Wat uiteindelijk heeft geleid tot de fatale vechtpartij – fataal voor een aantal betrokkenen, maar uiteindelijk ook voor de aanhang van de democratische partijen en de KPD, die in de Kreis Süderdithmarschen, waaronder Wöhrden ressorteerde, na maart 1929 decimeerde ten gunste van de NSDAP – is niet volledig duidelijk.⁷⁶⁷ De gebeurtenis is door de NSDAP publicitair uitgebuit (onder meer door de uitgave van een boekje met de voor de hand liggende titel *Die Blutnacht von Wöhrden und ihre Folgen*, dat binnen korte tijd was uitverkocht)⁷⁶⁸ waardoor de nationaal-socialistische lezing van de gebeurtenissen ook op dit moment nog dominant in de beschikbare documentatie aanwezig is. Proberen we de essentie van de aanleiding tot de vechtpartij en de reden van het publicitair succes dat de NSDAP eruit heeft weten te slaan uit de ons bekende feiten te destilleren, dan zien we een reeks van elkaar opvolgende gebeurtenissen die tot de confrontatie aanleiding hebben gegeven.

Het politieke verschil van inzicht dat tussen KPD en NSDAP bestond had al eerder tot schermutselingen geleid, waarbij de Nazi's het onderspit hadden gedolven. Tijdens eerdere vechtpartijen die in Wöhrden en omgeving hadden plaatsgevonden had de SA klappen opgelopen, de laatste keer tijdens een vergadering van een aantal Wöhrdener boeren op 18 februari 1929,⁷⁶⁹ waar ze door een groep communisten onder leiding van Christian Heuck (1892-1934)⁷⁷⁰ in elkaar geslagen waren toen ze met een man of twaalf een bijeenkomst van een groep boeren in een plaatselijk café bezochten.⁷⁷¹ Uhse heeft geprobeerd aan de aanwezigheid van de SA op die vergadering een zekere legitimiteit te geven door te beweren dat ze er naartoe getrokken waren om hun ongenoegen kenbaar te maken over de oprichting

⁷⁶⁶ Verschillende bronnen melden confrontaties in oktober 1928 en op 18 februari 1929. Uhse somt ze op in „Morgen Wöhrdener Prozeß“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 2, Nr. 35, 10-2-1930.

⁷⁶⁷ Omland (2009), *Gegen das System*, Tabelle 2, p. 31 en Karte 3, p. 41. Tevens p. 40 f. Uit de tabel blijkt dat er na de Reichtagsverkiezingen van mei 1928 een sterke polarisatie waarneembaar is, waardoor de middenpartijen veel terrein prijsgeven ten gunste van KPD (van 6 naar 9 %; 1932: 10%) en vooral NSDAP (van 3 naar 22%; 1932: 44%). Alleen de SPD is min of meer stabiel op ongeveer 25% van de stemmen.

⁷⁶⁸ In de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 95, 23-4-1929 staat een advertentie waarin de tweede druk van het boekje wordt aangekondigd: „Das politische Buch des Tages: *Die Blutnacht von Wöhrden*, erscheint demnächst in neuer Auflage. Die ersten Riesenaufgabe fand reißenden Absatz, sodaß ein großer Teil der Bestellungen für die zweite Auflage zurückgestellt werden mußte“. Het werd uitgegeven door het *Buchvertrieb* van de krant zelf, en kostte dertig *Pfennige*.

⁷⁶⁹ Het treffen in Wöhrden op de 18^e was niet het eerste geweest; (overigens zijn de bronnen niet eenduidig over deze datum; sommigen spreken van de 17^e (een zondag, niet waarschijnlijk dus) anderen weer van de 28ste; de 18^e is het meest voor de hand liggend, ook omdat Uhse die datum in een artikel in de krant vermeldt; zie in dit verband: Christian. „Mordüberfall in Wöhrden. Der Bericht der S.A.“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 58, 10-3-1929, p-1-) In oktober 1928 was een troep communisten, eveneens onder leiding van Christian Heuck, die een nationaal-socialistische bijeenkomst was binnengedrongen, al slaags geraakt met de Nazi's. Vgl. http://www.dithmarschen-wiki.de/Blutnacht_von_W%C3%B6hrden, stand 28-10-2019.

⁷⁷⁰ Uhse zal later met Heuck in contact komen. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 300.

⁷⁷¹ B.U. „Morgen Wöhrdener Prozeß“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 2, Nr. 35, 10-2-1930.

van een *Wachvereinigung*, een soort *Heimwehr*⁷⁷² – het thema van de avond was “Brauchen wir eine Schutztruppe”⁷⁷³ - maar in feite kan hun bezoek als een provocatie worden uitgelegd. Op de vergadering waren ook een stuk of vijftig communisten aanwezig, die zich, nadat er enkele onvriendelijkheden waren uitgewisseld en men de respectievelijke strijdliederen had aangeheven, onder aanvoering van Heuck⁷⁷⁴ op de Nazi's stortten en hen op de vlucht joegen, waarbij enkele gewonden vielen.⁷⁷⁵

Een ooggetuige, een SA-man, verhaalde in 1997 van de gebeurtenissen: “Wir saßen gleich vorn an der Theke und die Kommunisten im Kleinen Saal. Ihr Anführer Christian Heuck aus Wesselbüren beschimpfte den Redner⁷⁷⁶ und stimmte dann die Internationale an”.⁷⁷⁷ Het liep al snel uit de hand: “Durch diese Provokationen entstand zum Schluss der Versammlung eine Schlägerei, an der Christian Heuck regen Anteil nahm”, en, zo getuigde Heuck later tijdens de Wöhrdener Prozesse, “wobei einige der besonders starken SA-Leute, die am lautesten geschrien hatten, mutig auf ihrer Retirade durchs geschlossene Fenster vier Meter tief in den Hühnerstall sprangen, Fensterkreuz und Scheiben todesverachtend mit ihrem von Frontwunden geschwächten Körper zertrümmernd”.⁷⁷⁸

Het gezichtsverlies dat de SA tegenover de communisten geleden had vroeg om een weerwoord en het lag de voor Nazi's dan ook voor de hand om hen, en in het bijzonder hun voorman Christian Heuck, in een der komende weken op gepaste wijze een koekje van eigen deeg te geven.⁷⁷⁹ Het kwam dan ook goed uit dat de NSDAP – op initiatief van het Braune

⁷⁷² De Nazi's waren per definitie tegen *Heimwehre*, in feite tegen alle *Selbstschutzorganisationen*; ze zouden Duitslands nationale eenheid in de weg staan (en vormden terloops ook een mogelijke oppositie tegen de partij en de SA). Zie in dit verband ook paragraaf c.4-1- van deze dissertatie. Zie ook: B.U. „Morgen Wöhrdener Prozeß“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 2, Nr. 35, 10-2-1930: “... die Schaffung dieser Wachverein [sei] ein überflüssiges Gebilde”.

⁷⁷³ Aldus een bericht in de *Norddeutsche Zeitung*, maart 1930. Bron: *Landesarchiv Schleswig*, vml. *Stadtarchiv Meldorf*; zie ook www.roterhusar.org/ggrechts/heuck1/heuck10.html, stand 28-10-2019.

⁷⁷⁴ Vgl. *Ditmarscher Landeszeitung*, 19-12-1997. Bron: www.woehrdenonline.de/geschichte/woehrdenerblutnacht, stand 31-10-2019.

⁷⁷⁵ B.U., „Morgen Wöhrdener Prozeß“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 2, Nr. 35, 10-2-1930.

⁷⁷⁶ Spreker op de bijeenkomst was een zekere Muthmann, die we later in de geschiedenis nog tegenkomen als de drager van de *Sense* waaraan de Landvolkvlag was bevestigd tijdens de grote Landvolkdemonstratie in Itzehoe op 1 augustus 1929. Muthmann wordt daar door de politie zwaar verwond. *Norddeutsche Zeitung*, maart 1930, aanwezig in *Landesarchiv Schleswig*, vml. *Stadtarchiv Meldorf*. Bron: www.roterhusar.org/ggrechts/heuck1/heuck11.html, stand 28-10-2019.

⁷⁷⁷ De ooggetuige was Landwirt Hans Willy Sierk (1908-??) uit Süderholm, toen 21 jaar oud, in 1927 medeoprichter van de Heider SA. *Ditmarscher Landeszeitung*, 19-12-1997, www.woehrdenonline.de/geschichte/woehrdenerblutnacht, stand 28-10-2019. Sierk heeft het later – althans volgens een Poolse website - nog geschopt tot *SS-Obersturmführer*, een feit dat de Wöhrdener website niet vermeldt. Zie daartoe <http://www.dws-xip.pl/reich/biografie/numery/numer6.html>, stand 28-10-2019.

⁷⁷⁸ Verslag van de rechtszaak tegen Christian Heuck, als opgenomen in de *Ditmarscher Landeszeitung*, afgedrukt op www.roterhusar.org/ggrechts/heuck1/heuck11.html, stand 28-10-2019.

⁷⁷⁹ Sommige bronnen melden zelfs dat de Nazi's van plan waren Heuck te *erledigen*. Hoewel hij er zwaar gewond raakte is dat in Wöhrden kennelijk niet gelukt. Ze kregen hem pas na de Machtergreifung, op 4 februari

Haus in München - juist in de eerste weken van maart een groot aantal propagandabijeenkomsten gepland had: er stond een aantal *Besichtigungen*⁷⁸⁰ van verschillende regionale SA-afdelingen op het program, inspecties, als voorbereiding op een geplande Versammlungswelle in de gehele provincie, die gehouden werden onder leiding van de populaire SA-Oberführer en Major a.D. Karl Dincklage (1874-1930) uit Hannover.⁷⁸¹ De eerstvolgende reeks van bijeenkomsten was voorzien vanaf 10 maart, en zou bestaan uit meer dan honderd vergaderingen.⁷⁸² Omdat er tijdens de inspecties voorafgaand aan die ‘rally’ zeker sprake zou zijn van communistische agitatie lag het voor de SA voor de hand dat juist tijdens een dier gelegenheden zou worden toegeslagen.

Er was objectief gesproken nauwelijks een reden om een ledenvergadering in Wöhrden te organiseren; het communistische en het nationaal-socialistische electoraat was er klein – er woonden maar enkele Nazi’s - en ze had ook in Heide gehouden kunnen worden: daar zou de propagandistische werking waarschijnlijk groter geweest zijn.⁷⁸³ Desondanks werd besloten een bijeenkomst in het gehucht te houden, en wel op 7 maart.⁷⁸⁴ Aansluitend op die bijeenkomst zou een openbare inspectie volgen,⁷⁸⁵ waar de SA in groten getale aanwezig zou zijn. Ook van de communisten werd verwacht – zekerheid kreeg men door een toespraak van Heuck tijdens een bijeenkomst van werklozen op het Heidener Marktplatz op 6 maart waarin hij opriep tot actie – dat ze op de avond van de inspectie zouden toeslaan.

1933, te pakken en vermoordden hem kort daarna. Zie [woehrden-online.de/geschichte/woehrdener blutnacht/woehrdenerblutnacht2/index.php](http://woehrden-online.de/geschichte/woehrdener-blutnacht/woehrdenerblutnacht2/index.php), stand 28-10-2019. Een verdere bron wordt daar niet vermeld.

⁷⁸⁰ Met een *Besichtigung* wordt een inspectie, in militaire zin, van de SA-afdelingen bedoeld, afgesloten door een toespraak.

⁷⁸¹ Dincklage, ook wel als Dinklage in de pers opgevoerd, “Spitzname “der Rucksackmajor””, was een onvermoeibaar propagandist voor de partij: “Dinklage [...] rackerte persönlich den ganzen Tag über in den Dörfern, klebte morgens Zettel, hielt abends Veranstaltungen in der Gastwirtschaft, übernachtete bei einem der Dorfbewohner und fuhr mit dem Fahrrad am nächsten Tag ins nächste Dorf. Er war im 1. Weltkrieg Luftwaffen-offizier gewesen, lebte von seiner Offizierspension und opferte wie ein Missionar sein Leben der Partei”. Dietrich Kuessner, Vortrag im Landesmuseum Bückeberg, am 8-3-2001, anlässlich der Ausstellung ‘Ein Volk dankt seinem (Ver)Führer’. www.bs.cyty.com/kirche-von-unten/archiv/gesch/National-sozialismus_auf_dem_Lande.rtf, stand 28-10-2019.

⁷⁸² Vgl. aangaande het waarom van die propagandagolven hoofdstuk 4.g.1 van deze dissertatie. Tevens: Dohnke (2009), Kernland, p. 21; cit. Albrecht Tyrell (1991). *Führer befiehl... Selbstzeugnisse aus der Kampfzeit der NSDAP*. Bindlach: Gondrom Verlag.

⁷⁸³ Er had slechts één communist en geen enkele nationaal-socialist zitting in de gemeenteraad. Helmut Ploog (2016). *Blutnacht von Wöhrden*. Bron: http://www.dithmarschen-wiki.de/Blutnacht_von_W%C3%B6hrden, stand 28-10-2019.

⁷⁸⁴ Of Wöhrden daadwerkelijk in het oorspronkelijke programma was opgenomen is niet te achterhalen. Uhse zegt in *Söldner und Soldat* dat de Nazi’s “... eine Versammlung [einberiefen] und nach Wöhrden [zogen] ...”, wat een gepland bezoek minder waarschijnlijk maakt, en het eerder een reactie op de eerdere gebeurtenissen laat lijken. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 181.

⁷⁸⁵ Eerder is al opgemerkt dat het aantal nationaal-socialisten in Wöhrden gering was; in die zin kan de bijeenkomst, waarbij de van elders afkomstige SA, geüniformeerd en voorzien van alle toeters en bellen, op kwam dagen – er was sprake van een opkomstplicht - zeer zeker een provocatie genoemd worden.

Dat een mogelijke confrontatie naar aanleiding van de eerdere vechtpartijen al in brede kring werd verwacht moge blijken uit het besluit van de Landrat van Süderditmarschen, Dr. Friedrich Pauly (?? - ??) om de bijeenkomst te verbieden.⁷⁸⁶ Hij maakte dat bekend middels een op 1 maart gedateerde brief, die hij aan een onbekend gebleven SA-Führer met de initialen P.R. zond, die het verbod op 5 maart, opmerkelijk laat, ontvangen zei te hebben.⁷⁸⁷ P. meldde na ontvangst van de brief telefonisch aan de Landrat dat het verbod hem niet aanging, en dat die het aan de Ortsgruppe Heide van de SA, die de avond organiseerde, door diende te geven.⁷⁸⁸ De Ortsgruppe op haar beurt besloot, ervan vernomen hebbende, het verbod aan haar laars te lappen. Ze had namelijk intussen, op 3 maart, verschillende SA-*Trupps* het bevel gegeven om op de 7^e, 's avonds om 20.00 uur in Wöhrden aan te treden. Afzeggen was volgens de SA-leiding niet meer mogelijk: omdat in de korte tijd tot de bijeenkomst niet iedereen meer bereikt kon worden bestond het risico dat slechts enkele SA-afdelingen in Wöhrden zou aankomen, die daardoor numeriek overvleugeld zouden worden door communisten.⁷⁸⁹ De 18^e februari lag kennelijk nog vers in het geheugen: "diese schwachen Abteilungen waren von der Übermacht der Kommunisten niedergemacht worden".⁷⁹⁰

Het vermoeden dat ook communisten in het dorp aanwezig zouden zijn werden zoals gezegd op 6 maart bevestigd, met de oproep gedaan door Christian Heuck tijdens zijn toespraak op het marktplein van Heide, om de volgende avond te verzamelen voor een optocht naar het enkele kilometers westelijker gelegen Wöhrden: "'Dann werden wir uns mit den Hakenkreuzlern einmal geistig messen", waren die Schlußworte seiner Hetze, die durch eine Arm-bewegung begleitet wurde".⁷⁹¹

Geschrokken door het verbod van de Landrat, en uit angst dat zijn zaak ten prooi zou vallen aan mogelijke schermutselingen besloot de uitbater van de *Wirtschaft* waar de bijeenkomst onder leiding van Dincklage oorspronkelijk zou worden gehouden, "Handelshof", zijn deur voor de SA gesloten te houden en alleen plaats te bieden aan de vergadering. Die SA zag zich, nadat ze het dorp was binnengemarcheerd, daardoor genoodzaakt om, onder leiding

⁷⁸⁶ Christian, 'Auf Blutterror folgt Polizeiterror'. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 58, 10-3-1929.

⁷⁸⁷ De bezorgduur van brieven door de *Deutsche Post* in 1929 is onbekend. Gezien de beperkte afstand mag worden aangenomen dat de brief in één à twee dagen bezorgd had kunnen worden. Het lijkt erop dat de er sprake is van enige sabotage door de NSDAP met als doel de bijeenkomst in Wöhrden door te laten gaan.

⁷⁸⁸ B.U. „Morgen Wöhrdener Prozeß". In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 2, Nr. 35, 10-2-1930.

⁷⁸⁹ Ibid.

⁷⁹⁰ Christian. „Auf Blutterror folgt Polizeiterror". In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 58, 10-3-1929.

⁷⁹¹ B.U., „Morgen Wöhrdener Prozeß". In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 2, Nr. 35, 10-2-1930.

van dierenarts en *SA-Standartenführer* Dr. Emil Grantz (?? - ??),⁷⁹² elders een onderkomen te zoeken. Een *Gasthof* aan de overkant van de straat, “Zur Börse”, bleek na enig vijven en zessen bereid de mannen onder te brengen, nadat die enige tijd, blootgesteld aan de koude wind en de hoon en spottereien van de langsmarcherende communisten, aan de straatkant opgesteld hadden gestaan. Toen de SA haar intrek in het etablissement had genomen en Dincklage in het café aan de overkant zijn toespraak hield, ontstond er buiten op straat enige beroering, toen een honderdtal communisten, onder het zingen van de Internationale en het slaken van kreten als “Nieder mit Hitler!” langs trok. Volgens Uhse lieten de nationaal-socialistische paramilitairen zich niet provoceren, en gedroegen ze zich “äusserst Diszipliniert”.⁷⁹³

Toen het buiten rustig geworden was en de communisten leken te zijn weggetrokken, verliet de SA haar onderkomen, stelde zich op, en marcheerde door het dorp af, in de richting van Heide, met Grantz, Dincklage en Uhse op kop. Toen de colonne de hoofdstraat naderde, gebeurde waarvoor de Landrat bang was geweest: de communisten gingen, onder dekking van de duisternis, vanuit een steeg tot de aanval over:

Uns im Rücken packend, stieg jäh ein Schrei auf, floß, dieweil wir uns wandten, auseinander in ein Tausenderlei, toller Geräusche, dumpfer Schläge, lärmender Rufe, schmerzwilden Stöhnens. Wir blickten ins Dunkel, spürten undeutlich dort die verknäuelte Massen und trieben mit atemlos hastenden Sprüngen ihr zu. An der Kreuzung der Armeleutegasse mit dem Hauptweg fanden wir das unerkennliche Durcheinander verkrampfter Leiber. Wir schlugen zu, in blinder Wut, unsere Hiebe trafen Freund und Feind. Doch kaum, daß wir den dritten Schlag hätten führen können, löste sich auch schon die Verwirrung. Ein paar dunkle Gestalten sprangen auf vom Boden und stürmten davon. Wir ließen sie laufen und starrten auf dem Mann im Braunhemd, der im Lichtkegel einer Taschenlampe noch einmal sich wand und streckte, und dann, vor den Lippen blutiger Schaum, still liegenblieb, die aufgequollenen Augäpfel in den Schein der Lampe gerichtet.⁷⁹⁴

Het resultaat van de anderhalve minuut durende strijd: twee dode (de Parteigenossen Schmidt en Streibel) en zeven zwaargewonde SA-ers, en drieëntwintig lichtgewonden. Even later werd in het donker nog een dode communist gevonden, een eindje verderop in de straat.

⁷⁹² Dr. Grantz wordt eind juni 1930 wegens het oprichten van een niet door de NSDAP geïnitieerde of erkende *Nationalsozialistische Arbeitsgemeinschaft Dithmarschen* door Adolf Hitler uit de partij gezet. Zie de „Bekanntmachung“ dien aangaande, in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 2, Nr. 145, 22-6-1930.

⁷⁹³ Christian. „Auf Blutterror folgt Polizeiterror“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 58, 10-3-1929.

⁷⁹⁴ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 185.

Wat er tijdens de schermutseling werkelijk gebeurd is, is ook op dit moment nog steeds niet geheel duidelijk. Dat de nationaal-socialisten ongewapend en onschuldig waren aan de confrontatie, zoals ze zelf beweerden, is in elk geval niet waar. Dat ze, zoals het gerucht ging, de communist Heuck in de val hebben willen lokken en vermoorden is evenmin aangetoond, al raakte die, terwijl hij in het donker in de directe omgeving van Stürzebecher, het enige communistische slachtoffer, stond, zwaargewond. Het enige concrete resultaat was, naast de doden en gewonden, dat de NSDAP, dankzij de – mede door Uhse geïnitieerde publiciteit die zij met behulp van het voorval wist te genereren - in Sleeswijk-Holstein een grote toeloop aan nieuwe leden te verwerken kreeg, en vanaf de plaatselijke verkiezingen van november 1929, en met name de Reichstagswahlen van september 1930 haar vertegenwoordiging in de diverse gremia zag groeien als kool. Dankzij het feit dat de nationaal-socialistische propaganda de verantwoordelijkheid voor de gebeurtenis bij de communisten wist neer te leggen leek het erop dat het door Hitler in 1925 afgekondigde Legitimitätsprinzip, zijn stellingname dat de NSDAP haar hegemonie langs legale weg diende te vestigen, na de Blutnacht haar vruchten begon af te werpen, en de staatsmacht leek binnen haar bereik leek te komen.⁷⁹⁵

Daags na de veldslag volgde een door landspresident Kürbis afgekondigd *Versammlungsverbot* voor alle radicale bewegingen in Sleeswijk-Holstein, zowel voor de KPD, de NSDAP als de Landvolkbewegung.⁷⁹⁶

Uhse, op het moment van de confrontatie iets meer dan twee maanden in functie, gebruikte de gebeurtenis als aanleiding voor een propagandaoffensief in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, dat ongetwijfeld sterk heeft bijgedragen aan het grote electorale succes dat de NSDAP in de maanden na het voorval ten deel viel. Het feit dat – het is al eerder gezegd – de nationaal-socialistische lezing van de gebeurtenissen de geschiedschrijving domineert heeft ertoe geleid dat de waarheid hier en daar enigszins geweld is aangedaan. Als we het verhaal van de Nazi's – dat voor een belangrijk deel door Uhse in zijn artikelen voor de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* is gecomponeerd – in ogenschouw nemen, dan zien we dat ze de volgende feiten hebben aangevoerd die de NSDAP moesten vrijpleiten van de schuld voor de confrontatie:

⁷⁹⁵ Zie hoofdstuk 2.b van deze dissertatie: op 4-1-1925, kort na zijn vrijlating uit Landsberg, verklaart Hitler ten overstaan van de Beierse minister-president Heinrich Held het bereiken van zijn doelen in het vervolg uitsluitend nog op legale wijze na te streven ("Legitimitätsprinzip"); deze heft daarop het verbod op de NSDAP op. Vgl. Bruppacher (2008), p. 156.

⁷⁹⁶ B.U. „Das Oberpräsidium verbietet unsere Werbewoche“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 58, 10-3-1929, p. 1.

- De door de Nazi's ondernomen acties was "... keine "Racheversammlung" für den Überfall zum 18. Februar". De vergadering was al lang gepland, en onderdeel van de inspectie- en propagandatour van Major a.D Dincklage.⁷⁹⁷
- Het aan de NSDAP gerichte, op 1 maart gedateerde Versammlungsverbot dat door de Landrat was uitgevaardigd was verkeerd geadresseerd en kwam te laat aan om de vergadering nog voor alle ontboden afdelingen veilig te kunnen afzeggen. De vergadering moest daarom doorgang vinden.⁷⁹⁸
- De – ongewapende - SA-afdelingen gedroegen zich gedisciplineerd en *volkommen ruhig* tijdens hun doortocht door en gedurende de bijeenkomst in Wöhrden.⁷⁹⁹
- De SA verliet het dorp na afloop van de vergadering in *tadelloser Marschordnung*, en werd in de duisternis overvallen door met knuppels, dolken en (kool)messen bewapende communisten.⁸⁰⁰
- De overval in Wöhrden was een door de communisten geïnitieerde daad van agressie; dat moge blijken uit de oproep die Heuck de dag ervoor deed ten overstaan van een bijeenkomst van werklozen: "Der Komunist (sic) Heuck, der den ganzen Überfall leitete, hatte bereits am Vorabend in einer Erwerbslosenversammlung am Heidener Marktplatz das Unternehmen angekündigt. Er hat seine ausgesprochene Mordabsicht vor der Kirche in Wöhrden, dadurch zum Ausdruck gebracht, daß er laut ausrief „Wir wollen Blut sehen“".⁸⁰¹
- Het enige communistische slachtoffer, Stürzebecher, is om het leven gekomen door een wond die hij zichzelf heeft toegebracht tijdens een val; zijn dood is niet aan een nationaal-socialist verwijtbaar.⁸⁰²

Eigenlijke hoofdschuldige aan de gebeurtenis – zo lezen we tussen de regels door - is vooral de republikeinse overheid. Waarom tenslotte was het demonstratieverbod niet eerder uitgevaardigd en correct geadresseerd? Waarom heeft de politie de communistische optocht op de bewuste avond niet ontbonden?⁸⁰³

Bovenstaande beweringen zijn door Uhse in de krantenartikelen die hij gedurende de dagen en weken na de zevende maart schrijft, en later, in februari 1930, na het begin van de *Wöhr-*

⁷⁹⁷ Christian. „Mordüberfall in Wöhrden. Der Bericht der S.A.“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 58, 10-3-1929, p. 1.

⁷⁹⁸ Anoniem. „Morgen Wöhrdener Prozess“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 2, Nr. 35, 10-2-1930, p. 1.

⁷⁹⁹ Christian. „Mordüberfall in Wöhrden. Der Bericht der S.A.“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 58, 10-3-1929, p. 1.

⁸⁰⁰ Ibid.

⁸⁰¹ Ibid, p.2.

⁸⁰² Ibid.

⁸⁰³ Ibid.

dener Prozesse,⁸⁰⁴ als handvat gehanteerd om de tegen de nationaal-socialisten gerichte republikeinse willekeur en onrechtvaardigheid, en de agressieve houding van de communisten voor het voetlicht te brengen.⁸⁰⁵ De nationaal-socialisten zou, met het oogmerk de confrontatie te voorkomen, het contact met (potentiële) partijleden door de overheid allerwegen onmogelijk gemaakt zijn. Van het de communisten geldend Versammlungsverbot, zoals dat enige weken van kracht geweest is (en niet te vergeten dat voor de Landvolkbewegung) wordt door Uhse in zijn artikelen niet gerept.

Alle nationaal-socialistische gepikeerdheid ten spijt is er echter een aantal aanwijzingen, dat Uhse, en met hem het propaganda-apparaat van de Nazi's, het in de verslaggeving rond de gebeurtenis niet al te nauw heeft genomen met de waarheid, en dat het initiatief tot de vechtpartij niet zozeer bij de communisten of bij de republikeinse overheid heeft gelegen, maar eerder bij de op wraak beluste nationaal-socialisten.

De eerste indicatie in die richting vinden we in *Söldner und Soldat*, de excuusroman waarin Uhse zich voor zijn daden als Nazi probeert te verontschuldigen, en waarin hij daarmee de werkelijke gang van zaken hier en daar – bewust of onbewust – nauwkeuriger heeft weergegeven dan hij vijf jaar eerder in zijn rol van NSDAP-propagandist heeft gedaan. Het feit dat hij in zijn boek de arbeiders-bewoners van Wöhrden “Kommunisten” noemt – wat zoals gezegd niet zo is, maar wat de door de Nazi's georganiseerde provocatie voor ons begrijpelijker kan maken – vergeven we hem dan even.⁸⁰⁶ Wat wel van belang is, is dat, na de kloppartij op de 18^e februari, de “schwache Gruppe der Heider Sturmabteilung, (...) blutend und *mit dem pathetischen Schwur, wiederzukommen* (cursief gb), während die siegreichen Kommunisten ihnen höhrend nachriefen, sie würden ihr Dorf faschistenrein halten“,⁸⁰⁷ het hazenpad had gekozen met de duidelijke intentie om terug te keren en wraak te nemen.

Uhse spreekt daarnaast in *Söldner und Soldat* eveneens het feit tegen dat de bijeenkomst in Wöhrden onderdeel zou zijn geweest van een al lang vaststaande reeks van bijeenkomsten. Anders dan hij in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* bij monde van Christian zegt, dat “[d]er Saal bei Jahn schon in der ersten Hälfte des Februar“⁸⁰⁸ besproken was, laat hij zich na de nederlaag tegen Heuck c.s. in *Söldner und Soldat* ontvallen dat “... uns nichts [blieb], als wieder auf den Platz zu gehen, auf dem wir Prügel bekommen hatten, und uns noch einmal

⁸⁰⁴ Ibid.

⁸⁰⁵ Van een tegen de nationaal-socialisten gerichte willekeur van de zijde van de Weimarer justitie was, anders dan Uhse beweerde, geen sprake. Zie in dat verband “auf dem rechten Auge blind”, noot 831 van dit hoofdstuk.

⁸⁰⁶ *Söldner und Soldat*. In: GW I, p. 180.

⁸⁰⁷ Ibid, p. 181.

⁸⁰⁸ Christian. „Mordüberfall in Wöhrden. Der Bericht der S.A.“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 58, 10-3-1929, p. 1.

zu schlagen“.⁸⁰⁹ De intentie om wraak te nemen bestond dus wel degelijk, en van een keuze voor Wöhrden omdat daar al lang tevoren een zaal was gereserveerd was dus geen sprake: er werd welbewust op een confrontatie aangestuurd. Bovendien spreekt hij zichzelf tegen als hij de SA *unbewaffnet* noemt: “[e]s wurde deutlich, daß die Kommunisten, *auf gleiche Weise vorbereitet wie wir* (cursief gb), sich in großer Zahl versammelt hatten“.⁸¹⁰

Overigens blijkt niet alleen uit *Söldner und Soldat* dat de intenties van de SA allerminst vreedzaam waren geweest. Er zijn - al zijn die in een aantal gevallen gezien de bron ervan enigszins anekdotisch van karakter - talloze getuigenverklaringen te vinden van mensen die op de zesde en zevende maart in Heide en omgeving SA-mannen hadden gezien die met slag- en steekwapens in de weer waren, die ze naar men vermoedde nodig hadden bij een op handen zijnde confrontatie:

Am Nachmittag (van de zevende maart) bereits sandten die Ereignisse ihre Schatten voraus:

- In Heide eilten junge SA-Männer mit Seitengewehren durch die Straßen.⁸¹¹
- In Hennstedt sah man SA in fieberndem Tempo einen Lastwagen mit einer Kiste Sand und Gummischläuchen⁸¹² beladen.⁸¹³
- In Albersdorf sah der Arbeiter Söhren, der beim Gastwirt Schröder aushalf, wie ein Lastauto von Böttcher-Bargenstedt auf die Hofstelle fuhr, das Böttcher selbst steuerte. Nun kamen Nazis an und stiegen auf, einige hatten zwei Bohnenstangen mitgebracht, die sie durchbrachen und auf das Auto warfen. Der Gastwirt übergab Söhren einen Gummischlauch von einer Bierleitung mit der Weisung diesen Schlauch, in dem sich Draht befand, mit einem Beil durchzuschlagen. Beide Schlauchstücke sind von dem Lastwagen mitgenommen worden. Am Sonntag vorher war ein Lastauto mit SA durch Wöhrden gefahren. Diese haben sich erhoben und: “Rache, Rache” gerufen“.⁸¹⁴

De onschuld en argeloosheid die Uhse de nationaal-socialisten in zijn artikelen voor de krant toedichtte⁸¹⁵ dienen op grond van bovenstaande getuigenissen dus met een korreltje zout te worden genomen: ze bewapenden zich, vooruitlopend op de vergadering, wel degelijk en

⁸⁰⁹ *Söldner und Soldat*. In: GW I, p. 181.

⁸¹⁰ Ibid.

⁸¹¹ Getuigenis van Christian Heuck, in “Morgen Wöhrdener Prozess”, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. No. 35, 10.2.1930.

⁸¹² Door een rubberslang met zand te vullen – en eventueel met prikkeldraad te omwinden of er spijkers doorheen te slaan – ontstaat een geducht slagwapen.

⁸¹³ Ibid.

⁸¹⁴ Getuigenissen zijn afkomstig uit de *Dithmarscher Landeszeitung* en de *Meldorfer Zeitung*, berustend in het *Landesarchiv* Schleswig, voormalig *Stadtarchiv* Meldorf.

⁸¹⁵ Een opsomming van de gebeurtenissen volgens nationaal-socialistische lezing, gebaseerd op de eerste getuigenverhooren, is tevens te vinden in Uhse’s “Ein Vorspiel zum Wöhrdener Prozeß”, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 1, Nr. 176, 28-7-1929, 1. Beilage.

hadden bovendien de uitgesproken intentie wraak te nemen op de communisten wegens het gezichtsverlies dat ze op 18 februari hadden geleden. Dat de communisten een nieuwe confrontatie niet uit de weg gingen moge blijken uit het feit dat ook Christian Heuck mensen op de been probeerde te brengen.⁸¹⁶

In de dagen na de 'veldslag' probeerde Uhse om met zijn artikelen een zo groot mogelijke draagkracht voor wraakacties te verwerven, om zo veel verontwaardiging als mogelijk onder zijn lezers te genereren. In zijn eerste artikel na de Blutnacht, dat op 9 maart verscheen, schreef hij dan ook:

Die kommunistische Bluttat in Wöhrden eröffnet ein neues Kapitel im Kampf der nationalsozialistischen Bewegung in Schleswig-Holstein. Das organisierte politische Verbrechen, das sich in den heute noch existierenden Bruchteilen der kommunistischen Partei aufhält, macht sich nunmehr auch in Schleswig-Holstein breit. Die mit beispielloser Feigheit verübte Banditentat in Wöhrden, wo man aus dem Hinterhalt heraus mit Messern und Dolchen und stacheldrahtumwickelten Knüppeln unsere Sturmabteilung überfiel, leuchtet wie ein blutiges Signal auf.

Die nationalsozialistische Bewegung nimmt dieses Signal zur Kenntnis! Sie wird sich vor Mördern und Mordgenossen zu schützen wissen und in Zukunft mit rücksichtsloser Schärfe vom Recht der Notwehr in einer Weise Gebrauch machen, die den Mordbuben ihre hündischen Absichten mit gleicher Münze heimzahlt. Die gesamte nationalsozialistische Bewegung ist durch die Bluttat in Wöhrden in gerechte Erbitterung und rücksichtslosen Zorn geraten.

Die gesamte nationalsozialistische Bewegung Deutschlands betrauert auf tiefste den Tod der in Wöhrden gefallenen Kameraden. Wenn sie durch den Dolchstoß blutiger Mordbrenner ihr Leben lassen mußten, sie starben doch für Deutschlands Freiheit! Ihr Opfertod und die Leiden unserer Schwerverletzten sind nicht umsonst gewesen. Das Blut von Wöhrden wird das enge Band, das die Kameraden der nationalsozialistischen Bewegung heute schon miteinander verbindet, noch enger schlingen.

Die Toten zu rächen ist nicht unsere Aufgabe, aber unsere heilige Pflicht ist es, dafür zu sorgen, daß das Blut der Toten nicht umsonst geflossen ist. Mit rücksichtsloser Entschlossenheit werden wir den Kampf gegen die Mörder und ihre Hintermänner führen! (...) [W]ir [haben] den Schutz unseres Lebens und den Schutz unserer Bewegung in unsere eigenen Hände zu nehmen".⁸¹⁷

Uhse's boodschap, die hij in de weken na de Blutnacht en na aanvang van de Wöhrdener Prozesse bijna een jaar later, telkens opnieuw uitdraagt, begint bij de bevolking van Sleeswijk-Holstein aan te komen: de communisten verliezen veel van hun aanhang, en de Nazi's

⁸¹⁶ B.U. „Morgen Wöhrdener Prozeß“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, Jg. 2, Nr. 35, 10-2-1930.

⁸¹⁷ B.U. „Kommunistische Bluttat in Wöhrden“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 57, 9-3-1929.

winnen enorm. In de literatuur wordt de Blutnacht dan ook als opmaat beschouwd voor hun doorbraak in Sleeswijk-Holstein.⁸¹⁸ In Wöhrden werd een monument ter nagedachtenis aan de nationaal-socialistische slachtoffers in een parkje geplaatst (dat pas in 1950 – op initiatief van een burger – weer werd afgebroken), en Adolf Hitler persoonlijk droeg er aan bij dat de gebeurtenis propagandistisch werd uitgebuit.⁸¹⁹ Hij noemde de beide dodelijke slachtoffers “Martyrer der Bewegung”,⁸²⁰ sprak langdurig op de begrafenis van Pg. Otto Streidel (wat een demonstratie opleverde – ondanks het verbod daarop – van ongeveer 5000 Parteigenossen, waaronder veel SA),⁸²¹ en het eerdergenoemde boekje, “*Die Blutnacht von Wöhrden und ihre Folgen. Eingehende Darstellung des kommunistischen Mordüberfalls und des marxistischen Polizeiterrors mit zahlreichen Bildern und einem Beitrag Adolf Hitlers*”, in de ogen van de sociaaldemocratische overheid een opruiend geschrift,⁸²² werd een kaskraker (de oplage van 30.000 exemplaren was in een oogwenk uitverkocht).⁸²³

Zowel de NSDAP als de KPD zagen zich na de Blutnacht geconfronteerd met een door *Landespräsident* Kürbis afgekondigd demonstratieverbod, waaraan de NSDAP zich, door het organiseren van een reeks herdenkingsplechtigheden voor de gevallen SA-mannen, goeddeels wist te onttrekken. Haar opmars in Sleeswijk-Holstein leek niet meer te stuiten.

Gedurende de rechtszaken tegen de deelnemers aan de schermutseling, die vanaf februari 1930 gehouden werden en die door Uhse in zijn krant werden verslagen, bleek de vooringenomenheid van de Duitse justitie – op wie de verdenking rustte dat zij *auf dem rechten Auge blind* zou zijn⁸²⁴ – jegens de deelnemers van KPD-zijde aan de vechtpartij.⁸²⁵ hoewel de

⁸¹⁸ Nogmaals wordt onder de aandacht gebracht dat de groei van de NSDAP dankzij de propaganda-inspanningen van de partij na de *Wöhrdener Blutnacht* nergens sterker geweest is dan in Sleeswijk-Holstein. Vgl. in dit verband hoofdstuk 4.g.2 van deze dissertatie.

⁸¹⁹ Zie ook Engel-Baseler, p. 285.

⁸²⁰ Waarmee ze zich in 1929 in een tamelijk select gezelschap bevonden. In de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 265, 9-11-1929, treft men een opsomming van de op dat moment gesneuvelde, van de Hitlerputsch op 9 november 1923 tot op het moment van publicatie, zes jaar later. De namen van de “Blutnächtler” Streidel en Schmidt prijken er tussen grote martelaren als de gevallen bij de *Feldherrnhalle* en een reeks provinciale gesneuvelde. Horst Wessel staat er nog niet bij: die viel een klein jaar later.

⁸²¹ „An der Spitze des Trauerzuges der Sturmabteilungen schreitet Adolf Hitler mit entblößtem Haupt. Neben ihm die Parteigenossen Hinrich Lohse, Buch u. Pfeffer, sowie der Standartenführer Dr. Grantz. Der Zug der Braunhemden bewegt sich in musterhafter Ordnung langsamen Schrittes vor dem Sarg, auf dem Koppel und Sturmhelme liegen, und den das rote Fahmentuch mit dem schwarzen Hakenkreuz im weißem Feld bedeckt. Schmerzlich der Anblick der leidgebrochenen Hinterbliebenen, denen sich dann in unabsehbarer Menge die Parteigenossen anreihen [...] Ruhe in Frieden, Kamerad! Wir kämpfen weiter!“. „Otto Streibels letzter Gang“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 62, 15-3-1929, p. 1.

⁸²² De restoplage wordt om die reden eind mei 1929 in beslag genomen. *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. No. 127, 1-6-1929, 2. Beilage „Kampf in der Nordmark“.

⁸²³ Bron: <http://www.geschichte-s-h.de/dithmarschen/>, stand 28-10-2019.

⁸²⁴ De uitdrukking „Auf dem rechten Auge blind“ (of, in andere kwesties *auf dem linken*) slaat op de beperkte ontvankelijkheid van de rechterlijke macht om misdrijven, gepleegd door daders met van een duidelijk rechtse (of linkse) politieke herkomst overeenkomstig objectieve normen te straffen. Ter illustratie moge gelden: „Emil Julius Gumbel hat um 1920 politisch motivierte Morde untersucht und stellte fest: Die Justiz ist auf dem rech-

schuldvraag min of meer in het luchtledige is blijven hangen, werden veel meer communisten dan nationaal-socialisten tot vrijheidsstraffen veroordeeld. Christian Heuck werd tot “Hauptanstifter” bestempeld en veroordeeld tot een gevangenisstraf van een jaar en negen maanden. Tien van Heucks medestrijders en slechts één nationaal-socialist werden eveneens tot vrijheidsstraffen veroordeeld.⁸²⁶ De Nazi's vergaten Heucks betrokkenheid niet. Hij werd, nadat hij na zijn vrijlating onder andere actief was geweest als partijsecretaris in Kiel en als Reichstagsabgeordneter voor de KPD, kort na de Machtergreifung, op 4 februari 1933 gearresteerd, en op 23 februari 1934, naar het zich laat aanzien op rechtstreeks bevel van Heinrich Himmler, in zijn cel doodgemarteld.⁸²⁷

Met betrekking tot de gang van zaken rond de Blutnacht von Wöhrden kan samenvattend gesteld worden, dat Uhse inspanningen in organisatorische en publicitaire – propagandistische – zin in belangrijke mate hebben bijgedragen aan het succes van de NSDAP in Sleeswijk-Holstein, waarvan de groei, die al eerder was ingezet, in de maanden na de gebeurtenissen spectaculaire vormen aannam.⁸²⁸ Uhse heeft daaraan, onder meer door zich op brede schaal onledig te houden met het verspreiden van verzinsels die erop gericht waren zijn politieke tegenstanders, vooral communisten, te beschadigen – dat behoorde in die dagen (en anno vandaag de dag trouwens nog immer) tot het normale politieke bedrijf – een niet mis te verstane bijdrage geleverd. Hij heeft daarmee overigens in feite niets anders gedaan dan waarvoor hij werd betaald: het voeren van propaganda voor zijn partij.

Van zijn sluimerende mededogen met de communisten waarvan hij ons in *Söldner und Soldat* een spoor laat zien wanneer hij het stoffelijk overschot van Stürzebecher aanschouwt,⁸²⁹

ten Auge blind. Mehr als 350 rechtsextremen Morden standen rund 20 linksextreme gegenüber. Linke Täter bekamen Todesurteile, rechte im Schnitt nur vier Monate Haft. Sein Buch wurde von den Nazis verbrannt”. www.deutschlandfunk.de/moerderische-statistik-gewalt-von-rechts.1310.de.html?dram:article_id=345863. Stand 28-10-2019. Zie ook de volgende noot.

⁸²⁵ “Die Rede, die deutsche Justiz sei während der Weimarer Republik in unzähligen kleinen und größeren Prozessen “auf dem rechten Auge blind” gewesen, erfüllt sicher nicht den Tatbestand der „üblen Nachrede”, sondern entspricht exakt den Tatsachen. Darüber sind wir durch Untersuchungen zeitgenössischer und späterer kritischer Juristen hinlänglich und sachgemäß unterrichtet”. Zie in dit verband geschriften van – zoals gezegd – Emil Julius Gumbel, Ilse Staff, Heinrich en Elisabeth Hannover en Otto Kirchheimer; bron: Theo Stammen (2003). *Antidemokratisches Denken*, Bd. III, Weimarer Republik. München: Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit. Bron: blz.bayern.de/blz/web/100083/03.html#f7, stand 28-10-2019.

⁸²⁶ Aldus documentatie, beschikbaar in het *Landesarchiv* Schleswig-Holstein, Abt. 301 Nr. 4507 u. 4538; Abt. 352 Nr. 1679 u. Nr. 2650-2653; Abt. 354 Nr. 889. Arbeitskreis zur Erforschung des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein e.V; Bron: akens.org, stand 28-10-2019.

⁸²⁷ Irene Dittrich (1993). *Heimatgeschichtlicher Wegweiser zu Stätten des Widerstands und der Verfolgung 1933-1945*, Band 7: Schleswig-Holstein I – Nördlicher Landesteil. Frankfurt/Main: Studienkreis deutscher Widerstand.

⁸²⁸ Engel-Baseler, p. 285.

⁸²⁹ „Aus dem Gesicht dieses [Kommunisten], in dem neben dem Schmerz auch der Haß stand, kam nun doch die Trauer über mich. Ich konnte diesen Toten nicht hassen und nicht die, die seinen Gefährten gewesen waren in dieser blutigen Nacht”; *Söldner und Soldat*. In: GW I, p. 188.

vinden we in zijn bijdragen aan de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* niets terug. Die blijven tot het laatst toe oproepen tot wraak, tot het met gelijke munt terugbetalen van de moorden. Tijdens het proces, in februari 1930, een jaar na het gebeuren, lijkt Uhse standpunt met betrekking tot de schuld van communisten en republikeinse overheid aan de nationaal-socialistische doden niet veranderd.

Daar, waar zijn handelwijze rond de Wöhrdener Blutnacht Uhse attitude jegens de communisten schetst, vertelt zijn commentaar op de Beidenflether Prozesse ons iets over zijn standpunt met betrekking tot de boerenbevolking van Sleeswijk-Holstein. Omdat hij juist zijn sympathie voor de boeren heeft aangevoerd als verklaring voor zijn overstap naar de KPD – iets wat ons bevreemdt, want juist die boeren vormden in de directe omgeving van Itzehoe de bezittende klasse, en hingen een ideologie aan die verwantschap vertoonde met de Uhse onwelgevallige völkische, de *Blut-und-Boden* variant van het nationaal-socialisme die in het Münchener Braune Haus werd beleden – is het interessant om na te gaan of die adhesieverklaring in werkelijkheid de vorm heeft gehad die hij ons in 1934 en later heeft voorgehouden, of dat het slechts een houding ‘voor de bühne’ geweest is.

d.2 De Beidenflether Prozesse.

Een tweede belangrijke gebeurtenis die Uhse gedurende zijn prille carrière in Itzehoe meemaakt werd gevormd door de Beidenflether Prozesse, gehouden van 8 tot en met 16 april 1929. Zijn verslaggeving van die processen kan interessant zijn voor het duiden van zijn politieke stellingname: ze kunnen een indicatie geven van zijn attitude – als individu en als NSDAP-politicus – jegens de Landvolkbewegung. Het proces, waar 57 boeren terecht stonden, behandelde de schuldvraag rond de gebeurtenissen rond het als eerder ter sprake gekomen⁸³⁰ Beidenflether Ochsenfeuer⁸³¹ op 19 november 1928.

Uit het verslag van de eerste twee zittingsdagen blijkt dat Uhse, door de beschuldigen voor het voetlicht te brengen als rustige, zelfbewuste en vooral Duitse individuen die door een gecorrumpeerde staat voor het gerecht zijn gedaagd omdat ze zich tegen een schromelijke onrechtvaardigheid verzet zouden hebben, in de boeren een potentieel kiezersareaal voor de NSDAP zag.⁸³² Dat hij zich in dit stadium inzet voor een in oorsprong welgestelde groep

⁸³⁰ Zie in dit verband de beschrijving van genoemde gebeurtenis in hoofdstuk 4.g.2 van deze dissertatie.

⁸³¹ Een gedetailleerd relaas omtrent de gebeurtenissen in Beidenfleth treffe men in het verslag van de rechtszittingen, “Der Beidenflether Prozess”. *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 84, 10-4-1929, p. 1 - 4.

⁸³² Dat er wel degelijk sprake was van een synchroniciteit tussen de ideeënwereld van boerenbeweging enerzijds en NSDAP anderzijds blijkt uit het feit dat – als voorbeeld geldt hier een bijeenkomst van boeren in Itzehoe op 26 november 1928 – onder de boeren „... ganz und gar unüberhörbar [...] die antisemitischen Töne, ganz und gar unübersehbar die Abneigung gegenüber dem Staat von Weimar“ waren. Engel-Baseler (1991), p. 280. Daar ook: „... [e]s müsse unbedingt Front gegen die Judenwirtschaft gemacht werden, die den Bauern von Haus und Hof vertreibe“.

boeren, voor de rijkere, van de westkust afkomstige vleugel van het Landvolk,⁸³³ vaak eigenaar van forse hoeves, die terecht staan wegens het verzet tegen een door de overheid geïnitieerde inbeslagname wegens een belastingschuld, en niet een groep die uit existentiële nood in de schulden is gekomen, laat zien dat zijn primaire zorg was om de boeren voor de NSDAP te winnen, ongeacht hun maatschappelijke achtergrond. De redactionele bewondering voor het ‘mensentype’ neemt in de beschrijving van de groep boeren bij de aanvang van het proces bijna erotische vormen aan.⁸³⁴

Langsam finden sich die angeklagten Bauern ein. Es ist eine Auswahl prächtigsten nordischen Menschentums, das hier vor die Schranken des Gerichts gezerzt wird, weil es nicht begreifen konnte, daß seine Existenz von dem Räderwerk einer sinnlos arbeitenden Gesetzmachine vernichtet und zerstampft werden sollte. Die Gesichter dieser blonden Riesen⁸³⁵ zeugen von ernster Entschlossenheit wie vor dem furchtbaren, sorgenvollen Kampf, den die Bauern hier oben an der Westküste nunmehr seit Jahren schon um ihre Scholle führen. [...] Es sind alle ruhige und besonnene Männer, die Zeit ihres Lebens noch nie mit den Gesetzen in Konflikt gekommen sind. [...] Bittere Worte fallen über die Not und über das Unverständnis des Staates über der Landwirtschaft [...] Die 57 Angeklagten werden aufgerufen, kein Einziger fehlt, kein Einziger ist vorbestraft.⁸³⁶

Ook de kern van de problemen waarmee de boeren te maken hebben werd in het artikel aangeroerd: naast het eerdergenoemde „offenes Nichtverstehenwollen des Staates für die Not des Schleswig-Holsteinischen Bauern“ zijn ze – zo stelt hij – vooral te wijten aan de open grenzen, de slechte oogsten, en de hoge rentes.⁸³⁷ Het verslag van de rechtszaak is gedetailleerd, sympathiek jegens de boeren. De kern van het betoog is dat de eenheid van de boer en zijn *Scholle*, zijn perceel, akker, nooit verbroken mag worden, zeker niet door de financiële druk die ontstaat door plichten die door de overheid worden opgelegd.⁸³⁸

Het is begrijpelijk dat Uhse de boeren met zijn wat zalvende taal voor het nationaal-socialisme probeerde te winnen: ze vormden in numeriek en economisch opzicht een be-

⁸³³ Met *Landvolk* wordt hier bedoeld op de beroepsgroep, en niet op de *Landvolkbewegung*. De NSDAP heeft zich, deels uit electorale overwegingen (de Landvolkbewegung viste electoraal in dezelfde vijver als de NSDAP) en deels uit principiële overwegingen (de NSDAP beoogde haar doelstellingen met legale middelen te bereiken, de door de Landvolkbewegung gepleegde bomaanslagen pasten daar overduidelijk niet in) altijd van die beweging gedistantieerd.

⁸³⁴ ... die wordt gelogenstraft door de foto's die van het *Ochsenfeuer* bewaard zijn gebleven. Het blijken hele gewone mensen geweest te zijn. Boeren, goedgekleed, en ze dragen lederen schoenen of laarzen.

⁸³⁵ Het feit dat hij de boeren “Riesen” noemt kan ook met Uhse's eigen lengte te maken hebben gehad. Over een eerste ontmoeting met een groep boeren schrijft hij: “Wie ein Knirps (peuter, onderdeurtje, gb) stand ich am Nachmittag zwischen den Vertretern der Partei aus der Provinz, großen, strohblonden Männern mit blauen Augen in den vom Wetter geröteten breiten Gesichtern”. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 159.

⁸³⁶ Anon. „Der Beidenflether Prozess“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 84, 10-4-1929, p. 1.

⁸³⁷ Ibid.

⁸³⁸ Ibid.

langrijke groep in Sleeswijk-Holstein, met veel relaties en familieleden in de steden en dorpen, verwanten die, wanneer de partij de boeren voor zich zou weten te winnen, in hun slipstream meegetrokken zouden worden richting de NSDAP. De ideeën van de Landvolkbewegung waren daarnaast aan het nationaal-socialisme verwant, en de boeren vormden, zodra die beweging uiteen begon te vallen, een makkelijke prooi voor de propaganda van de NSDAP. Dat de partij zich – indachtig Hitlers Legitimitätsprinzip – nadrukkelijk distantieerde van de door de Landvolkbewegung gepleegde bomaanslagen was daarbij een bijkomend voordeel. Die bomaanslagen zorgden voor verdeeldheid onder de aanhang van de boerenbeweging, en de radicale vleugel daarvan, die ervoor verantwoordelijk was, wist met de aanslagen veel van de oorspronkelijke aanhang van zich te vervreemden.⁸³⁹ De NSDAP bood aan die spijtoptanten een gastvrij onderdak.

Dat de NSDAP ook door de overheid aan de boerenbeweging verwant werd geacht moge blijken uit het feit dat, voordat een duidelijke schuldige kon worden aangehouden, de *Staatsanwaltschaft*, met hagel schietend op mogelijke verdachten, de voltallige redactie van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* liet oppakken.⁸⁴⁰

Uhse heeft later, nadat hij in zijn zoektocht naar het ware Duitse socialisme bij de KPD terecht was gekomen, zijn toenadering tot de boeren uitgelegd als een eerste stap op zijn pad naar links. Die claim is weliswaar begrijpelijk (er heerste onder delen van de agrarische bevolking grote armoede), maar zij geeft hem een beetje onterecht het aureool van ‘Der Keerlen God’. De boeren die hij gedurende zijn verslaggeving rond de Beidenflether Prozesse voor zich heeft willen winnen waren vertegenwoordigers van een relatief welgestelde völkische en reactionaire groep, die met haar gerebelleer tegen de staat als enig doel had haar oude welstand te herwinnen.

Om Uhse's standpunten met betrekking tot die radicale boerenbeweging te duiden is het zinvol om eens te kijken naar zijn verslaggeving rond de bomaanslagen door kringen rond

⁸³⁹ Dat zij dat principe uitsluitend uit tactische overwegingen hanteerde laat zich makkelijk afleiden uit legio artikelen van Uhse's hand. Bijvoorbeeld: “... den Nationalsozialismus kümmern solche Bedenken nicht, seine revolutionäre Überzeugung ist so sicher, daß er die Belastung mit der parlamentarisch-politischen Form als ein Kinderspiel trägt. Der Nationalsozialismus weiß ganz genau, daß für ihn diese Form nur der Mantel ist, hinter welchem er den Dolch verbirgt, der einmal den Todesstoß führen soll gegen das System, dessen eigene Schwächen wir mit konsequenten revolutionärer Taktik rücksichtslos zum Schaden dieses selben Systems ausnutzen”. B.U. „Mahnung der Aengstlichen“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 142, 19-6-1929, 1. Beilage.

⁸⁴⁰ Dat geschiedde op 12 september 1929; Uhse heeft het in *Söldner und Soldat* in juli 1930 gepositioneerd, net voor het moment waarop *Gauleiter* Lohse hem de brief overhandigde die hem voor de keuze stelde te publiceren en zich te uiten in lijn met het vigerende NSDAP-beleid. Zie in dit verband „Redaktion der Tageszeitung verhaftet“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 216, 13-9-1929; tevens *Söldner und Soldat* p. 283f; tevens de brief (die verderop integraal in de tekst is opgenomen) aan Uhse waarmee Lohse hem voor de partij trachtte te behouden, gedateerd 7 juli 1929; *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

Claus Heim die vanaf mei 1929 in Sleeswijk-Holstein werden gepleegd⁸⁴¹ en hoe die zich verhiel tot het officiële partijstandpunt van de NSDAP.⁸⁴²

d.3 Bomaanslagen. De Landvolkbewegung laat van zich horen

Nadat, als een voorbode op wat komen ging, in het najaar van 1928 en op 6 april 1929 al aanslagen met handgranaten op huizen van overheidsdienaren hadden plaatsgevonden⁸⁴³ ontplofte op 23 mei, rond twee uur 's morgens, een zware bom bij het *Landratsamt* aan de Viktoriastraße in Itzehoe. Hoewel de schade aanzienlijk was, waren doden of gewonden niet te betreuren.⁸⁴⁴ Een mogelijke dader werd ter plekke aangehouden:

Sofort nach der Explosion ist ein Mann an Ort und Stelle festgenommen worden. Sein Vernehmung wird ergeben, ob ein Verdacht gegen ihn bestehen bleibt oder nicht. Sein Verhalten deutet auf eine gewisse Geistesgestörtheit. Bei seiner Festnahme stand er stark unter Alkohol.⁸⁴⁵

Hoewel er dus meteen al een verdachte in beeld was (die enkele dagen later weer werd vrijgelaten; hij was kennelijk zo dronken dat hem de daad niet aangerekend kon worden),⁸⁴⁶ werd in brede kring meteen al de verdenking geuit, dat de aanslag politiek gemotiveerd was. Zo werd in de *Hamburger Nachrichten* gesuggereerd, „... daß an dem Attentat die Bauernkreise, die im Itzehoer Prozeß vor den Schranken des Gerichts standen, beteiligt waren”.⁸⁴⁷ Enkele dagen later werden, onder andere door Landespräsident Kürbis, beloningen uitgelooft ter hoogte van totaal 5000 Mark,⁸⁴⁸ die echter niet leidden tot de aanhouding van een serieuze verdachte.

⁸⁴¹ De eerste melding van een aanslag is te vinden in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* van 24 mei 1929. De bomaanslagen van begin april 1929 zijn onvermeld gebleven omdat de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* toen met een verschijningsverbod kampte. Vanaf 12 april verscheen de krant weer normaal; vermoedelijk zijn de aanslagen die na die datum gepleegd werden enigszins ten ondergegaan in de berichtgeving rond het *Beidenflether Prozeß* dat zich in die tijd afspeelde.

⁸⁴² Otto-Morris (2009), Bauer, wahre dein Recht!, in: *Siegeszug*, p. 61.

⁸⁴³ Stoltenberg, p. 137-138. Tevens: Otto-Morris (2009), p. 62; Uhse maakt er gewag van in *Söldner und Soldat*, p. 164.

⁸⁴⁴ Zie voor een gedetailleerd verslag van het aangetroffene: Anoniem. “Dynamitattentat auf das Landesamt. Die Tat eines Betrunkenen?”, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 120, 24-5-1929, p. 1.

⁸⁴⁵ Anoniem. “Dynamitattentat auf das Landesamt. Die Tat eines Betrunkenen?”, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 120, 24-5-1929, p. 1.

⁸⁴⁶ Anoniem. „Keine Aufklärung des Attentats. Der Verhaftete wieder freigelassen”; in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 121, 25-5-1929.

⁸⁴⁷ Dat proces werd, ter herinnering, gehouden van 8 tot en met 16 april 1929. De uitspraak volgde op 19 april. Er zat dus meer dan een maand tussen uitspraak en eerste bomaanslag, wat een relatie tussen beide gebeurtenissen niet erg waarschijnlijk maakt.

⁸⁴⁸ Anoniem. „5000 Mark Belohnung für Aufklärung des Attentates”, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 123, 28-5-1929.

Op 31 mei, eveneens vroeg in de morgen, volgde een tweede bomaanslag, ditmaal op de garage⁸⁴⁹ van een hoge onderwijsambtenaar, een *Schulrat*, in het enkele kilometers ten noorden van Itzehoe gelegen Hohenwestedt.⁸⁵⁰ Daar sneuvelden de ruiten van zowel de garage als van de auto van de man, maar verdere schade bleef uit. Naspeuringen van de *Kriminalpolizei* leverden wederom niets op. Een derde aanslag, in Oldenburg, vond in de nacht van 2 op 3 juni plaats. In totaal zouden tot september zeven bomaanslagen plaatsvinden. Slachtoffers waren niet te betreuren, en steeds nadrukkelijker werden in de pers de boeren als plegers ervan naar voren gebracht.

In de artikelen in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* was geen sprake van een eenduidige reactie op de aanslagen; de eerste, op het Landratsamt in Itzehoe, werd nog als de “Tat eines Irren” bestempeld,⁸⁵¹ maar naarmate de tijd vorderde – en er aanslagen gepleegd bleven worden – begon Uhse blijkens de artikelen van zijn hand in te zien dat hij er, door een politieke connotatie aan de gebeurtenissen te geven, electorale munt uit kon slaan. Vooral in de verslaggeving rond met betrekking tot de rechtszaken rond de aanslagen, die begin juni 1930 plaatvonden, wordt de paradoxale situatie duidelijk waarin hij in de ‘bommenmaanden’ leefde: aan de ene kant was hij, daartoe aangezet door het Legalitätsprinzip formeel gezien tegenstander van de bomaanslagen als politiek middel (net als het overgrote deel van de bevolking van Itzehoe), tegelijkertijd zag hij in de boeren – hij prijst ze met het predicaat “revolutionär” – ook de medestanders waar hij zo dringend naar op zoek was en die hij voor de partij moest winnen.⁸⁵²

In zijn berichtgeving is hij heel open over die paradox: hij legt uit dat de partij het gebruiken van geweld weliswaar formeel had afgezworen, maar dat die terughoudendheid slechts als politiek middel gold in de strijd om de macht.⁸⁵³ Hij benadrukte tegelijkertijd de ‘geschiktheid’ van de nationaal-socialistische beweging voor de boeren: ze hebben tenslotte in de staat een gezamenlijke tegenstander:

⁸⁴⁹ Aanvankelijk werd abusievelijk een aanslag op het huis van de man gemeld. Anoniem. „Das Hohenwestedter Attentat“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 127, 1-6-1929, p. 1.

⁸⁵⁰ Anoniem. „Wieder ein Attentat“, in *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 126, 25-5-1929.

⁸⁵¹ Anoniem. „Dynamitattentat auf das Landesamt. Die Tat eines Betrunkenen?“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 120, 24-5-1929, p. 1.

⁸⁵² Anoniem. „Forderung auf freilassung der Bombenleger“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 138, 14-6-1930; het verzet van de boeren heet hier bovendien een *national-revolutionärer Kampf des erwachenden Deutschlands*. Walther von der Vogelweide (pseud. Bodo Uhse). „Wollen wir sterben“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 136, 12-6-1929.

⁸⁵³ Hij zegt daarover enige maanden later: “[D]er Parlamentarismus [ist] nur eine Waffe neben anderen [...], die Beteiligung am Parlamentarismus dient nicht der positiven Mitarbeit, sondern im Gegenteil der Arbeit, das heutige System außenpolitischer Knechtschaft und sozialer Ungerechtigkeit zu stürzen.“ Die uitspraak moge Hitlers Legitimitätsprinzip enigszins relativeren; de openheid waarmee Uhse de uitspraak doet maakt tevens begrijpelijk waarom de Republikeinse overheid fel reageerde op uitingen als door hem gedaan. B.U. „Die Sondertagungen“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 183, 4-8-1929, p. 2.

Wer vom Kampfe des Bauerntums gegen den heutigen Staat spricht, hat die Verpflichtung die Bedeutung der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei in diesem Zusammenhange zu erwähnen, die, wenn sie sich auch der politischen Kampfform der Partei im gegenwärtigen Augenblick *aus taktischen Gründen* (cursief gb) bedient, gerade vom kämpfenden Landvolk nicht als Partei, sondern als eine politisch-revolutionäre Bewegung zu Recht begriffen wird. [...] [Das Landvolk] hat [...] einen viel tieferen Aufschluß gegeben, indem sie es uns enthüllte, wie fest und sicher das Schleswig-Holsteinische Landvolk mit dem nationalsozialistischen Gedanken verwachsen ist und wie stark die Aufklärungsarbeit des Nationalsozialismus gerade beim Schleswig-Holsteinischen Landvolk sich eingewurzelt hat. Die nationalsozialistischen Kämpfer des Landvolks bilden in ihrer Klarheit, wie sie heute selten anderswo zu finden ist, heute schon den Typ des Bürgers des kommenden Volksstaates.⁸⁵⁴

Uhse schetst de boerenbeweging hier dus als revolutionair, en schrijft hen doelstellingen toe die analoog zouden zijn aan die van de NSDAP. Hij roept hen daarmee op zich bij die partij aan te sluiten.⁸⁵⁵ Die oproep zou in de maanden na de eerste bomaanslagen gehoord worden, en resulteren in een toeloop van nieuwe leden vanuit het agrarische deel van de bevolking: de uiteindelijke ontmaskering van de radicale vleugel van de Landvolkbeweging als de bommenleggers deed veel van haar aanhangers, die weliswaar sterk gekant waren tegen de Republiek maar die geweld afkeurden, overstappen naar de NSDAP.⁸⁵⁶

Zoals gezegd was ook de Staatsanwaltschaft de gelijkvormigheid van de ideeën van Landvolk en NSDAP al opgevallen: op 12 september 1929, werd, tijdens een razzia waarbij, naast een aantal vooraanstaande leden van de Landvolkbeweging waaronder Claus Heim en Wilhelm Hamkens, ook de volledige redactie van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* opgepakt:⁸⁵⁷

Da packte mich eine grobe Faust an der Schulter. Meine Augen, dem Angreifer rasch sich zukehrend, sahen die Mündung eines Revolvers. „Sie sind verhaftet“, rief der Mann mit der Waffe, um die theatralische Dramatik der Szene voll zu machen, und ehe ich ein Wort hatte äußern können, schloß sich eine eiserne Zange um mein linkes Handgelenk. Zwei kräftige schlanke Männer standen rechts und links neben mir uns zogen mich mit. Erst im

⁸⁵⁴ Walther von der Vogelweide (pseud. Bodo Uhse). „Wollen wir sterben?“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 136, 12-6-1929.

⁸⁵⁵ Een belangrijk verschil tussen boerenbeweging en NSDAP laat zich in de verschillende organisatievormen van beide bewegingen zien. De Landvolkbeweging was informeel van structuur, zonder duidelijke hiërarchie, de NSDAP was daarentegen strikt georganiseerd volgens het *Führerprinzip*. Vgl. Otto-Morris (2009), p. 71.

⁸⁵⁶ Engel-Baseler, p. 284. Ze stelt dit feit overigens zonder een spoor van ironie.

⁸⁵⁷ De namen van de arrestanten treffe men aan in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 217, 14-9-1929, Nr. 218, 15-9-1929, Nr. 219, 17-9-1929.

gehen nahm ich wahr, daß die flinken Leute auch den dicken Ewers [...] mitführten [...]. Vor dem Bahnhof stand ein großes offenes Auto, in das uns die Männer hineinstießen.⁸⁵⁸

Over de reden van zijn arrestatie laat men tegenover Uhse tijdens zijn verhoren geen twijfel bestaan:

Auf meine Frage, wessen man mich eigentlich beschuldige, höhnte er, ich solle doch nicht so harmlos tun, und schließlich sei es nur eine Kleinigkeit: Beteiligung an Sprengstoffvergehen, Hochverrat. Drei Tage lang setzte ich mich mit der subalternen Phantasie des Mannes auseinander, der in einem Fahrradschlüssel dem Sesame-öffne-dich eines geheimen Safes vermutete, die Rechnung für einen Wecker als überführendes Indiz dafür betrachtete, daß ich mauersprengende Bomben gelegt oder zumindestens gebaut hätte, und der nicht gelten lassen wollte, daß der in einem Briefe an Strasser nun schwarz auf weiß stehende Satz, man müsse den Reichstag hochgehen lassen, den Wunsch nach einer erfolgreichen Obstruktionspolitik der Reichstagsfraktion ausdrückte. Er erblickte darin die Aufforderung, den Reichstag in die Luft zu sprengen“.⁸⁵⁹

De verdachtmakingen blijken echter geen steek te houden, en na enkele dagen worden de meeste arrestanten stuk voor stuk weer vrijgelaten. Uhses bekendheid in de regio lijkt hem parten te spelen: hijzelf komt pas na ruim twee weken, op 28 september, weer vrij.⁸⁶⁰ Een doorbraak lijkt de politie echter al te hebben bewerkstelligd met de arrestatie van de *Polizeihauptmann a.D.* Nickel, die op 10 september „in Anwesenheit von 10 Landjägern und mehreren Kriminalbeamten“ in Krempe wordt gearresteerd: „wie verlautet, soll eine Kiste mit Sprengstoff vorgefunden sein“.⁸⁶¹ Dankzij de bekentenis van Nickel en de aanwijzingen die hij de politie geeft wordt het netwerk van bommenleggers geleidelijk opgerold. Hoewel zoals gezegd enkele nationaal-socialisten zijn opgepakt, ontkent de partij iedere betrokkenheid bij de aanslagen.⁸⁶²

Unsere Partei steht in scharfem politischen Gegensatz zu der Landvolkbewegung. [...] Die NSDAP werde mit allen ihr zur Verfügung stehenden Mitteln gegen die Verbreiter solcher Gerüchte, die eine Verbindung zwischen den Attentätern und der NSDAP herzustellen versuchen, vorgehen.⁸⁶³

⁸⁵⁸ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 283.

⁸⁵⁹ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 284f.

⁸⁶⁰ Anoniem. „Uhse ist frei!“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 230, 29-9-1929.

⁸⁶¹ Anoniem. „Auf der Bombenattentätersuche“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 215, 12-9-1929.

⁸⁶² Ze gaat zelfs zo ver dat ze in haar lidmaatschapsbestanden nagaat of de arrestanten lid zijn of geweest zijn van de partij. Anoniem. „Redaktion der Tageszeitung verhaftet“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 216, 13-9-1929.

⁸⁶³ Anoniem. „Kein Nationalsozialist unter den Tätern“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 216, 13-9-1929.

Of er tijdens Uhse's hoofdredacteurschap een substantiële attitudeverandering ten aanzien van de boeren heeft plaatsgevonden is niet te achterhalen. Ten tijde van de processen tegen de Landvolkbewegung, die medio juni 1930 van start gaan, en die door het Openbaar Ministerie waren opgesplitst in een *Bombenlegerprozess* en een proces wegens andere door de Landvolkbewegung begane misdrijven die in verband met de in maart 1929 in het leven geroepen *Steinburger Nothilfe* waren begaan en die in strijd waren met de *Republikschutzgesetz* was hij al bij Gauleiter Lohse in ongenade gevallen, en verschenen geen artikelen van zijn hand meer in de krant.⁸⁶⁴

Wel bleef hij nog enige tijd actief als politiek commentator voor het Kampfverlag, waarvoor hij, met name in het periodiek *Nationalsozialistische Briefe*, een aantal bijdragen leverde.

d.4 Het Young-plan: Hitlers koerswijziging als aanzet tot de definitieve verwijdering
Gedurende zijn hoofdredacteurschap van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* was Uhse's strijd tegen de aanname van het Young-plan een van de onderwerpen, waaraan hij de meeste tijd en energie besteedde, in geschrift, maar, gezien de regelmatig terugkerende aankondigingen van Sprechabende die in de *SHTz* terug te vinden zijn, zeer zeker ook in woord.⁸⁶⁵

Het Young-plan was een overeenkomst tussen Duitsland en de landen van de Entente, het resultaat was van een conferentie, die van januari tot juni 1929 onder leiding van de Amerikaanse diplomaat en industrieel Owen D. Young in Parijs gehouden was. Het contract, dat gedurende twee internationale conferenties in Den Haag in augustus 1929 en januari 1930 internationaal werd afgestemd en na ratificatie in mei 1930 met terugwerkende kracht per 1 september 1929 van kracht werd, beoogde de vervanging van een aantal voor Duitsland knellende voorwaarden uit het Versailler vredesverdrag van 1919⁸⁶⁶ en het Dawesplan van 1924.⁸⁶⁷ Het voorzag in een mildere regeling van de herstelbetalingen die de financiële druk

⁸⁶⁴ Het laatste artikel dat onder zijn eigen initialen verscheen was een mededeling omtrent de excommunicatie van Dr. Grantz. *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 145, 22-6-1930.

⁸⁶⁵ Zie in dit verband de door Kay Dohnke samengestelde opsomming van de door Uhse gehouden spreekbeurten in: Dohnke (1991), "Propagandistische Aktion", p. 295: van de zestien door Uhse tussen oktober 1929 en juni 1930 gehouden voordrachten waarvan een duidelijk onderwerp bekend is gingen er zeven al dan niet rechtstreeks over de strijd tegen het Young-plan.

⁸⁶⁶ In het *Versailler Abkommen* was weliswaar sprake van een "Reparation" waartoe Duitsland door de *creditor nations* verplicht werd, maar de hoogte daarvan was niet vastgesteld. Dat geschiedde pas door middel van het Dawes-Plan, geratificeerd in Londen op 16 augustus 1924. Zie o.a.: www.foreignaffairs.com/articles/germany/1930-07-01/germany-and-young-plan, stand 28-10-2019.

⁸⁶⁷ Het Dawes-Plan noemde geen totaalbedrag of looptijd van de betalingsverplichting. De eerste betaling over het begrotingsjaar 1923/24 onder regie van dit plan bedroeg ongeveer 1 miljard *Goldmark*, een bedrag dat opliep tot 2,5 miljard in 1928/29, ongeveer een derde deel van het totale bruto binnenlands product van Duitsland. Het Young-Plan voorzag een annuïteit van jaarlijks 2 miljard, met een veel mildere regeling voor de jaren tot 1939 (gemiddeld rond de 700 miljoen per jaar). De economische crisis, die in 1930 de kop opstak, maakte

voor Duitsland binnen min of meer aanvaardbare proporties terug moest brengen, beëindigde het internationale toezicht op de industrie en maakte het land volwaardig gesprekspartner gedurende internationale besprekingen. Ook de ontruiming van de bezette gebieden en de teruggave daarvan aan de Duitse autoriteiten werden parallel aan de financiële paragrafen door het plan geregeld.

Hoewel het plan voor Duitsland, dat werd vertegenwoordigd door Gustav Stresemann, een diplomatiek succes genoemd kon worden – het gaf haar eindelijk, ruim tien jaar na Versailles, haar volledige soevereiniteit terug - reageerde de bevolking, en dan met name het door de *Rechtsparteien* vertegenwoordigde deel daarvan, geschokt, vooral door de hoogte van de totale schuld (zo'n vijftien maal het bruto binnenlands product van Duitsland in het begrotingsjaar 1929-1930) en door de looptijd ervan (tot 1987-1988).⁸⁶⁸ Die verontwaardiging – men rekende voor dat iedereen, nog te verwekken kinderen en kleinkinderen inclusief, vanaf de geboorte tot de nek in de schulden zou zitten - deed een aantal nationalistisch-conservatief georiënteerde groeperingen onder leiding van de reactionaire industrieel Hugenberg besluiten een platform in het leven te roepen van waaruit gezamenlijk kon worden opgetrokken tegen de republikeinse overheid die de regeling met de Siegermächte was overeengekomen. Dat platform stelde zich tot doel een *Volksbegehren* te organiseren, formeel gezien een petitie, die zich richtte tegen de ratificatie van de overeenkomst.

Hugenberg, die de DNVP had omgesmeed tot een stokconservatieve antidemocratische partij, was al langer op zoek geweest naar een manier om de Novembervbrecher een hak te zetten, en zag nu zijn kans schoon. Hij verzamelde een coalitie om zich heen van een aantal op de rechtervleugel opererende partijen en verbanden die zijn afkeer van de liberale democratie deelden. Van de politieke partijen namen DNVP, DVP en NSDAP deel (met Hitler en Gregor Strasser als vertegenwoordigers van die laatste partij), verder waren militant-nationalistische groepen als het "Alldeutscher Verband", "Stahlhelm", de "Vereinigte Vaterländische Verbände" en de "Reichslandbund" vertegenwoordigd, ondersteund door enkele voormannen uit kringen van industrie en nijverheid. Ze besloten tot de oprichting van een "Reichsausschuß für das Volksbegehren gegen den Young-Plan", een gremium dat zoals gezegd formeel tot doel had het plan middels een plebisciet te laten torpederen,⁸⁶⁹ en er en

dat de regeling vanaf 1932/33 werd opgeschort. Vgl voor de kwantitatieve gegevens omtrent de regelingen: Doris Pfeleiderer (2007). *Volksbegehren und Volksentscheid gegen den Youngplan*. *Achivnachrichten* 35/2007. Stuttgart: *Landesarchiv* Baden-Württemberg, p. 41 – 49.

⁸⁶⁸ Bij een florierende economie, zo stelt Haffner, hadden de jaarbedragen zonder enig probleem door Duitsland kunnen worden opgehoest. De voorwaarden waren, even voorbijgaand aan de intenties, dan ook redelijk te noemen. Sebastian Haffner (1988). *Van Bismarck tot Hitler. Het Duitse Rijk 1871-1945. Een terugblik*. Haarlem: Gottmer/Becht, p. 123f.

⁸⁶⁹ In feite betrof de stemming de goedkeuring van een wetsontwerp dat zich richtte tegen het Verdrag van Versailles, en dan in het bijzonder het *Kriegsschuldartikel* (paragraaf 231) daarvan, dat betrekking had op de

passant voor te zorgen dat de regering zou vallen en nieuwe verkiezingen zouden worden uitgeschreven. Het onderwerp van de volksraadpleging die de *Ausschuß* organiseerde betrof het ontwerp van een wet “gegen die Versklavung des deutschen Volkes”,⁸⁷⁰ die zich niet zo zeer richtte tegen het Young-plan, maar die het nogal onrealistische doel voor ogen had het *Versailler Abkommen* ongeldig te laten verklaren.⁸⁷¹ De vierde paragraaf van de wet, die de (toekomstige) Duitse ondertekenaars van het plan van landverraad beschuldigde en hen dreigde met tuchthuisstraffen, liet de nauw verholen agenda van het wetsontwerp zien.

Het organiseren van het Volksbegehren werd mogelijk gemaakt door artikel 73 van de *Weimarer Verfassung*, dat de bevolking de mogelijkheid bood tot het beïnvloeden van de besluitvorming middels het fenomeen ‘directe democratie’, wat inhield dat aan de Reichstag, bij een minimale deelname van tien procent van de bevolking (die dat middels inschrijving op daartoe in officiële gebouwen liggende lijsten te kennen konden geven), een wetsontwerp ter beoordeling kon worden voorgelegd. Werd het wetsontwerp door het parlement verworpen, dan werd het proces opgeschaald naar het niveau van het *Volksentscheid*, een feitelijk referendum, waarvoor een minimale deelname van vijftig procent van de stemgerechtigde bevolking vereist was, waarvan een meerderheid voor het ontwerp moest stemmen.⁸⁷²

In de praktijk functioneerde die directe democratie – er is in de Weimarer jaren slechts enkele malen van het instrument gebruikgemaakt⁸⁷³ - gebrekkig, en het leidde in geen enkele van

schuldvraag van de oorlog, “daß Deutschland und seine Verbündeten als Urheber für alle Verluste und Schäden verantwortlich sind, die die alliierten und assoziierten Regierungen und ihre Staatsangehörigen infolge des ihnen durch den Angriff Deutschlands und seiner Verbündeten aufgezwungenen Krieges erlitten haben”. www.documentarchiv.de/wr/vv08.html, stand 28-10-2019.

⁸⁷⁰ De wet werd door de *Reichswahlleiter* meer neutraal ‘Freiheitsgesetz’ genoemd. Vgl. *Landesarchiv Baden-Württemberg* HStAS E 130 b Bü. 2600; www.landearchiv-bw.de/sixcms/media.php/120/43143/archivnachrichten_35_quellen_34_kl.pdf, stand 31-10-2019.

⁸⁷¹ Voor de letterlijk tekst van het wetsontwerp raadplege men de facsimile-afdruk ervan – de wet is slechts één pagina lang – in het document dat te benaderen is via de link in de vorige voetnoot. Paragraaf 1 verklaart de *Kriegsschuldenerkenntnis des Versailler Vertrags* voor *unverbindlich*, paragraaf 2 regelt de teruggave van door de geallieerden bezette gebieden, paragraaf 3 verbiedt de Siegermächte nieuwe betalingseisen op te leggen en stelt terloops het Dawes-plan uit 1924 buiten werking, en paragraaf 4, die onder de Weimar-partijen de meeste verontwaardiging veroorzaakte, regelt de gevangenzetting van *Reichskanzler*, ministers en functionarissen, wanneer die ondanks het in eerdere artikelen gestelde, toch overeenkomsten met *auswärtigen Mächten* ondertekenen (volgens Par. 92, Nr. 3 van het St.G.B.). Het is vrijwel zeker dat Hitler persoonlijk achter deze paragraaf 4 zat.

⁸⁷² Volgens www.zum.de/psm/weimar/weimar_vv.php#F%C3%BCnfter%20Abschnitt.%20Die%20Reichsgesetzgebung, stand 28-10-2019.

⁸⁷³ Gedurende de Weimarjaren werd, naast het verwerpen van het Young-plan, de bevolking in een Volksentscheid eveneens gevraagd te oordelen over de Fürstenenteignung (1926, georganiseerd door SPD en KPD) (vgl. hoofdstuk 4.e van deze dissertatie), en over de bouw van de nieuwe *Panzerkreuzer A* (1928, KPD). Geen van de *Entscheide* leidde tot het gewenste effect. Zie sfk (2004). “Auch die Weimarer Republik scheiterte nicht an Volksabstimmungen”. In: *Die Welt*, 5-8-2004, www.welt.de/print-welt/article332337/Auch-die-Weimarer-Republik-scheiterte-nicht-an-Volksabstimmungen, stand 28-10-2019.

de gelegenheden tot een aanpassing van bestaand beleid.⁸⁷⁴ In het onderhavige geval was er in het wetsontwerp overduidelijk sprake van een volledig andere agenda dan het oorspronkelijke doel van het Volksentscheid: het ging helemaal niet om het Young-plan, het ging eigenlijk uitsluitend om de val van de regering en het – zoals gezegd zeer onrealistische – buiten werking stellen van het Verdrag van Versailles.⁸⁷⁵

In de maanden voorafgaand aan de inschrijvingsperiode werden felle propagandaduels gehouden tussen de Ausschuß en de regering, die veel geld investeerde in het publiciteitsoffensief tegen het Volksentscheid. Het deelnemersveld liet tijdens die strijd een vertrouwd beeld zien, met de verzamelde rechtse oppositie en de KPD aan de anti- en de traditioneel democratische partijen aan de pro-zijde. Nadat, na een electorale strijd van maanden waarbij iedereen alles op propagandagebied uit de kast had getrokken, de petitie van 16 tot en met 29 oktober bij gemeentehuizen en andere openbare gebouwen ter tekening hadden gelegen, en de schaal bij een opkomstpercentage van 10,02 %⁸⁷⁶ van de kiesgerechtigden ten gunste van de parlementaire behandeling van het zogenaamde *Freiheitsgesetz* was doorgeslagen, werd het wetsontwerp op 29 en 30 november in de Reichstag behandeld,⁸⁷⁷ waar het door een grote meerderheid werd weggestemd.

Daarmee was de weg vrijgemaakt voor het door de Ausschuß beoogde referendum, dat de wet op 22 december 1929 aan de bevolking ter beoordeling voorlegde. Dat de schuldvraag rond het uitbreken van de oorlog en de herstelbetalingen niet echt leefden moge blijken uit het feit dat het opkomstpercentage, dat volgens de grondwet minimaal 50% moest zijn, dus

⁸⁷⁴ De ervaringen die in Duitsland gedurende de Weimarjaren zijn opgedaan met het functioneren van de directe democratie heeft ertoe geleid dat men in de grondwet van de naoorlogse *Bundesrepublik*, die werd vastgesteld op 9 mei 1949, heeft afgezien van het opnemen van artikelen die directe volksraadpleging mogelijk maken. De ervaringen die in de laatste jaren in andere Europese landen met het fenomeen zijn opgedaan laten zien dat dat niet onterecht is, en dat referenda, net als in de Weimarer Republik, eerder gebruikt worden als sabotagemiddel om voorgenomen beleid onderuit te halen, dan dat zij een waardevolle toevoeging vormen aan een bestaand democratisch instrumentarium. Bottom line: ken uw geschiedenis. Zie: www.Bundestag.de/grundgesetz en omliggende pagina's. Stand 28-10-2019.

⁸⁷⁵ Moderne referenda zoals die in recente jaren in Noordwest-Europa zijn gehouden vertonen een vergelijkbaar patroon, dat van een minderheid, die een actuele politieke kwestie gebruikt als hefboom om lucht te geven aan een maatschappelijke onvrede, en om aldus bestaand beleid te frustreren. Omdat meestal maar een klein gedeelte van een populatie die onvrede deelt, is de opkomst bij zo'n referendum vaak laag, en biedt de uitslag meestal geen afspiegeling van de werkelijke onder de bevolking levende attitude jegens het veronderstelde probleem.

⁸⁷⁶ Andere bronnen melden ten onrechte 10,2 %. De strekking blijft gelijk: een minimaal deel van de bevolking trachtte behandeling van de wet af te dwingen.

⁸⁷⁷ Dat de bedoeling van het wetsontwerp de ondergang van de Republiek voor ogen had, werd goed begrepen. Minister Severing merkte tijdens de bespreking ervan op dat de regering "von vorneherein begriffen [hatte], dass die Absicht der Herren darauf gerichtet war, mit der Aktion des Volksbegehrens gegen die Demokratie, gegen das ‚System‘, gegen die Weimarer Verfassung anzugehen". *Reichstagsprotokolle*, 105. Sitzung, Sonnabend 30. November 1929. Zweite Beratung des Gesetzentwurfs gegen die Versklavung des deutschen Volkes, p. 3329ff., www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w4_bsb00000110_00215.html, stand 28-10-2019.

ongeveer 21 miljoen kiesgerechtigden, strandde op nog geen zes miljoen uitgebrachte stemmen, een opkomst van 13,8%. Het wetsontwerp werd daarmee verworpen.⁸⁷⁸

Uhse, en met hem zijn medestanders van de 'linkse' NSDAP zagen in de Parijse onderhandelingen, in het zakelijke karakter daarvan, het bewijs dat er niet langer sprake was van een politieke relatie tussen de betrokken landen onderling, maar dat de kwestie rond de herstelbetalingen tot een zakelijke regeling was geworden, en dat het Young-plan geen overeenkomst tussen staatsmannen meer was, maar tussen zakenlieden, industriëlen en bankiers. Ze zagen daarin het bewijs dat de kapitalisten, de internationale Hochfinanz, het heft definitief in handen hadden gekregen. Uhse schrijft enkele dagen na de totstandkoming van het plan in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*:

Nicht mehr der einzelne Mensch ist der Knecht des Kapitals und das Opfer der Geldherrschaft geworden. Der Kapitalismus hat seiner Macht die Völker und Staaten unterworfen, die ihm heute zu dienen haben. Die gewaltige Macht des Kapitalismus hat in den großen internationalen Banken sich Kraftzentren geschaffen, denen es sehr rasch gelungen ist, die Staaten in ihre Abhängigkeit zu bringen. [...] Volk und Staat stehen unter der Herrschaft des Geldes, das die Geschicke der Welt zu bestimmen übernommen hat.⁸⁷⁹

Hoewel die redenering goed past in het door de NSDAP gehanteerde uitgangspunt dat het (Joodse) Finanzkapital schuldig zou zijn aan Duitslands armoede, was het Young-plan een goed doordacht, politiek gemotiveerd project, dat voor Duitsland zeker voordelen bood. Startpunt ervan werd gevormd door de Amerikaanse eis tot terugbetaling van de oorlogsleningen door de geallieerden. Die eis leidde tot een opeenvolgende reeks van betalingsverplichtingen waarvoor het plan een oplossing pretendeerde te bieden: de schuldenaren van de Amerikanen, Frankrijk en Groot-Brittannië, die door de kosten van de oorlog evenmin over middelen beschikten om hun schulden te voldoen, verhaalden het geld met behulp van het Young-plan op hun beurt op Duitsland. Ook voor België was een regeling in het plan opgenomen. Om de terugbetalingen te kunnen voldoen leende Duitsland – dat was althans zo voorzien – weer geld van de Verenigde Staten.⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ Het falen van de *Reichsausschuß für das Volksbegehren gegen den Young-Plan* maakt duidelijk dat een referendumwet die het fenomeen 'directe democratie' in aanvulling op de representatieve democratie mogelijk maakt, een ideaal instrument voor democratisch gekozen regeringen vormt om zichzelf in de voet te schieten. Gedurende de Weimarer Republik zijn zoals gezegd drie nationale plebiscieten gehouden, die geen van allen succesvol waren, maar die, door het protestkarakter dat hen kenmerkte, de politieke controverses gedurende de Weimarjaren hebben verdiept, en zo hebben bijgedragen aan haar ondergang.

⁸⁷⁹ Bodo Uhse. „Gegen Paris – für die Freiheit“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 140, 16-6-1929. Uit de tekst blijkt ook de ideologische gelijkvormigheid van de *NS-Linke* en het communisme.

⁸⁸⁰ Van die leningen aan Duitsland is, door de Beurskrach en de erop volgende economische neergang, niet veel terechtgekomen. Zie daartoe de informatie geboden door het *Office of the Historian*, US State Department, history.state.gov/milestones/1921-1936/dawes, stand 28-10-2019.

Het in Uhse's ogen onrechtvaardigste en tegelijkertijd in propagandistisch opzicht meest werkzame aspect was, dat de door de geallieerden opgeëiste bedragen⁸⁸¹ in feite daar uitgeknepen werden waar ze het minst gemist konden worden: uit de massa's, uit het proletariaat.⁸⁸² Voor hem was het plan dan ook onverteerbaar. Vast stond dat de door hem zo verachte bourgeoisie, voor wie de rekening eigenlijk bestemd was, degenen die aan de onderkant van de samenleving bungelden lieten opdraaien voor de schuld; zijn verontwaardiging werd nog aangewakkerd door het feit dat die onrechtvaardige situatie bijna zestig jaar zou duren. Het was daardoor niet moeilijk om de bevolking de barricaden op te jagen:

Ob die Sachverständigen (aan de onderhandelingsstafel, gb) glaubten, daß jemals dieses sinnlose Schema sechzig Jahre währender Tribut erfüllt werde [...] war nicht von Wichtigkeit. Und ebenso wenig war bedeutsam, ob der neue Plan tatsächlich Erleichterungen für Deutschland bot, Erleichterungen, die Teilen des Bürgertums, und zwar dem mächtigeren Teil, aufs äußerste willkommen sein mußten, und damit sein Appetit reizten. Es genügte die mörderischen Zahlen in fetten Lettern auf flammend roten Plakaten an die Mauern zu schlagen, um die Menschen betroffen ihren Schritt verhalten zu lassen. Es genügte zu sagen: sechzig Jahre!⁸⁸³

Uhse's weerstand tegen het Young-plan, dat in zijn ogen het product was van een complot tussen het internationale kapitalisme en het meer gegoede deel van de Duitse bevolking – “Die deutschen Kapitalisten hatten Frieden geschlossen mit den Kapitalisten der Feindstaaten”⁸⁸⁴ – kwam in propagandistische zin vooral naar voren in een aantal door hem gehanteerde kreten, die zijn ‘linkse’ positie binnen de NSDAP benadrukken. Belangrijkste was de telkens weer terugkomende *Versklavung* van het land, waarvan de gevolgen vooral op het bordje van kleine boeren en van arbeiders, van het proletariaat terecht zou komen. De door hem aangedragen oplossing kennen we al uit zijn bijdragen aan de *Donaubote*: er moest een *Freiheitskampf* komen, die gevoerd moest worden door het proletariaat, dat, zowel in de rol van slachtoffer van de overeenkomst als in de rol van vrijheidsstrijder, de aanjager moest worden van de *nationalsozialistische Revolution*.⁸⁸⁵

⁸⁸¹ En door de Weimarer regering. In een artikel in het Kampfverlag-tijdschrift *NS-Briefe* schrijft Uhse: “... jede Partei, die im heutigen Staat an der Regierung teilnimmt und die Politik des Ausgleichs und der Verständigung mit den kapitalistischen Westmächten betreibt, ob sie will oder nicht, eine kapitalistische Ausbeuterpolitik, eine Politik der Unterdrückung des Proletariats zugunsten des Kapitals betreiben muß”. Bodo Uhse. „Erfüllungspolitik heißt kapitalistische Politik“, in: *Nationalsozialistische Briefe*, 4. Jg., Heft 20, 15-4-1929.

⁸⁸² *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 199f.

⁸⁸³ Ibid, p. 201 - 202.

⁸⁸⁴ Ibid, p. 202.

⁸⁸⁵ Wat Uhse onder die revolutie verstaat treffe men onder andere in: Christian. „Etappen der Revolution“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 179, 1-6-1929. Vele andere artikelen van zijn hand wijzen in dezelfde richting, zoals: B.U. “Tributerparnisse”, in: *SHTz*, 1. Jg. Nr. 121, 25-5-1929, Walter von der Vogelweide. „Wollen wir sterben“, in: *SHTz*, 1. Jg. Nr. 136, 12-6-1929, Bodo Uhse. „Gegen Paris – für die Freiheit“, in: *SHTz*,

In veel van zijn artikelen hamert hij op die omwenteling, een “national-revolutionäre Kampf des erwachenden Deutschlands”,⁸⁸⁶ waarmee hij zijn verzet tegen het plan en tegen de erbij betrokken burgerlijk-kapitalistische groepen in Duitsland en daarbuiten, die voor het ontwerp ervan getekend hadden, vorm trachtte te geven. In het Braune Haus zag men zijn gerebelleer met enige zorg aan. Hitler had, met het Legitimitätsprinzip en de immer hongerige partijkas in gedachten, zijn oog laten vallen op het meer kapitaalkrachtige deel van de Duitse bevolking, en stond – we schrijven dan juni 1929 – op het punt om in de “Reichsausschuß für das Volksbegehren” zitting te nemen, samen met de harde kern van het conservatief-nationalistische, overwegend kapitaalkrachtiger smaldeel van de samenleving. Voor hem was het feit dat Hugenberg hem om zijn medestand gevraagd had een teken dat hij, na langdurig genegeerd te zijn geweest door de conservatieve oppositie tegen de Republiek – dat duurde al sinds zijn mislukte Putsch in november 1923 – door hen eindelijk als volwaardig medestander in de verdediging van de nationale zaak werd beschouwd, en niet langer als lawaaischopper pur sang.

Het feit dat Hitler besloten had tot een lijstverbinding met de “Reaktion” schoot Uhse – en niet alleen hem, de verontwaardiging na Hitlers toezegging zitting te nemen in het comité werd breed gedeeld onder de nationaal-socialisten – die juist in de strijd tegen het Young-plan een mooie gelegenheid zag om de kapitalistische oppositie voor eens en voor altijd de nek om te draaien, in het verkeerde keelgat:⁸⁸⁷

Wir hatten uns bisher mit Leidenschaft und Heftigkeit von diesen Gruppen distanziert. Wir hatten sie tagtäglich als Vertreter der Reaktion in der Presse und in Versammlungen angeprangert, und es war ein Hauptstück unserer Propaganda gewesen, daß wir ihnen den ehrlichen nationalen Willen ebenso abgesprochen hatten wie den Sozialdemokraten und Kommunisten den Willen zum Sozialismus. Nun brach Hitler mit dieser Linie unserer Politik und schlug nach rechts hin eine Brücke, auf der das Bein brechen mußte, wer mit der sozialen Lüge darüberschreiten wollte. Wir hatten bisher die abgetakelten Generäle, die breitbeinigen Wirtschaftsführer mit ätzendem Spott übergossen, und mußten nun Hitler in der Gesellschaft dieses gepflegten Pöbels sehen. Das [...] zersprengte den Traum, daß in unseren Reihen die „Gemeinschaft des Volkes“ sich verkörperte [....]. Hitler hat uns verkauft...⁸⁸⁸

1. Jg. Nr. 140, 16-6-1929, B.U. „Das unehrliche nein“ en B.U. „Mahnung der Aengstlichen“, beide in: *SHTz*, 1. Jg. Nr. 142, 19-6-1929, B.U. „Wir gehen nicht mit“, in: *SHTz*, 1. Jg. Nr. 202, 28-8-1929 en vele meer.

⁸⁸⁶ Walther von der Vogelweide. „Wollen wir sterben?“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 136, 12-6-1929.

⁸⁸⁷ Zelfs Lohse, zelf een Nazi van de Münchener school, zei, na het aanhoren van Hitlers toespraak ‘zögernd’ dat van de aanwezige partijleden “einige [kopfgestanden] haben [...] vor Wut”. *Söldner und Soldat*, in: *GW I*, p. 206.

⁸⁸⁸ *Ibid*, p. 203 - 204.

Niet alleen Hitler bleek echter een knieval naar reactionair rechts te hebben gedaan, ook de 'linkse' nationaal-socialist Otto Strasser bleek, toen Uhse hem in Berlijn bezocht, in het complot te zitten: "Strasser betrachtete mich mit kalten Augen [...] und trieb mich aus meinen Träumen, als er nachlässig zögernd meinte, [...] das Volksbegehren sei doch seine Idee. [...] „Hitler [hat] meine Idee aufgegriffen ...“".⁸⁸⁹ Het feit dat, met zijn broer, zelfs Gregor Strasser gemene zaak met Hitler gemaakt had waar het de deelname aan de Ausschuß aanging, aan een entente cordiale met Hugenberg c.s., was voor Uhse een grote teleurstelling.⁸⁹⁰ De paleisrevolutie die hij met zijn oproep tot een nationale revolutie door het proletariaat had willen ontketenen bleek door Strassers verraad een onmogelijkheid, en een illusie armer keerde hij van de hoofdstad naar Itzehoe terug. Zijn vertrouwen in de gebroeders Strasser – Otto als uitvinder van het Volksentscheid en Gregor als vertegenwoordiger van de NSDAP in de Ausschuß – liep in de nazomer van 1929 geduchte averij op.

De apparatsjiks van de NSDAP hadden Uhses militante houding ten aanzien van het internationaal opererende kapitalisme en zijn belangstelling voor de lasten die het proletariaat daardoor te dragen kreeg al vroeg in de gaten gekregen. Hitler had hem in maart 1929 al, toen hij, ter gelegenheid van de begrafenisplechtigheid ter ere van de gevallen Pg. Streibel, in Itzehoe de burelen van de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* bezocht, gewezen op zijn in Münchener ogen ongewenste afwijking naar links,⁸⁹¹ en ook in later maanden werd hem er vanuit het hoofdkantoor nog regelmatig verteld dat de door hem met de SHTz gevolgde koers voor de partij teveel op de noden van het proletariaat was gericht. Het maakte Uhse niet uit. In de artikelen die hij met betrekking tot het Young-plan publiceerde bleef hij onverminderd fulmineren tegen het "in Paris festgelegte kapitalistische Versklavungssystem".⁸⁹²

Uiteindelijk lijkt het inderdaad zijn afwijzende houding ten aanzien van de Reichsausschuß te zijn geweest die heeft geleid tot zijn excommunicatie uit de NSDAP. Waren er aanvankelijk

⁸⁸⁹ Ibid, p. 207.

⁸⁹⁰ Die gebeurtenis ligt waarschijnlijk ten grondslag aan Uhses opmerking uit 1954 ten aanzien van zijn breuk met de NSDAP: hij „... [lernte] ihre Demagogie ganz zu durchschauen, erkannte dass die Nazis die Todfeinde der deutschen Nation waren. So erklärte ich öffentlich meinen Austritt aus der NSDAP [...] und brach gleichzeitig mit den Strasserleuten, deren Opposition gegen die offizielle Führung der NSDAP nur eine demagogische Irreleitung war“. *Lebenslauf*, 3-4-1954; *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Dok. 173.

⁸⁹¹ „Wir müssen vorsichtiger sein, verstehen Sie? [...] Wir sind eine legale Partei. Wir werden die Republik mit ihren eigenen Waffen schlagen. Sie läßt uns genug Spielraum. Wir brauchen die Gewalt nicht. Noch nicht! [...] Sozialismus! Warum Schreiben Sie soviel davon! Das führt zu Mißverständnissen!“ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 194.

⁸⁹² De Schleswig-Holsteinische Tageszeitung beschikte in die dagen zelfs over een op de arbeider gerichte bijlage, 'Der Proletarier'; *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 13, 16-1-1930.

⁸⁹² Bodo Uhse. „Gegen Paris – für die Freiheit“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 140, 16-6-1929.

nog raakvlakken tussen de Münchener NSDAP en de NS-Linke, waarbij een zekere mate van affectie voor de Arbeiterschaft de belangrijkste was, op het moment dat Hitler zich aansloot bij de burgerlijk-reactionaire, relatief welgestelde groep rond Hugenberg, was de voor Uhse beoogde aansluiting tussen partij en proletariaat verdwenen. Voor Hitler bleek zijn knieval voor het conservatieve establishment een goede keuze te zijn geweest: zijn acceptatie door burgerlijk-nationalistische kringen maakte hem tot volwaardig gesprekspartner, en zijn verzoenende houding werd beloond door een veel bredere steun onder de bevolking. Hij werd bijna salonfähig.

d.5 Uhse's conflicten met de partijleiding: principiële verschillen

Uhse had in de maanden van zijn dienstverband bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* zijn toewijding aan, en zijn ideeën met betrekking tot de maatschappelijke rol van het proletariaat dus niet onder stoelen of banken gestoken. Eigenlijk vanaf het begin – hij had die geluiden tijdens zijn redacteurschap van de *Donaubote* tenslotte ook al laten horen – sprak

Afb. 11: Uhse, tussen Hitler en een SA-Hauptmann gedurende de Reichsparteitag te Nürnberg, begin augustus 1929. De Glatze op de voorgrond is Julius Streicher.

hij in zijn artikelen van de revolutionaire rol die hij die groep toedichtte, en op gezette tijden kwam hem dat op reprimandes vanuit het Braune Haus te staan: zijn eigen politieke stand punten stemden onvoldoende overeen met de officiële van de partij. Dat leidde ertoe dat hij begin augustus 1929, tijdens de vierde *Reichsparteitag* in Nürnberg, opnieuw door Hitler werd aangesproken op het gebrek aan conformiteit van de publicaties in zijn krant met de Münchener partijlijn:

[Hitler] lachte [...] unter dem drahthaarigen kurzen Bart mir zu. "Gut das Sie da sind", und mit einem raschen Wechsel der Stimme zum sonoren Diktatorenton der Volksversammlung fügte er anordnend hinzu: „Es ist notwendig daß Rosenberg mit Ihnen spricht. Es gibt da unhaltbare Dinge in Ihrer Zeitung“.⁸⁹³

Wanneer Uhse even later de hoofdredacteur van de *Völkische Beobachter* ontmoet, vertelt die hem dat bij controle van de conformiteit van de in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* opgenomen artikelen aan de door de NSDAP uitgedragen politieke uitgangspunten was gebleken, dat "in Ihrem Blatte außerordentlich falsche Auffassungen gefunden"⁸⁹⁴ waren:

⁸⁹³ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 213.

⁸⁹⁴ *Ibid.*

Ihre außenpolitischen Artikel vertragen sich in keiner Weise mit den Prinzipien der Partei. [...] [Wir können] unsere Außenpolitik nicht von liberalen Schwärmereien für die Unterdrückten leiten lassen, sondern müssen Bündnisse mit den mächtigen Staaten schließen, die Freundschaft der ras-seververwandten Herrenvölker gewinnen. England ist unser natürlicher Verbündeter.⁸⁹⁵

Ondanks die kritiek van hogerhand zien we de toon van zijn artikelen na Uhse's terugkeer uit Nürnberg - op 6 augustus 1929 - niet fundamenteel veranderen.⁸⁹⁶ Aandacht voor sociale onrechtvaardigheid, uitbuiting van de massa door 'het kapitaal' en de *Tributpflicht* blijven nadrukkelijk in de kolommen aanwezig, lijken zelfs regelmatig voor te komen.⁸⁹⁷ Tegelijkertijd leidde een aantal gebeurtenissen zijn aandacht echter af van Young: hoewel hij er gedurende een in het najaar van 1929 gehouden spreekbeurtenoffensief nog regelmatig aandacht aan besteedde, was een aantal gebeurtenissen op lokale schaal er de oorzaak van, dat zijn artikelen minder aandacht aan de gevolgen en aan het officiële partijstandpunt met betrekking tot het plan wijdde.

De *Bombenlegerprozesse* in oktober, zijn lidmaatschap van de Stadtrat en de activiteiten van de NSDAP-fractie daarin, de *Neumünsteraner Prozesse* naar aanleiding van de eerder in dit hoofdstuk ter sprake gekomen rellen in Neumünster op 1 augustus 1929, eveneens in november 1929, de *Wöhrdener Prozesse*: ze vroegen vanaf het najaar van 1929 zoveel redactionele aandacht dat de frequentie van artikelen die het Young-plan en de gevolgen ervan tot onderwerp hebben, afnam.⁸⁹⁸ In de artikelen die hij nog aan het plan wijdde vinden we niet meer dan herhalingen van eerdere argumenten. Pas na de jaarwisseling 1929/30 neemt het aantal artikelen waarin het Young-plan wordt besproken door het nieuws over de tweede Conferentie van Den Haag weer enigszins toe.

⁸⁹⁵ Ibid, p. 213 – 216.

⁸⁹⁶ Overigens worden de koppen van de krant in deze dagen vooral gevormd door commentaren met betrekking tot een nieuwe bomaanslag op 1 september en de arrestatie van de redactie van de *SHTz* op 12 september, waardoor Uhse geen bijdragen meer kon leveren, en door zijn verkiezing tot lid van de *Stadtrat* van Itzehoe op 3 oktober. Dat laatste leidde tot een reeks verslagen van de vergaderingen van dat gremium, ten koste van de internationaal georiënteerde publicaties.

⁸⁹⁷ Vgl. in dit verband bijvoorbeeld: Sträfling. "Wir stehen im Angriff", in: *SHTz*, 1. Jg. Nr. 240, 11-10-1929; Michael. „Kampf, kampf, kampf“, in: *SHTz*, 1. Jg. Nr. 247, 19-10-1929; BU. „Politik der Woche“, en BU. „Von der Dawes-Fron zum Young-Tribunal“, in: *SHTz*, 1. Jg. Nr. 248, 20-10-1929; BU. "Proletariat gegen dem Young-Plan", in: *SHTz*, 2. Jg. Nr. 19, 23-1-1930. Deze opsomming is verre van uitputtend.

⁸⁹⁸ In *Söldner und Soldat* spreekt Uhse ook van een bezoek van Goebbels aan Itzehoe, die daar na de Reichsparteitag in augustus een toespraak zou hebben gehouden in het stadhuis. Dat bezoek vond in werkelijkheid plaats op 16 juni 1929. *Söldner und Soldat*, in: *GW I*, p. 256 - 259. Zie ook W.E. (Namenskürzel Willi Ehlers). „Deutscher Schicksalskampf“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 236, 18-6-1929.

Waarschijnlijk een belangrijk feit voor Uhse's ideologische ontwikkeling was, dat de communistische aanwezigheid in Itzehoe met de komst van Christian Heuck, die in het centrum van de stad een communistische boekhandel begonnen was, veel nadrukkelijker werd. Dit leidde er zelfs toe dat de tot op dat moment zo overdadig in het straatbeeld heersende SA door de communisten in numeriek opzicht overvleugeld werd, en nog maar moeizaam tot het verrichten van haar dagelijkse werk te motiveren was, dat overigens vooral bestond uit marcheren en folderen.⁸⁹⁹

Die regelmatige aanwezigheid van communisten in de stad maakte het onvermijdelijk dat er persoonlijke contacten ontstonden en onderling ideeën werden uitgewisseld. Zo beschrijft Uhse een Nazi-Kundgebung waar ook communisten aanwezig waren. Het kwam er tot ieders verbazing – zij het nipt - NIET tot een kloppartij. Een communist - Karl Upricht noemt Uhse hem in *Söldner und Soldat* - hield er een toespraak waarin hij de nationaal-socialisten een tweeslachtig karakter verwijt, oproepend tot revolutie aan de ene, en zwerend op legaliteit aan de andere kant.⁹⁰⁰ Hij wees erop, en dat moet Uhse gezien zijn verontwaardiging over Hitlers deelname aan de door kapitalisten gekleurde Ausschuß als een bevestiging van zijn eigen ideeën daaromtrent geklonken hebben, dat die

...vor dem Altar des Privateigentums [...] die Knie [gebeugt hat]. [...] Das nennt ihr Kampf, wenn ihr mit den mächtigsten Mächten im Lande verbunden seid? Das nennt ihr Revolution, wenn ihr das Grundgesetz der alten Ordnung von vorherein heiligsprecht? Wir nennen es einfach großmäuligen Betrug!.⁹⁰¹

De zaal, waarin een meerderheid van nationaal-socialisten aanwezig was, was onder de indruk van Uprichts woorden: “... es [war] so still, daß ich mein[te], man höre mein Herz schlagen“.⁹⁰²

De woorden die Uhse Upricht in *Söldner und Soldat* in de mond legt vertonen veel overeenkomst met zijn eigen in dat boek weergegeven standpunt ten aanzien van Hitlers houding jegens de conservatief-kapitalistische representanten van de Duitse bevolking, een mening

⁸⁹⁹ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 252 - 253; in het artikel „Beginnende Mordhetze auch in Itzehoe“ wordt Heuck als KPD-aanvoerder in Itzehoe genoemd. Zijn verhuizing vanuit Heide moet dus voor dat moment hebben plaatsgevonden. *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. Nr. 236, 6-10-1929.

⁹⁰⁰ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 268. Volgens Günter Caspar staat Upricht model voor een zekere Karl Burmester. Een aangetroffen Holsteiner Karl Burmester heeft echter niets met de KPD te maken gehad en is later bovendien opgeklommen tot *SS-Führer* bij de *Sicherheitsdienst des Reichsführers SS* (SS-Nr. 107.304). Hij werkte jaren bij het *SD-Hauptamt*. Caspar kan ook bedoeld hebben op een zekere Carl Burmester, een sociaaldemocraat (en dus geen communist) die in 1934 door de Gestapo is doodgemarteld. Beide opties zijn niet erg waarschijnlijk. Günter Caspar, *Almanach*, p. 361.

⁹⁰¹ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 267.

⁹⁰² *Ibid.*

die we – iets minder scherp gesteld – terugvinden in zijn artikelen voor de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*. Zijn stelling dat “Diktate und Gesetze [...] Mauern und Zwingburgen der Hochfinanz und ihrer Knechte [sind]” vertoont zeker een analogie met de woorden van de communist.⁹⁰³

Vanaf januari 1930 zien we, de eerdere waarschuwingen van Rosenberg ten spijt, de door Hitler zo verafschuwde begrippen als “Revolution”, “Proletariat” en “Sozialismus” vaker in zijn artikelen uitgelegd worden, woorden, die voor hem vanuit zijn nationaal-socialistische achtergrond weliswaar een andere lading hebben dan de materialistische die het marxisme eraan gegeven heeft,⁹⁰⁴ maar die hem op toenemende afstand van het door München uitgedragen halfkapitalistische mengvorm zetten: de nationaal-socialistische revolutie is voor hem vooral een zaak van de onderste lagen van de maatschappij. Uhse vermijdt het door het marxisme gehanteerde begrip *Klasse*, dat volgens hem een materialistische component in zich draagt, maar gebruikt in plaats daarvan het begrip *Schicht*, als aanduiding van die onderlaag, die de – letterlijk als organisch op te vatten - kiem van het nieuwe Duitsland in zich zou dragen. De emancipatie van het Duitse proletariaat zou volgens hem vooral moeten plaatsvinden door middel van de strijd tegen de internationale, door de het Young-plan belichaamde, kapitalistische overheersing.⁹⁰⁵ Hoewel Uhse's socialisme hierdoor weliswaar een specifiek Duitse, een uit een verzet tegen Versailles voortkomende nationalistische component heeft die rechtstreeks verwijst naar de strijd tegen de internationale Hochfinanz, beoogt zij hetzelfde als het marxisme, de emancipatie, het herstel van het zelfbewustzijn van de arbeidersklasse en de strijd tegen het kapitalisme:

“Der materialistische Begriff der **Klasse** erfaßt ja nur einen Teil, nur eine Seite des deutschen Arbeitertums, während die **Schicht** das deutsche Arbeitertum auch in seinem immateriellen Kräften umfaßt. **Nicht dialektische Schablone, sondern lebendige Kraft, das ist der Unterschied zwischen Klassen und Schicht.** Wer aber diesen Unterschied kennt [...] der wird nicht „hinabsinken in die Masse“, sondern er wird die lebendige Kraft des deutschen Arbeitertums aufsuchen. [...] Die Kraft des deutschen Arbeitertums verkörpert sich in seinen einzelnen Vertretern, in dem, was man „Streben der Proleten“ nennt. [...] Wie [d]er seine wenigen Stunden der Ruhe opfert, um zu lernen [...], **nicht um der Idee willen, sondern einzig und allein**

⁹⁰³ Christian Klee. „Rettet die Revolution“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 10, 12-1-1930.

⁹⁰⁴ “Sozialismus hat nichts gemein mit der langweilender Theorie des internationalen Klassenkampfes ...”. BU. „Was ist Sozialismus?“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 13, 16-1-1930, Beilage „Der Proletarier“.

⁹⁰⁵ Doel van het nationaal-socialisme was tenslotte de stichting van een *Volksstaat*, die geen klassen kende, maar waarin het volk als een organische eenheid werd gezien, met voor ieder lid een eigen rol. Denk bijvoorbeeld aan het begrip “Arbeiter der Faust, Arbeiter der Stirn: vom ‘Geist der Volksgemeinschaft durchpulst’” (waarbij een arbeider uitsluitend *germanisch* of *arisch* kon zijn). Zie www.zeitgeschichte-online.de/thema/vom-geist-der-volksgemeinschaft-durchpulst, stand 28-10-2019.

darum, um der Gemeinschaft besser noch helfen, für sie besser noch streiten zu können mit geistigen Waffen gegen die Waffe des Kapitalismus, gegen das Geld“ (dikgedrukt SHTz, gb).⁹⁰⁶

Uhse lijkt zich naarmate de maanden vorderen, gedreven door het fundamentele antikapitalisme waarvan de partij met Hitlers knieval voor het kapitaal langzamerhand afscheid aan het nemen was, steeds meer te richten op de socialistische component van het nationaal-socialisme, op het proletariaat, de arbeider:

„Der proletarische Deutsche‘ [...] offenbart die gewaltige Kraft seiner mitten im Leben stehenden Schicht. Ist es ein ‘Hinabsinken in der Masse‘ wenn man sich ohne Vorbehalt zu dieser Kraft bekennt? Ist es eine Schwäche mit diesen Kämpfern einen gemeinsamen Weg zu suchen? Ist es Verrat an der deutschen Freiheit, wenn man feststellt, daß sich hinter ihr die Frage der Sendung des deutschen Arbeitertums in die Welt erhebt? (dikgedrukt SHTz, gb).⁹⁰⁷

Hij drijft met die woorden verder af van Hitlers nationaal-socialisme, dat, in plaats van het toekennen van een aparte, ‘bevrijdende’ rol aan de arbeidersklasse, ernaar streefde het proletariaat het wapen van de emancipatiedrang uit handen te nemen door haar onderdeel te maken van een door burgers gedomineerde Volksgemeinschaft,⁹⁰⁸ zonder een plaats voor door het marxisme geïnspireerde misbaksels.⁹⁰⁹ Uhse daarentegen trekt in zijn artikelen de arbeidersklasse juist uit die Volksgemeinschaft, en geeft haar een aparte rol in de maatschappij: een maatschappelijk *Emporkommen* moet weliswaar door haar worden nagestreefd, maar zonder dat het veilige bastion van het proletariaat verlaten wordt. Het streven naar een *sozialer Aufstieg* is namelijk, zo stelt hij,

...weniger ein Weg aus dem Proletariat, als ehrlicher gesagt eine Flucht in die Geborgenheit und die Bürgerlichkeit, eine Flucht in Kapitalismus [...].
Denn es ist doch meistens auch so, daß dieser Ausgestiegene seiner eigent-

⁹⁰⁶ B.U. „Der proletarische Deutsche“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 13, 16-1-1930.

⁹⁰⁷ Ibid.

⁹⁰⁸ „Seine politische Funktion (van het fascisme, gb) bestand darin, die demokratische und sozialistische „Bedrohung“ der etablierten bürgerlichen Gesellschaft auszuschalten und die überkommene Gesellschaftsordnung durch eine neuzuschaffende Massenbasis zu stabilisieren“. Vgl. Anoniem (1973). „Das nationalsozialistische Modell: Faschismus und Bürgertum. Einige Fragen zu einer neuen Theorie“. In: *Die Zeit*, 12-1-1973.

⁹⁰⁹ Zoals vakbonden. Dr. Robert Ley in Nürnberg, 1929: „Die Gewerkschaften sind ohne Zweifel Organe der marxistischen Mißwirtschaft. [...] Die Gründung eigener Gewerkschaften kommt nicht in Frage, denn schon das Prinzip der Gewerkschaften ist falsch und marxistisch. Die Volksgemeinschaft hebt die Klassen auf: also sind Klassengewerkschaften überflüssig. Die nationalsozialistische Partei verwirklicht die Volksgemeinschaft. Der Arbeiter, der in sie eintritt, wird damit Volksgenosse. [...] Grundsätzlich ist die Stellung der Partei die, daß sie für Arbeiter der Stirn und der Faust, für das ganze Volk kämpft. Einzelne Schichten des Volkes – und seien es Arbeiter – zu bevorzugen geht darum nicht an“. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 219.

lichen Schicht verloren geht und mit seinem Aufstieg gleichzeitig auch eine innere Entfremdung von seiner Vergangenheit eintritt.⁹¹⁰

Met die woorden neemt Uhse – we schrijven inmiddels mei 1930, en de gevolgen van de economische crisis worden langzamerhand merkbaar – wederom duidelijk afstand van de burgerlijk-kapitalistische componenten van Hitlers nationaal-socialisme, dat hij, door de coalitie die deze was aangegaan met de Hugenbergkliek, van het predicaat “Volkskonservativ” begon te voorzien, als duidelijk tegenpool van het linkse nationaal-socialisme:

... de[r] Gegensatz zwischen Volkskonservativen und NSDAP⁹¹¹ [ist] ganz klar. Wir behaupten nicht nur die Identität von Sozialismus und Nationalismus, sondern wissen, daß die triumphierenden Mächte Kapitalismus und Internationalismus sind. Wir wissen, daß wir durch den Youngplan so weit in das Spinnennetz dieser Kräfte eingesponnen wurden, da nur ein Weg, ein einziger der Nation zur Rettung bleibt, den Otto Straßer kennzeichnete mit der Parole: **Durch Sozialismus zur Freiheit!** (dikgedrukt SHTz, gb).⁹¹²

Dat hij ondanks de vele waarschuwingen die hij uit München kreeg volhardde in zijn stellingname – zijn eerdere opportunisme ten spijt - moge wijzen op een zekere mate van principiële stijfkoppigheid, waarvan hij geweten moet hebben dat die zou leiden tot zijn excommunicatie uit de partij.

Uit verschillende publicaties die hij terzelfder tijd in ‘linkse’ tijdschriften als Strassers *Nationalsozialistische Briefe* en het door de nationaalbolsjewist Ernst Niekisch uitgegeven *Widerstand* schreef blijkt dat zijn aversie tegen de officiële leerstellingen van Hitlers nationaal-socialisme tamelijk constant van karakter was.⁹¹³ Daarnaast lijkt hij steeds consequenter de boerenbeweging, schouder aan schouder met de arbeidersbeweging, als werktuig te willen inzetten als wapen tegen de burgerlijke samenleving. De grenzen tussen zijn nationaal-socialisme en het marxisme zijn vaag, wanneer hij in juni 1929 schrijft:

Wir wollen keine Bauernrevolte die von Severings Maschinengewehren auseinandergefeht wird, was wir wollen ist die Bauernrevolution, nicht um des Bauern, sonder um des Volkes willen, dessen erster Pionier der Bauer ne-

⁹¹⁰ B.U. „Wege aus dem Proletariat“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 119, 21-5-1930.

⁹¹¹ Uhse doelt hiermee op de noordelijke, ‘linkse’ NSDAP, wat blijkt uit het ‘Wir’ waarmee de volgende zin begint.

⁹¹² B.U. „Das bedenkliche Wort“. In: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 128, 1-6-1930.

⁹¹³ Vgl. In dit verband o.a. Uhses artikelen: „Stilkrise des Antimarxismus“. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1928), 4. Jg. Heft 8, 15-10-1928; „Erfüllungspolitik heißt kapitalistische Politik“. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929), 4. Jg. Heft 20, 15-4-1929; „Radikale Bauernbewegung“. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929), 4. Jg. Heft 23, 1-6-1929; „Faschismus oder Nationalsozialismus“. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930), 5. Jg. Heft 18. Verder: Christian Klee. „Wer wählt, wählt Young“, in: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930), 6. Jg. Heft 5, 1-9-1930, p. 67: „Ja, wir wußten alle, daß die Politik jetzt ein Ende haben und die Revolution ihren Anfang haben müsse!“.

ben dem Arbeiter ist. In der gegenwärtigen Phase der nationalrevolutionären Entwicklung Deutschlands gilt es, [...] bei der Vorbereitung der Revolution dafür zu sorgen, daß der gemeinsame Marsch des Bauern- und Arbeitertums heute schon beginnt. Das deutsche Bauerntum, daß die Zukunft gestalten will, bekennt sich heute schon zu denen, die die Zukunft gestalten werden.⁹¹⁴

We kunnen daaruit afleiden dat de manende woorden die hem vanuit München waren ingefluisterd om zich te voegen naar de officiële partijlijn geen doel hadden getroffen, en dat hij verder en blijvend afdreef van wat Hitler met de NSDAP wilde. Tot het marxisme had hij zich echter nog niet bekeerd. Hoewel zijn agenda links was, bleef de nationalistische component dermate sterk aanwezig, dat hij in ideologisch opzicht dichter aanschurkte tegen bewegingen die zich eveneens op de Duitse Volksgemeinschaft richtten, dan dat hij zich richtte op de KPD, die zich liet inspireren door de door Moskou beleden internationale solidariteit van de arbeidersbeweging. Voor de partijleiding was dat echter onvoldoende en was de maat in juli 1930 vol. Uhse werd voor het blok gezet: zich conformeren aan het door het Braune Haus uitgedokterde scenario, of wegwezen. Hij koos voor het laatste.

d.6 Uhse verlaat de NSDAP

Het is moeilijk vast te stellen wanneer Uhse's besluit de partij te verlaten feitelijk tot stand is gekomen. Zijn - hierboven omschreven - vervreemding van Hitlers beleid ten aanzien van diens omgang met grootindustrie en banken, met zijn entente cordiale met de Hugenberg-Ausschuß en hun gebrek aan erkenning van de leidende rol die moest worden toegedicht aan het proletariaat, heeft zich voortgesleept over een aantal maanden. Vast staat, dat het

Afb. 12: Hinrich Lohse in 1942.

moment waarop Gauleiter Lohse hem de loyaliteitsverklaring voorlegde met het verzoek die te tekenen, hij, na een lange periode van twijfel omtrent de juistheid van de Münchener partijlijn, gedwongen werd een besluit te nemen, een besluit dat in feite neerkwam op een keuze tussen het voortzetten van zijn loopbaan als partijcoryfee enerzijds, en een aantal zeer principiële overwegingen anderzijds. Het door hem zonder veel drama beschreven moment waarop hij het document weggooit, een gebeurtenis die in feite een drastische wending in zijn leven betekent,⁹¹⁵ markeert de cesuur die nadien door elke van zijn DDR-biografen als moment van bekering is aangemerkt: zijn overstap naar het communisme.

⁹¹⁴ Bodo Uhse. „Radikale Bauernbewegung“, in: *Nationalsozialistische Briefe* (1929), 4. Jg. Heft 23, 1-6-1929.

⁹¹⁵ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 292.

Uhse heeft het proces van zijn excommunicatie in *Söldner und Soldat* enigszins gedramatiseerd, en voegt een aantal gebeurtenissen samen. Hij positioneert het direct na zijn terugkeer uit gevangenschap, een gebeurtenis die hij een maand of negen opschuift in de tijd, wanneer hij schrijft:

Am späten Nachmittag trat ich in Itzehoe nach langer Zeit wieder in das Zimmer, in dem ich zwei Jahre gearbeitet hatte. Willi Ewers saß breit und behäbig in meinem Stuhl unter der großen Hakenkreuzfahne. Das Bild Gregor Strassers war vom Schreibtisch entfernt worden.⁹¹⁶

In werkelijkheid werd hij pas ontslagen als Hauptschriftleiter nadat hij geweigerd had om duidelijk stelling te nemen, om de hem voorgelegde loyaliteitsverklaring te ondertekenen. Hem is de gelegenheid geboden te kiezen. Uit de brief, waarmee Lohse hem voor het dilemma plaatst van een onvoorwaardelijke loyaliteit aan de uitgangspunten van de partij aan de ene, of zijn onmiddellijke ontslag bij de krant en zijn roeyement uit de partij aan de andere kant, blijkt dat de Gauleiter, niet onvriendelijk, zich vooral zorgen maakte over zijn eigen carrière. Hij schreef aan Uhse:⁹¹⁷

Zu meinem grössten Befremden höre ich, dass Sie garnicht daran denken, Ihre oppositionelle Haltung aufzugeben, sondern nach wie vor bei allen möglichen und unmöglichen Anlässen Ihre Verbundenheit mit den Bestrebungen der Kampfverlag-Richtung zum Ausdruck zu bringen.

So erzählt mir Herr Brix, dass Sie sich in der vergangenen Woche auf der Redaktion ganz unverhohlen in Gegenwart anderer Pgg. zur Kampfverlag-Richtung bekannt haben. Dies dazu in einer Form, die mit Ihrer Stellung als Hauptschriftleiter eines offiziellen Partei-Organs nicht in Einklang zu bringen ist.

Wie mir brieflich mitgeteilt wird, sollen Sie sich ebenfalls auf Ihrer Mitgliederversammlung sehr oppositionell geäußert haben, Sie sollen hier nach gesagt haben, dass Sie sich in jeder Versammlung, in der Sie zu reden hatten, für Otto Strasser einsetzen würden. Ebenfalls hätten Sie geäußert, der norddeutsche Nationalsozialismus sei etwas anderes als der süddeutsche.

Sofern Sie tatsächlich diese Äusserungen getan und sie nach wie vor innerlich und damit überzeugungsmässig zur Kampfverlag-Richtung stehen, so können Sie natürlich nicht in der Tageszeitung und auch nicht in der Partei bleiben. Denn bei meiner Einstellung und Ueberzeugung, die Ihnen ja aus langen Auseinandersetzungen zur Genüge bekannt ist, besteht keine Möglichkeit, dass ich innerhalb oder gar in der Zeitung eine Stellungnahme für die neue Richtung dulden würde.

⁹¹⁶ Ibid, p. 290.

⁹¹⁷ Uhse zegt de brief te hebben weggegooid (*Söldner und Soldat*, p. 295); hij is echter in kopie in het Landesarchiv Schleswig-Holstein, (Abt. 399.251) bewaard gebleven. Omdat het document een belangrijke cesuur in Uhse's loopbaan illustreert is de tekst (vrijwel) volledig opgenomen.

Ich darf Sie aus diesem Grunde ebenso höflich als auch dringend bitten, mir die nächsten Fragen zu beantworten:

- a. Sind Sie davon überzeugt, dass der offizielle Kurs in der von Adolf Hitler geführten N.S.D.A.P., richtig ist?
- b. Sind Sie, wenn Sie die erste Frage bejahen, bedingungslos bereit, diesen Kurs gegen alle anderen Strömungen innerhalb und ausserhalb der Partei zu vertreten?

Die klipp und klare Beantwortung dieser Fragen ist notwendig, damit ich in allen Zweifelsfällen Sie decken kann, im übrigen aber auch ich selbst dann gedeckt bin.

Sollten Sie sich nicht entschliessen können, die gestellten Fragen so zu beantworten, wie ich das erwarte, so ist es wohl am besten, wenn Sie sofort die Konsequenzen ziehen. Bei unserem bisherigen Verhältnis zueinander würden wir dann jedenfalls als aufrechte und ehrliche politische Gegner scheiden, die sich gegenseitig nichts vormachen und denen die Zukunft lehren wird, wer den richtigen Weg gegangen ist.⁹¹⁸

Uhse heeft Lohses vragen niet beantwoord, de loyaliteitsverklaring niet ondertekend en heeft de consequenties daarvan voor lief genomen: hij was zijn baan bij de krant kwijt, geëxcommuniceerd door de partij, en was daarmee in Itzehoe in nationaal-socialistische kring min of meer tot paria geworden, genegeerd en uitgescholden, en bovendien verplicht zich dagelijks bij het *Arbeitsamt* te melden met zijn stempelkaart.⁹¹⁹

Hoewel hij de beslissing om uit de partij te stappen later in grote mate bij zichzelf heeft neergelegd – niet alleen in *Söldner und Soldat*, maar ook in de andere autobiografische documenten die hij rond 1934 heeft gepubliceerd;⁹²⁰ later, in zijn *Lebenslauf* van 3 april 1954, stelt hij zelfs dat hij “öffentlich [s]eine Austritt aus der NSDAP [erklärt hat]”⁹²¹ - was er binnen de NSDAP sprake van een veel grotere ‘ontslagronde’, een zuivering waarmee Hitler de heersende oppositie wilde uitschakelen, en die met name gericht was tegen de ‘socialistische’ groep die zich in het Kampfverlag verenigd had.⁹²² Gregor Strasser maakte daar inmiddels geen deel meer van uit:⁹²³ die bleef aan als Reichsorganisationsleiter, nadat hij een loyaliteitsverklaring aan Hitler had ondertekend.

Dat de ideologische zuivering de kiezers koud liet bleek uit het feit dat de NSDAP een onweerstaanbare stemmentrekker bleek, en bij de verkiezingen van september 1930 als grote

⁹¹⁸ Brief van *Gauleiter* Hinrich Lohse aan Uhse, dd. 30-7-1930. *Stadtarchiv*, Itzehoe, Slg. Dohnke.

⁹¹⁹ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 295

⁹²⁰ In de *Kurze Autobiographie*, in: GW I, p. 599, en in *Irrtümer und Umwege*, in: GW I, p. 593.

⁹²¹ *Lebenslauf*, 3-4-1954. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, Dok. 172 - 174.

⁹²² Naast Uhse werden onder andere ook Otto Strasser, Herbert Blank (1889 - 1958) en Richard Schapke (1897 - 1940) per 1 juli 1930 de wacht aangezegd. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 275 - 277.

⁹²³ „Gregor Strasser tritt aus dem Kampfverlag aus“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 155, 4-7-1930.

overwinnaar uit de bus kwam: ze trok in totaal bijna 16% van de uitgebrachte stemmen, en werd, na de SPD, de tweede partij van het *Reich*.⁹²⁴

Afb. 13: Bruno von Salomon, 1929. Politiefoto.

Uhse was na zijn ontslag veroordeeld tot ledigheid, een situatie die, voor zover is na te gaan, tot in de late winter van 1930-1931 heeft geduurd,⁹²⁵ een periode waarin – als we hetgeen hij in *Söldner und Soldat* heeft opgetekend mogen geloven – van geen andere activiteit sprake is geweest dan van stempelen en dobbelen, tot hij op een dag, zo zegt hij in *Söldner und Soldat*, samen met Bruno von Salomon⁹²⁶ door Christian Heuck benaderd werd om een bijeenkomst bij te wonen,⁹²⁷ waarbij ook de Itzehoeër communist Karl Upricht en Ernst Putz (1893-1933), de voorman van de boeren in de Rhön,⁹²⁸ aanwezig waren. De ontmoeting, waarvan mag worden aangenomen dat zij door de KPD geïnitieerd was, zou de opmaat vormen tot Uhse's politieke heroriëntatie.⁹²⁹ Hij verhuisde voor zover bekend in het voorjaar van

⁹²⁴ Vgl. o.a. www.wahlen-in-deutschland.de/wrtw.htm, stand 28-10-2019.

⁹²⁵ In *Söldner und Soldat* zegt hij dat, op de dag dat hij benaderd werd voor een gesprek met Heuck, het “... sich draußen dem Frühling entgegen [regnete]”. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 300.

⁹²⁶ Ze waren, aldus Ruth Liepman, in die dagen kennelijk onafscheidelijk. “Ich lernte Bodo und Bruno ungefähr gleichzeitig kennen. Sie waren damals unzertrennlich”. Ruth Liepmann (1984). „Auskünfte“. In: Günter Caspas (Hrsg.). *Almanach*, p. 210.

⁹²⁷ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 301.

⁹²⁸ Ernst Putz is de geschiedenis ingegaan als jongste parlamentslid (KPD) ooit; hij was oprichter van de *Reichsbauernbund*, (1927) en is omstreeks 12 september 1933 onder onopgehelderde omstandigheden om het leven gekomen in de gevangenis van Berlin-Moabit. Hij was in de DDR een volksheld, wat er waarschijnlijk de oorzaak van is dat zijn invloed op Uhse's keuze in de DDR-geschiedschrijving enigszins is uitvergroot. Zie in dit verband o.a. Ralph Ruppert (2013). „Auf der suche nach Ernst Putz in Bad Brückenau“, in: *inFranken*, 13-9-2013, www.infranken.de/regional/bad-kissingen/suche-nach-spuren-von-ernst-putz-in-bad-brueckenau;art211,522896, stand 28-10-2019.

⁹²⁹ Zoals eerder in deze dissertatie al is opgemerkt is door Bischof gesteld dat men zich bij de KPD inzette voor de “... Gewinnung der sogenannten ‚offiziersähnlichen Elemente aus dem Lager der Bourgeoisie’”. Aangenomen mag worden dat deze ontmoeting in dat kader heeft plaatsgevonden. Bischof (2012), p. 108. Ook Schüddekopf meent opzet te zien in de benadering van voormalige rechtse activisten door de KPD: “Für die KPD handelte es in jedem Fall darum, entschlossene Aktivisten aus dem nationalrevolutionären Lager voll und

1931 van Itzehoe naar de Rhön in de Unterfranken, een ten noorden van Würzburg gelegen regio waar grote armoede onder de plattelandsbevolking heerste, die nog eens werd aangejaagd door een herverkaveling, waardoor veel kleine- en middelboeren ten gunste van grotere boerenbedrijven van hun grond verdreven werden.⁹³⁰

d.7 Uhse overstap in perspectief.

Bovenstaande gebeurtenissen doen ons de bewegingen in het politieke omveld, die er uiteindelijk toe hebben bijgedragen dat Uhse besloot van kant te wisselen, beter begrijpen. De

Afb. 14: Ernst Putz, ca. 1925.

afstand tussen het nationaal-socialisme zoals dat door het Braune Haus in München georkestreerd werd en het marxisme zoals dat oorspronkelijk door de KPD werd uitgedragen leek tot 1930 nauwelijks overbrugbaar. De introductie van de *Volksfrontideologie*, die vanaf ongeveer 1928/1929 geleidelijk een nationalistische component in de geloofsbelijdenis van de KPD introduceerde,⁹³¹ en die werd gepaard aan de socialistische agenda die de hoofdmoot uitmaakte van de (in dat jaar de facto opgedoekte) Strasser-NSDAP, leidde ertoe, dat beide stromingen een grote mate van gelijkvormigheid gingen vertonen.⁹³²

Die constatering doet het vermoeden ontstaan dat het niet zozeer, zoals hij dat ons heeft willen laten geloven, een politieke Wanderung is geweest die Uhse op het pad van de KPD heeft gebracht: zijn attitude veranderde niet fundamenteel,⁹³³ noch op principiële, noch op

ganz, ohne jeden Vorbehalt auch intellektueller Art, zu gewinnen". Schüddekopf (1960), p. 301. Vgl. ook hoofdstuk 2.b van deze dissertatie.

⁹³⁰ De journalist (taz) en auteur Helmut Höge stelt: „Bodo Uhse versuchte in den dreißiger Jahren, die Landarbeiter und Kleinbauern in der Rhön zu organisieren, später veröffentlichte er einen Artikel mit dem Titel „Hitlers Pontinische Sümpfe“ über den „Dr. Helmut-Plan“. Darin heißt es, dass man alle Dorfarmen und ihre Familien, „etwa 100 000 Menschen insgesamt“, gemäß des „Helmut-Plans“, von ihren zu kleinen Äckern vertreiben und dafür „lebensfähige“ Erbhöfe schaffen wollte. Uhse spricht von einer „Klassenbereinigung – die Halbproletarier sollen völlig proletarisiert werden. Das ist der ökonomische Sinn des Aufbauplans.“ Helmut Höge (2008). „Deutscher Sumpf“. *Jungle World* (2008) – 38. <https://jungle.world/artikel/2008/38/deutscher-sumpf>. Stand 28-10-2019. Op zich was de herverkaveling overigens hard nodig, omdat de boerenbedrijven door het geldende erfrecht steeds kleiner werden, en onvoldoende konden opbrengen om een gezin te voeden.

⁹³¹ Birgit Schmidt (2002) stelt in dit verband dat de KPD „... [a]uf das Anwachsen nationalistischer Ideologien der Bevölkerung versuchte [...] nationale Inhalte zu entwickeln und den Vertrag von Versailles ins Zentrum der Argumentation zu stellen“. Schmidt (2002), p. 39f.

⁹³² Het meest in het oog lopende verschil was de racistische component, die weliswaar was opgenomen in het beginselprogramma van de *NS-Linke*, maar die in de publicaties die die groep heeft voortgebracht nauwelijks ter sprake komt. Vgl. Anoniem (1930). „*Vorschlag zur Revision des Programms der NSDAP*“. Bijlage bij een brief van Hinrich Lohse aan de Reichsleitung der NSDAP, gedateerd 11-3-1930. *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abt. 399.251.

⁹³³ Na zijn ontslag bij de SHTz leverde Uhse nog bijdragen aan periodieken als *Nationalsozialistische Briefe* e.a.; zijn stellingname in die artikelen wijkt, voor zover die uit het gebodene te distilleren is, niet fundamenteel af van wat we voor zijn roeyement zien.

opportunistische gronden.⁹³⁴ Wat inmiddels wel duidelijk is, is het feit dat hij dankzij Hitler – door diens knieval voor het kapitalisme en door de excommunicatie van de socialistisch georiënteerde Kampfverlagrichting - zijn politieke onderkomen was kwijtgeraakt.⁹³⁵

De KPD verschoof zoals gezegd tegelijkertijd, met het op een strikt nationalistische agenda gebaseerde succes van haar opposanten op de rechtervleugel voor ogen, naar rechts op, overigens zonder haar bekommernis met het proletariaat, met de arbeidersbeweging uit het oog te verliezen. Dat feit, met het beleid van die partij om mensen uit officiers- en burgerlijke kringen te werven,⁹³⁶ maakte dat Uhse (politiek dakloos en werkloos als hij was) een willige prooi voor de KPD-propagandisten vormde. Dat de Volksfrontideologie veel overeenkomsten met de punten uit het Strasserprogramma maakte het voor hem alleen maar makkelijker zich bij de partij aan te sluiten.

Zijn gezegde ‘overstap’ naar de KPD – dat woord suggereert dat hij er zelf het initiatief toe heeft genomen – geschiedde dus op uitnodiging, eigenlijk precies zoals hij in *Söldner und Soldat* beschreven heeft, door een aantal prominente leden van die partij.⁹³⁷ Zijn overgang naar het communisme was dus niet het gevolg van het feit dat Uhse ineens heel erg links werd, maar omdat de partijen die een rol speelden in dit proces beide naar rechts opschoven: de NSDAP richtte zich ineens – dankzij Hitler – op de kapitalistische bourgeoisie en viel bij Uhse uit de gratie, de KPD introduceerde met de Volksfrontideologie een nationalistische component, en bracht daarmee het door hem zo wenselijk geachte brok ‘Duitsland’ in haar geloofsbelijdenis in.⁹³⁸

⁹³⁴ Illustratief voor de gelijkvormigheid van de ideologieën is de schets die Uhse in *Söldner und Soldat* geeft wanneer hij, als gast van Paul Schneider, in diens *Gästebuch* een aantekening van een eerdere gast aantreft: ‘Ich blätterte verlegen in dem ledergebundenem Bande. Eine klobige, doch unsichere Schrift (...) fiel mir auf. “Wir müssen dem Marxismus zu Brei zerstampfen! Mit deutschem Gruß für gehabte Gastfreundschaft. Georg Friedrich.” Der Name war mir bekannt. Der Mann hatte inzwischen eine Broschüre geschrieben: “Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern” und war Kommunist geworden. Später sollte er noch einen Broschüre schreiben: Vom Sowjetstern zum Hakenkreuz.” Da hatte er wieder zu den Nationalsozialisten heimgefunden ...”. Vgl. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 159. Die gast was niet Georg maar Hermann Friedrich (1891-1945), die inderdaad van de KPD naar de NSDAP was overgestapt, en later, met het schrijven van de brochure “Unter dem Hakenkreuz” in 1934 die partij weer verliet en de *Nationalsozialistische deutsche Freiheitspartei* oprichtte. Hij is in 1945 vermoord in het KZ Mauthausen. Birgit Kirchmaier (2004). Ein Leben in Extremen. Das KZ-Opfer Hermann Friedrich zwischen SPD, KPD und NSDAP. In: *Hohenzollernische Heimat*, Jg. 54, Nr. 1, März 2004, p. 42 - 44.

⁹³⁵ Vgl. in dit verband ook Otto Strasser. “Die Sozialisten verlassen die NSDAP”. In: *Der Nationale Sozialist*, 4. Juli 1930. Cit. Reinhard Kühnl (1966). *Dokumentation zur Programmatik der Nationalsozialistischen Linken: das Strasser-Programm von 1925/1926*. [Bd. 3 in der Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte]. Berlin/München, Institut für Zeitgeschichte. Ook: www.ns-archiv.de/nsdap/sozialisten/sozialisten-verlassen-nsdap.php, stand 28-10-2019.

⁹³⁶ Schüddekopf (1960), p. 298; tevens Bischkopf (2013), p. 108.

⁹³⁷ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 300.

⁹³⁸ Schmidt, Birgit (2002), *Volksfront*, p. 40.

Wat Uhse geholpen heeft in zijn beslissing de NSDAP te verlaten moet - overigens zonder dat hij dat met zoveel woorden zei - ook zijn constatering zijn geweest dat Hitler de arbeidersbeweging monddood maakte door haar te incorporeren in de door burgerlijke krachten gedomineerde Volksgemeinschaft. Hij stak zijn verontwaardiging niet onder stoelen of banken toen hij tijdens de Reichsparteitag in Nürnberg in augustus 1929 hoorde dat Dr. Ley op de *Sondertagung für Fragen der Arbeiterbewegung* duidelijk maakte dat er geen aparte rol voor de arbeidersbeweging in het programma van de NSDAP te verwachten zou zijn – een maatregel die door Hitlers nieuwe industriële vrienden zeker met instemming zou worden begroet.⁹³⁹

Gründung eigener Gewerkschaften kommt nicht im Frage, denn schon das Prinzip der Gewerkschaften ist falsch und marxistisch. Die Volksgemeinschaft hebt die Klassen auf: also sind Klassengewerkschaften überflüssig. Die nationalsozialistische Partei verwirklicht die Volksgemeinschaft. Der Arbeiter der in sie eintritt, wird damit Volksgenosse.⁹⁴⁰

Het naar rechts opschuiven van zowel NSDAP als KPD, als het ware onder de 'gelovigen' uit de Kampfverlaggroep door, maakte dat voor een fors aantal linkse nationaal-socialisten deelname aan de KPD – het lid worden van had zoals al eerder opgemerkt meer voeten in aarde dan een eenvoudig besluit: het vergde een periode van grote toewijding voordat de partij overging tot acceptatie – niet langer tot de onmogelijkheden behoorde. Dat leidde er onder meer toe dat voormalige officieren als Richard Scheringer en Beppo Römer, die uit het nationaal-socialistische respectievelijk het nationaalrevolutionaire kamp afkomstig waren, zich uit onvrede met de door Hitler gevolgde koers bekenden tot de KPD. Een ander veelgehoord argument dat zou verklaren waarom voor veel van de linkse Nazi's het communisme boven het nationaal-socialisme te verkiezen was, was het feit dat de Sovjet-Unie, als ideologische bakermat ervan, als enige natie het Verdrag van Versailles niet erkend had, en zich daarnaast als fervent bestrijder van het kapitalisme profileerde.⁹⁴¹

⁹³⁹ Aansluitend op deze woorden – zo lezen we in een Nederlands weekblad dat daarvan verhaalt - doet Ley een boekje open over de werking van het nationaal-socialistische inspraakproces. Uhse wordt geparafraseerd, hier eerder anekdotisch, in een artikel over de organisatie van de NSDAP in het weekblad *De Syndicalist*. Daar gaat het verhaal uit *Söldner und Soldat* verder: "Er wordt gemompeld, geprotesteerd, er gaan handen omhoog, meerdere willen debatteren. Daarop roept Ley: "Ik begrijp niet waarom u het woord verlangt, partijgenooten! U heeft een volkomen onjuiste voorstelling van de betekenis dezer beraadslagingen en van de taak van een partijcongres! Wij zijn hier toch niet in een parlement, met geklets en discussie, met stemming en ordevoorstellen. U kunt hier toch geen besluiten nemen. U bent hier om de meening van den Führer te vernemen; die heb ik u medegedeeld. Richt u daarnaar!" Anoniem (1937). "Organisatie en propaganda". In: *De syndicalist; weekblad van het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond*, jrg. XIV, 1936-1937, no. 34, 20-02-1937.

⁹⁴⁰ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 219.

⁹⁴¹ Schüddekopf (1960), p. 299.

De overweging dat de introductie van de Volksfrontideologie zou kunnen leiden tot een zekere toeloop van nationaal-socialistische spijtoptanten bleek dus in zekere zin succesvol, al stak de ledenwinst wat schraaltjes af bij de kolossale groei van de NSDAP.⁹⁴²

d.8 Uhse's uiteindelijke overstap naar het communisme

De eerdergenoemde ontmoeting tussen Uhse en Bruno von Salomon en de Itzehoeër communisten Heuck en Upricht, die zich in gezelschap bleken te bevinden van de Thüringer boerenvoorman Ernst Putz, vond zoals gezegd, als we afgaan op de informatie die we aantreffen in *Söldner und Soldat*, plaats in de late winter van 1930-1931.⁹⁴³ Uhse en Von Salomon hadden zich gedurende hun periode van werkloosheid – buiten het dobbelen om – vergeefs moeite getroost om steun te vinden voor het bevrijden van Claus Heim, die in oktober 1930 to zeven jaar tuchthuis was veroordeeld. Tijdens het gesprek met Putz klaagden ze dan ook over het gebrek aan medewerking dat ze van de eerdere aanhangers van de Landvolkbewegung gekregen hadden. Boerenaanvoerder Putz begreep dat: Heim, zo zei hij,

...gehört nicht zu uns. Wir wissen, er ist kein Revolutionär. Wir meinen, daß seine Bombenattentaten töricht gewesen sind. [...] Aber es lag [...] nicht an den Bomben, die passen ja ganz gut zu den Bauern, und ihre Sinnlosigkeit ist nicht ganz ohne Sinn. Es lag an den Bauern, und vor allem an euren Bauern. Das waren nicht gerade den Ärmsten?⁹⁴⁴

Hij meende uit de onwil van de boeren om zich in te zetten voor Heims bevrijding op te kunnen maken dat het protestvuur bij hen inmiddels gedoofd was; de nationale overheid had inmiddels de nodige concessies naar hen toe gedaan, en de Sleeswijk-Holsteiner agrariërs waren daarmee tevreden. Ze hadden niet meer zoveel haast om Heim te bevrijden. Ze hadden – en dat was misschien de meest steekhoudende reden van het staken van het verzet – eigenlijk niet zoveel tegen het systeem, zolang dat voor hen werkte, en hadden dus niet zoveel baat meer bij een omverwerping van het bestaande, zonder te weten of het nieuwe systeem wel profijtelijk zou zijn:

Müssen sie alle Ordnung umwerfen und eine ganz neue schaffen, um ihren Willen erfüllt zu sehen? Geht es ihnen um die Freiheit? Oder um niedrigen Steuern und Viehzölle? Billige Kredite, mehr wollen doch die Großen nicht. Und da entlang führt der Bruch im holsteinschen Bauernkampf. Claus Heim ist weitergegangen als die Dickköpfigen wollen. Darum lassen sie ihn im Stich.⁹⁴⁵

⁹⁴² Schüddekopf (1960), p. 298f. Schüddekopf noemt in zijn opsomming van overstappers zonder een militaire achtergrond Christian Klee. Hem is kennelijk ontgaan dat dat een van Uhse's pseudoniemen was.

⁹⁴³ En dus niet, zoals Günter Caspar in zijn 'Leben und Werk. Eine Chronik' stelt, "... Mitte November [1932] ...". Vgl. *Almanach*, p. 361.

⁹⁴⁴ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 303.

⁹⁴⁵ Ibid.

De boeren waar Uhse gedurende zijn Itzehoeër tijd mee is omgegaan en waarvoor hij zich heeft ingezet om ze voor de NSDAP te winnen bleken welgestelde opportunisten, waarmee hij nu het erop aankwam geen enkele binding meer bleek te hebben. Putz dwaalde tijdens de monoloog waarmee hij Uhse en Salomon voor zich trachtte te winnen af van de boerenbeweging in het noorden naar de arme boeren in de Röhn, waarvoor Heim zich eigenlijk had moeten inzetten, de drie miljoen die zich volgens hem samen moeten verenigen met de arbeidersklasse in haar strijd tegen het kapitalistische systeem. Ineens lijkt het Uhse, die met die woorden zijn medevluchtelingen in Parijs voor zich probeert te winnen, te dagen:

Während wir sprachen, begriff ich [...], daß die Sehnsucht meines Lebens sich erfüllte, daß etwas Neues begann und alles Bisherige nur mit Platzpatronen geschossen war. Es wurde Ernst, da der Krampf eines Jahrzehnts sich löste und der Zwiespalt, der bisher mein Leben zerrissen hatte, jener Zwiespalt, entstanden aus dem Bewußtsein von der Kraft der Arbeiterklasse und aus dem ständigem Kampf mit ihr und gegen sie, daß dieser Zwiespalt sein Ende fand dadurch, daß ich mich den großen Kraft ergab.⁹⁴⁶

Met deze *Götterdämmerung*achtige ervaring, die hem definitief van het Landsknechtsbestaan bevrijdde en die hem tegelijkertijd in de wacht zette voor een lidmaatschap van de KPD,⁹⁴⁷ besluit Uhse zijn autobiografische roman:

Die große Kraft, der die Zukunft gehört, rang mit der Gegenwart. Um dieser Kraft die Treue zu halten, war es notwendig, den fröhlichen Landknechtsinn zu verlieren, das unbesonnene Söldnerdasein aufzugeben und Soldat zu werden, Soldat der gerechten Sache, um die es Böse aussieht in dieser Zeit.⁹⁴⁸

Uhse presenteert zijn overgang naar de KPD met die woorden als een ontwaken, als het plotseling ontwaken uit een droom, uit een nachtmerrie wellicht, dat een stralende toekomst in het vooruitzicht stelt. Het verschil met zijn 'oude' geloof blijkt echter niet zo groot te zijn als hij ons heeft willen doen geloven. Daar waar Hitlers nationaal-socialisme een uitzonderlijke positie innam, en een ideeënwereld introduceerde die zich vooral kenmerkte door een hoge mate van irrationalisme (en, tegelijkertijd, van een bijna neoliberal aan-doend pragmatisme), bleken het Strasser-nationaal-socialisme en het marxistische socialisme zoals dat werd uitgedrage door de KPD in toenemende mate overeenkomsten te vertonen.

⁹⁴⁶ Ibid, p. 305.

⁹⁴⁷ „Von nun an steht er in engem Kontakt zur KPD und arbeitet mit ihr zusammen. 1935, in Paris, erhält er die Mitteilung, daß das ZK seinem Antrag entsprochen und seiner Aufnahme in die Partei zugestimmt hat“, aldus Günter Caspar, in: *Almanach*, p. 361.

⁹⁴⁸ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 306.

Veel van de kennissen die Uhse tijdens zijn loopbaan in Ingolstadt en Itzehoe heeft opgedaan hebben het in later jaren ver geschopt in de rangen van de NSDAP; velen ook hebben hun gebrek aan conformiteit met de Hitlerschool binnen die partij of hun oppositie ertegen met de dood moeten bekopen. Zelf verdween hij, na zich enkele jaren te hebben ingezet voor de minder bedeelde boeren, als vluchteling naar Frankrijk, waar zijn literaire carrière met het verschijnen van zijn autobiografie een aanvang nam. Van de jaren waarin hij zich inzette voor de proletarische boeren, een inzet die uiteindelijk zou leiden tot zijn acceptatie door de KPD, is niet veel bekend. In een volgend hoofdstuk zal getracht worden te bepalen wat hem in die jaren voor zijn vlucht heeft beziggehouden.

Om te beginnen gaan we daarbij op zoek naar een verklaring voor Uhse's moeiteloze overstap naar 'gene zijde'.

8. *Revolutionärer Nationalismus* en *Volksfrontideologie*: een vergelijking

a. *Uhse's bekering tot het communisme als mythische daad in de DDR-geschiedschrijving*

De belangrijkste vraag die aan deze dissertatie ten grondslag ligt, en die betrekking heeft op Uhse's overgang van de NSDAP naar de KPD, luidt: is Uhse's wisseling van politieke stellingname – ogenschijnlijk van extreem rechts naar extreem links – wel zo spectaculair geweest als ons door hemzelf en zijn biografen, door historici en journalisten telkens opnieuw voor ogen is gehouden?

We hebben in de afgelopen hoofdstukken inmiddels in toenemende mate aanwijzingen zien passeren, die suggereren dat zijn bekering tot het communisme minder plotseling en minder wereldschokkend is geweest dan de DDR-historiografie – en daarmee Uhse zelf – ons heeft willen doen geloven. Sterker: we krijgen de indruk dat hij veel eerder bij de KPD terecht is gekomen niet door een keuze, maar door een samenloop van omstandigheden, waarvan het introduceren van de nationalistische agenda in haar partijprogramma uiteindelijk de doorslag heeft gegeven.

Op zich lijkt het ons vanachter de Muur overgeleverde narratief zoals dat door zijn DDR-biografen is verteld rond Uhse's overstap plausibel. Hoewel aan beide politieke extremen dezelfde gedachte ten grondslag lag, namelijk dat de burgerlijk-liberale democratie, het “*schlappe Weimarer System*”,⁹⁴⁹ terzijde geschoven moest worden en er gestreefd moest worden naar een radicale omwenteling, weken de finale doelstellingen van beiderlei revolutionaire ambities, in elk geval in eerste opzet, sterk van elkaar af. Toen, na verloop van tijd, principiële standpunten plaats moesten maken voor zowel praktische als propagandistische overwegingen begonnen beide uitersten echter meer en meer overeenkomsten te vertonen.

In de officiële DDR-geschiedschrijving zijn die overeenkomsten genegeerd: ze zouden de aard en de uniciteit van het antifascistische regime daar schaden, en hadden in onderhavig geval ook het spectaculaire van Uhse's *Wanderung* gerelativeerd. In plaats daarvan werd zijn weg van de NSDAP naar de KPD en zijn daaropvolgende antifascistische levenswandel uit haar context genomen, en tot lichtend voorbeeld gemaakt voor zijn landgenoten. De ‘staatlische’ simplificatie van de keuzes die hij gemaakt heeft stonden een belangrijk doel ten dienste, voor zowel de staat zelf als haar burgers: zij hielp het bestaansrecht van het land te bevestigen. Uhse liet met zijn ‘switch’ naar het communisme en zijn handel en wandel gedu-

⁹⁴⁹ Aldus de historicus Hans Coppi. Hans Coppi (2001). In: Hans Coppi, Suzanne Römer (Hrsg.) (2001). „*Aufbruch*“. *Dokumentation einer Zeitschrift zwischen den Fronten*. Koblenz: Fölbach, p. 15.

rende de Naziheerschappij, en later, met de keuze die hij in 1948 maakte om zich in Oost-Duitsland te vestigen, zien dat de DDR het betere Duitsland vertegenwoordigde, het Duitsland van “Freiheit und [...] Frieden”.⁹⁵⁰ Tegelijkertijd werd ermee aangetoond dat het antifascistische karakter van de DDR het land in moreel opzicht plaatste boven de BRD.

Uhse paste, met zijn avontuurlijke leven gedurende de jaren van de Hitlerterreur, een leven dat tegelijkertijd volledig in het teken stond van het bestrijden daarvan, naadloos in het patroon dat in de DDR onherroepelijk leidde tot de heldenstatus: “Wer im Dritten Reich aus politischen Gründen im Gefängnis oder im KZ gelitten oder vom Ausland aus die Nazis bekämpft hatte, auch wer als Spanienkämpfer gegen die Franco-Faschisten angetreten war, der war in der DDR staatlich anerkannter Held und Mitglied des Komitees der Antifaschistischen Widerstandskämpfer – vorausgesetzt er hatte die rechte kommunistische Gesinnung”.⁹⁵¹

Uhse voldeed volledig aan dat profiel: hij beschikte, zo had hij tijdens zijn exiljaren in Frankrijk, Spanje en Mexico laten zien, over de juiste levenswandel en overtuiging. Zijn persoon en zijn reputatie waren dus bij uitnemendheid geschikt om als *window dressing* voor de nieuwe staat te fungeren, en hij toonde tegelijkertijd aan – beter ten halve gekeerd tenslotte – dat het ook voor ‘kleine’ Nazi’s zin had – de grote waren in de DDR al in een eerder stadium *rigoros ausgeschaltet*⁹⁵² – om bij te dragen aan het nieuwe, antifascistische regime.

Dat consequent antifascistische karakter dat het SED-regime aan de DDR toeschreef was onderdeel van een zorgvuldig georkestreerde vervorming van de geschiedschrijving van het land, onderdeel van een ‘mythologie’ (sommige West-Duitse bronnen spreken van ‘sprookjes’) die het, binnen het stelsel van socialistische staten, moest bevrijden van haar morele medeverantwoordelijkheid voor de nationaal-socialistische gruweldaden gedurende de Tweede Wereldoorlog, en die tegelijkertijd diende als legitimatie voor de binnenlandse oppressie. Omtrent het volledige pakket van “Gründungsmythen”, waarin ook ruimte was ingeruimd voor kwesties als de ‘Bevrijding’ van het concentratiekamp Buchenwald door gevan-

⁹⁵⁰ Hermann Weber (1985). *Geschichte der DDR*. München: dtv Wissenschaft, p. 22, cit. *Sächsische Zeitung*. „Organ der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Land Sachsen“, 1949, Nr. 236, 8-10-1948.

⁹⁵¹ Rolf Rietzler (1990). Das rote Hexeneinmaleins. In: *Der Spiegel*, Spiegel Spezial, 1990-2, 1-2-1990, p. 136 - 143, hier p. 138 f. Bron: <http://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecial/d-52397687.html>, stand 13-8-2018. Rietzler wijst erop dat antifascisten die de kwalificatie “Kämpfer” kregen beloond werden met een maandelijks “Ehrensold” van 1600 Mark. Onbekend is of ook Uhse aanspraak maakte op dat bedrag. Onbekend is waar Rietzler zijn informatie vandaan heeft. Het maximumbedrag wordt door Constantin Goshler gesteld op 500 Mark. Constantin Goshler (2005). *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*. Göttingen, Wallstein, p. 381.

⁹⁵² Rietzler (1990), p. 136.

gen communisten, voor de religieus Martin Luther en voor de Middeleeuwse Boerenoorlogen, bestaat een uitgebreide documentatie.⁹⁵³

Wat de DDR-apparatsjiks in hun pogingen de geschiedenis naar hun ideaalbeeld te hervormen probeerden uit te poetsen, was het feit dat de verschillen tussen de NSDAP (en dan met name de Strasser-vleugel waaraan Uhse zich had gecommitteerd, al komt een mogelijk onderscheid in de jaren na de Tweede Wereldoorlog daar eigenlijk niet meer ter sprake) en de KPD in de jaren vanaf 1930 helemaal niet zo groot waren.⁹⁵⁴ Vanaf dat jaar was bij de KPD-leiding – naar aanleiding van de spectaculaire groei van de NSDAP – het bewustzijn begonnen in te dalen dat een doelgericht gedoseerde hoeveelheid nationalisme kennelijk goed was voor een boel extra stemmen. Met dat in het achterhoofd introduceerden ze dan ook in korte tijd een nationalistische KPD-agenda, met elementen die veel eerder in een rechts, een fascistisch draaiboek pasten dan bij een partij die de emancipatie van het proletariaat beoogde: “... die KPD [versuchte], ab Sommer 1930⁹⁵⁵ ihren “ideologischen Kampf” gegen die

⁹⁵³ Voor een uiteenzetting omtrent hoe in de DDR een mate van geschiedvervalsing werd gebruikt om de rechtsheden van land en bestuurders te benadrukken (tegenover die in de BRD) zie: https://www.deutschland-funk.de/antifaschismus-in-der-ddr-tendenz-zur-geschichtsklitterung.724.de.html?dram:article_id=345135, stand 12-6-2019. Alexander Rubel heeft het verschijnsel geconceptualiseerd en verwoordt het ontstaan van een “kultureller Gedächtnis” als onderdeel van de collectieve herinnering als volgt: “Soziale Gruppen vergewissern sich ihrer Identität durch Vergegenwärtigung ihrer Geschichte, wobei es weniger auf die anhand von quellentechnischer Überlegungen von Spezialisten ausgehandelte „historische Wahrheit“ ankommt, als auf eine allgemein im Selbstverständnis der Gruppe verankerte und akzeptierte Erinnerungsfigur. Als besonders interessante Form des kollektiven Gedächtnisses von Gruppen gilt das „politische Gedächtnis“ das die öffentliche Erinnerungskultur prägt. Demnach verwandeln soziale Gruppen, idealtypisch Nationen, bestimmte historische Erfahrungen durch diese Art und Weise ihrer Verarbeitung, Deutung und Aneignung in „Mythen“, denen sie eine „auto-hypnotische“ Wirkung verleihen, in dem sie sie mithilfe von Monumenten, Denkmäler und Orten präsent halten.“ Alexander Rubel (2010). „Demokratie, Mythos und Erinnerung. Die “Tyrannenmörder” in Athen und der militärische Widerstand gegen Hitler“. In: *Antike und Abendland*, 56, p. 72 - 97, hier p. 73 - 74. Een overzicht van de Gründungsmythen is te vinden in: Raina Zimmering (2000). *Mythen in der Politik der DDR. Ein Beitrag zur Erforschung politischer Mythen*. Wiesbaden: Springer.

⁹⁵⁴ De politicoloog Uwe Backes maakt ons duidelijk dat het, waar het extreme standpunten aangaat, eigenlijk niet zozeer om links of rechts gaat: “Wenn man vom Gegensatzpaar Verfassungsstaat/Autokratie ausgeht, lässt sich Extremismus als *Ablehnung des (demokratischen) Verfassungsstaates*, ebenso als *Streben nach Autokratie* (cursief UB, gb) definieren. Wie die Geschichte der extremen Ideologien zeigt, sind deren Inhalte und Ziele zwar oft grundverschieden (daher die verbreitete Unterteilung in Rechts- und Linksextremismus), doch lassen sich die Gemeinsamkeiten in ihren gedanklichen Morphologie erkennen, die autokratischen Lösungen begünstigen. Der Drang zur Monokratie/Gewaltkonzentration und zum Monismus wird durch einen exklusiven *Wahrheits-, Deutungs- und Gestaltungsanspruch* (id.) hervorgerufen, der sich auf „höhere Einsichten“, „unantastbare Autoritäten“ und/oder die „Kenntnis der Gesetze der Geschichte“ (Historizismus) beruft, und daher „Koexistenzunfähigkeit“ begründet, die eine Anerkennung konkurrierender Entwürfe verhindert“. Uwe Backes (2006). „Politische Extremismen - Begriffshistorische und begriffssystematische Grundlagen“. In: Uwe Backes und Eckhard Jesse (Hrsg.) (2006). *Gefährdungen der Freiheit. Extremistische Ideologien im Vergleich*. Bd. 29 in der Reihe „Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung“ (Hrsg. Gerhard Besier). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, p. 17 - 40, hier p. 37.

⁹⁵⁵ Hans Coppi vermeldt in een ander artikel van zijn hand de stichting van de “Kampfbund gegen den Faschismus” in september 1930, die overigens niet alleen in oppositie tegen de Nazi’s diende te fungeren, maar ook tegen sociaaldemocratische organisaties. Hans Coppi (1998). Die nationalsozialistischen Bäume im sozialdemokratischen Wald. Die KPD im antifaschistischen Zweifrontenkrieg (2). In: *UTOPIE kreativ*, H. 97/98 (November/Dezember) 1998, p. 7 - 17, hier p. 7.

NSDAP zu verstärken, deren Themen aufzunehmen und auf diese Weise in ihre, vorwiegend kleinbürgerliche Gefolgschaft einzudringen".⁹⁵⁶

De SED, die het antifascisme zoals gezegd tot een van haar Gründungsmythen had verheven,⁹⁵⁷ negeerde in haar beeld van de geschiedenis eveneens de aldus ontstane ogenschijnlijke overeenkomstigheid tussen beide uitersten. Dit feit stond Uhse zeer zeker ten dienste: zijn overgang van NSDAP (van de "burgerlijk-fascistische" barbarij) naar KPD (naar het "patriottisch"⁹⁵⁸ antifascisme) maakt zijn keuze resoluut en juist, en plaats hem in zijn tijd en in zijn 'systeem' aan de goede kant van de geschiedenis.⁹⁵⁹

Die mythische uitvergroting van Uhse's gedecideerdheid is te beschouwen als onderdeel van een in de DDR heersende trend, die de morele superioriteit van het antifascisme beoogde te benadrukken, het in het DDR-narratief regelmatig terugkerend onderstrepen van de heroïsche attitude waarmee de elite die aan haar wieg had gestaan de Nazidictatuur het hoofd had geboden. Die overdrijving diende in de eerste plaats een propagandistisch doel: het liet zien dat het onverschrokken antifascisme haar wortels vond in het 'andere Duitsland', in de DDR, en wees er terloops op dat de schuld voor de Nazidictatuur in de BRD lag, waar, en dat toonde het immorele karakter van die staat eens te meer aan, zelfs het justitiële apparaat

⁹⁵⁶ Hans Coppi (2001). "„Aufbruch“ im Spannungsfeld von Nationalismus und Kommunismus", p. 19.

⁹⁵⁷ „Der Antifaschismus war für die DDR zeit ihres Bestehens ein zentrales Element ihres nationalen Selbstbildes und wurde ein fester Bestandteil des politischen Alltags. Selten hat in der Neuzeit ein Staat seine politische Legitimation so stark und so ausschließlich aus seinem Gründungsmythos bezogen wie die DDR". Konrad Adenauer Stiftung (2018) (Hrsg.). „DDR: Mythos und Wirklichkeit. Mythos: Die DDR stand für Antifaschismus". Bron: <http://www.kas.de/wf/de/71.6641/>, stand 28-10-2019.

⁹⁵⁸ Karakterisering door Max Schröder (1954). *Bodo Uhse. Der Weg zum Patriotismus*. In: GW I, p. 5ff. Het feit dat Schröder het woord "Patriotismus" gebruikt, laat zien dat ook in de DDR sprake is geweest van een 'nationaal gevoel'. Daarop zal later nader worden ingegaan.

⁹⁵⁹ De Vlaamse historica Gerdi Verbeeck verwoordt het als volgt: "Het NS-verleden werd door die mythevorming in de meest letterlijke zin uit de voorgeschiedenis van het 'andere Duitsland' (hier de DDR), gelicht. In het officiële geschiedenisbeeld scheen de nationaal-socialistische dictatuur niet veel meer dan een twaalf jaar durende *Fremdherrschaft*, waarmee de 'eigen geschiedenis' geen uitstaans had. Het resultaat, zo bleek nu, was een beeld waarin de NS-periode in mystieke duisternis werd gehuld en waarin - meestal communistische - antifascisten als hel verlichte verzetshelden de scène beheersten. Het verdringingsproces werd nog versterkt door de geografische dimensie ervan. Dat in het westen van Duitsland de denazificatie minder rigoureus doorgevoerd was geworden en een groot aantal voormalige NS-functionarissen er snel terug vooraanstaande posities in het politieke en economische leven of in het juridisch apparaat konden innemen, scheen de [stelling] te bevestigen dat het fascisme in de Bondsrepubliek sluimerend bleef verder leven. Dit 'historisch dualisme' had aan de beeldvorming een geopolitieke dimensie gegeven: de DDR werd tot de behoedster en belichaming van alle progressieve tradities en humanistische waarden uit het nationale verleden gekroond, de Bondsrepubliek tot het absolute spiegelbeeld ervan. Het propagandistisch effect ervan lag voor de hand: de fascistten, die van vroeger en van nu, waren steeds de 'anderen'." Vgl. Georgi Verbeeck (1997). "Afrekening en Reconstructie. Zeitgeschichte in het verenigde Duitsland". In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwe Geschiedenis*, 1997/2. Brussel: Cegesoma, p. 67 - 89, hier p. 82. Bron: <http://docplayer.nl/2696943-Traditioneel-bestaat-in-duitsland-een-nauwe-band-tussen-geschiedenis-en-politiek.html>, stand 13-8-2019.

nog uit oud-Nazi's bestond.⁹⁶⁰ Dat consequent uitgedragen 'mythologische' antifascisme vormde daarnaast een legitimatie voor het totalitaire karakter dat de DDR kenmerkte: "anti-fascism as practised by the SED often functioned as a smoke screen designed to conceal state crime".⁹⁶¹

Het bovenstaande in aanmerking nemende ligt de conclusie voor de hand – die veronderstelling wordt bevestigd door onderzoek naar zijn publicaties uit de periode rond zijn overstappen - dat het aannemelijker is dat Uhse ideologische ontwikkeling rond zijn bekering tot het communisme geen radicale veranderingen heeft doorgemaakt dan dat er sprake zou zijn geweest van een autonome, door onafhankelijke, individuele beslissingen bepaalde keuze om de overstap te maken.

b. De konservative Revolution: pijler onder de brug tussen nationaal-socialisme en communisme

De stelling dat het waarschijnlijker is dat de politiek onder de niet fundamenteel van standpunt veranderende Uhse door is opgeschoven dan dat hij zelf een ideologische verschuiving heeft doorgemaakt laat zich onderbouwen door het feit dat er zich gedurende de jaren van de Weimarer Republiek – eigenlijk al vanaf ongeveer 1915 - sprake was van het zich geleidelijk vormen van een nieuw type conservatieve ideologie waarvan de verschillende politieke uitingvormen niet duidelijk aan de linker-, en ook niet zonder meer aan de rechterzijde te positioneren waren.⁹⁶² Die ideologie, waarvan de verschillende verschijningsvormen gebundeld zijn onder het paraplu-begrip "konservative Revolution", een verzamelbegrip voor een reeks nationalistisch-revolutionaire ideeën,⁹⁶³ onderscheidde zich duidelijk van zowel het

⁹⁶⁰ Wat overigens waar was. Voor een analyse van de geschiedmythologisering die in de DDR plaatsvond zie de studie van Bill Niven (2007). *The Buchenwald Child: Truth, Fiction, and Propaganda*. Rochester NY: Camden House. Hij gebruikt het boek *Nackt unter Wölfen* van Bruno Apitz, dat op alle middelbare scholen in de DDR als verplichte kost gold, als illustratief voor de mystificatie van de onzelfzuchtige heldhaftigheid van de communisten gedurende het nationaal-socialisme. Overigens blijkt uit een beschrijving van een episode tijdens het proces tegen Walter Janka in 1957, dat ook de *DDR-Justiz* niet helemaal van Nazismetten vrij was: "Walter Janka kämpfte schon für die Kommunisten in Spanien, als der Generalstaatsanwalt noch der Nazi-Justiz diene ...". Rudolf Walter Leonhardt (1991). „War die DDR zu retten? Warum Wolfgang Harich und Walter Janka scheiterten und einander seitdem hassten“. In: *Die Zeit*, (1991) Nr. 20, 10-5-1991.

⁹⁶¹ Dolores Augustine, in haar review van het bovengenoemde boek, "The Buchenwald Child: Truth, Fiction, and Propaganda by Bill Niven". In: *Central European History*, Vol. 41, No. 1 (Jan. 2008), pp. 167-169. Cit. Bill Niven. *The Buchenwald Child*, p. 199.

⁹⁶² K.D. Bracher noemt in zijn inventarisatie van overeenkomsten en verschillen ook organisatorische gelijkvormigheden, en het bestaan van "... massenpropagandistisch geschickt manipulierten Leitbildern von äußerster Einfachheit und Gleichförmigkeit, die gleichwohl elastisch differenziert und den primitivsten materiellen wie psychischen Interessen einer potentiellen Massengefolgschaft angepaßt wurden". K.D. Bracher (1955). *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*. Schriften des Instituts für politische Wissenschaften, Bd. 4. Stuttgart und Düsseldorf: Ring-Verlag, p 97f.

⁹⁶³ Het fenomeen is sinds de Tweede Wereldoorlog door een veelheid aan historici en politicologen in kaart gebracht en geanalyseerd. Pioniers – enkele zijn al eerder ter sprake gekomen - daarbij waren o.a. Armin Mohler (1950). *Die konservative Revolution in Deutschland*; Klemens von Klemperer (1957). *Germany's New Conservatism*; Otto-Ernst Schüddekopf (1960). *Linke Leute von Rechts*, en de bewerking van dat boek uit 1972,

traditionele conservatisme en op een aantal markante punten ook van het marxisme van de KPD.⁹⁶⁴

De term duidde op het in die jaren ontstaan van een aantal aan het door Uhse aangehangen linkse nationaal-socialisme verwante stromingen, die zich – in verschillende nuancerings- bedienden van een aantal telkens terugkerende elementen die meer dan de oude politieke constellatie appeleerden aan hetgeen er onder het – aanvankelijk vooral jongere - electoraat leefde. Die elementen – een nieuw, radicaal nationalisme, gepaard aan een volkomen afwezigheid van een binding met de burgerlijke samenleving – lijken inderdaad in overeenstemming met hetgeen hem in die jaren bezighield, beginnende met zijn deelname aan de Bund Oberland, en culminerend, via zijn toegenegenheid aan de Strasser-NSDAP, in een positie op de linkervleugel van de nationaal-revolutionaire beweging, die hem uiteindelijk in de armen van de KPD deed belanden.⁹⁶⁵

De nieuwe, jeugdig-conservatieve⁹⁶⁶ groepen kenden als grootste gemene deler in hun geloofsbelijdenis vooral een innig gedeelde afkeer van het Wilhelminisme,⁹⁶⁷ van het ‘oude’, het ‘reactionaire’ nationalisme zoals dat beleden werd door de “Altkonservative”,⁹⁶⁸ die in

Nationalbolschewismus in Deutschland 1918-1933. Frankfurt/Main: Ullstein. Tevens: Karl O. Paetel (1965). *Versuchung oder Chance?* Göttingen: Musterschmidt; Louis Dupeux (1976). *Stratégie communiste et dynamique conservatrice. Essai sur les différents sens de l'expression « National-Bolchevisme » en Allemagne, sous la république de Weimar (1919-1933)*. Paris : Champion, en Stefan Breuer (2010). *Die radikale Rechte in Deutschland 1871-1945*. Stuttgart: Reclam.

⁹⁶⁴ Daaruit moge blijken dat de Hitler-NSDAP, als materialisatie van kleinburgerlijke sentimenten, buiten het gamma viel van de partijen en groepen die onder de *konservativ-revolutionäre* noemer te rangschikken zijn. We hebben hem al regelmatig horen mopperen op Uhse's *Sozialismus*; het bestaansrecht van de arbeidersbeweging werd door Hitler ontkend, en zij werd de facto ondergeschikt gemaakt aan de volksgemeenschap.

⁹⁶⁵ Schüddekopf noemt als een van de “politischen Voraussetzungen” voor het nieuwe nationalisme het ontstaan van een “Symbiose nationaler und sozialer, konservativer und revolutionärer Tendenzen”. Schüddekopf heeft als hoge officier bij de SS een actieve rol gespeeld in de Naziheerschappij. Kort voor het einde van de oorlog heeft hij zich aangegeven bij de geallieerden, die hem in de buurt van Londen internerden, en die hem in 1949 *entlasteten*. Zijn publicaties, die over het algemeen hoog geacht werden, hebben hem in de BRD tot in aanzien staand wetenschapper gemaakt. Vgl. Schüddekopf (1960), p. 38f.

⁹⁶⁶ Al vroeg wordt het jeugdige karakter van de beweging erkend. Schüddekopf noemt dat aspect ‘jeugdig’ als een van de belangrijke kenmerken ervan: hij beschrijft hoe Moeller van den Bruck in *Die Zeitgenossen* (1906) de volkeren der wereld volgens revolutionair-nationalistisch model verdeelt in volkeren van het verleden, van het heden en van de toekomst. Tot die laatste categorie hoort, in gezelschap van Amerika en Rusland, Duitsland, dat op het punt stond de leiding over Europa op zich te nemen. Daarbij hoorde een sterk afgrijzen van Engeland: “... dem Helden, nicht dem Händler gehöre die Welt”. Vgl. Schüddekopf, p. 36; cit. Arthur Moeller van den Bruck (1906). *Die Zeitgenossen. Die Geister – Die Menschen*. Minden.

⁹⁶⁷ Mohler omschrijft Wilhelminismus als volgt: „Das Gemisch von alten bindenden und von neuen lösenden, von konservativen und liberalen Elementen verkörpert sich, nachdem es schon in Bismarcks Staatsführung sichtbar geworden, nach des Kanzlers Entlassung besonders deutlich in der Spitze des Staates, Kaiser Wilhelm II. Mit seinem unsicheren Schwanken zwischen Gottesgnadentum und parlamentarischer Monarchie, zwischen pseudomittelalterlichem Harnisch und modernen Schlachtschiffen wird er zum Sinnbild des Zeitalters, und von ihm leitet sich der Name „Wilhelminismus“ her, mit welchem man den „Scheinkonservatismus“ jener Epoche bezeichnet. Mohler (1950), p. 36.

⁹⁶⁸ Mohler (1950), p. 44.

de politiek onderdak vonden in de reaktionair-monarchistische DNVP,⁹⁶⁹ en voor wie met name de teloorgang van de vooroorlogse klassenmaatschappij die door het einde van de oorlog haar beslag had gekregen, een doorn in het oog was.⁹⁷⁰ Naast hun afschuw van de restauratieve conservatieven verwierpen de jonge rebellen de liberale democratie, die, als uitvloeisel van de Franse revolutie, als on-Duits gezien werd. Ze wilden een nieuwe Duitse staat op basis van een hechte volksgemeenschap, zo nodig te verwezenlijken door een nieuwe revolutie. De omverwerping van de Republiek van Weimar werd als voorwaarde daarvoor als *conditio sine qua non* beschouwd.⁹⁷¹

Uit publicaties van zijn hand uit de jaren kort voor zijn ‘heroriëntatie’⁹⁷² kan worden opgemaakt dat ook Uhse aangetrokken werd door een aantal van die uit het perk van die twee ogenschijnlijk onverenigbare uitersten geoogste ideeën,⁹⁷³ een samenkomen van de ‘positieve’ elementen van het traditionele conservatisme van de burgerlijk-nationalistische groepen en van het antikapitalisme van de socialisten, de synthese van waaruit de konservativ-revolutionäre bewegingen ontstonden.⁹⁷⁴

Het aantal conservatief-revolutionaire groepen, partijen en verbanden dat in de jaren na de oorlog was ontstaan was groot, en de ideologische verschillen ertussen waren soms nauwelijks met het blote oog waar te nemen.⁹⁷⁵ Duidelijk is wel – daar wijzen verschillende auteurs op – dat ze, hoewel ze elk voor zich in electoraal opzicht nauwelijks van betekenis waren, in gezamenlijkheid beduidend hebben bijgedragen aan het succes van de NSDAP, de enige partij die in organisatorisch en retorisch opzicht – de conservatief-revolutionaire publicist Edgar

⁹⁶⁹ Zoals gekarakteriseerd door Frank Omland (2009), p. 28 – 53. Bedoeld wordt de DNVP zoals die zich voor de komst van Hugenberg, die haar ontleed van democratische elementen en de partij sterk naar rechts deed opschuiven, presenteerde. Veel gematigde DNVP-stemmers verlieten de partij nadat die de touwtjes in handen genomen had. Zie ook Stefan Breuer (2010). *Die radikale Rechte in Deutschland*, Reklam, p. 154f.

⁹⁷⁰ Sontheimer (1962), p. 31.

⁹⁷¹ Schüddekopf (1960), p. 40.

⁹⁷² Van belang in dit verband zijn vooral de vroege publicaties, uit de jaren 1928 - 1930, die hij schreef voor de bladen, ondergebracht in het Kampfverlag, zoals *Nationalsozialistische Briefe* en *Widerstand*, waaruit een duidelijk ‘linkse’ boodschap spreekt.

⁹⁷³ De suggestie dat Uhse's stap uniek geweest zou zijn wordt gelogenstraft door het feit dat hij vele lotgenoten kent. Medeoverstappers waren adellijken als Ludwig Renn (pseud. Arnold Vieth von Golßenau) en Graf Stenbock-Fermor, daarnaast Uhse's collega Bruno von Salomon, *Freikorpsführer* Hauptmann Beppo Römer en anderen. Mohler (1950), p. 62.

⁹⁷⁴ Zie hiertoe Klemperer (1951). "Towards a Fourth Reich. The History of National Bolshevism in Germany". In: *The Review of Politics*, 1951, Vol.13(2), pp.191-210. Hier: p. 195-196: "They were as yet a political force outside the political party system and appeared to have little ambition to integrate themselves into the political life of the young republic. They were on the whole opposed to Weimar and Versailles without, however, displaying any loyalty to the disfunc monarchy".

⁹⁷⁵ Klemperer spreekt in dit verband van "petty sectarianism". Vgl. Klemperer (1951), p. 205. De enige antedemocratische rechtse groepering die – en dat bleek na de verkiezingen van september 1930 pas goed – over het organisatietalent beschikte om Duitsland via het parlement te veroveren was de NSDAP. Vgl. ook Sontheimer (1978), p. 279f.

Jung (1894-1934)⁹⁷⁶ roemt voor wat betreft dat laatste aspect haar “Primitivität”⁹⁷⁷ – op de rechtervleugel van het militante nationalisme een vuist kon maken. Armin Mohler noemt de groepen en groepjes die erachter schuilgingen als de leveranciers van de ideologische basis voor de NSDAP, daarmee wijzend op hun kwetsbaarheid voor de toorn van de grote broederpartij, de “Trotzkisten” des Nationalsozialismus”.⁹⁷⁸

Ook andere historici, zoals Otto-Ernst Schüddekopf, die zoals eerder gezegd in 1960 *Linke Leute von rechts* publiceerde,⁹⁷⁹ en Kurt Sontheimer, die de antidemocratische bewegingen, waaronder hij ook de konservativ-revolutionäre groepen rekent, heeft beschreven in zijn *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*,⁹⁸⁰ leggen, anders dan de brede opsomming van Mohler, het accent veel meer op de leidende rol van de NSDAP binnen de veelheid van bewegingen en clubs. De partij was de enige, die over de electorale vuurkracht beschikte om een vuist te maken tegen altkonservatieve partijen als de DNVP. Aan de basis van de nieuw-conservatieve ideologie lagen de *Ideen von 1914*, een term die gemunt was door de socioloog Johann Plenge (1874-1963).⁹⁸¹

Ondanks de verschillende benaderingswijzen bestaat over één feit consensus onder deze historici, en dat is dat ze de Nazi's schatplichtig achten aan de vele conservatief-revolutionaire groepen. Sontheimer doet dat onder andere door Edgar Jung te citeren, die – enigszins verongelijkt – schreef dat “ihre (die van de nationaal-socialisten, gb) Arriviertheit [...] ihnen nicht das Recht [gibt], sich als Salz der Erde zu betrachten und die geistigen Vorkämpfer geringzuachten”.⁹⁸²

Dat de konservativ-revolutionäre ideeën een bedreiging vormden voor de democratische rechtsorde lag voor de hand. Zo stelt Sontheimer bijvoorbeeld dat het volgens de conservatief-revolutionairen legitiem zou zijn om, “... um der Erhaltung des Staates Willen zur Selbsthilfe [zu] greifen [...]”, waarmee dan “... [d]as Paradox einer konservativen Revolution an den Tag [trat]: „Staatserhaltende Kräfte“ zerstörten den bestehenden Staat um des Staates Wil-

⁹⁷⁶ Jung, schrijver van de oppositionele *Marburger Rede*, is wegens zijn oppositie tegen de NSDAP tijdens de Nacht van de lange messen op 30 juni of 1 juli 1934 op last van Hitler door de Gestapo om het leven gebracht.

⁹⁷⁷ Sontheimer (1978), p. 283, cit. Edgar Jung (1932). „Neubelebung von Weimar?“ In: *Deutsche Rundschau*, 6-1932, p. 153ff.

⁹⁷⁸ De Trotskisten ondersteunden Lenins Bolsjewieken gedurende de Oktoberrevolutie, en werden later, onder Stalin, tot tegenstander verklaard en verbannen of vermoord. De naamgever van de groep, Leon Trotski, werd in 1940 in Mexico vermoord. Mohler wijst op de analogie met die gebeurtenissen van hetgeen in Duitsland plaatsvond.

⁹⁷⁹ Het stevig herziene boek is later onder de titel *Nationalbolschewismus in Deutschland* verschenen: vgl. O.-E. Schüddekopf (1972). *Nationalbolschewismus in Deutschland 1918-1933*. Frankfurt/Main: Ullstein.

⁹⁸⁰ Kurt Sontheimer (1962). *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München: Nymphenburg.

⁹⁸¹ Zie voor een uiteenzetting van die *Ideen* en de werking ervan: Hans Maier (1990). *Ideen von 1914*, p. 525.

⁹⁸² Sontheimer (1978), p. 283.

len”.⁹⁸³ Daarmee krijgt het aspect revolutionär een patriottische lading, wat het – op dat moment - onderscheidt van zijn klassenbewuste proletarische evenknie, voor wie de supra-nationale klasse als uitgangspunt gold voor de postrevolutionaire staat. Het aan het revolutionaire aspect gekoppelde begrip ‘konservativ’, zoals dat in 1923 door Arthur Moeller van den Bruck (1882-1925) al was geïntroduceerd in zijn magnum opus *Das dritte Reich*, moet dan ook in het juiste perspectief wordt beschouwd: “Konservativ ist ...”, zo stelt Moeller, “... Dinge zu schaffen, die zu erhalten sich lohnt”.⁹⁸⁴

Mohler preciseert, ruim vijftientig jaar later voortbordurend op Moellers stelling, de paradox konservativ-revolutionär nog nader. Om het begrip ‘konservativ’ “... als Sammelbegriff für alle Fortschrittverneinende Haltungen ...” te verstaan, zo stelt hij, en om “... das Wort ‘konservativ’ [zu verwenden] zur Kennzeichnung des Bestrebens, etwas Bestehendes zu bewahren und unter allen Umständen an ihm festzuhalten ...”⁹⁸⁵ is in zijn ogen in deze context onjuist: “[Die] Konservative Revolution glaubt [...], daß es sich dort um mißverstandenen Konservatismus handle und versucht dem Wort einen neuen Inhalt zu geben, der am besten deutlich wird an dem Gegenbegriff ,reaktionär‘.”⁹⁸⁶ De conservatief wil dus het waardevolle behouden, maar niet ten koste van alles; hij accepteert, dat datgene waarvan de tijd, de levenscyclus, voorbij is, moet verdwijnen. Hij stelt echter tegelijkertijd - de toevoeging ‘revolutionär’ bestaat daarin - dat je bij dat verdwijnen een actieve rol mag spelen, door in te grijpen in het proces van teloorgang: het is beter om een afstervend lichaamsdeel weg te snijden dan het langzaam te laten verrotten;⁹⁸⁷ het conservatisme moet dus “... um der Erhaltung willen zum Mittel der Zerstörung greifen”.⁹⁸⁸

De konservative Revolution impliceerde dus een radicale mentaliteitsverandering, een geestelijke revolutie,⁹⁸⁹ gericht op de nationalistisch-romantische premisse dat de Duitse Kultur haar fundamenteën zou hebben in een Duitse volksgemeenschap, een ideologisch samensmelten van de begrippen *Nation* en *Sozialismus*, als “... dialektische Weiterentwicklung der Ideen von 1789”.⁹⁹⁰

Die ideeën vormden in de eerste jaren van de Eerste Wereldoorlog vooral een welkome legitiematie daarvan: de strijd moest begrepen worden als “Kampf gegen die „verbrauchten

⁹⁸³ Sontheimer (1962), p. 33.

⁹⁸⁴ Arthur Moeller van den Bruck (1933), *Das dritte Reich*, p. 264.

⁹⁸⁵ Mohler (1989), p. 114.

⁹⁸⁶ Ibid.

⁹⁸⁷ Ibid, p. 116.

⁹⁸⁸ Sontheimer (1962), p. 150.

⁹⁸⁹ Boterman (2013). *Cultuur als macht*, p. 338.

⁹⁹⁰ Schüddekopf (1960), p. 40.

Schlagwörter” der Französischen Revolution”,⁹⁹¹ tegen de westerse *Zivilisation*, die als tegenhanger van de Duitse Kultur⁹⁹² in haar rol van protagonist van deugden als *Disziplin, Ordnung*, en *Staatlichkeit*⁹⁹³ omschreven werd, waarvoor de westerse idealen van het *liberté, égalité et fraternité* van 1789 zouden moeten wijken.⁹⁹⁴ “Wer den Sozialismus will, muß den Weltkrieg wollen”,⁹⁹⁵ vond Johann Plenge, en verklaarde op die wijze de oorlog tot “... Initialzündung für den Durchbruch der Ideen des Nationalismus und des Sozialismus, als den Katalysator, der ihre Verschmelzung zu einer beherrschenden Leitidee herbeiführte”.⁹⁹⁶

De synthese tussen de twee tot op dat moment ogenschijnlijk onverenigbare ideologieën lag, in plaats van de liberale gelijkheidsgedachte, aan de basis van een nieuwe, Duitse, orde: “Weil wir die Schande und die Niederlage von Versailles bis zur Neige ausgekostet haben, können wir Deutsche die Freiheit so recht einschätzen und bewerten. Diese Freiheit lautet: Vernichtung des Kapitalismus, Ausrottung der Plutokratie, und damit die Voraussetzung schaffen, daß ein sozialistisches Deutschland gebaut werden kann”.⁹⁹⁷

Uit bovenstaande uiteenzetting blijkt, dat Uhse in zijn zoektocht naar een beter Duitsland geen eenling was, maar dat hij deel uitmaakte van een brede politiek-maatschappelijke stroming, voor wie, in plaats van de liberale gelijkheidsgedachte, het verwezenlijken van een egalitaire samenleving door middel van een synthese tussen het behoud van nationale waarden en het opheffen van de klassentegenstellingen, en daarbij het ondergeschikt maken van het individu aan een Duitse volksgemeenschap, het doel was. Dat verklaart echter nog niet waarom hij als linkse nationaal-socialist zo makkelijk naar het in beginsel internationalistische Cominterncommunisme, in Duitsland belichaamd door de KPD, overstapte.

Als we echter de ideologische Wanderung die die partij doormaakte tegen het licht houden, wordt duidelijk dat het niet zozeer Uhse's heroriëntatie was die hem tot communist maakte, maar dat het de KPD was die, in verwarring gebracht door Hitlers successen, naar nieuwe wegen zocht om de nationaal-socialistische overmacht het hoofd te bieden. Eén van die wegen was de Volksfrontideologie. Om tot een goed begrip van het functioneren daarvan te komen dienen we ons bewust te zijn van welke ideeën de KPD haar plaats in de Duitse politiek hadden gegeven.

⁹⁹¹ Maier (1990), cit. Rudolf Kjellén (1915). *Die Ideen von 1914. Eine Weltgeschichtliche Perspektive*. Leipzig, 1915, p. 211f.

⁹⁹² Dat dualisme bestaat ook in het vergelijkbare *Gemeinschaft* tegenover *Gesellschaft*. Vgl. Z.n. „Parolen der Konservativen Revolution“, *Sezession* 44 (2011), Oktober 2011, p. 46.

⁹⁹³ Hans Maier (1990). „Ideen von 1914“, p. 525.

⁹⁹⁴ Safranski (2013), *Romantik*, p. 321.

⁹⁹⁵ Schüddekopf (1960), p. 41.

⁹⁹⁶ Ibid, p. 38.

⁹⁹⁷ Robert Ley (1943). *Unser Sozialismus – der Haß der Welt* (Broschüre). Berlin.

c. De Volksfrontideologie als nationale concessie: de KPD poogt het tij te keren

De *Kommunistische Partei Deutschlands*, de radicale speler op het linker speelveld dat verder bestond uit SPD en USPD, was rond de jaarwisseling 1918/1919 opgericht. Ze beoogde in Duitsland een sociale revolutie te bewerkstelligen naar Sovjetmodel, en speelde in haar beginjaren, tot ongeveer 1924, een beperkte rol in de Duitse politiek.⁹⁹⁸ Dat veranderde toen ze bij de Reichstagsverkiezingen van dat jaar sterk groeide, onder andere door de opheffing van de andere speler op uiterst links, de USPD.

In dezelfde periode begon de communistische partij van de Sovjet-Unie haar invloed op de Duitse zusterpartij te versterken: door de Russische communistische partij werd een proces van 'stalinisering', van onderschikking van de KPD aan de KPdSU ingezet. De partij werd zo onderhorig aan de Communistische Internationale (Comintern), en ze verloor haar zelfstandigheid grotendeels.⁹⁹⁹

Ze wist, dankzij de economische crisis die zich in die jaren ontwikkelde, en die culmineerde in de beurskrach van oktober 1929, haar positie aanvankelijk uit te breiden door die crisis propagandistisch uit te buiten – ze benadrukte de schuld van het Finanzkapital en de bourgeoisie voor de economische neergang – en groeide, met een toenemend geloof in een mogelijk *Sowjetdeutschland*, van 10% in 1928 naar 13% in 1930, tot vierde partij van het land.¹⁰⁰⁰

Daarnaast zag ze zich in de vroege jaren dertig echter geconfronteerd met een aantal maatschappelijke ontwikkelingen, waarop ze onvoldoende alert reageerde. Dat had in de eerste plaats te maken met haar verkrampde relatie met haar bijna-zusterpartij, de SPD, die door de communistische voorlieden als gevaarlijker werd beschouwd dan de NSDAP.¹⁰⁰¹

Die argeloosheid jegens de NSDAP stond aan de basis van een van de meest opmerkelijke wanbeslissingen die de Duitse politieke geschiedenis ooit gekend heeft: "Auf dem 12. Reichsparteitag der KPD in Berlin-Wedding im Juni 1929 – dem letzten in der Weimarer Re-

⁹⁹⁸ Haar ideologische voorganger was de radicaal-linkse *Spartakusbund*. Bij de Reichstagswahlen van 1919 haalde ze 2,1%; in 1924 steeg ze naar 12,6%.

⁹⁹⁹ Schmidt (2002), p. 39.

¹⁰⁰⁰ Tegelijkertijd groeide de NSDAP van bijna 3% naar 18%.

¹⁰⁰¹ De noodzaak tot het stichten van een eenheidsfront tegen het fascisme, waaraan de KPD voorbijging, werd buiten Duitsland allereerst als noodzakelijk geacht: "Der italienische Kommunist Antonio Gramsci sah bereits 1926 die Wirksamkeit eines antifaschistischen Bündnisses nur in dem Maße gegeben, wie es auch die Interessen anderer Bündnispartner aufzunehmen in der Lage sei. Dieses plurale Konzept schloß die Respektierung der Eigenständigkeit aller Beteiligten ein. Gramscis Erkenntnisse blieben jedoch ebenso unberücksichtigt wie die Warnungen französischer Kommunisten vor einer inflationären Anwendung des Faschismusbegriffs auf alle reaktionären Maßnahmen bürgerlicher Regierungen und der Sozialdemokratie". Hans Coppi (1998). "Die nationalsozialistischen Bäume (2)", p. 7.

publik - erklärten sie den Kampf gegen den sozialdemokratischen "Sozialfaschismus"¹⁰⁰² zu einem Hauptziel ihrer zukünftigen Politik".¹⁰⁰³ Die verbijsterend verkeerde inschatting van de politieke verhoudingen maakt duidelijk dat partijhoofdman Ernst Thälmann (1886-1944) en de zijnen hun grip op de politieke realiteit volledig waren kwijtgeraakt.¹⁰⁰⁴ De partij werd daarnaast overrompeld door de plotselinge sterke groei van de NSDAP bij de verkiezingen van september 1930,¹⁰⁰⁵ en pas in 1932, veel te laat om nog een vuist te kunnen maken tegen het nationaal-socialisme, werd als mosterd na de maaltijd besloten contact te zoeken met de sociaaldemocraten om te komen tot een eenheidsfront tegen de NSDAP.¹⁰⁰⁶

Wat in deze tijd wel tot de KPD-leiding was doorgedrongen was het feit, dat de nationalistische agenda van de NSDAP er bij de bevolking goed inging. Een meerderheid van de Duitsers, zo bleek, zocht de schuld voor de naoorlogse ellende niet zozeer binnenlands – de bezittende burgerij, de inflatie, de *vaterlandslose Gesellen* - maar bij de – buitenlandse - geallieerde Siegermächte. Ze zagen zich daarin bevestigd door de buitengewoon traumatische bezetting van het Rijnland door Frankrijk. Er lag, zo kunnen uit het bovenstaande concluderen, dus niet zozeer een samenstel aan sociaal-maatschappelijke overwegingen aan het gebrek aan appeal van de KPD ten grondslag, maar veeleer een aantal nationalistische.

De KPD poogde naar aanleiding van die waarneming dan ook – eveneens te laat – om haar programma te voorzien van een reeks nationalistische accenten, die werden gerealiseerd in de "Programmerklärung zur nationalen und sozialen Befreiung des deutschen Volkes" van 24

¹⁰⁰² "Sozialfaschismus" werd gebruikt om de politiek van de SPD aan te duiden, als tegenhanger van "Nationalfaschismus" voor de NSDAP-politiek. In een artikel in *Aufbruch*, „Appell an unsere Kameraden!“, dat Uhse mede ondertekende, werd gesteld: "Wir verachten die "Sozialisten" deren Sozialismus nur eine Tarnkappe des Finanzkapitals ist. Wir verachten die „Nationalisten“, die lieber Knechte bleiben, als mit dem Proletariat die Freiheit zu erkämpfen. Wir hassen die Lauen und Halben die sich zwischen den Fronten herumtreiben". Ludwig Renn, Bodo Uhse e.a. „Appell an unsere Kameraden!". In: *Aufbruch* (1932), 2. Jg Nr. 5, Juli 1932, p. 1.

¹⁰⁰³ Suzanne Römer und Hans Coppi (2001). *"Aufbruch"*, p. 17-18: „Der politische Hauptfeind blieb, nach den Leitlinien des VI. Weltkongresses der Komintern im Jahre 1928, die Sozialdemokratie“. Tevens: Arnulf Scriba (2014). *Die kommunistische Partei Deutschlands*. Berlin: LeMo Bron: <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/weimarer-republik/innenpolitik/kpd>, stand 27-10-2019.

¹⁰⁰⁴ Thälmann was niet de enige die het gevaar van het Hitler-nationaal-socialisme onderschatte. Toespraken door politici – internationaal – wezen vooral op de gevaren die het internationaal communisme met zich meebracht, terwijl de gelijktijdige spectaculaire groei van de NSDAP – al dan niet bewust - werd genegeerd. Stephen Hughes, Nigel Haworth (2009). *The ILO Centenary Project. The ILO involvement in economic and social policies in the 1930s*. Geneva: ILO, p. 6. Bron: <https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/->, stand 27-10-2019.

¹⁰⁰⁵ Als de KPD zich had opengesteld – dit is wellicht een enigszins what-iffé redenering - voor een coalitie met de SPD had de geschiedenis er wellicht heel anders uitgezien. In plaats van de geringe linkse minderheid na de verkiezingen van juli 1932 (35,9% tegenover 37,3% voor de NSDAP), zou er in november 1932 een linkse meerderheid zijn ontstaan (37,3% tegen 33,1% voor de NSDAP). Met het *Zentrum* (15,0%) erbij (een vrij onwaarschijnlijke oalitie) was de voorsprong comfortabel en veilig geweest (52,3%), waarbij zelfs een coalitie met de DNVP (8,3%) de NSDAP niet geholpen zou hebben. K.D. Bracher/M. Funke/H.-A. Jacobsen (Hrsg.)(1987). *Die Weimarer Republik 1918-1933. Politik. Wirtschaft. Gesellschaft*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, p. 630 - 631.

¹⁰⁰⁶ Schmidt (2002), p. 40.

augustus 1930.¹⁰⁰⁷ Die Programmerklärung omvatte enkele klassiek socialistische thema's zoals het ontmantelen van de "kapitalistische Gesellschaftsordnung" en het ontnemen van de voorrechten van de heersende klassen, maar ook de nieuwe thema's "Vaterlandsliebe" und "wahren Patriotismus".¹⁰⁰⁸

In feite vielen door die aanpassing in het KPD-programma de verschillen tussen de programma's van NSDAP en KPD deels weg,¹⁰⁰⁹ en als gevolg van het introduceren van de "nationale Frage" in haar programmering liep een aantal Nazi's naar de KPD over;¹⁰¹⁰ doordat er tegelijkertijd een tegenstroom op gang kwam, bleef het nettoresultaat armzalig.¹⁰¹¹

Toen in de weken na de Machtergreifung en vooral na de Rijksdagbrand duizenden voor de KPD werkzame functionarissen waren opgepakt of geëmigreerd – nog steeds volhardde de inmiddels *exilierte* KPD-leiding in haar mening dat het tot op dat moment gevolgde beleid het juiste was geweest; sterker: "... [m]an rechnete mit einem baldigen Ende der Hitler-Diktatur ..." ¹⁰¹² - en men zich in diverse buitenlandse onderkomens achter de oren krabde over wat er nu precies was fout gegaan, besloot men, na een door Stalin aan de Comintern verstrekte opdracht in die richting, op de zogenaamde "Brüsseler Konferenz" in Moskou in oktober 1935 tot de oprichting van een eenheidsfront met de SDP en een aantal burgerlijk-

¹⁰⁰⁷ Eerste publicatie in *Die Rote Fahne*, 24-8-1930; reprint in Ernst Thälmann (1956). *Reden und Aufsätzen zur deutschen Arbeiterbewegung*, Bd. II. Berlin (DDR): Dietz.

¹⁰⁰⁸ Schmidt (2002), p. 11ff.

¹⁰⁰⁹ Hierbij wordt gewezen op het bestaan van het "Hufeisenmodell", eind jaren tachtig ontwikkeld door Uwe Backes, samen met historicus Eckhard Jesse. Het model, dat in later jaren niet meer gebruikt is (tot begin 2020, toen het ineens in de CDU weer opgeld deed; zie: "Daran entscheidet sich die Zukunft der Union", in: *Der Spiegel*, 18.2.2020), is bedoeld om de politieke uitersten (die desondanks zoveel verwantschap vertoonden) grafisch te duiden: rechts- en linksextremistische partijen worden elk aan een uiteinde van het hoefijzer gepositioneerd, en de democratische middenpartijen aan de 'teen'. Vgl. Gereon Flühmann (2015). *Streitbare Demokratie in Deutschland und den Vereinigten Staaten. Der staatliche Umgang mit nichtgewalttätigem politischem Extremismus im Vergleich*. Berlin: Springer, cit. Uwe Backes und Eckhard Jesse (1989). *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. 1. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, p. 33.

¹⁰¹⁰ Hans Coppi stelt dat het totale aantal overstappers "weit unter einem halben Prozent" lag. Van mei tot en met december 1931 telde hij in de KPD-ledenadministratie (die zich in het *Bundesarchiv* bevindt: SAPMO-BARCH, RY 1/I 2/4/33, Mitgliederstatistik 1931/32) 587 ex-NSDAP-ers. Hans Coppi (1998). *Die nationalsozialistischen Bäume* (2). In: *UTOPIE kreativ*, H. 97/98, November/Dezember 1998, p. 7 - 17.

¹⁰¹¹ Horst Duhnke (1972) *Die KPD von 1933 bis 1945*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, p. 59f. Na de Machtergreifung in 1933 kreeg het nationalisme in de ideologie van de KPD zelfs de overhand over de emancipatie van het proletariaat en de sociale agenda. In plaats daarvan gold – vanaf ongeveer 1935 – de "Liebe zum deutschen Vaterland und seine Kulturtradition" als *Leitmotiv*, waarbij alleen leden van het "Monopolkapital" van deelname werd uitgesloten. Vgl. Birgit Schmidt (2002), p. 10 - 11.

¹⁰¹² Schmidt (2002), p. 41.

liberale groepen, een antifascistisch “Volksfront”.¹⁰¹³ Dat besluit werd in februari 1939 (!) bekrachtigd¹⁰¹⁴ tijdens de “Berliner Konferenz” in Parijs.¹⁰¹⁵

De term “Volksfront” duidde hier dus op een bundeling van een aantal ideologisch uiteenlopende krachten met een gezamenlijk doel: de bestrijding van de Hitler-dictatuur.

De Volksfrontideologie, die parallel daaraan werd ontwikkeld – een eerste aanzet werd gevormd door de eerdergenoemde “Programmerkklärung” - betekende veel eerder een moment van ideologische contemplatie en evaluatie dan dat er sprake was van coalitievorming. In de geloofsbelijdenis van de KPD was aanvankelijk een aantal als wetmatig te bestempelen premissen opgenomen, die er wat naïef van uitgingen dat de revolutionaire *Volksmassen* als vanzelf bij de partij terecht zouden komen. Toen dat niet gebeurde en die massa’s zich daarentegen in groten getale bleken te bekeren tot een partij die het bestaan van een Duits “Volkstum” suggereerde, werd besloten tot een handmatige ingreep, die de partij de door het electoraat gewenste mate van “Patriotismus” en “Liebe zur deutschen Kulturtradition” moest bezorgen.¹⁰¹⁶

Dat de wervende kracht die van de KPD uitging ten opzichte van die van de NSDAP beperkt was bevreemdt niet. Zoals we gezien hebben was de partij sterk dogmatisch in haar leer en erg veeleisend naar haar (aspirant-)leden toe, en waren haar besluitvormingsprocessen formeel en taai. Ze had dan ook erg veel last van concurrerende, ideologisch verwante clubs, die door hun informele inrichting een veel grotere aantrekkingskracht uitoefenden dan de zeer fundamentalistische communistische partij.¹⁰¹⁷

In het begin van haar bestaan – kort na de oorlog - was zij succesvol geweest in haar streven de arbeiders (die bij deze verkiezingen voor het eerst volwaardig stemgerechtigd waren) voor zich te winnen. Schmidt (2002) wijst erop dat ze in die eerste jaren tevens een belang-

¹⁰¹³ Letterlijk luidde het doel van de conferentie: “... die Schaffung der antifaschistischen Volksfront, die Vereinigung aller Gegner des faschistischen Regimes auf ein politisches Kampfprogramm, gegen die faschistische Diktatur, die Herstellung des Kampfbündnisses mit den Bauern, Kleinbürgern und Intellektuellen”. Klaus Walther (1984). *Bodo Uhse*, p. 10, cit. Wilhelm Pieck (1960). *Der neue Weg zum gemeinsamen Kampf für den Sturz der Hitlerdiktatur*. Berlin (DDR): Dietz.

¹⁰¹⁴ De periode van bijna vier jaar om een besluit te bekrachtigen tekent het bureaucratische karakter en de daaruit voortvloeiende gebrekkige slagvaardigheid van de KPD, en maakt begrijpelijk waarom de NSDAP met haar ongerichte dynamiek veel aantrekkelijker was voor de grote massa’s.

¹⁰¹⁵ Schmidt (2002), p. 41.

¹⁰¹⁶ “Die kommunistische Opposition in Deutschland kritisierte den neuen Kurs der KPD als „Wettlauf“ mit der NSDAP um „nationale Phrasen“. Mit der „untauglichen Waffe des Nationalbolschewismus“ habe sie in ihren eigenen Reihen mehr Schaden angerichtet als bei dem Gegner. Hans Coppi (1998). *Die nationalsozialistischen Bäume* (2), p. 10, cit. E.B. (1931). „Die Ultralinke Politik und der Faschismus“. In: *Gegen den Strom*, 4, 1932, Nr. 11.

¹⁰¹⁷ K.D. Bracher (1955), *Die Auflösung der Weimarer Republik*, p. 101ff.

rijke rol speelde in de vrouwenemancipatiebeweging, vrouwen wier mannen en potentiële echtgenoten aan het front gevallen waren, en die, uit het traditionele rollenpatroon gevallen, een grotere mate van economische onafhankelijk hadden verworven dan ooit eerder het geval was geweest.¹⁰¹⁸ De partij organiseerde daarnaast veel op cultureel gebied: zangkoren en theatergroepen, sportverenigingen en beeldende kunst – het behoorde allemaal tot het arsenaal van mogelijkheden die de partij inzette om de arbeidersbevolking aan zich te binden. De arbeiders-schrijvers van de partij verzamelden zich in de “Bund Proletarisch Revolutionärer Schriftsteller” (BPRS), die honderden leden telde.¹⁰¹⁹ Die culturele binding bleek echter niet voldoende. Met de komst van een aantal groepen die ideologische mengvormen van nationaal- en sociaalrevolutionaire overwegingen voorstonden – we hebben er al over gesproken – werd de spoeling voor de KPD dunner, vooral in de laatste jaren van het bestaan van de Republiek van Weimar.

Al in de tweede helft van de jaren twintig namelijk waren er afsplitsingen ontstaan van groepen die de KPD, hoewel haar streven naar een emancipatie van het proletariaat over het algemeen sympathiek werd gevonden, te internationaal en dus niet voldoende in overeenstemming met de Duitse volksaard achtten. Als gemeenschappelijk ideologisch streven – met de verloren oorlog en de onderschikking aan de Siegermächte als belangrijke drijfveren – beoogden zij een maatschappijordening die de lagere klassen moest behoeden voor uitbuiting door het burgerlijk-liberale beurskapitalisme (aangejaagd door ‘westers-Joodse’ krachten), en die daarbij door het ene aspect dat ze gemeenschappelijk hadden werden samengebonden: hun Duitsheid, het feit dat ze deel uitmaakten van de Duitse volksgemeenschap. Het was het toevoegen van dat etnische nationalisme aan de maatschappelijke agenda van het socialisme dat de groepen kenmerkte, en dat maakte ze anders dan de Hitler-NSDAP, en anders dan de KPD. Uhse was één van die individuen die lang gezocht hadden naar zo’n nationalistisch-socialistische groep.

d. Uhse's zoektocht loopt ten einde: de laatste etappe tot de KPD

In Uhse's hoofd spookte het Duitse nationalisme – “Deutschland zu dienen und Niemandem sonst” luidde zijn motto tenslotte –¹⁰²⁰ al sinds zijn jonge jaren rond. Dat nationalisme, en zijn radicale verzet tegen alle krachten die de haperende Republiek van Weimar aan de praat trachtten te houden hadden hem, na een loopbaan van enkele jaren bij allerlei radicaal-nationalistische clubs, ertoe aangezet om lid te worden van de NSDAP. Aanvankelijk leek hij

¹⁰¹⁸ Schmidt (2002), p. 10.

¹⁰¹⁹ Wellicht is die brede interesse voor het schrijversvak er de oorzaak van dat de latere DDR-literatuur in kwalitatief opzicht naast enige pieken ook vele dalen kent. E.E. Kisch zei, na Uhse's manuscript van *Söldner und Soldat* te hebben gelezen: „Nicht jeder muß Schriftsteller werden. Es gibt auch andere nützliche Berufe“. Misschien had een toetsing als die door Kisch in bredere kring moeten plaatsvinden. Bodo Uhse (1983), GW VI, p. 329f.

¹⁰²⁰ *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 25.

niets te moeten hebben van de arbeidersbeweging: ze stond te ver van zijn kleinburgerlijk-nationalistische milieu af, en hij wekte de indruk op haar neer te kijken. Als ze in woede ontstak, zoals na de moord op Walther Rathenau in 1922, boezemde ze hem eerder angst in dan dat hij zich ertoe voelde aangetrokken. Onduidelijk is wanneer zijn gereserveerdheid veranderde in affectie, en hij besloot zich te harer dienste te stellen.

Of het moment waarop hij dat nationale *Morgenrot*¹⁰²¹ ontwaarde tijdens de Bamberger Führertagung is geweest, waarvan we hebben vastgesteld dat hij daar de Strassers zou kunnen hebben ontmoet, of tijdens zijn dienstverband bij de *Donaubote* in Ingolstadt, waar hij met de plaatselijke zelfkant in aanraking was gekomen, of nog later, in Itzehoe, waar hij naar zijn zeggen met de arme tak van het Landvolk in contact kwam: het exacte moment, het moment waarop de vonk oversprong die het latere vuur zou ontsteken, is niet duidelijk te bepalen.

De boeren waarmee hij aanvankelijk in Itzehoe te maken kreeg hadden geen proletarische inslag: ze waren niet arm in de zin dat ze gedurig niet te eten hadden. Ze reden in – soms dure – auto's rond,¹⁰²² hadden grote boerderijen, *Erbgüter*, en ze verzetten zich alleen maar tegen de staat omdat ze vonden – wat van alle tijden lijkt – dat die hun belangen schaadde en dat ze teveel belasting moesten betalen.¹⁰²³ Zij hadden door hun langdurige welstand op de keper beschouwd geen recht op enig sociaal mededogen.¹⁰²⁴ Als Uhse al met armere boeren te maken heeft gehad, dan moeten het de kleinere pachters geweest zijn die in de slipstream van hun meer welgestelde evenknieën naar de demonstraties in en om Itzehoe kwamen. Hij maakt echter geen duidelijke melding van het bestaan van die groep in *Söldner und Soldat*, en ook in andere bronnen, zoals de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* en *Na-*

¹⁰²¹ “Morgenrot, Morgenrot, Leuchtest mir zum frühen Tod” is het begin van een soldatenliedje uit het begin van de 19e eeuw, dat gedurende de Spaanse Burgeroorlog in de loopgraven door Duitse vrijwilligers van de Internationale Brigaden nog werd gezongen.

¹⁰²² Ter indicatie: in 1929 reden in Duitsland, toen zo'n 80 miljoen inwoners, 433.000 auto's rond, één auto op 185 inwoners. Autobezit was, zo mag daaruit worden opgemaakt, vooral weggelegd voor de welgestelden. Bron: Ulrich Kluge (2006). *Die Weimarer Republik*. Paderborn: Schöningh, p. 132 - 133.

¹⁰²³ Over de eerste demonstratie die Uhse zegt te hebben bijgewoond, die in Heide, waar ongeveer twintigduizend man kwam opdruiven (dat is niet mogelijk geweest. De demonstratie werd gehouden op 28 januari 1928, toen hij nog hoog en breed in Ingolstadt zat), schrijft hij, dat “... der Wagen nur langsam hindurchschieben konnte, bis er endlich auf dem riesigen Marktplatz hielt, neben Hundert anderen Wagen. Viele dieser Autos waren ausländischen Ursprungs, denn die Bauern forderten zwar, daß der Staat seine Grenzen abschlosse gegen die Einfuhr von Vieh, Fleisch und Butter, aber als Käufer waren sie kalte Rechner. Ihrem Vieh schüttelten sie ausländisches Futtergetreide in die Tröge, und sie fuhren ausländische Automobile, wenn sie billig und gut waren”. *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 165.

¹⁰²⁴ Putz legt in *Söldner und Soldat* uit waarom de bevrijding van Claus Heim niet meer zo hoog op de agenda stond, niet bij de boeren, en zeker niet bij de communisten: „[Eure Bauern] waren ja nicht gerade die Ärmsten?“ „Gewiß nicht!“, pflichtete Bruno bei. „Na, für ihre Existenzsorgen, für die dringendsten der am wenigsten Armen ist inzwischen gesorgt“. [...] Also, darum haben sie es nicht mehr so eilig mit der Bombenschmeißerei, und lassen euren Heim im Zuchthaus einen guten Mann sein.“ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 303.

tionalsozialistische Briefe had hij het er niet over. Het door hem gehanteerde verzamelbegrip “radikale Bauernbewegung” differentieerde niet naar welstand.

Verder terugkijkend, naar zijn Ingolstädter tijd, zien we in zijn bijdragen aan de *Donaubote* wel sporen van contacten met het proletariaat, maar veelal op afstand. Hij schrijft gloeiende berichten over misstanden in de metaalsector, maakt melding van de teloorgang van de bloeiende luciferindustrie en treedt af en toe in het strijdperk voor arme en invalide Rentner, die langzaam richting de waanzin gedreven werden door steeds stijgende prijzen. Enige concrete aanwijzing voor een zich ontwikkelend sociaal gevoel – van een openlijk beleden socialisme was geen sprake, dat wilde zijn baas niet hebben¹⁰²⁵ – wordt pas in de jaren zeventig van de 20ste eeuw in druk verschenen *Adreßbuch* zichtbaar, dat hij, waarschijnlijk in 1927, in Ingolstadt heeft geschreven.

De geruchten ten spijt dat hij ze tijdens de Führertagung in Bamberg op 25 februari 1926 ontmoet zou hebben, is er evenmin een concrete aanwijzing dat hij in een vroeg stadium rechtstreeks met de Strassers in contact is gekomen.

Al met al is het moeilijk vast te stellen in hoeverre hij beschikte over een werkelijk socialistische agenda, en waarom hij zich uiteindelijk tot de KPD heeft gewend: de bewijzen die we hebben zijn ‘circumstantial’, of ze berusten op veronderstellingen. Toch tracht hij ons er in *Söldner und Soldat* ervan te overtuigen, dat hij het proletariaat al in een vroeg stadium was toegenegen, en een Duits socialisme nastreefde.

We hebben onze hoop een tip van de over zijn socialistische agenda gedrapeerde sluier op te lichten al vroeg in deze dissertatie gevestigd op hetgeen hij in de diverse artikelen die hij vanaf 1928, al gedurende zijn dienstverband bij de *Donaubote* dus, voor verschillende nationaal-revolutionair georiënteerde tijdschriften heeft geschreven, zoals voor *Widerstand*,¹⁰²⁶ voor *Nationalsozialistische Briefe*, en voor *Aufbruch*, onder hoofdredactie van (onder andere) Beppo Römer.¹⁰²⁷ Die hoop is maar zeer gedeeltelijk in vervulling gegaan.

¹⁰²⁵ Zie hoofdstuk 6.b. van deze dissertatie.

¹⁰²⁶ *Widerstand. Blätter für sozialistische und nationalrevolutionäre Politik*, in 1926 opgericht door Ernst Niekisch. In 1928 omgenoemd naar *Zeitschrift für nationalrevolutionäre Politik*. Naast Uhse schreven onder andere ook Ernst von Salomon en de gebroeders Jünger voor het blad. Het werd in 1934 verboden. Bron: Arne Freiwald (2016). A. Paul Weber, Ernst Niekisch und der “Widerstand”. *Sezession* 70 (2016), Februar 2016. Hrsg. Institut für Staatspolitik. Steigra: Antaios.

¹⁰²⁷ Uhse heeft bijdragen geleverd aan nog andere periodieken, zoals bijvoorbeeld *Das dritte Reich*, het officieel orgaan van de *Bund Oberland*. Exemplaren daarvan zijn echter erg lastig te vinden dan wel in te zien. Omdat zijn politieke en maatschappelijke attitude in voldoende mate uit beide eerder genoemde bladen naar voren komt is ervan afgezien de hand te leggen op exemplaren van het blad.

In de artikelen die hij voor die bladen schreef hanteerde Uhse weliswaar een veel duidelijker politiek-ideologische maatschappijvisie, maar hij verliest zich daarbij regelmatig in allerlei abstracties, zoals als een *Glauben*, het bestaan van een *Weltanschauung*, een *Sehnsucht nach dem Kommenden*, de *Äußerungen des Lebens* en de - telkens terugkerende - paradox die bestaat tussen de *drückende und hemmende Bindungen des Alten* en de jeugd.¹⁰²⁸

Zijn (Duits-)socialistische gezindte, die hij stelt tegenover het door Marx omschreven materialisme, maakt Uhse ons in een analyse van de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen sinds het midden van de 19^e eeuw en hun gevolgen voor zijn eigen era duidelijk: het socialisme heeft de toekomst. De negentiende eeuw, zo schrijft hij,

... erhielt [...] die einzige Weltanschauung die "gewissermassen" beweisbar ist, den Materialismus. Dies ist aber keine Weltanschauung, sondern eine Zersetzungsform. Die Möglichkeit an ihn zu glauben, schaltet der Materialismus selber aus. Gleichzeitig mit dem Materialismus erwachte der Sozialismus. Während der Materialismus schärfste Formulierung der herrschenden Haltung war, verkündete der Sozialismus als ethische Forderung und praktisches Ziel die Haltung einer kommenden Generation.¹⁰²⁹

Als we verder lezen zien we dat er ineens een nationaal-socialistisch geloofsartikel het verhaal insluipt: het antisemitisme, dat we in deze tijd al vaker zijn tegengekomen in zijn artikelen voor de verschillende kranten waarvoor hij werkte. Hij citeert in het artikel Karl Marx die hij, aan de hand van een geschrift van diens hand uit 1844, ons de dialectiek laat uitleggen van de *kommende* socialistische revolutie, waarbij hij het Jodendom als katalysator opvoert, omdat: "... der weltliche Grund des Judentums der Eigennutz, der weltliche Kultus der Schacher, sein weltlicher Gott das Geld sei ...". Het materialisme ligt, zo begrijpt hij uit Marx' woorden, ten grondslag aan de "... Verjudung der christlichen, bürgerlichen Welt [...]: Alles wird zum Eigentum, der Sinn aller Dinge und Handlungen wird das Geld, die Wertung der Dinge erfolgt nur nach dem Nutzen, die Gesellschaft trennt sich vom Staat".¹⁰³⁰ Voor Uhse is Marx' gedachtegang duidelijk: hij "... zieht mit Selbstverständlichkeit aus der Parallelität zwischen jüdischer Wesenheit und der Wesenheit des liberalen Egoismus den Schluß: „Das Judentum erreicht seinen Höhepunkt mit der Vollendung der bürgerlichen Gesellschaft“".¹⁰³¹

Daarmee heeft hij, met wat *cherry picking* uit Marx' omvangrijke oeuvre, het verband aange-toond tussen Jodendom, kapitalisme en burgerlijk liberalisme, in het nationaalrevolutionaire wereldbeeld de pijlers onder de verwerpelijke Republiek van Weimar.

¹⁰²⁸ Bodo Uhse. „Neue Gründlichkeit“. In: *Widerstand*, 3. Jg. (1929), Heft 7, 10-7-1928, p. 178-179; Bodo Uhse. „Karl Marx gegen die Novemberrepublik“, in *Widerstand*, 3. Jg. (1929), Heft 17, p. 268-269.

¹⁰²⁹ Bodo Uhse. „Karl Marx gegen die Novemberrepublik“, in *Widerstand*, 3. Jg. (1929), Heft 17, p. 268.

¹⁰³⁰ Ibid.

¹⁰³¹ Ibid.

Het ziet er op grond van bovenstaande citaten dus inderdaad naar uit dat Uhse drijfveren om zich bij de NSDAP aan te sluiten eerder waren ingegeven door een antiliberaal en antikapitalistische agenda¹⁰³² dan door een gevoelde verwantschap met het proletariaat, en dat hij op basis daarvan voor het socialistische draaiboek van de NS-Linke heeft gekozen. Zijn doel was daarbij niet zozeer de verwerkelijking van een nieuwe arbeiders- en boerenstaat, maar de deconstructie, de vernietiging, van de kapitalistische liberale democratie.¹⁰³³ Dat maakt zijn vertrek bij de – evenzo kapitalistische – Hitler-NSDAP, ongeveer twee jaar na verschijning van dit artikel, begrijpelijk, maar maakt zijn keuze niet ineens sympathiek.

Van zijn gekantheid tegen de liberale “Gleichheit” deed hij in deze periode ook kond in een reeks artikelen die hij schreef voor *Nationalsozialistische Briefe*, waarvoor Joseph Goebbels, in de jaren voorafgaande aan zijn knieval voor de Führer in 1926, ook menige bijdrage geschreven had. Uit zijn artikelen blijkt, dat de begrippenreeks marxisme/communisme – (revolutionair) socialisme – nationaal-socialisme – fascisme in de vroege jaren dertig een nuancering bevatten, die op dit moment door de afstand in tijd niet langer zonder meer zichtbaar is. Dat door die nuancering de begrenzingen van die begrippen soms nauwelijks zijn te bepalen, zelfs door elkaar lopen, laat Uhse zien in een reeks artikelen die betrekking hebben op politiek en maatschappij.

Zo beklagt hij zich in het artikel “Stilkrise des Antimarxismus”¹⁰³⁴ dat tegenstanders van de komende socialistische beweging te makkelijk over het marxisme oordelen en zich onvoldoende in het *proletarische Leben* verdiepen: “... [m]an kann nicht umhin, als eine der Ursachen der Stilkrise des Antimarxismus eine Unkenntnis dessen festzustellen, was Marxismus weiß, ist und will”.¹⁰³⁵

Diese antimarxistischen Kämpfer haben die alte Welt nicht zertrümmert und kein Steinchen zum Bau der neuen herbeigetragen. Und es ist Zeit, daß man ihnen endlich einmal sagt, daß die Kämpfe um den Sozialismus von ihnen nicht beeinflußt, ja nicht einmal bis jetzt gesehen wurden, denn die

¹⁰³² Het antisemitisme dat Uhse in „Karl Marx und die Novemberrepublik“ bezigt zijn citaten uit en parafrasen van Marx' geschriften uit de jaren veertig van de negentiende eeuw. Uhse bagatelliseert dat antisemitisme door te zeggen dat diens mening des te opmerkelijker is, “... da ja Karl Marx' eigene rassische Herkunft allgemein bekannt ist”. Verwijtbaar aan Uhse's adres is hier dat hij Marx' antisemitisme gebruikt om zijn eigen premisse, dat het Jodendom verantwoordelijk te houden is voor de Duitse ellende, van een basis te voorzien. Als in: “... ik vind hetgeen hij beweert onbehoorlijk, maar baseer er wel mijn bewijsvoering op”. Vgl. Bodo Uhse. “Karl Marx gegen die Novemberrepublik”, in *Widerstand*, 3. Jg. (1929), Heft 17, p. 268.

¹⁰³³ Hij schreef – om e.e.a. enigszins in het juiste perspectief te houden – het artikel overigens rond oktober 1928, in de periode dat hij met Paul Schneider overlegde over zijn dienstverband bij de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* i.o. in Itzehoe. Hij was in dit stadium dus nog niet openlijk tegen de Hitler-NSDAP gekant.

¹⁰³⁴ “Stilkrise des Antimarxismus”. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1928) 4. Jg. Heft 8, 15-10-1928, p. 126 - 128.

¹⁰³⁵ Ibid.

Auseinandersetzung zwischen Marxismus und Sozialismus wird schon seit langem geführt, aber auf einer anderen Basis und unter anderen Vorzeichen, als die „Begeisterten“ glauben.¹⁰³⁶

Hij ergert zich aan het feit, dat het marxisme – het internationale Cominternsocialisme, dat een dictatuur van het proletariaat beoogt - en het nationaalrevolutionaire Duitse socialisme – dat een door de volksgemeenschap gedicteerde egalitaire eenheid tot doel heeft – twee verschillende oplossingen voor hetzelfde probleem zijn, en dat dat door haar – of hun – tegenstanders maar moeilijk wordt begrepen. Zelf ziet Uhse het verschil tussen beide exponenten duidelijk genoeg. Het marxisme, de ‘andere’ oplossing, mist de slagvaardigheid van het Duitse socialisme: het is meester in het bepalen van de “Programmerörterungen auf den Parteitag”¹⁰³⁷ en in het vaststellen of die gehaald zijn, maar:

Sie (de ‚Marxisten‘, gb) werden sich wundern, wenn sie aus ihren theoretischen Entwicklungs-D-Zug aussteigen und aus der platonischen Welt ihrer Wahrheiten auf den harten Boden der Wirklichkeit fallen. Dann gelten nicht mehr Begriffe, sonder Inhalte, und aus der mathematischen Aufgabe Leben wird die praktische Forderung Kampf.¹⁰³⁸

Commentatoren uit het democratisch-oppositionele kamp hebben dus – zo moge uit zijn woorden blijken - moeite met het vaststellen van het verschil tussen marxisme en socialisme. Er is echter nog een pendant van het (Duitse, het nationaal-)socialisme die, wanneer ermee vergeleken, allerwegen voor onbegrip zorgt: het fascisme, en dan met name de meest succesvolle variant, het Italiaanse fascisme. Uhse ziet daarin parallellen met het Duitse socialisme, zonder meteen een totale gelijkvormigheid te veronderstellen.

Het Italiaans fascisme wordt niet, zoals de communis opinio stelt, als lieveling van de bourgeoisie overeind gehouden door het kapitaal. Anders dan fascistische bewegingen in andere landen, die overwegend op het leger steunen, heeft het fascisme zich in Italië onafhankelijk daarvan geconsolideerd met behulp van de Kleinburger, die voortkomen uit de lagere middenstand en de geschoolde arbeiders, en die vanuit hun achtergrond sowieso geen warme vrienden van het Monopolkapitaal zijn; sterker nog: “Die faschistischen Kader sind vom Trustkapital “freigesetzte” kleinbürgerliche Elemente”.¹⁰³⁹ Hoewel beide stromingen hun antikapitalisme delen is fascisme, benadrukt Uhse, géén nationaal-socialisme. Dat speelt in Duitsland een heel andere rol dan het fascisme in Italië:

¹⁰³⁶ Ibid.

¹⁰³⁷ Bodo Uhse. “Faschismus oder Nationalsozialismus”. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 3. Jg. Heft 6, p. 296. Ook verschenen in de *Donaubote* van 25-3-1930 en de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* van 22-3-1930.

¹⁰³⁸ Ibid.

¹⁰³⁹ Bodo Uhse. “Faschismus oder Nationalsozialismus”. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1928) 3. Jg. Heft 6, p. 297.

Der Faschismus nimmt für sich in Anspruch Wesensausdruck des italienisch-völkischen, ja des römischen Charakters zu sein. Da nun der italienische Volkscharakter vom deutschen Volkscharakter verschieden ist, so ist es unmöglich, daß der deutsche Nationalsozialismus, der die dem deutschen Volke wesenseigene Form sucht, zu den gleichen Ergebnissen kommen kann, zu denen der italienischen Faschismus gelangt ist. Diese Verschiedenheiten der Tendenzen von Faschismus und Nationalsozialismus sind nicht nur innenpolitischer, sondern auch außenpolitischer Natur. Die italienische faschistische Bewegung hatte nur die Aufgabe, [...] dem geeinten Reiche eine starke Führung zu geben. Die Aufgabe des deutschen Nationalsozialismus ist viel schwieriger und viel größer. Er muß einmal um die nationale Freiheit kämpfen, zum anderen aber auch noch die revolutionäre Aufgabe der nationalen Einigung erfüllen, die bis heute ungelöst geblieben und entschiedenstes Moment der nationalsozialistischen Bewegung ist.¹⁰⁴⁰

Ook *sozialpolitisch* stond Duitsland een andere taak te wachten. Italië, zo stelt Uhse, is een natiestaat met een beperkte industrialisatiegraad, die vooral gebaat is bij een sterke leiding. De taak van het Duitse nationaal-socialisme is veel complexer: dat heeft te maken met de revolutionaire uitdaging de nationale eenheid te bewerkstelligen (Uhse doelt waarschijnlijk op het onder één *Gewalt* brengen van de Duitstalige gebieden, ook die sinds de oorlog 'vervreemd' waren; een nationale eenheid bestond immers al sinds 1871), het hoofddoel van de nationaal-socialistische beweging. Ook op het vlak van de *Sozialpolitik* zijn er echter verschillen, die zich laten verklaren door de marxistische premisse dat de verschillende staten zich in verschillende stadia van kapitalistische – industriële - ontwikkeling bevinden, waarvan de mate van *Proletarisierung* afhangt. Daarbij dient in het geval van Duitsland ook nog eens de onderdrukking van het land door de eisen van het Verdrag van Versailles meegewogen te worden:

Die sozialpolitische Aufgabe für die deutsche nationalrevolutionäre Bewegung ist darum ganz anderer Art, als es die Aufgabe des Faschismus gewesen ist, und es kann sich für Deutschland nicht darum handeln, Sozialgesetzgebung zu schaffen, sondern es geht Deutschland darum, den Sozialismus zu verwirklichen. [...] Der Faschismus ist ein Vorläufer der nationalrevolutionären Bewegung. Der Nationalsozialismus wird ihren Höhepunkt bedeuten.¹⁰⁴¹

Met die passage maakt Uhse ons de dialectiek duidelijk die de nationaalrevolutionaire beweging haar energie gaf, en geeft tevens aan in welke fase van die ontwikkeling zij zich dacht. Belangrijk is ook hier weer dat we ons bewust blijven van het feit dat de begrippen

¹⁰⁴⁰ Ibid, p. 298.

¹⁰⁴¹ Ibid.

Sozialismus en Nationalsozialismus zoals hij die hanteert een andere betekenis hebben dan die wij er in de 21ste eeuw aan geven.

Vanaf 1929 beginnen de boeren in Uhse's artikelen – zijn plotselinge aandacht daarvoor lijkt logisch: in dat jaar is hij in Itzehoe werkzaam – meer en meer een rol te spelen. Zijn toon wordt dan minder analytisch, en – met het doel instemming te verwerven voor de nationaal-socialistische zaak – feller gericht tegen “das System”, de kapitalistische republikeinse overheid. De agrarische stand, zo stelt hij, vormt de basis voor de postrevolutionaire völkische samenleving, die – we zien er Hitlers nationaal-socialistische kernbegrip “Blut und Boden” in terug – diametraal staat tegenover de “existenzvernichtende” Republiek van Weimar. De technocratische politiek daarvan – de geldbelustheid – vormde een bedreiging voor de eeuwenoude binding tussen de boer en zijn grond.

Voor de nationaalrevolutionaire beweging – en in het bijzonder voor de NSDAP – kwam de agrarische onvrede goed uit, omdat voor hen juist de boerenstand als beroepsgroep een verbindende rol ten deel viel: ze was verantwoordelijk voor het voeden van de volksgemeenschap, en dus voor het behoud van Volkstum en Volkswirtschaft, en, uiteindelijk, voor het zuivere völkische bestaan, dat zijn wortels had in de onverbreekelijke band tussen de boer en zijn Scholle, zijn akker. Een revolutie die daaruit zou voortkomen was niet slechts gefundeerd op een louter ideologische basis, maar wortelde ook in een oude traditie, in “... [d]er Kampf des Bauerntums um seine Heimat, um seine ihm lieb gewordenen Lebensformen, die ja die Erfüllung einer Pflicht gegenüber der Volksgemeinschaft bedeutet”.¹⁰⁴²

Kort na de eerste bomaanslagen in Itzehoe, eind mei 1929, wijdt hij een artikel aan de “radikale Bauernbewegung”, waarvan hij constateert, dat het juist de boeren zijn geweest die aan de wieg van de nationale revolutionaire beweging hebben gestaan:

Die Entscheidung über den bolschewistischen Umsturz in Rußland fiel erst in dem Augenblick, als es Lenin gelang, die Bauern zum Anschluß an die revolutionäre Bewegung zu bringen. Die Entscheidung fiel in letzter Stunde, und sie entschied das Schicksal Rußlands. Unter den Nachwirkungen dieser späten Entscheidung hat Rußland Jahre hindurch zu leiden gehabt.¹⁰⁴³

Hoe anders is het in Duitsland, waar “... die revolutionäre Bewegung das Bauerntum zuerst ergreift”, omdat juist zij “... dem stärksten Druck des gegenwärtigen Systems ausgesetzt” is.¹⁰⁴⁴ Opvallend is, dat er in zijn artikelen, naarmate de maanden vorderen, steeds meer sprake is van een naderende Duitse, een *nationale* revolutie, en dat hij eerder de incompe-

¹⁰⁴² Bodo Uhse. “Radikale Bauernbewegung”, in: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929) 4. Jg. Heft 23, 1-6-1929, p. 379.

¹⁰⁴³ Ibid, p. 377 - 378.

¹⁰⁴⁴ Ibid, p. 378.

tentie van het republikeinse “System” dan het internationale kapitalisme als drijfveer daartoe rol laat spelen: hij keert zich in zijn analyses als het ware naar binnen.

Dat Uhse, met een scheef oog kijkend naar Hitlers “Legitimitätsprinzip”, de revolutie niet ten koste van alles wilde bereiken, blijkt uit het feit dat hij de recente bomaanslagen, hoewel hij ze begrijpelijk lijkt te vinden, afkeurt:

Die Folge dieser für das Bauerntum teilweise sehr schmerzlichen Erkenntnis ist die Gefahr eines Absinkens in anarchistische Kampfformen, wie wir verschiedentlich feststellen können. Dieser Anarchismus ist verständlich, aber ebenso gefährlich.¹⁰⁴⁵

De bomaanslagen maken weliswaar kabaal, maar dragen niet substantieel bij aan het welslagen van de nationale revolutie. Het is, stelt hij, “... weit weniger radikal [...] eine Dynamitpatrone zur Entzündung zu bringen, als dem System den Wurzeln abzuschlagen”:¹⁰⁴⁶

Wir wollen keine Bauernrevolte, die von den Maschinengewehren Severings auseinandergefegt wird, was wir wollen, ist die Bauernrevolution, nicht um des Bauern, sondern um des Volkes willen, dessen erster Pionier der Bauer neben dem Arbeiter ist. In der gegenwärtigen Phase der national-revolutionären Entwicklung in Deutschland gilt es [...] bei der Vorbereitung der Revolution dafür zu sorgen, daß der gemeinsame Marsch des Bauern- und Arbeitertums heute schon beginnt.¹⁰⁴⁷

Hoewel de boerenrevolte nog regelmatig ter sprake komt in zijn politieke beschouwingen in het tweewekelijks verschijnende blad hanteert hij het fenomeen zoals gezegd vooral als middel om het “System” dat alle ellende veroorzaakt heeft, aan te klagen, en om te hameren op de noodzaak van het bestaan een eenheidsfront van boeren en arbeiders.

In latere artikelen, die in toenemende mate sozialpolitisch gefocust zijn – ze hebben betrekking op een breed scala aan arbeidsconflicten en sociale problemen – beschrijft Uhse zijn proletarische betrokkenheid in concreter bewoordingen.¹⁰⁴⁸ Hij vermijdt daarbij angstvallig, zo lijkt het, ondanks zijn dagelijkse betrokkenheid bij die partij, de NSDAP als drager van de nationale revolutie te noemen. Hij maakt duidelijk dat het in Duitsland heersende kapitalistische systeem – waartoe hij iedere democratische partij, dus ook de SPD rekent – en haar opgelegde onderhorigheid aan de Siegermächte, overduidelijk ten grondslag ligt aan vrijwel

¹⁰⁴⁵ Bodo Uhse. “Radikale Bauernbewegung”, in: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929) 4. Jg. Heft 23, 1-6-1929, p. 379.

¹⁰⁴⁶ Ibid.

¹⁰⁴⁷ Ibid.

¹⁰⁴⁸ Zie hiertoe “Erfüllungspolitik heißt kapitalistische Politik”, in: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929) 4. Jg. Heft 20, 15-4-1929, p. 331 f; ook verschenen in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 1. Jg. (1930) Nr. 103, 2-5-1930.

elk tekort en elke onrechtvaardigheid waarvan de Duitse bevolking, en dan vooral het be-
hoeftiger deel daarvan, het slachtoffer is:

Die mißliche Lage der Sozialdemokratie hat sich in den ersten Monaten die-
ses Jahres weiter noch dadurch verschärft, daß der Einfluß der Reparations-
lasten auf die Lebenshaltung des deutschen Volkes und auf die Lohngestal-
tung immer offener zutage trat, [...] [und] daß die Sozialpolitik aufs äußers-
te eingeschränkt werden [mußte]. [...] All diese Äußerungen beweisen mit
außerordentlicher Konsequenz die Tatsache, daß jede Partei die im heuti-
gen Staat an der Regierung teilnimmt und die Politik des Ausgleichs und der
Verständigung mit den kapitalistischen Westmächten betreibt, ob sie will
oder nicht, eine kapitalistische ausbeutende Politik, eine Politik der Unter-
drückung des Proletariats zugunsten des Kapitals betreiben muß.¹⁰⁴⁹

Vanaf de zomer van 1930 richt hij zich, onder andere in zijn tweewekelijkse bijdrage “Be-
merkingen zur politischen Lage” meer en meer concreet op de mobilisatie van de boeren in
een eenheidsfront met de arbeiders, als gezamenlijke dragers van de revolutie: de “Revolu-
tionierung des deutschen Bauerntums”, die ten koste moet gaan van het bestaande sys-
teem. Het brandpunt van zijn afkeer is, zijn recente vertrek bij de NSDAP ten spijt, niet sub-
stantieel anders dan toen hij – als spreekbuis van die partij – zijn menig ten beste gaf in de
artikelen die hij voor de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* schreef:

Notwendig ist nur, beim Arbeitertum die Erkenntnis der Ursachen seiner
verzweiferten Lage dahin zu erweitern, daß ein Kampf gegen das heutige
System nicht möglich ist ohne einen deutschen Freiheitskampf, während
das Bauerntum gefragt werden muß, daß sein sterben nicht nur die Folge
der Youngnot ist, sondern ebenso Auswirkung einer der bäuerlichen Pro-
duktion im Wesen feindlichen Wirtschaftsform ist, deren Beseitigung eine
Voraussetzung für die bäuerliche Befreiung darstellt.¹⁰⁵⁰

Bespreekt Uhse onder zijn eigen naam de problemen die het Duitse proletariaat het leven
zuur maken, de ‘grote’, internationale politiek wordt in het blad door hem besproken onder
het pseudoniem van zijn alter ego, Christian Klee. Die filosofeert, op zoek naar een toekom-
stig maatschappelijk model voor Duitsland, over de mogelijke geschiktheid van het Sovjet-
Russische voorbeeld, als socialistische tegenhanger van de kapitalistische Westerse gealli-
eerden, die immers al door de gouden ketenen van het Young-plan aaneengesmeed waren.
De revolutie is in die artikelen niet meer voorbehouden aan boeren en arbeiders, maar een
plicht van het Duitse volk geworden, “... da Revolutionen notwendig sind, einen Prüfstein

¹⁰⁴⁹ Bodo Uhse. “Erfüllungspolitik heißt kapitalistische Politik“, in: *Nationalsozialistische Briefe*, (1929) 4. Jg. Heft 20, 15-4-1929, p. 331 - 333, hier p. 332.

¹⁰⁵⁰ Bodo Uhse. „Bemerkungen zur politischen Lage“. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 6. Jg. Heft 5, 1-9-1930, p. 66 - 67.

bilden, an denen sich die Lebensfähigkeit eines Volkes entscheidet".¹⁰⁵¹ Uhse, kort ervoor uit de NSDAP gestoten, was hier op zoek naar een manier waarop hij zijn radicale, corporatieve nationalisme een vorm kon geven, en lijkt die in het najaar van 1930 gevonden te hebben die in een variant van het socialisme die we op dat moment voor het eerst in zijn artikelen tegenkomen, het nationaalbolsjewisme.¹⁰⁵² Dat bolsjewisme, zo leert hij ons, kent een andere achtergrond, een ander grondgevoel dan het communisme:

Kommunismus, das ist dritte Internationale, das ist Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit, „Der Mensch ist gut“, das ist das Manifest, ist Karl Marx, von Dietz verlegt, Volksausgabe, kartoniert und mit verdeutschten Fremdwörtern. Bolschewismus ist eine nahezu aristokratische Angelegenheit, das ist Elektrifizierung Rußlands, Parade der roten Armee, Machtkampf in China, das sind philosophische Gespräche des Volksbeauftragten Tschitscherin mit dem Grafen Brockdorff-Rantzau in Moskauer Nachtlokalen ...¹⁰⁵³

Naast de dynamiek die Uhse in het nationaalbolsjewisme zegt waar te nemen kan zijn affiniteit ook te maken hebben gehad met het feit dat het een maatschappijmodel voorstond dat veel overeenkomsten vertoonde met het collectivistische Duits-socialistische model zoals dat enkele jaren eerder ook al werd gepropageerd door de gebroeders Strasser.¹⁰⁵⁴ Het communisme komt er, enigszins in contrast met hetgeen hij in *Söldner und Soldat* beweert, in bovenstaand citaat wat bekaaid af. In dat boek zegt hij namelijk dat hij zich al in de winter van 1930-1931, na een ontmoeting met de Thüringer boerenvoorman Ernst Putz en de Itzehoeër communistenleider Christian Heuck ten dienste had gesteld van de KPD.¹⁰⁵⁵ Uit de bijdragen, die hij gedurende het najaar van 1930 aan *Nationalsozialistische Briefe* leverde blijkt op geen enkele manier dat hij warmliep voor dat communisme. Hij vond het, in vergelijking tot het bolsjewisme zoals hij dat in de Sovjet-Unie waarnam, een formalistische, bureaucratische club:

Kommunismus ist ein Programm, ein Dogma, eine soziale Theorie, viel Geist und viel Platttheit. Bolschewismus ist Energie, Bewegung, eine Kraft die im Leben wirkt. Er ist die „violence“ Sorels, die sich beweglich, aufrührerisch erhebt gegen die „force“ der bestehenden Gesetze und Mächte. Der Kommunismus ist kalt, berechnend, langweilig. Er errechnet den Ablauf der Dinge und zeichnet dem Leben die Bahn vor, wie der Mathematiker ei-

¹⁰⁵¹ Christian Klee. "Nationalbolschewismus?". In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 6. Jg. Heft 7, 1-10-1930, p. 103 - 105, hier p. 104.

¹⁰⁵² Het nationaalbolsjewisme kan hier beschouwd worden als een product van de nationaalrevolutionaire beweging, die, geïnspireerd door de overheersing door, en de daaruit voortkomende haat tegen het "Westen" en de ideeën van de Franse revolutie en het liberalisme, hun blik wendden naar het daarvan losgestreden Russische bolsjewisme. Vgl. o.a. Schüddekopf (1972), p. 233ff.

¹⁰⁵³ Christian Klee. "Nationalbolschewismus?". In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 6. Jg. Heft 7, 1-10-1930, p. 104.

¹⁰⁵⁴ Vergelijk hiertoe het programma van de *NS-Linke* als opgenomen in *Der Nationale Sozialist*, 4. Juli 1930. Cit. Reinhard Kühnl (1977). *Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten*. Köln: PRV, p. 122ff.

¹⁰⁵⁵ De ontmoeting wordt beschreven in *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 301ff. Aanwezig waren naast Uhse en Bruno von Salomon ook Ernst Putz, Christian Heuck en Karl Upricht.

ne Kurve festlegt. Und er hat nur einen einzigen willen, nämlich den, recht zu behalten unter allen Umständen und um jeden Preis.¹⁰⁵⁶

Zijn duidelijke aversie tegen het bureaucratische communisme had haar wortels waarschijnlijk nog in zijn Nazitijd: ook de NSDAP viel, in relatie tot de KPD, voor velen in positieve zin op door haar energie, haar dynamische uitstraling. In elk geval laat zijn aversie zich niet makkelijk rijmen met zijn reputatie van zich tot het communisme bekerende Nazi, zoals die uit zijn eerdere biografieën naar voren is gekomen.¹⁰⁵⁷

Vanaf medio oktober 1930 neemt hij ook de NSDAP en haar vertegenwoordigers in lands- en Reichspolitiek steeds vaker op de hak. Dat is waarschijnlijk niet alleen te wijten aan het feit dat de partij als grote overwinnaar van de verkiezingen van september van dat jaar uit de bus was gekomen en in verschillende landsparlementen zitting had genomen, maar ook omdat Uhse – formeel geschrapt als partijlid – zich geen blad meer voor de mond meer hoefde te nemen waar het zijn kritiek op de ‘behoudende’ vleugel van die partij aanging. Hij afficheert de NSDAP, belichaamd door Hitler en diens paladijnen, op enigszins zure toon als valse profeten, die een deel van de arbeidersbevolking onder bedrieglijke voorwendselen tot een stem op de partij hebben weten te bewegen. Hij tracht aan te tonen dat ze daarbij een fout hebben gemaakt: de partij is een door en door burgerlijke-, een middenstandspartij, die Duitslands onderschikking aan het Young-plan onderkend en bevestigd had, rechtstreeks in tegenspraak met de belangen van het proletariaat.¹⁰⁵⁸

Hoe het realiteitsgehalte van Uhse's laatdunkendheid jegens het communisme moet worden ingeschat is moeilijk te bepalen. Evenmin is duidelijk wanneer hij besloot zich er, ondanks zijn oorspronkelijke bezwaren, toch bij aan te sluiten. Volgens Caspar werkte Uhse in oktober 1930, toen hij in *NS-Briefe* het communisme nog als bureaucratisch wangedrocht afschilderde, al samen met de KPD in persoon van Christian Heuck,¹⁰⁵⁹ toen hij en Bruno von Salomon het plan hadden opgevat om de boerenaanvoerder Claus Heim, die tijdens de *Bombenleger-prozesse von Altona* in oktober 1930 tot zeven jaar tuchthuis was veroordeeld, uit de gevan-

¹⁰⁵⁶ Christian Klee. “Nationalbolschewismus?”. In: *Nationalsozialistische Briefe*, (1930) 6. Jg. Heft 7, 1-10-1930, p. 104.

¹⁰⁵⁷ Zie in dat verband ook zijn (hier relatief vroege) aversie tegen het communisme als vertolkt in het artikel “Sozialismus hat nichts gemein mit der langweilender Theorie des internationalen Klassenkampfes”. BU. „Was ist Sozialismus?“, in: *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*, 2. Jg. Nr. 13, 16-1-1930, Beilage „Der Proletarier“.

¹⁰⁵⁸ Uhse gaat met die stellingname voorbij aan het feit dat de NSDAP wel degelijk een socialistische component had. Die werd zichtbaar in de periode na de Machtergreifung, toen ze veel heeft gedaan om het de arbeiders ‘naar de zin te maken’. Te denken valt hierbij, afgezien van het radicaal beëindigen van de massawerkloosheid, aan instituties als *Kraft durch Freude* en de *Volkswohlfahrt*, die louter ter ondersteuning, verheffing en vermaak van het proletariaat waren opgezet.

¹⁰⁵⁹ Caspar beschrijft in „Leben und Werk. Eine Chronik“ dat een ontmoeting heeft plaatsgevonden tussen Uhse, Salomon, Heuck en een zekere Karl Burmester (volgens hem in *Söldner und Soldat* Karl Upricht). Omtrent die laatste persoon bestaat onzekerheid. *Almanach*, p. 361. Zie ook *Söldner und Soldat*, in GW I, p. 301.

genis te halen.¹⁰⁶⁰ Dat Uhse en Von Salomon daarna met Putz, Reichstagsabgeordneter van de KPD en voorzitter van de Reichsbauernbund, hebben samengewerkt wordt niet betwist, maar dat dat, zoals Caspar beweert, onder rechtstreekse regie van het ZK van de KPD is gebeurd is niet vast te stellen.¹⁰⁶¹

Op 31 mei 1931 nam Uhse deel aan een bijeenkomst van oppositionele boerenbewegingen in Fulda, waar een "Komitee zur Vorbereitung eines Reichsbauernkongresses" in het leven geroepen werd, en waarvan hij tot secretaris was aangesteld. Naast Putz zou hij bovendien hebben deelgenomen aan de redactie van het mededelingenblad "Bauernbriefe"¹⁰⁶² en heeft hij vanaf voorjaar 1932 geschreven voor het door de KPD uitgegeven "Illustrierte Bauernzeitung";¹⁰⁶³ hij raakte tijdens die werkzaamheden dus meer en meer in de invloedssfeer van de KPD.¹⁰⁶⁴

Dat zijn samenwerking met die partij op dat moment nog geen formele status had blijkt uit het feit dat hij vanaf de zomer van 1931 – grotendeels anonieme - bijdragen¹⁰⁶⁵ begon te leveren aan het op initiatief van de KPD uitgegeven tijdschrift *Aufbruch*,¹⁰⁶⁶ dat medio juli van dat jaar voor het eerst verscheen onder hoofdredacteurschap van Otto Strasser. Het blad en haar contribuanten lieten een opmerkelijke vermenging zien van wat er aan nationaal-revolutionaire groepen en bewegingen in Duitsland te vinden was. Zo stond de eerste hoofdredacteur – Gregor Strasser – bekend als linkse nationaal-socialist, en was de laatste, Beppo Römer, ooit aanvoerder van het Freikorps Oberland geweest; hij kwam uiteindelijk in ideologisch opzicht in de enge periferie van de KPD terecht, zonder zich overigens aan de partij te onderschikken.¹⁰⁶⁷ Gerhard Giesecke (1899 - ?), die als hoofdredacteur van het blad

¹⁰⁶⁰ *Almanach*, p. 361. Uhse en Von Salomon stonden daarin niet alleen. Ook van de zijde van de NSDAP werden pogingen ondernomen, onder andere door het aan Heim aanbieden van een *Reichtagszetel*, om hem aldus uit de gevangenis te halen.

¹⁰⁶¹ *Almanach*, p. 361.

¹⁰⁶² Omtrent het bestaan van een dergelijk blad is geen zekerheid; er zijn onvoldoende aanwijzingen aangetroffen dat het daadwerkelijk heeft bestaan. *Almanach*, p. 362.

¹⁰⁶³ De *Illustrierte Bauernzeitung*, had als ondertitel „Blatt der Häusler, Kleinbauern, Siedler, Kleinfischer“. Een advertentie in de eerder genoemde brochure "Bauernkampf gegen Bauernnot" noemt het blad "Das Kampfblatt des schaffenden Landvolks". Uitgegeven: Berlin: Neuer Zeitungsverlag. Verschenen van maart 1932 – februari 1933.

¹⁰⁶⁴ Aldus Caspar in de *Almanach*, p. 361. Naspeuringen hebben niet geleid tot een bevestiging van zijn stelling. Ook in het *Bundesarchiv* is het blad niet aanwezig.

¹⁰⁶⁵ Naast het artikel "Bauer Ahoi" dat Uhse onder de naam Christian Klee heeft geschreven zijn geen andere artikelen die ontwijfelbaar aan hem zijn toe te wijzen aangetroffen. Wel staat hij consequent als medewerker in het colofon genoemd. Dezerzijds bestaat enige twijfel of de bijdragen die onder de auteursnaam "Florian" zijn geplaatst, van Uhse's hand zijn. Het pseudoniem werd ook al in de *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung* gebruikt. De mogelijkheid bestaat, hoewel dat zoals gezegd niet - ook niet op grond van stilistische kenmerken of onderwerpk keuze – met zekerheid te stellen is, dat die daadwerkelijk van zijn hand zijn.

¹⁰⁶⁶ "Aufbruch". *Kampfblatt im Sinne des Leutnant a.D. Scheringer* (vanaf mei 1932 met de ondertitel „Zeitschrift für Wehrfragen, Kriegsprobleme und Kampf gegen Faschismus"), verschenen van juli 1931 tot januari 1933, in totaal 13 nummers.

¹⁰⁶⁷ Suzanne Römer stelt: "Warscheinlich ist Römer aber nie der KPD als Mitglied beigetreten. In einer Vernehmung des Geheimen Staatspolizeiamtes am 3-7-1934 [...] zu einem Bericht in der Rote(n) Fahne bzgl. seines KPD-Beitritts bemerkt Römer, „daß ich niemals daran gedacht habe mich der Parteidisziplin dieser Partei zu

fungeerde van augustus 1931 tot medio mei 1932, vormde een uitzondering op de linkse oriëntatie van de redactie van het blad: hij meldde zich in oktober 1932 aan bij de NSDAP. Tot de contribuanten behoorden ook bekende nationaalbolsjewisten als Ludwig Renn en Alexander Graf Stenbock-Fermor, die net als Uhse later lid van de KPD werden.¹⁰⁶⁸

De naamgever van het blad, de in de gevangenis tot het communisme bekeerde Nazi-propagandist Leutnant a.D. Richard Scheringer,¹⁰⁶⁹ die gedurende de volledige verschijningsperiode ervan (van juli 1931 tot januari 1933) in Festungshaft zat, was een belangrijk inspirator: aan hem en zijn drijfveren werden regelmatig artikelen gewijd.¹⁰⁷⁰ Het feit dat Uhse bijdroeg aan het blad, waarvan de uitgave door de KPD geïnitieerd was, toont echter geenszins aan dat hij ineens communist geworden was – dat was getuige Römers afstand tot de partij ook niet noodzakelijk. Het tijdschrift vormde aanvankelijk geen zuivere spreekbuis voor de partij, maar was eerder een verzamelplek voor Nazi-opposanten van velerlei nationaalrevolutionaire pluimage.¹⁰⁷¹

Het feit dat de entourage van *Aufbruch* niet zozeer samengebonden werd door een ideologie als wel door een diepgekoesterde afschuw van een gezamenlijke tegenstander was begrijpelijk. Al eerder is geconcludeerd dat de ideologieën die de nationaalrevolutionaire vleugel van het politieke scala bevolkten veelal vaag waren, en dat ze – voor de minder oplettende toeschouwer – vaak in elkaar overliepen zonder dat een heldere grens te trekken was. Voor die reeks samenhangende ideologieën ligt het voor de hand te veronderstellen dat de KPD dezelfde rol gespeeld heeft als de NSDAP dat eerder had gedaan voor de conservatief-revolutionaire groepen die Mohler heeft omschreven: ze vormde een organisatorische stronghold temidden van een groep ideologisch vaag van elkaar te onderscheiden ‘geistige Vorkämpfer’¹⁰⁷² en bood een min of meer veilig heenkomen voor leden van de vele splintergroepen die een minder burgerlijk of kapitalistisch alternatief zochten voor de NSDAP. Overigens is duidelijk, vooral door het feit dat in het blad naarmate de maanden vorderen meer

unterstellen“. Suzanne Römer (2000). „„Aufbruch“ – fast 70 Jahre danach. Einige erwähnenswerte Aspekte“, cit. *Bundesarchiv* 13423/3, Bl. 87. In: Susanne Römer, Hans Coppi (Hrsg.) (2001). *Aufbruch*, p. 12, noot 10. Meer over Römers weigering zich bij de KPD aan te sluiten in: Oswald Bindrich, Suzanne Römer (1991). *Beppo Römer. Ein Leben zwischen Revolution und Nation*. Berlin: Ed. Hentrich, p. 119f.

¹⁰⁶⁸ Meer informatie met betrekking tot de levensloop van het blad, haar contribuanten en haar ideologische stromingen biedt de al eerder aangehaalde fotografische herdruk van de verschenen exemplaren: Susanne Römer, Hans Coppi (Hrsg.) (2001). *„Aufbruch“. Dokumentation einer Zeitschrift zwischen den Fronten*. Koblenz: Fölbach.

¹⁰⁶⁹ Scheringers stap, die hij middels een geschreven verklaring op 18 maart 1931 publiek maakte, baarde veel opzien. Voor gedetailleerde informatie wordt verwezen naar: Hans Coppi (2001). „„Aufbruch“ im Spannungsfeld von Nationalismus und Kommunismus – eine Zeitschrift für Grenzgänger“, in: Susanne Römer, Hans Coppi (Hrsg.) (2001). *Aufbruch*, p. 29ff.

¹⁰⁷⁰ Susanne Römer, Hans Coppi (Hrsg.) (2001). *Aufbruch*, p. 377.

¹⁰⁷¹ “[E]s hätte diesbezüglich auch in der KPD selbst bis zum ZK verschiedene Differenzen gegeben. Die Partei war immer argwöhnisch und hielt die Aufbruch-Organisation für Überflüssig und gefährlich“. Suzanne Römer (2000). „„Aufbruch“ – fast 70 Jahre danach. Einige erwähnenswerte Aspekte“, p. 13, cit. *Bundesarchiv-ZWA Dahlwitz-Hoppegarten* ZC 6329/4.

¹⁰⁷² In de woorden van Edgar Jung, ditmaal niet in relatie tot de NSDAP maar tot de KPD. Sontheimer (1978), p. 283

en meer aandacht werd besteed aan het reilen en zeilen van haar grote voorbeeld, de Sovjet-Unie en haar instituties, dat het steeds meer in de invloedssfeer van de KPD raakte.

Uhse leverde zoals gezegd, ook ditmaal weer onder zijn pseudoniem Christian Klee, al meteen aan de eerste uitgave ervan een bijdrage: "Bauer Ahoi!". In het artikel, waarin hij de wanhoop onder *Klein-* en *Mittelbauer* schetst, is zijn toon jegens het communisme zoals dat door de KPD werd bedreven al veel neutraler dan in de *NS-Briefe*; zijn belangrijkste geloofsartikel, het door hem eerder gepredikte revolutionaire eenheidsfront tussen boeren en arbeiders heeft echter nog niet aan glans ingeboet. Als we Uhse's woorden goed begrijpen is de grote aanjager daarvan ditmaal niet de NSDAP, maar de KPD. In een poging die eenheid nieuw leven in te blazen richt hij zich rechtstreeks tot de Arbeiterschaft:

Wie kommt es, daß die Masse der vom Elend geschüttelten 4 Millionen Klein- und Zwergbauern, der Hunderttausende verarmter Mittelbauern von der Reaktion noch am Gängelband gehalten wird? Ihrer ganzen ökonomischen Lage nach gehören sie in die Front der Revolution (nadruk CK, gb). Die Hauptursache der Bauernnot ist Zerstörung des Absatzmarktes durch die Verelendung des Proletariats, durch Lohnabbau und Arbeitslosigkeit. [...] Darum ist jetzt die Stunde da, in der die revolutionäre Arbeiterschaft die historische Wendung zum Bauern tun mußte. Die Kommunisten haben durch die Proklamation ihres Bauernhilfsprogramms alle (id.) vor die Entscheidung gestellt: Bist Du für oder gegen (id.) den schaffenden Bauer?¹⁰⁷³

Dan richt hij zich tot de boeren, die hij op hun beurt aan de haren bij het *Einheitsfront* wil sleuren:

Bauer laß Dir nicht einreden der revolutionäre Arbeiter sei Dein Feind, er meine es nicht ehrlich. Wer das sagt will Arbeiter und Bauer, die beide um die Freiheit (id.) kämpfen, in Knechtschaft halten. Wir sagen Dir, Bauer: Du und der Arbeiter in der Stadt, ihr leidet die gleiche Not. Euch richtet derselbe Ausbeuter zugrunde, gleichgültig ob es der jüdische Wucherer oder der christliche Regierungsmann, der semitische Bankier oder der arische Junker ist. Ihr habt beide den gleichen Todfeind: das kapitalistische System. Dieses System muss sterben, wenn das Volk leben will. Darum Bauer Ahoi! Her in die revolutionäre Front!¹⁰⁷⁴

Uit Uhse's woorden blijkt dat de grens tussen de ideologieën binnen de nationaalrevolutionaire beweging en de KPD geleidelijk vervaagde. Dat beperkte zich overigens niet alleen tot Uhse's geschriften: het groeiende succes van de NSDAP dreef de verschillende nationaalrevolutionaire groepen dichter bijeen, en de KPD, die met haar Volksfrontprogramma ook de rol van potentiële coalitiepartner begon te spelen, werd minder principieel van karakter.¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷³ „Bauer Ahoi!“. In: *Aufbruch*, 1. Jg. Nr. 1, März 1931, p. 10.

¹⁰⁷⁴ Ibid.

¹⁰⁷⁵ Sontheimer (1978), p. 128f.

Ook uit een brochure uit vermoedelijk 1932, “Bauernkampf gegen Bauernnot”, waarin de strategische agenda van het Bauernkomitee en een aantal direct te nemen maatregelen worden uiteengezet, en die op grond van zijn functie bij het Reichsbauernkomitee, de uitgever ervan, aan Uhse wordt toegeschreven,¹⁰⁷⁶ blijkt een op sociaalpolitisch gebied breed georiënteerd pakket van acties. Het schotschrift, dat regelmatig verwijst naar de Boerenoorlogen in de 15^e eeuw, is sterk gericht op bevechten van de kapitalistische overheersing. Met het hoofdstuk “Für Boden und Freiheit gegen Nazibetrug” nam Uhse het op tegen zijn voormalige partijgenoten, die in een aantal *Länder* inmiddels een dermate grote parlamentsverteenwoordiging hadden, dat ze eigen nationaal-socialistisch beleid konden implementeren:

Die Reichen wissen, daß sie den Bogen überspannt haben, daß es so nicht mehr lange weitergehen kann, daß die Masse der Unterdrückten und Ausgebeuteten vor der Erhebung steht. Um dagegen gerüstet zu sein, schmiedeten sie sich eine Waffe im Stahlhelm und im Nationalsozialismus und seinen Sturmtruppen, deren bauernfreundliche Maske in den letzten Wochen und Monaten mehr und mehr gefallen ist. [...] [Die Nationalsozialisten] haben überall, wo sie in der Regierung sitzen, das System der Massen-Zwangsversteigerung gegen die werktätigen Bauern fortgesetzt und sie von der Scholle vertrieben (nadruk BU, gb). Sie haben Schlachtsteuer und Bürgersteuer eingeführt, und damit bewiesen, daß Hitler mit seinen Erklärungen, daß er weder den Versailler Vertrag noch den Young-Plan zerreißen wolle, es ernst meint.¹⁰⁷⁷

Daar waar hij zich eerder nog enigszins op de vlakte hield waar het zijn vroegere strijdmakers betrof geeft Uhse met die woorden aan zich definitief tegen de NSDAP te hebben gekeerd, waarbij hij de kapitalistische agenda van de partij als hoofdschuldige presenteert. Hij vermijdt, waarschijnlijk om lezers die een meer nationaal-revolutionaire stellingname voorstonden niet weg te jagen, de KPD te noemen als leverancier van zijn nieuwe ideologie. Dat is begrijpelijk: binnen het brede kader waarin de nationaalrevolutionaire stromingen vielen vormden de marxistische Comintern-KPD en de NSDAP de uitersten waardoor lang niet iedereen gecharmeerd was. Waar de NSDAP van haar oorspronkelijk min of meer algemene socialistisch-nationalistische positie opschoof naar een rabiaat völkisch-racistisch nationalisme, waarbij de socialistische component de onderschikking van het ‘volk’ of de bevolking aan een etnisch homogeen collectief op basis van een raciale herkomst betekende, zat de KPD aanvankelijk nog in de internationalistische hoek, wat voor de meeste nationaal-revolutionairen evenmin een verkieslijke optie was.

¹⁰⁷⁶ De brochure is er een uit een reeks, waarvan het merendeel – niet de onderhavige overigens – op de laatste pagina de opmerking “Für den Inhalt verantwortlich: Bodo Uhse” bevat. *Almanach*, p. 364.

¹⁰⁷⁷ Z.n. (z.j., verm. 1932). *Bauernkampf gegen Bauernnot*. Berlin: Reichsbauern-Komitee, p. 14. *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, z.n.

In het begin van de jaren dertig bewoog zij zich echter dankzij de eerder genoemde Volksfrontideologie van een internationalistisch socialisme naar een socialisme met nationalistische componenten, waarbij de bevolking op basis van sociaaleconomische herkomst in collectieven, in klassen werd ingedeeld. Die variant vond na de Tweede Wereldoorlog haar uiterste verwezenlijking in de inrichting van het conglomeraat van formeel klassenloze ‘Volksrepublieken’ die achter het IJzeren Gordijn ontstond, en waarvan de DDR, door de stalinistische attitude van haar achtereenvolgende eerste gezagsdragers, Ulbricht en Honecker, een van de meest consequente realisaties was.¹⁰⁷⁸

De oude Uhse-biografie heeft Uhse's ontmoeting met Putz en Heuck in het vroege voorjaar van 1931 tot het moment gemaakt waarop hij zich tot het communisme bekeerde. Hoewel de juistheid daarvan niet zonder meer kan worden aangetoond, staat wel vast dat hij vanaf het moment dat hij in hun invloedssfeer kwam heeft deelgenomen aan congressen waar de KPD sterk vertegenwoordigd was. Zo was hij zoals gezegd aanwezig op een conferentie in Fulda op 31 mei 1931, waar door een aantal oppositionele boerenbonden en –verenigingen, in aanwezigheid van Putz, inmiddels voorzitter van de Reichsbauernbund, en Heiner Rau (1899-1961), die voor de KPD in de Pruisische Landtag zat, een nieuw boerenhulpprogramma in het leven werd geroepen. In juni van dat jaar werd hij aangesteld tot secretaris van het Reichsbauernkongress, met als standplaats Berlijn.¹⁰⁷⁹ Hij belandde in deze periode dus al in de periferie van de KPD en werkte op dagelijkse basis met de communisten samen aan de emancipatie van de minder bedeelde boeren.

Hij droeg er zoals gezegd bij aan het tijdschrift *Aufbruch*¹⁰⁸⁰ en aan het Reichsbauernkomitee. Hij ontmoette daar – waarschijnlijk eind september 1931, in zijn rol van secretaris van het comité ter voorbereiding van het in januari 1932 te houden Reichsbauernkongress, Ellen Gottschalk (1904¹⁰⁸¹-1960), die waarschijnlijk van doorslaggevend belang geweest is voor zijn definitieve knieval voor de KPD.

¹⁰⁷⁸ Denk daarbij ook (bijvoorbeeld) aan het in de DDR ontstaan van “Volkeigene Betriebe” (VEB), de “Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften” (LPG): ze wezen allemaal naar het collectieve bezit en de gemeenschappelijke arbeid in belang van het land.

¹⁰⁷⁹ *Almanach*, p. 362.

¹⁰⁸⁰ Volgens het colofon (vanaf het 4^e nummer van de 2^e jaargang (1932)) bij “Mitarbeiter”: Bodo Uhse, Berlin.

¹⁰⁸¹ Andere bronnen (bijvoorbeeld Schmidt (2002), p. 306) noemen 1908 als geboortedatum. Dat zou betekenen dat ze al op 17-jarige leeftijd in Berlijn bij radicaal-linkse instellingen werkzaam geweest is, hetgeen de waarschijnlijkheid van die datum betrekkelijk maakt.

Ellen Gottschalk was een Amerikaanse,¹⁰⁸² die net als Uhse het ouderlijk huis al vroeg – in 1923 – verlaten had, en vanaf 1925 in Berlijn woonde en werkte.¹⁰⁸³ Aanvankelijk was ze daar, als medewerkster van een Trotskistische afsplitsing van de KPD, bevriend geraakt met Manabendra Nath Roy (1887-1954), een vooraanstaande Indiase communist en lid van de

Afb. 15: Ellen Gottschalk, ca. 1938.

Comintern, die al ‘lerend’ over de wereld reisde, en al doende in Berlijn terecht was gekomen.¹⁰⁸⁴ Gottschalk, die al vroeg in radicaal politiek vaarwater terecht was gekomen, en in 1927/1928 lid was geweest van de KPD, verrichtte werkzaamheden voor het *Reichsbauern-Komitee*, waarvoor Uhse vanaf 1931 eveneens actief was. Toen Roy, na zijn terugkeer naar zijn thuisland India wegens staatsondermijnende activiteiten in 1931 in de gevangenis was beland, kreeg Uhse een relatie met haar,¹⁰⁸⁵ die duurde van vermoedelijk eind september 1931 tot februari 1937.¹⁰⁸⁶

Uhse en Gottschalk vormden gedurende de nadagen van de Weimarer Republiek en de eerste jaren van het Derde Rijk een hecht team. Gottschalk verdiende geld door het verrichten van secretariaatswerk, wat hen hielp in het dagelijks levensonderhoud te voorzien als Uhse geen inkomsten had,¹⁰⁸⁷ en hij woonde in elk geval van begin 1932 tot eind februari 1933 bij haar in haar Berlijnse woning.¹⁰⁸⁸ Ze vluchtte net als hij naar Parijs. De relatie tussen beiden speelt een rol in het korte verhaal “Ein Ferientag zwischen zwei Kriegen” uit 1937, dat zich afspeelt in Bicarosse, aan de Côte d’Argent, in een der

¹⁰⁸² Sommige bronnen, waaronder Caspar in de *Almanach*, p. 362, noemen haar van Frans-Joodse oorsprong. Uhse noemt haar net als andere bronnen expliciet Amerikaans – en, ter illustratie daarvan haar voorliefde voor uitgebreid ontbijten (“Sie schwärmte von Hot Cakes, von gebackenen Fischen, von Ham and Eggs”; “Ein Ferientag zwischen zwei Kriegen”, in: *Erzählungen*, GW IV, p. 155). Dezerzijds wordt ervan uitgegaan dat Gottschalk inderdaad Amerikaanse was.

¹⁰⁸³ Deze en verdere details rond het leven van Ellen Gottschalk-Roy zijn onder andere te vinden in Johannes Quack (2012). *Disenchanting India: Organised Rationalism and Criticism in Religion in India*. Oxford: Oxford University Press. Er is voorts – M.N. Roy was een bekend persoonlijkheid in de Indiase politiek voor en na de Tweede Wereldoorlog – een reeks biografieën van hem beschikbaar, waarin ook Ellen, die zijn politieke werk na zijn dood waarnam, een belangrijke rol speelt.

¹⁰⁸⁴ De meeste bronnen spreken van Ellen Roy; ze is echter pas in maart 1937 met de Indiase communisten-voorman in het huwelijk getreden. In de periode 1927 - 1928 leerde ze veel mensen kennen uit internationale communistische groepen (waaronder M.N. Roy, maar ook een aantal Trotskisten die het oneens waren met de door Comintern gevoerde politiek). De veronderstelling is dan ook dat ze Uhse daar tegen het lijf is gelopen: bij het *Reichsbauernkomitee*, of in de periferie van de oppositionele communisten.

¹⁰⁸⁵ “Uhse hat Ellen 1931 kennengelernt, während seiner Tätigkeit im Reichsbauernkomitee, die ihn auch in das Europäische Bauernkomitee führt”. Günter Caspar (1981). „Nachbemerkung. Tagesnotizen“ In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 515.

¹⁰⁸⁶ Uhse's relatie met Gottschalk tijdens Roys gevangenschap had niets geniepigs, en hij wist dat ze zou vertrekken op het moment dat Roy vrij zou komen. Dat moge onder andere blijken uit het feit dat Uhse haar brieven aan Roy en vele anderen, soms voorzien van een korte groet, mede ondertekende.

¹⁰⁸⁷ “Ellen hat rührend für ihn gesorgt. Bodo hatte ja kein Geld; er hatte eigentlich nie Geld, aber immer ziemlich viel Zeit. Ruth Liepman (1984). „Auskünfte“. In: Günter Caspas (Hrsg.). *Almanach*, p. 211.

¹⁰⁸⁸ Vgl. *Almanach*, p. 364.

laatste septemberdagen van 1935.¹⁰⁸⁹ In een terloopse passage van het verhaal komt de duur van hun relatie ter sprake: “Vier Jahre ist das schon her?”, fragte ich. [...] “Auf den Tag”, sagte Ellen, und wandte mir ihr feuchtes Gesicht zu. [...] Vier Jahre dauerte nun schon unsere Gemeinschaft. Vier gute Jahre in einer bösen Zeit”.¹⁰⁹⁰ Uhse beschrijft in het verhaal de gebeurtenissen gedurende een vakantiedag in de vroege herfst van 1935.¹⁰⁹¹ Niet alleen komt de actualiteit aan bod – Mussolini’s inval in Abbessinië bijvoorbeeld – ook geeft Uhse ons een inkijkje in zijn schrijfproces (hij is in die dagen bezig met de eerste hoofdstukken van de roman *Leutnant Bertram*), waarin hij zich, voorzien van een gevulde vulpen, een geel schrijfblok, een asbak en een vers pakje sigaretten op het balkon installeert, en daar, terwijl Ellen in de branding naar schelpen zoekt, een aantal passages van het nieuwe boek overdenkt.¹⁰⁹²

Gottschalk was al vanaf het moment dat ze in 1925 in Berlijn aankwam een overtuigd communist, en heeft Uhse – zo mag worden verondersteld – gedurende hun samenzijn van zijn laatste restjes twijfel met betrekking tot de juistheid van een keuze voor de KPD ontdaan.¹⁰⁹³ Nog gedurende hun relatie, zoals bekend in de loop van 1935, heeft dat geresulteerd in zijn toelating tot de partij.

Uhse’s activiteiten op politiek vlak en zijn reputatie als overloper waren ook onder de Nazi’s al snel bekend geworden, en op zijn hoofd was, net als bij vele andere politieke tegenstanders, als blijk van de graagte waarmee men hem te pakken wilde krijgen, een prijs gezet.¹⁰⁹⁴ Na de Machtergreifung, in februari 1933, wanneer hij in de Rhön doende is om onder de boeren voor de communistische partij agitatie te bedrijven, moet hij, om aan de politie te ontkomen, vluchten, en skiet al doende de grens tussen Thüringen en Hessen over, van Frankenheim naar Hilders, een afstand van vijf kilometer, om vervolgens per trein naar Berlijn terug te keren:

Anfang 33, [verließ] ich das Rhöndorf Frankenheim vor der Bayerischen (sic) Polizei flüchtend. [...] Es war eine lange Abfahrt zur Bahnstation, deren Namen ich vergessen habe. [...] Die Bahnfahrt war endlos, überall gab es

¹⁰⁸⁹ Caspar noemt 27 september 1935, een waarschijnlijk redelijk nauwkeurige inschatting. *Almanach*, p. 369.

¹⁰⁹⁰ „Ein Ferientag zwischen zwei Kriegen“, in: *Erzählungen*, GW IV, p. 155. Hij noemt ook in een dagboek aantekening van 14 april 1952 het jaar 1931 als beginpunt van de relatie: „Erlebnisse, die bestimmend für mein ganzes Leben waren, [...] wie die Begegnung mit Ellen 1931 ...“. In: *Reise- und Tagbücher II*, GW. V, Bd. II. Berlin (DDR): Aufbau, p. 78.

¹⁰⁹¹ De vakantie was mogelijk geworden dankzij een donatie van duizend francs die de anders zo armlastige Ellen en Uhse hadden ontvangen van een zekere Frau von Leers. *Almanach*, p. 369; „Ein Ferientag“, in: *Erzählungen*, GW IV, p. 168.

¹⁰⁹² Het zou pas jaren later, eerst in het Engels in 1944 bij Simon & Schuster in New York, en pas in 1948 bij Aufbau in Oost-Berlijn, verschijnen.

¹⁰⁹³ Schmidt (2002), p. 26, noemt de invloed van Gottschalk op Uhse ‘prägend’: “... die beiden verliebten sich ineinander, und lebten bis zum 22. Februar 1937 zusammen ...“. In maart 1937 huwde Ellen M.N. Roy in Bombay.

¹⁰⁹⁴ Of er sprake was van een werkelijk geldbedrag is niet bekend. Hij was in elk geval in het vizier van de SS geraakt, die hem verschillende malen heeft trachten op te (laten) pakken.

Aufenthalt. Im Thüringischen füllte sich das Abteil mit einer Horde ange-trunkener, aufschneiderischer SS-Burschen. Dann der D-Zug nach Berlin, die Ankunft zu Hause – in Ellens Wohnung. Die erste Nacht, die uns langen Schlaf hätte bringen sollen, endete schon um fünf Uhr früh, als Ernst von Salomon kam, um uns vom Reichstagbrand zu berichten. [...] Wir tranken zu dritt Kaffee und verließen später die Wohnung, die ich dann nie wieder gesehen habe.¹⁰⁹⁵

Hij duikt een paar weken onder. Uit zijn dagboek aantekeningen blijkt dat hij die dagen onder andere bij Ernst von Salomon in een klein *Dorfswirtshaus* in Grünheide, ten Oosten van Ber-lijn, logeerde om uit het zicht van de autoriteiten te blijven.¹⁰⁹⁶ De villa van de uitgever Ernst Rowohlt, bij wie ze af en toe de avond doorbrachten, lag daar pal naast. Ook daar wist men hem echter te vinden, en wederom sloeg hij op de vlucht: hij werd op een goede dag, toen hij een wandeling door het bos maakte, door Ernst von Salomon, die hem achterna was ge-lopen, gewaarschuwd dat een contingent SS naar hem op weg was om hem op te pakken. Het bleek dat Rowohlt een telefoontje had gekregen, dat, naar Uhse gedurende zijn exil in Parijs vernam, van Ernst Niekisch afkomstig bleek te zijn,¹⁰⁹⁷ en hij ontsnapte, door niet rechtstreeks naar het *S-Bahnhof* Grünheide te lopen (waar ze vandaan kwamen), maar naar Hangelsberg, een station enkele kilometers verderop.¹⁰⁹⁸ Na zijn vlucht, via Zwitserland,¹⁰⁹⁹ kwam hij enkele weken later, eind april 1933, in Parijs aan.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁵ Dagboek aantekening,, 5. Januar 1952. In: *Reise- und Tagbücher II*, GW. V, Bd. II. Berlin (DDR): Aufbau, p. 63.

¹⁰⁹⁶ Dagboek aantekening, 15. April 1951. Ibid, p. 24.

¹⁰⁹⁷ Ibid. p. 25.

¹⁰⁹⁸ Hans Fallada woonde, in dienst van het Rowohlt-Verlag, op dat moment eveneens in Grünheide. Bron: <https://www.moz.de/artikel-ansicht/dg/0/1/1614174/>, stand 26-10-2019.

¹⁰⁹⁹ Volgens zijn latere vrouw Alma althans. Alma Neuman (1993). *Always straight ahead. A Memoir*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, p. 77.

¹¹⁰⁰ Aldus Caspar, *Almanach*, p. 364.

9. Samenvatting en conclusies: Uhses overstap gerelativeerd

De vraag of Uhses switch, zijn overgang van de NSDAP naar de KPD, daadwerkelijk zo spectaculair is geweest als in de DDR-geschiedschrijving is opgetekend, lijkt voor een belangrijk deel bepaald te zijn geworden door het in dat land heersende narratief daaromtrent. Daar (in de BRD was hij, zoals eerder opgemerkt, vrijwel geheel uit het collectieve bewustzijn verdwenen) werd zijn overgang van de nationaal-socialisten naar de communisten beschouwd als een radicale en gedecideerde beslissing, die hem – met zijn uiteindelijke apotheose tot modelantifascist – in het land een zekere heldenstatus heeft verleend, en die hem tot gevierd en vooraanstaand DDR-burger heeft gemaakt. Die lezing wordt door hemzelf – begrijpelijkerwijs – niet tegengesproken. In de DDR bestond dan ook niet de behoefte om nader onderzoek te doen (Uhses levensloop paste goed in het samenstel van *Gründungsmythen* waaraan het land haar bestaansrecht ontleende) naar het waarheidsgehalte van de door hem en zijn biografen gepresenteerde levensbeschrijving.

Uit hetgeen hij ons in *Söldner und Soldat* over zijn leven heeft verteld valt echter op te maken, dat hij, dankzij zijn werk als journalist/redacteur, een spoor van pennenvruchten heeft nagelaten, die hij vóór zijn knieval voor het communisme heeft geschreven en gepubliceerd. Die documenten waren voor Uhses DDR-biografen, als ze er al kennis hadden willen nemen (Uhses reputatie als modelantifascist had een min of meer beschermde status), niet bereikbaar omdat ze zich overwegend in archieven in het Westen bevonden. Voor het voor u liggende onderzoek zijn ze echter van grote waarde gebleken.

De (honderden) niet eerder bestudeerde documenten die zijn onderzocht, aangevuld met informatie afkomstig van historici en van tijdgenoten, mensen uit Uhses directe omgeving, die geschiedkundige analyses, autobiografieën, memoires, dagboeken en zo meer hebben nagelaten, die na zijn dood in het Westen zijn verschenen, hebben de basis voor dit onderzoek gevormd. Ze zijn systematisch *durchgeackert*, met een wakker oog voor de ontwikkeling van zijn politieke standpunten, en geplaatst in de actualiteit, in de waan van het moment waarin hij zich ophield. Tegelijkertijd is getracht, met behulp van hetgeen is aangetroffen, het waarheidsgehalte – de mate van feit en van fictie – van *Söldner und Soldat* vast te stellen.

Het onderzoek heeft een opsomming van denkbeelden en standpunten opgeleverd, die op zijn zachtst gezegd opmerkelijk te noemen is, en die het beeld van de toegewijde en brave antifascist, dat ons door de officiële DDR-historiek is overgeleverd, vrij nadrukkelijk veranderd heeft.

Dat gold niet zozeer voor zijn jaren in Bamberg, waar hij als lidmaat van de Bund Oberland een aantal voor de geschiedenis van de Weimarer Republiek grote gebeurtenissen – vooral op afstand – meebeleefde, of als hoofdredacteur in Ingolstadt, waar zijn conflictueuze verhou-

ding met de Hitler-NSDAP zich verdiepte. De meest interessante periode in het deel van zijn leven dat onderwerp van onderzoek van deze dissertatie is, is die van de twintig maanden – van december 1928 tot juli 1930 – waarin hij in Itzehoe werkzaam is geweest, waar hij, inmiddels volbloedpropagandist voor de NSDAP, als toonaangevende autoriteit actief betrokken was bij de ontwikkeling en totstandkoming van allerlei partijpolitieke propagandaoffensieven en -manifestaties. Van de passieve rol die hij in Bamberg speelde als getuige van gebeurtenissen die de geschiedenis van de Weimarer Republiek bepaalden, leerde hij in korte tijd het initiatief te nemen. Zo werd hij, door zijn energieke inzet, medebepalend voor het verloop van die geschiedenis en medeveroorzaker van het succes van de NSDAP in Sleeswijk-Holstein.

Zijn ontslag bij die partij – nadat hij door zijn in Hitlers ogen veel te ‘socialistische’ grondhouding in ongenade was gevallen – en de contacten die hij kort daarop met een aantal KPD-functionarissen heeft onderhouden heeft hij in zijn autobiografie weten om te vormen, zo, dat ze het karakter kregen van de spectaculaire ‘switch’ waaraan hij in de DDR zijn heldenstatus heeft ontleend.

De werkelijkheid rond Uhse's overgang van rechts naar links is dus prozaïscher dan door de ‘oude’ Uhse-biografie is voorgesteld. Het politieke landschap van de Republiek van Weimar waarin hij zich heeft bewogen was veel subtieler gedifferentieerd dan uit de traditionele biografiën naar voren komt: daarin wordt simpelweg uitgegaan van een overstap van de nationaal-socialistische barbarij naar het heroïsch antifascisme. Als hij – en met hem een aantal geloofsgenoten – daadwerkelijk een dergelijke stap zou hebben genomen zou dat inderdaad tamelijk opmerkelijk geweest zijn. De geschiedenis laat echter een genuanceerder beeld zien. Het aantal tussenstations tussen links en rechts – als al te bepalen is of een ideologie links of rechts was, daarover bestaat ook in lang niet alle gevallen zekerheid – was vrijwel oneindig groot en dermate gedetailleerd dat in principe elke tegenstander van de liberale, democratische republiek van Weimar die iets had met ‘Duitsland’¹¹⁰¹ en iets met het proletariaat, een eigen, individuele plek in het landschap van nationaal-revolutionaire bewegingen –

¹¹⁰¹ Het woord ‘Duitsland’ is hier tussen aanhalingstekens geplaatst om aan te geven dat het voor vele “Nationalen” (Kurt Tucholsky ipse dixit) een veel bredere betekenis had dan de louter geografische aanduiding. ‘Deutsch’ of ‘Deutschland’ droeg voor hen veeleer een beschouwelijk aspect in zich, dat teruggreep op de etnische oorsprong van een “Duits” “volk” (aanhalingstekens zijn zo bedoeld, gb), een oorsprong die een scala aan vormen kon aannemen. Het concept völkisch kon betrekking hebben op het bestaan van een *nordische Rasse* aan de ene kant, elders van een *Germanentum*, bij een derde van een tot een Duits Volk samengesmolten mengsel van min of meer samenhangende rassen, en bij weer een ander van een regionaal beperkte *Stamm*. Al deze mogelijke verschijningsvormen ervan konden – maar dat is geen harde eis – overgoten zijn met een sausje van Germaanse mystiek, *Geheimgeschichten*, obscure voorchristelijke *Wanderungstheorien* of theosofisch-spiritistische voorstellingen, die allemaal afzonderlijk of in willekeurig gekozen combinaties kunnen leiden tot omschrijvingen van een “Deutschtum”, een mate van “Duitsheid”, die zover konden gaan dat in handen van de creatieve manipulator zelfs Jezus van Nazareth tot raszuivere Ariër verwerd, afkomstig uit Mecklenburg. Bron: Paul Sentsius (1931). „Die Stämme der Israeliten und Germanen“, 1. Ausziehtafel (mit dem Stammbaum der Stämme), in: *Ex Oriente Lux*, Bd. 4. Hrsg. Heinrich Zimmern. Leipzig: Pfeiffer; p. 133.

zoals we die ‘rechtse’ tegenstanders van de democratie genoemd hebben – toegekend zou kunnen worden.

Ook worden we in zekere zin voor het lapje gehouden door ons standpunt, door onze plaats een eind verderop in de geschiedenis, in de 21ste eeuw. Als we vanuit onze tijd naar de nationaalrevolutionaire politieke bewegingen kijken waaruit Uhse kon kiezen, staat daar altijd, als een muur waar we nauwelijks overheen kunnen kijken, de Tweede Wereldoorlog tussen, een muur waarop de plakaten geplakt zijn die ons vertellen dat de NSDAP als schuldige aan die oorlog en aan de Holocaust extreem rechts is geweest, en de communisten, die later, in de Koude Oorlog, tegenover ons, het vrije Westen, zouden komen te staan, uiterst links. We moeten moeite doen om achter die muur te kunnen kijken, en om ons op die wijze over onze vooroordelen en misconcepties heen te zetten.

Het beeld dat we nu van de politieke nuancering gedurende de periode voorafgaand aan de Nazidictatuur hebben, waaronder ook het beeld dat ons door de DDR-historiografie wordt voorgehouden, is vertekend, door de tijd, door de propaganda waaraan we na de oorlog zijn blootgesteld, en in zekere zin ook door onze eigen moderne geschiedschrijving, die geworteld is in en gekleurd door ons democratisch bestel en haar overtuigingen en tradities. De beide exponenten waarover we moeten oordelen zijn felle en moorddadige tegenstanders geweest van de toen heersende democratische waarden, en de blik waarmee we ze waarnemen is die van een tegenstander, nauwelijks in staat tot objectiviteit. Maar we waren helemaal niet van plan om naar de Hitler-NSDAP te kijken, of naar het Sovjet-socialisme. We waren van plan om te kijken of Uhse's overstap wel zo spectaculair is geweest als jarenlang beweerd is.

Met dat spectaculaire blijkt het wel mee te vallen. Op de keper beschouwd is zijn overstap niets anders geweest dan het overstappen van de ene tram op de andere bus op de volgende trein: je wilt ergens naartoe, en kiest de vervoersmodaliteit die daarvoor het geschiktst lijkt, die je in een zo vlot mogelijk tempo zal brengen naar waar je wezen wil.¹¹⁰² Wanneer, eenmaal onderweg, blijkt, dat je toch niet op de goede plaats terecht gaat komen, dan stap je over op een andere lijn, in de hoop dat je nieuwe bus, trein of politieke partij de door jou gekozen eindbestemming wel zal bereiken.

Uhse is gedurende zijn carrière nogal wat keren overgestapt, waarbij hij af en toe voor een wat tragere verbinding heeft gekozen, soms omdat hij economische drijfveren heeft laten meespelen (om het kaartje te kunnen betalen, zeg maar), maar meestal omdat hij de eindbestemming niet leek te kunnen bereiken. Eén keer heeft hij een echt verkeerde aansluiting genomen, een rit die hem leek te brengen naar waar hij naartoe wilde, maar die uiteindelijk een radicaal verkeerde richting bleek op te gaan. Toen hij probeerde de richting ervan zo te veranderen dat de *Sonderzug* die NSDAP heette toch nog een beetje in de buurt van de goe-

¹¹⁰² Taxi's zijn om voor de hand liggende redenen niet op deze metafoor van toepassing.

de bestemming terecht zou komen werd hij door *Schaffner* Hitler – “Sozialismus! [...] Das ist überhaupt ein unglückliches Wort. Warum schreiben Sie soviel davon! Das führt zu Mißverständnissen!”¹¹⁰³ – uit de trein geknikkerd, en moest hij zich, om toch nog een beetje in de buurt te komen van waar hij wezen wilde, op de eerste de beste passerende wagen springen die ongeveer de goeie kant op ging. Dat dat uiteindelijk de KPD bleek te zijn geworden was niet geheel toevallig: die partij had, onder invloed van de ‘markt’, net haar *Kursbuch* een beetje aan de wensen van de communis opinio aangepast, waardoor ze, weliswaar wat traag, toch de kant leek op te gaan waar hij heen wilde.

Uhse's overstap naar de KPD had niets spectaculairs, maar was veel eerder het gevolg van een samenloop van omstandigheden, waarbij de aanpassingen aan de zich ontwikkelende politieke realiteit die de KPD zich getroostte van doorslaggevend belang zijn geweest voor het ontstaan van een ‘match’ tussen haar geloofsleer en Uhse's opvattingen: die laatste zijn namelijk door de jaren heen eigenlijk niet fundamenteel veranderd. Vanaf het moment dat hij in 1920 in Bamberg bij Oberland terecht kwam tot het moment waarop hij zich, ergens tussen 1931 en 1933, definitief onderschikte aan de KPD heeft hij zijn nationale kant eigenlijk nooit verloochend, en is hij altijd gekant geweest tegen de invloed die de Siegermächte bleven houden op Duitsland, de wijze waarop zij onder het mom van Reparationszahlungen en van Tributlasten met hun bankenkapitalisme geld uit het land wegzogen, en heeft hij zich altijd verzet tegen de rampzalige gevolgen daarvan, in materieel en in psychologisch opzicht, voor de bevolking. Zijn afgrijzen van de grote facilitatoren van al dat onrecht, de bestuurders van de Weimarer Republik en haar Verfassung, konden in die periode tamelijk onafgebroken op zijn giftige tegenstand rekenen.

Naast zijn constant aanwezige patriottisme lijkt er bij Uhse, sinds ongeveer 1927, ook een zekere mate van praktisch beleden mededogen met de verworpenen der aarde in beeld te komen. Aanvankelijk gebruikt hij dat mededogen in zijn artikelen niet zozeer om een reëel bestaand sociaal gevoel te ventileren, maar om het staande overheidsbeleid en de ervoor verantwoordelijke bewindslieden te schofferen. Pas vanaf ongeveer 1929 begint hij zich te verdiepen in het leed van de armlastige boeren, nadat hij zich aanvankelijk – misschien per abuis – tussen hun uiterst welgestelde evenknieën had begeven, omdat die zich, als koren op zijn molen, tot felle tegenstanders van de Republik hadden opgeworpen.

Toen hij via zijn kennismaking met Ernst Putz in de invloedssfeer van de KPD terecht was gekomen en hem gevraagd was propaganda te bedrijven onder groepen arme boeren, die hij samen met het *Arbeitertum* tot het opzetten van een eenheidsfront probeerde te bewegen, bleek zijn waarde voor de KPD en werd hij, na verloop van een aantal jaren, toegelaten als lid.

¹¹⁰³ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 194.

Dat hem door de DDR-historiografie de heldenstatus is verleend is dus niet helemaal terecht. Uhse was geen consequente antifascist, geen marxist, geen communist. Hij was een nationalist. Daarnaast ligt het, als hem nog een tweede predicaat toegedicht moet worden, terugkijkend op zijn loopbaan tot 1933, voor de hand om dat te laten beginnen met het prefix 'anti'. Hij was in al zijn uitingen vooral tegen, tegen alles wat het voortbestaan van Duitsland als sterke, soevereine staat in zijn ogen bedreigde en wat zich laat bundelen onder de noemers antikapitalistisch (en dus tegen de westerse machten en hun beurskapitalisme, en tegen iedere oplossing die zij boden om Duitsland uit de ellende te helpen) en antiliberaal (en dus tegen de democratische Weimarer Verfassung en alle partijen die haar wel onderschreven). Hij hield zich dus al een beetje op in de directe omgeving van de KPD.

Toen hij, na een periode van opoffering – zoals eerder gezegd kenmerkte de partij zich niet door een zich snel openbarende dankbaarheid jegens haar 'prospects', een netwerk in de partij had opgebouwd en zijn *Söldner und Soldat* als zijn geloofsbelijdenis was verschenen, als lid werd opgenomen in de communistische gemeenschap, was dat voor hem een persoonlijk succes, een bevestiging dat zijn inspanningen niet voor niets waren geweest.

Hij heeft de partij in later jaren trouw gediend, aanvankelijk als exilant, toen hij zich gedurende de Spaanse Burgeroorlog en in Parijs en Mexico te harer dienste stelde, en later als apparatsjik, toen ze na de oorlog, dankzij haar fusie met de SPD, tot SED was geworden. Zijn loyaliteit werd door de partij beloond, als eerste door hem toestemming te geven deel te nemen aan het congres van de *American League of Writers* in 1939. Zijn bestaan was in de beginjaren karig, maar de wetenschap bij een wereldwijde gemeenschap van Genossen te horen maakte het voor hem draaglijk. Vooral gedurende de acht jaar die hij in Mexico doorbracht was er, in een aangenaam klimaat en onder relatief gerieflijke omstandigheden, veel werk te verzetten op literair en cultureel vlak. In het begin van, en na het einde van de oorlog moest ook regelmatig tijd in wachtruimten van ambassades en consulaten worden doorgebracht om iedereen die uit Europa weg wilde of er juist weer naar wilde terugkeren van de juiste papieren te voorzien. Uhse, die inmiddels de nodige talen sprak, was er goed voor, tot hij in 1948 als een van de laatsten, met zijn vrouw Alma en (stief)zoons Joel en Stefan, zelf naar Duitsland terugreisde.

De inspanningen die hij zich gedurende de vijftien jaar van zijn exil had getroost wierpen daar vrucht af: hij leefde er – eindelijk – in welstand, was succesvol in zijn werk als drager van de Kulturpolitik van de DDR, en genoot aanzien. Dat hem dat niet tot een gelukkig mens maakte was onder andere te wijten aan zijn hardnekkige onvermogen zijn grote roman af te maken, en uit de onthullingen die, in 1956, over Stalin werden gedaan. Zijn frustratie daaromtrent hebben ongetwijfeld bijgedragen aan zijn vroege dood.

Op zijn leven als exilant en apparatsjik wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.

10. Uhse in dienst van KPD en SED. Zijn leven als apparatsjik 1933 - 1963

Uhse's agitatorische activiteiten voor de KPD in Duitsland tussen 1931 en 1933 en zijn vlucht naar Frankrijk markeren dus zijn definitieve knieval voor die partij. Zijn vijftien jaar durende zoektocht naar een onderkomen voor zijn geloof in een rechtvaardige orde voor Duitsland vond eindelijk haar finale in zijn acceptatie als partijlid, na de publicatie van *Söldner und Soldat* in 1935. Het feit dat hij door het Naziregime gezocht werd,¹¹⁰⁴ en dat dat telkens opnieuw leidde tot de noodzaak te vluchten had hem de wijk doen nemen naar Parijs, waar hij, met zijn vriendin Ellen Gottschalk, een kamer betrok in het huis aan de Rue Hippolyte Maindron no. 29 in het XIVe arrondissement.¹¹⁰⁵

a. Als Soldat in dienst van de KPD: Uhse in Frankrijk en Spanje 1933-1939

Het leven in Parijs was voor Duitse exilanten niet eenvoudig. Ze waren met velen, en de Franse autoriteiten, overrompeld door de duizenden meestal inkomensloze vreemdelingen, die er vijftien jaar eerder nog golden als vijand, hanteerden strikte regels voor een legaal verblijf. Dat impliceerde dat de vluchtelingen, die in politiek en maatschappelijk opzicht van velerlei verschillende herkomst waren, onder een constante dreiging van uitzetting of internering leefden.

Wie ergens werk kon vinden was bevoorrecht: het voorzag hem of haar niet slechts in een – veelal karig – inkomen, maar voorkwam tevens dat er, ter verkrijging van een financiële ondersteuning die over het algemeen niet meer dan enkele francs bedroeg, telkens opnieuw een beroep moest worden gedaan op de autoriteiten: het beschikken over een betaalde baan verminderde het aantal 'contactmomenten' daarmee, en het risico op deportatie nam er aanzienlijk door af.¹¹⁰⁶

De KPD speelde een belangrijke rol in de hulp aan vluchtelingen, in het bijzonder aan gevluchte partijleden. Niet alleen zorgde ze voor een – beperkte – financiële ondersteuning, ook regelde ze waar mogelijk dat haar leden, via een netwerk van aan haar gelieerde personen en instellingen, zich een baan en dus zich een inkomen konden verwerven. Uhse kreeg

¹¹⁰⁴ "Bodo [...] was high on the Nazis blacklist, and he knew he would be shot, if not worse, if he would be caught. For months he lived from house to house, scarcely sleeping if at all, until friends provided him with falsified papers to escape Germany ...". Alma Neuman (1993), *Always straight ahead*, p. 77.

¹¹⁰⁵ Willi Münzenberg getuigt: "Au cours de l'année 1934-1935 j'habitais 29, Rue Hippolyte Maindron. Dans la même maison à l'étage au-dessous habitait le camarade Bodo Uhse avec Ellen Gottschalk." Willi Münzenberg (1994). *Les Kominterniens I. Dossier Willy Münzenberg*. In: *Communisme* (1994) No. 38 - 39. Paris: L'Age d'Homme, p. 120. Het was dus niet zo dat Uhse, zoals Caspar in zijn biografie stelt, zich gedwongen zag zich onafgebroken "in billigen Hotelzimmern" op te houden.

¹¹⁰⁶ Werk vinden was moeilijk. Er waren in het door de crisis geteisterde Frankrijk sowieso al weinig arbeidsplaatsen beschikbaar, en in Parijs bevonden zich ook nog eens een keer een kleine twintigduizend exilanten. Daarnaast lag de Fransen de nog maar kort tevoren beëindigde oorlog nog vers in het geheugen: Duitsers waren niet populair. Vgl. Gerda Raßler (1989), p. 42, Anm. 1 u. 2.

langs die weg gedurende korte tijd een aanstelling tot lector bij de *Éditions Carrefour*, de uitgeverij die *Söldner und Soldat* had uitgegeven.¹¹⁰⁷ Ook zorgde de partij er middels het organiseren van culturele bijeenkomsten voor, dat haar leden elkaar regelmatig konden treffen.

Een belangrijk onderkomen voor de uitgeweken schrijvers werd gevormd door het op initiatief van de KPD in Parijs in het leven geroepen SDS, het “Schutzverband deutscher Schriftsteller”, dat bijeenkomsten organiseerde waaraan door de Duitse literaire exilgemeenschap gretig werd deelgenomen.¹¹⁰⁸ Het *Schutzverband* was *überparteilich*: het ledenbestand bestond niet uitsluitend uit communisten (al vormden die wel een meerderheid), maar uit schrijvers van velerlei politieke pluimage:

“Die Kommunisten Anna Seghers, Johannes R. Becher, Theodor Plivier, Bodo Uhse, Alfred Kantorowicz treffen sich im „Schutzverband Emigrierter Deutscher Schriftsteller“ mit Liberalen wie Hermann Kesten, Walter Hasenclever, Ernst Weiss, Fritz Walter, Walter Mehring, Klaus Mann, oder gar mit romantischen Monarchisten wie Joseph Roth“.¹¹⁰⁹

Afb. 16: Uhse, met Lion Feuchtwanger en Anna Seghers, Parijs, 1935

Hun gezamenlijk lot, hun verdrijving uit Duitsland, deed hen eerdere tegenstellingen grotendeels vergeten, en dreef hen, als slachtoffers van het Hitlerregime en als antifascisten, bijeen. Een teken dat het Schutzverband zich ook openstelde voor andersdenkenden – de wens tot een breed antifascistisch Volksfront te komen moge daaraan ten grondslag hebben gelegen¹¹¹⁰ – blijkt uit het feit dat de “burgerlijke” Heinrich Mann tot voorzitter werd gekozen van het door het SDS georganiseerde “Erste Internationale Schriftstellerkongreß zur Verteidigung der Kultur”, dat op 21 juni 1935 van

¹¹⁰⁷ *Almanach*, p. 365.

¹¹⁰⁸ Verwijzing naar Hoofdstuk 2.

¹¹⁰⁹ Kaynis (1973). *Der SDS*, p. 111f., cit. Klaus Mann (1952). *Der Wendepunkt: Ein Lebensbericht*. Frankfurt/Main: Fischer, p. 310.

¹¹¹⁰ Ter ondersteuning van het streven om in Frankrijk een Duits Volksfront te laten ontstaan werden vanaf 1937 “Freundeskreise”, min of meer informele organisaties, in het leven geroepen waaraan elke emigrant, ongeacht zijn of haar beroep, deel kon nemen. “Sie hatten nur einen politische Grundsatz: Teilnehmer der Freundeskreise konnte nur der sein, der auf dem Boden einer deutschen Volksfront stand. Sie waren im wahren Sinne des Wortes eine überparteiliche Bewegung. Träger des politischen, geistigen, und allgemein kulturellen Lebens innerhalb der deutschen Emigration in Paris”. Schiller/Pech/Hermann/Hahn (1981). *Exil in Frankreich*, p. 104 - 105, cit. Ilja Ehrenburg (1978). *Menschen, Jahre, Leben. Memoiren*. Band 2. Berlin: ?, p. 305.

start ging, en waarvan Uhse – andere bekende namen zijn o.a. Becher, Seghers, Kisch, Marchwitza, Brecht en Weinert - één van de organisatoren was.¹¹¹¹

Die samenwerking tussen verschillende overtuigingen was niet nieuw. Al in augustus 1933 had een *Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitlerterror* het licht gezien,¹¹¹² waarin door vele schrijvers “... zum politischen Kampf gegen das Naziregime, [...] auch von Schriftstellern, die nicht der sozialistischen Literaturbewegung angehörten”,¹¹¹³ de gruweldaden van de Nazis aan de kaak werden gesteld. Het boek verscheen, in vele talen vertaald, in een totale oplage van ongeveer 500.000 exemplaren over de hele wereld. Ook de uit de bijdragen van 42 auteurs (waarvan 26 communistische) samengestelde anthologie “Deutsch für Deutsche”, een *Tarnschrift*,¹¹¹⁴ zocht de confrontatie met het Naziregime door onder andere de corruptie ervan wereldkundig te maken.¹¹¹⁵

Het Schriftstellerkongreß was een succes, en het vormde de breedste presentatie van de contemporaine Duitstalige literatuur in het buitenland tot op dat moment. Meer dan honderd schrijvers uit 38 landen namen het woord – waaronder ook Uhse -¹¹¹⁶ en het publiek was talrijk. Heinrich Mann constateerde, terugblikkend, dat “... [a]n fünf Nachmittagen und Abenden [...] jedesmal mehr als tausend Personen versammelt [waren]”,¹¹¹⁷ een gezien de moeilijke reisomstandigheden van die dagen aanzienlijk aantal. Het congres zorgde voor een zekere mate van – een aan de Volksfrontbeweging appellerende - eenheid onder de schrijvers.¹¹¹⁸

¹¹¹¹ Ibid, p. 209.

¹¹¹² Het boek is later heruitgegeven, ook in facsimile. Zie bijvoorbeeld: Z.n. (1978). *Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitlerterror*. Frankfurt/Main: Röderberg Verlag.

¹¹¹³ Schiller/Pech/Herrmann/Hahn (1981), *Exil in Frankreich*, p. 189.

¹¹¹⁴ Het boekje had de omslag van een schoolboekje uit 1906, en bevatte artikelen, die de nationaal-socialistische terreur tot onderwerp hadden. Bron: <https://kuenste-im-exil.de/KIE/Content/DE/Objekte/tarnschrift-deutsch-für-deutsche.html>, stand 15-6-2019.

¹¹¹⁵ Beïnvloeding van het thuisfront in Duitsland geschiedde vaker door middel van *Tarnausgaben*, die soms in oplagen van tienduizenden in Duitsland verspreid werden. Zo werkte Uhse eveneens mee aan “Wallenstein”, een “Roman von Gerhart Ellert”, met als eigenlijke titel “Vom Werden und den ersten Kämpfen des Bataillons Edger André”, en aan “Das Herz Europas”, door „Stanley McClatchie aus USA“, over “Deutsche Flieger in Spanien”, een aanklacht tegen het vernietigingswerk van de Duitse piloten, als “Soldaten ohne Überzeugung”. Vgl. Klaus Hermsdorf, Hugo Fetting, Silvia Schlenstedt (1981). *Exil in den Niederlanden und in Spanien*. Bd. 6 in der Reihe Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil. Leipzig: Reclam, p. 241f., p. 385 Anm. 8.

¹¹¹⁶ Hij sprak over Musils „Gegenüberstellung von Politik und Kultur“. Schiller/Pech/etc. (1981), p. 209.

¹¹¹⁷ Ibid.

¹¹¹⁸ Op de gastenlijst stonden onder andere Michael Gold uit de VS; E.M. Porster en Aldous Huxley het Verenigd Koninkrijk; Louis Aragon, Henri Barbusse, Jean Richard Bloch, Andre Gide und André Malraux uit Frankrijk; Menno ter Braak uit Nederland; Robert Musil uit Oostenrijk, en Ilja Ehrenburg, Wladimir Kirschon, Michail Koltzow en Iwan Miktenko uit Rusland. Van het Parijse SDS waren Lion Feuchtwanger, Alfred Kantorowicz, Egon Erwin Kisch, Rudolf Leonhard, Heinrich Mann, Gustav Regler, Anna Seghers en Bodo Uhse aanwezig. Kaynis (1973), cit. Jürgen Rühle (1960). *Literatur und Revolution: Die Schriftsteller und der Kommunismus*. Köln/Berlin: Kiepenheuer und Witsch, p. 507.

Tot begin 1935 werkte Uhse aan *Söldner und Soldat*,¹¹¹⁹ terwijl Ellen Gottschalk, om geld te verdienen, kantoorwerkzaamheden verrichte. Hij trad echter ook af en toe op als referent tijdens bijeenkomsten van het SDS en ter gelegenheid van feestelijke gelegenheden binnen de Duits-communistische gemeenschap. Zo sprak hij eind juni 1934 op een *Vortragsabend* van het Schriftstellerverband waar hij het thema “Der Gesellschaftsroman auf dem Wege zum Faschismus”¹¹²⁰ besprak.¹¹²¹ Ook hield hij het jaar erop een referaat bij de opening van de “Freie Deutsche Hochschule”, een school die een op de Volksfrontideologie gebaseerde leer uitdroeg.¹¹²²

Na de publicatie van *Söldner und Soldat* begon hij meteen aan een nieuw boek, een roman die aanvankelijk de titel *Angriff auf Wyst* kreeg, en die later, onder medeneming van hetgeen hij gedurende zijn jaren in Spanje had beleefd, in 1944 zou uitmonden in *Leutnant Bertram*. Een voorpublicatie van een hoofdstuk uit het eerste deel van het boek verscheen in het tijdschrift *Das Wort*, in juli 1936. Uhse's activiteiten in Parijs namen in de zomer van 1936 tijdelijk een einde, toen hij door de KPD naar Spanje werd gestuurd om deel te nemen aan de Spaanse Burgeroorlog.

Zijn partijlidmaatschap verplichtte hem tot die deelname. Toen op 18 september 1936 op Stalins bevel begonnen werd met het werven van arbeiders uit alle landen van Europa voor de Internationale Brigaden, liefst mensen met enige gevechtservaring, werd in Parijs een vergadering georganiseerd waar een grove dwarsdoorsnee van Europa's communistische organisaties bijeenkwam, en waar het besluit werd genomen tot het in het leven roepen van een internationaal leger ter ondersteuning van de Spaanse overheid tegen het fascisme. Parijs werd daarmee het centrale rekruteringscentrum voor de Internationale Brigaden, en hoewel daar werd benadrukt dat deelname vrijwillig was en voor alle politieke ideologieën openstond, gold het voor communisten als verplichting.¹¹²³

De besluitvorming liep, zoals we dat al eerder gezien hebben, ook hier weer achter de realiteit aan. Enige weken eerder al was in Barcelona namelijk een groep communisten bijeengekomen voor een sportevenement, de *Volks-Olympiade*, die van start zou gaan op de dag dat de eerste schermutselingen tussen arbeidersmilities en falangisten – soldaten van Generalissimo Franco – losbarstten. De Olympiade ging dan ook niet door, maar een aantal van de aanwezige sporters vormde naar aanleiding van de ongeregelde heden ogenblikkelijk een strijdgroep, de kiem van wat later zou uitgroeien tot de “Internationale Brigaden”. Ze werd tot “centuria Thälmann” gedoopt, en ze werd aangevoerd door de kort daarvoor uit het KZ

¹¹¹⁹ Gustav Regler bespreekt het boek tijdens een bijeenkomst van het SDS op 13 mei 1935. Vgl. Kaynis (1973), p. 151.

¹¹²⁰ Aankoniging in het *Pariser Tageblatt*, 2. Jg. Nr. 199 (1934), 29-6-1934, p. 3.

¹¹²¹ Kaynis (1973), p. 139.

¹¹²² Volgens het redactioneel van het *Pariser Tageblatt*, 3. Jg. (1935) Nr. 709, 21-11-1935, p. 3.

¹¹²³ Anthony Beevor (2006). *The Battle for Spain. The Spanish Civil War 1936-1939*. London: Penguin, p. 157.

Dachau ontsnapte Hans Beimler (1895-1936),¹¹²⁴ die voor de KPD in de Reichstag had gezeten, en die op 5 augustus in de stad was aangekomen.¹¹²⁵

Uhse heeft, ondanks het feit dat zijn DDR-biografen hem als Spanjestrijder in het zonnetje zetten, voor zover bekend niet deelgenomen aan gevechtshandelingen, al is hij er blijkens zijn dagboeken wel getuige van geweest. Hij functioneerde gedurende de eerste periode van zijn aanwezigheid in Spanje als reporter,¹¹²⁶ later als “Kommissar”,¹¹²⁷ als partijfunctionaris die, tijdens bijeenkomsten, waakte over de ideologische zuiverheid en de goede moraal van de manschappen.¹¹²⁸ In april 1937 werd hij politieke commissaris in de staf van de 17^e, en in oktober van de 45ste Divisie.

Uhse's Kommissarschap wordt ook aangehaald door Ludwig Renn in *Der spanische Krieg*, zijn kroniek van de strijd: “Am 29. Juni fuhr ich mit Doktor Herz und Toni Sender nach Valencia ab. In Torija nahmen wir Bodo Uhse auf, der zum Politkommissariat unsrer (sic) Division gehörte”.¹¹²⁹ Uhse trok in die hoedanigheid vrijwel onafgebroken, alleen of in gezelschap van een enkele metgezel, door het republikeinse deel van Spanje.¹¹³⁰ Af en toe bracht hij een dag of wat aan het front door, maar zijn dagen waren blijkens zijn dagboeken vooral gevuld met vergaderingen (“Kommissare”, noemt hij die bijeenkomsten, zo’n twee à drie maal per week) en met inspecties van ziekenhuizen en “Frontabschnitte”.¹¹³¹ Enkele van de episodes die hij heeft meegemaakt heeft hij zoals gezegd verwerkt in *Leutnant Bertram*.¹¹³²

Gedurende 1937 schreef Uhse ook een aantal radiotoespraken die werden uitgezonden via plaatselijke radiostations:¹¹³³ “Die Kunst will nicht gedeihen”, over de (noodlijdende) cultuur in Duitsland onder het nationaal-socialisme, en “Granaten über Madrid”, over de strijd om

¹¹²⁴ Beimler werd op (waarschijnlijk) 30 november 1936 in een loopgraaf *vor Madrid* gedood. Onderzoek door zijn vriendin heeft uitgewezen dat dat waarschijnlijk niet door een franquistische sluipschutter is gebeurd, maar door een moordcommando van de KPD. Hij had in de maanden voorafgaand aan zijn dood kennelijk te veel lastige vragen gesteld. De *Kugel* kwam dus weliswaar *aus der Heimat für ihn her*, maar uit een andere loop dan de DDR-mythologie ons heeft willen laten geloven. In plaats van een geweerkogel in het hart, zoals de mythe luidt, bleek Beimler bij obductie een wond in zijn rug te hebben, veroorzaakt door een pistoolkogel. Vgl. het relaas omtrent de onderzoeken naar Beimlers dood in: Lucien Scherrer (2018). *Der mysteriöse Tod eines Helden*. In: *Neue Zürcher Zeitung*, 10-4-2018. Zürich: NZZ. Bron: <https://www.nzz.ch/schweiz/der-mysterioese-tod-eines-helden-ld.1375839>, stand 4-7-2019.

¹¹²⁵ Beevor (2006). *The Battle for Spain*, p. 157.

¹¹²⁶ Günter Caspar, “Nachbemerking”, Tagesnotizen, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 506.

¹¹²⁷ Dat wordt bevestigd door zijn latere vrouw, Alma. Alma Neuman (1993), *Always straight ahead*, p. 76.

¹¹²⁸ Beevor beschrijft het uniform van de partijfunctionarissen met de rang “Kommissar” als volgt: “They favoured black leather jackets, dark blue berets, and a Sam Browne belt with a heavy 9mm pistol.” Beevor (2006), p. 161.

¹¹²⁹ Renn was bevelhebber van de 17e Divisie. Ludwig Renn (1956). *Der Spanische Krieg*. Berlin: Aufbau, p. 293.

¹¹³⁰ Van april tot oktober 1937 was hij adjudant van Hans Kahle, waarmee hij enige tijd vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte.

¹¹³¹ Bodo Uhse (1981). *Reise- und Tagebücher I*, in: GW V. Berlin (DDR): Aufbau, p. 315ff.

¹¹³² Namelijk de inzet van het Bataillon Edgar André bij de verdediging van de Universiteitswijk in Madrid, (in de hoofdstukken 2 en 4), de slag bij Guadalajara (hoofdstuk 5), en de slag bij Brunete (hoofdstuk 12).

¹¹³³ Günter Caspar, “Nachbemerking”, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 506.

de Spaanse hoofdstad.¹¹³⁴ Om de principeloosheid van de Duitse soldaten voor het voetlicht te brengen schreef hij de “Grabrede auf den Gefreiten Franke”, een Duitse piloot, die, hangend aan zijn parachute, door zijn medestrijders vanaf de grond werd doodgeschoten toen bleek dat hij in vijandelijk gebied dreigde neer te komen.

In Madrid nam hij deel aan het “Ile Internationale Schriftstellerkongreß für die Verteidigung der Kultur”, gehouden van 4 tot en met 17 juli 1937.

Begin januari 1938 reisde hij om gezondheidsredenen naar Parijs terug. Hij kwam rond 5 januari in de stad aan, en pakte zijn ‘normale’ bestaan weer op: schrijven, en duelleren met de autoriteiten over de verlenging van verblijfspapieren, ditmaal onder andere voor Ruth Domino, met wie hij bevriend geraakt was.¹¹³⁵ Lion Feuchtwanger, Arthur Köstler, Otto Katz en Gerhart Eisler waren inmiddels ook in Parijs gearriveerd en hadden zich bij het SDS aangesloten.¹¹³⁶

In de loop van 1938 liet zijn gezondheid – lichamelijk, maar vooral geestelijk – in toenemende mate te wensen over. Het eeuwige geldgebrek, dat hem ertoe noopte – hij doet dat samen met zijn vriendin Ruth Domino – een knipselkrant op te zetten en bij te houden, en de uitzichtloosheid daarvan maakte hem “... das Leben unerträglich”, depressief.¹¹³⁷ In Le Lavandou, aan de Côte d’Azur, kwam hij, uitgenodigd door de ‘conservatieve’ schrijver E.A. Reinhardt (1889-1945), die daar vaker Duitse vluchtelingen en oud-Spanjestrijders ontving, enigszins op verhaal. Zijn financiële nood werd gelenigd door een toelage die hij kreeg van de “American Guild for German Cultural Freedom”, van dertig dollar per maand.¹¹³⁸ Bij Reinhardt werkte hij aan *Leutnant Bertram*, en nam zich diens suggestie ter harte er een tweede deel bij te schrijven, en dat te plaatsen, gebaseerd op zijn eigen oorlogservaringen, tegen het decor van de Spaanse Burgeroorlog.¹¹³⁹ Eind oktober keerde hij naar Parijs terug, waar de vreemdelingenwetgeving bleek te zijn aangescherpt, waardoor het verblijf in de stad steeds unheimischer werd. Een uitweg lag echter in het verschiet.

b. De Verenigde Staten en Mexico, 1939-1948.

In maart 1939 werd Uhse gevraagd om in New York het internationale schrijverscongres bij te wonen, dat er gehouden zou worden van 2 tot en met 4 juni 1939. Het werd georganiseerd door de “League of American Writers”.¹¹⁴⁰ Hij kreeg de uitnodiging via Joseph W. An-

¹¹³⁴ De teksten van beide toespraken zijn bewaard gebleven in het *Uhse-Archiv*, AdK Berlin, onder de nummers A204 en A214.

¹¹³⁵ Schmidt (2002), p. 299. Ellen is inmiddels naar India vertrokken.

¹¹³⁶ Blijkens dagboek aantekeningen vanaf medio februari 1938. *Reise- und Tagebücher I*, in GW V, p. 373f.

¹¹³⁷ Dagboek aantekening van 14 mei 1938. *Reise- und Tagebücher I*, in GW V, p. 378

¹¹³⁸ Volgens een brief aan Hans Kahle, 20 juni 1938. “Briefe an Hans Kahle 1938”, in: *Reise- und Tagebücher I*, in GW V, p. 388.

¹¹³⁹ Ibid, p. 389.

¹¹⁴⁰ Dankzij die uitnodiging kreeg hij vrij vlot een visum. Wolfgang Kießling (1989). *Brücken nach Mexiko. Traditionen einer Freundschaft*. Berlin (DDR): Dietz Verlag, p. 278.

gell, de zoon van een oud-rector van Yale en een vriend van Thomas Mann. De leiding van de KPD in Frankrijk gaf hem formeel toestemming deel te nemen aan het congres: ze zag in zijn bezoek aan het toentertijd bijna mythische New York een mooie gelegenheid om hem enige zendingsarbeid te laten verrichten onder de daar al woonachtige antifascistische Duitse emigranten,¹¹⁴¹ die zich er vanaf 1933 gevestigd hadden.¹¹⁴²

In gezelschap van Alfred Döblin (1878-1957) reisde hij in april van dat jaar dan ook naar Le Havre, om van daaruit scheep te gaan New York. Hij werd na zijn aankomst op Ellis Island – zoals iedere immigrant – door de “Board of Special Enquiry” ondervraagd, die van dat verhoor uitgebreid verslag heeft gedaan. Ondanks zijn verleden – hij heeft tijdens het interview¹¹⁴³ uitgebreid kond gedaan van zijn wisseling van de NSDAP naar de KPD, wat hem in Amerikaanse ogen tot dubbel verdachte “Communazi”¹¹⁴⁴ maakte (Duitser, communist, oud-Nazi, bovendien “unattractive, sly, shifty-eyed”) - werd hij op een tijdelijk visum toegelaten tot het land.¹¹⁴⁵ Het predicaat “Communazi” en de bekentenissen die hij op Ellis Island ten overstaan van de ambtenaren van de INS, de Immigration and Naturalisation Service, had gedaan leverden hem een tot 1946 durende surveillance door de FBI en het “Office of Strategic Services”, voorloper van de CIA, op.¹¹⁴⁶

Van zijn verblijf in de VS en van zijn reis naar Mexico heeft Uhse uitgebreid verslag gedaan aan zijn geliefde van dienst, Almuth Heilbrun (?? - ??), weduwe van de in Spanje gevallen arts Werner Heilbrun (?? – 1938) en later, toen ze te kennen had gegeven dat het “uit” was, middels zijn dagboek aantekeningen. Veel informatie vinden we ook in het boek van Alexander Stephan, die onderzoek heeft gedaan naar de wijze waarop de geheime- en immigratiediensten in de Verenigde Staten de ongeveer 300.000 Duitse emigranten¹¹⁴⁷ die het land na 1933¹¹⁴⁸ binnenreisden bleven volgen.¹¹⁴⁹

¹¹⁴¹ Erika Mann (1905-1969) zou zich hebben ingezet om het geld voor de overtocht te regelen. Ibid.

¹¹⁴² Dorothy Thompson (1893-1961), “First Lady of American Journalism” en in 1934 Duitsland uitgezet wegens haar kritische berichtgeving, zou hem Frankrijk uit hebben weten te krijgen. Hij logeerde in New York aanvankelijk bij Fritz Lang. Alma Neuman (1993), p. 78.

¹¹⁴³ Dat interview vond plaats op 8 mei 1939. Zie Uhse's brief aan Almuth Heilbrun van 9 mei 1939, vanuit New York. *Reise- und Tagebücher I*, in GW V, p. 405.

¹¹⁴⁴ Alexander Stephan (2000). *“Communazis”. FBI Surveillance of German Emigré Writers*. Translated by Jan van Heuck. New Haven/London: Yale University Press, p. 272. “Communazi” was een breed gebruikt etiket voor Duitse emigré's: in Amerikaanse ogen was er niet zo veel verschil tussen Nazi's en communisten; voor J. Edgar Hoover gold dan ook: “[S]ince Communism was a German invention, and the two greatest threats to democracy were the German brand of Fascism (Nazism) and Communism, there was virtually no difference between them.” Bernard F. Dick (2001): *Communazis: FBI Surveillance of German Emigre Writers*. (Book Review). *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 578 (2001), p. 194 - 195.

¹¹⁴⁵ Stephan (2000). *Communazis*, p. 272.

¹¹⁴⁶ Ibid, p. 32.

¹¹⁴⁷ Ibid, p. 6.

¹¹⁴⁸ Aanvankelijk stond men, met name toen in 1933 bekend geworden was wat de opkomst van de Nazi's voor de Joodse bevolking van Duitsland betekende, in de VS welwillend tegenover de opname van de vluchtelingen. Later, toen J. Edgar Hoover de leiding van de FBI had gekregen en een stroom van xenofobe maatregelen was afgekondigd (wat hem de bijnaam J. Edgar Himmler opleverde), werd emigratie naar de VS voor Duitsers moeilijker. Stephan (2000), p. 9.

Uhse bevond zich in de groep Duitse exilanten in goed gezelschap. Onder degenen die zich in New York ophielden komen we onder andere Erika Mann tegen, Otto Katz (a.k.a. André Simone) en zijn vrouw, Gustav Regler, Alfred Döblin, Ernst Toller (die op 22 mei 1939 zelfmoord pleegde) en Ludwig Renn, die op 30 mei 1939 aankwam. Hij liep echter ook Ernest Hemingway en Martha Gellhorn, die hij nog uit zijn Spaanse tijd kende, tegen het lijf, en Joris Ivens en Louis Aragon die hij in Parijs ontmoet had.¹¹⁵⁰

Toen het congres achter de rug was liftte Uhse met Joe Angell, die Engelse literatuur doceerde aan Yale, en die 'beroepen' was om in Los Angeles een Thomas Mann-archief op te zetten,¹¹⁵¹ en diens vrouw, Mary-Jean, naar de westkust.¹¹⁵² Tijdens de dagenlange autorit, die hij doorbracht op de achterbank van Angell's Chevrolet, groeide zijn ergernis jegens het "langweilige Professorenvolk", en zakte zijn dunk van de man tot bijna nul.¹¹⁵³ Aangekomen in Los Angeles op 26 juli 1939, vernam hij, in haar laatste brief, van Heilbrun dat er 'een ander' was. De navolgende dagboek aantekeningen – kennelijk had Uhse het idee dat zijn omzwervingen wel geboekstaafd moesten worden – zijn veel klageriger van toon. Dat is ook begrijpelijk: het maandenlange wachten trok een stevige wissel op zijn humeur.

De dagen die hij doorbracht met wachten op het visum dat hem toegang tot Mexico moest verschaffen, en dat door Ludwig Renn in Mexico geregeld zou worden,¹¹⁵⁴ waren gevuld met verveling, geldzorgen en verbazing over het schaamteloze materialisme van de Amerikanen.¹¹⁵⁵ Zodra het visum begin maart 1940 binnen was – het bleef langer uit dan verwacht – reisde hij per bus via Laredo, Texas, naar Mexico-Stad.¹¹⁵⁶

Mexico was een logische bestemming voor Duitse antifascisten. Het land hanteerde onder de sociaaldemocratische president Cárdenas een uiterst liberale immigratiepolitiek, verstrekke ruimhartig verblijfsvisa,¹¹⁵⁷ en was daardoor als vrijwel het enige land een gastvrij

¹¹⁴⁹ Niet alleen de FBI en het Office of Strategic Services, de voorloper van de CIA, hielden de immigranten in de gaten. Ook was daar "The House Un-American Activities Committee" (HUAC), en later, onder de *Alien Registration Act* van 1940, het "Office of Censorship", de "Special Intelligence Service" (SIS, 1940),

¹¹⁵⁰ Genoemde actoren worden genoemd in Uhse's *Reise- und Tagebücher*, in dagboek aantekeningen en brieven. *Reise- und Tagebücher I*. In: GW V.

¹¹⁵¹ Günter Caspar, "Nachbemerking", Tagesnotizen, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 542. Ook: Bodo Uhse (1939). „Der Entsandte Deutschlands in Amerika“. In: *Pariser Tageszeitung*, 23/24-7-1939.

¹¹⁵² Bron: <https://archives.yale.edu/repositories/12/resources/3445>; stand 15-6-2019.

¹¹⁵³ „Briefe an Almuth Heilbrun“, in: *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 447f.

¹¹⁵⁴ Renn beschikte na zijn *Ausbürgerung* door de Duitse regering nog over een Spaans republikeins paspoort, dat hem automatisch toegang tot Mexico had bezorgd. Hij bevond zich al vanaf 12 september 1939 in Mexico-Stad. Kießling (1989), p. 279.

¹¹⁵⁵ Bodo Uhse (1981). *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 470ff.

¹¹⁵⁶ Stephan (2000), p. 29; p. 223. Tevens: „1939/1940“, in: *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 485.

¹¹⁵⁷ Het verkrijgen van een verblijfsvisum was van eminent belang voor vluchtelingen: alleen de bezitters van dat document maakten kans op de noodzakelijke transitvisa voor landen die moesten worden doorkruist op weg naar de eindbestemming, en op passagebiljetten voor schepen die hen over de Atlantische Oceaan moesten vervoeren. Dat het verkrijgen daarvan ook geen sinecure was schetst Anna Seghers in *Transit*, dat de sfeer

toevluchtsoord; dat gold vooral voor oud-strijders van de Spaanse Burgeroorlog, die een streepje voorhadden op de overige immigranten.

In Mexico aangekomen – eind maart 1940 - begon Uhse, samen met Renn, de Mexicaanse autoriteiten te bestoken met petitie's, die hen ertoe zouden moeten aanzetten bij te dragen aan de redding van uiteindelijk tegen de bijna tweehonderd Duitse exilanten¹¹⁵⁸ waarvan het grootste deel zich in Frankrijk bevond, deels (nog) in vrijheid, deels geïnterneerd. Dankzij hun inspanningen arriveerden nog voor de herfst van 1940 Egon Erwin Kisch, Gustav Regler en Leo Katz in Mexico.¹¹⁵⁹ Later zouden, ook omdat de ontvangst van vluchtelingen door de stijgende anticomunistische stemming in de USA¹¹⁶⁰ in dat land minder vriendelijk werd, ook daar vandaan nog velen volgen.

De opeenhoping van uit Duitsland gevlucht links talent in Mexico leidde tot het ontstaan van een veelheid aan cultureel-antifascistische initiatieven en bewegingen. Uhse speelde daarbij een actieve rol. Zo was hij nauw betrokken bij de oprichting, in november 1941, van de "Heinrich-Heine-Klub",¹¹⁶¹ een culturele ontmoetingsplaats voor Duitstalige antifascisten, met Anna Seghers als voorzitter,¹¹⁶² en bij de uitgave van het tijdschrift *Freies Deutschland*, het officieel orgaan van de HHK en het belangrijkste literaire en politiek-culturele tijdschrift van de exilgemeenschap.¹¹⁶³ In mei 1942 werd *El Libro Libre* opgericht, een uitgeverij die onder leiding stond van Walter Janka, waar totaal 26 titels het licht zagen, onder meer van de hand van communistische schrijvers als Uhse zelf (de Duitse versie van *Leutnant Bertram* in 1943), van Ludwig Renn, Egon Erwin Kisch en Anna Seghers, maar ook van Lion Feuchtwanger en Heinrich Mann. De gezamenlijke oplage daarvan bedroeg in totaal zo'n vijftigduizend exemplaren.

Door de Duitse culturele verenigingen werden voordrachten gehouden, toneelstukken en muziekavonden georganiseerd, er werd uit eigen werk voorgelezen, er werd samen gegeten en gedronken: ze hadden een beetje het karakter van sociëteiten. Ze werden ondersteund vanuit de USA, waar een aantal hulpcomité's actief was. De League of American Writers had een "Joint Antifascist Refugee Committee", naar de voorzitter ervan ook wel "Barsky-Committee" genoemd. Ook het Joodse "Hacim" en het "Unitarian Committee" van de Quakers hadden onder andere tot doel Duitse vluchtelingen in Frankrijk en Mexico, vooral financieel, te ondersteunen.

in het Marseille van 1942 weergeeft rond de strijd om de noodzakelijke visa en passagebiljetten. Anna Seghers (2003) (eerste druk 1944). *Transit*. Berlin: Aufbau.

¹¹⁵⁸ Alexander Stephan, die de archieven van de FBI heeft ingezien, noemt er 189.

¹¹⁵⁹ Stephan (2000), p. 223.

¹¹⁶⁰ Die anticomunistische stemming ontstond niet alleen door de activiteiten van J. Edgar Hoover, maar werd ook aangejaagd door het Molotov-Ribbentrop-pact, het niet-aanvalsverdrag tussen Duitsland en de Sovjetunie.

¹¹⁶¹ De Heinrich-Heine-Klub was een rechtstreekse concurrent van de "Liga pro Cultura Alemana", die al in 1938 was opgericht, en die meer algemeen georiënteerd, geen banden met de KPD had.

¹¹⁶² Kießling (1989), p. 328f.

¹¹⁶³ Ibid, p. 338.

Uhse eerste activiteit in Mexico was dan ook het opstellen, in overleg met Renn, van een lijst met een twintigtal *Hitlergegner* die door de Gestapo werden gezocht, en die daarom als eerste geholpen moesten worden. Die lijst werd, na veel bureaucratische tegenwerking, door sympathisanten aan president Cárdenas in handen gegeven, die toelating van de betrokkenen op 9 augustus 1940 goedkeurde.¹¹⁶⁴ Later nam de complexiteit van de hulp nog toe: na de bezetting van Vichy-Frankrijk door de Wehrmacht op 11 november 1942 vielen de directe scheepvaartverbindingen daarvandaan weg, en dienden extra visa te worden geregeld: alleen via Portugal was na 1942 uitreizen nog mogelijk.¹¹⁶⁵ Dat het gevaar waarin de vluchtelingen verkeerden niet denkbeeldig was bleek onder meer uit de uitlevering door de Vichy-Fransen van de Duitse sociaaldemocraten Rudolf Breitscheid (1874-1944) en Rudolf Hilferding (1877 – 1941) aan de Nazi's: beide werden door hen in gevangenschap omgebracht.

Uhse stond er al snel alleen voor toen Renn in april 1940 een professoraat aan de universiteit van Morelia kreeg aangeboden, dat hij zonder aarzelen accepteerde. Hoewel zijn armoede door de baan enigszins werd verlicht, had zijn vertrek echter wel de consequentie dat de werkzaamheden voor de vluchtelingen en de samenstelling van het tijdschrift *Freies Deutschland* voor een belangrijk deel op Uhses schouders kwamen te rusten.

Naast zijn bedelen om visa en geld voor de exilanten¹¹⁶⁶ was Uhse onafgebroken in de weer met de tijdrovende redactie en productie van het tijdschrift, een taak die, zo getuigde hij later, door de soms ingewikkelde samenwerking met de Mexicaanse drukkers (die extra gecompliceerd werd omdat die niet in staat waren zelfstandig correcties in de tekst door te voeren, en omdat ze zich kilometers van de redactielokalen aan de andere kant van de stad bevonden), ook fysiek zwaar was. Hij rende zich rot, van de ene kant van Mexico naar de andere.¹¹⁶⁷

In het voorjaar van 1941 ontmoette hij zijn latere vrouw, Alma Agee (née Mailman) (1914-1988).¹¹⁶⁸ Ze beschrijft die eerste ontmoeting in haar memoires:

The first day of our arrival [...] my main memory is of a handsome young German we met there. He was sitting on a table, one foot beneath him and the other swinging back and forth, as he introduced himself and questioned the two young American women. He had the impossible name of Bodo Uhse, but I liked his looks and the way he was dressed [...]

¹¹⁶⁴ Kießling (1989), p. 297f.

¹¹⁶⁵ Kießling (1989), p. 316.

¹¹⁶⁶ Hij noemt hetzelf „die Läufeereien wegen der Visen“, wat zijn bezigheden ongeveer beschrijft. In april 1941 boekt hij de eerste successen: Anna Seghers, Alfred Kantorowicz en Ruth Lilienstein hebben Frankrijk via Marseille verlaten. Er zouden er nog velen volgen.

¹¹⁶⁷ „Tagebücher 1940 – 1948“, in: *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 487ff.

¹¹⁶⁸ Stephan (2000), p. 270.

with the delicate structure of his face, with its aristocratic nose under wide-set pale blue eyes.¹¹⁶⁹

De relatie tussen Alma Agee en Uhse – ze zouden in 1945 in het huwelijk treden – was er een van pieken en dalen, die bijeengehouden werd door de vaderlijke aanhankelijkheid die Uhse koesterde voor Joel, Alma's zoon, die in 1940 geboren was.¹¹⁷⁰ In de tijd dat ze in Cuernavaca woonden, op een uur rijden van Mexico-Stad, beschikten ze, hoewel levend onder relatief karige omstandigheden, over een ruim huis op een heuvel, met grote tuin, zwembad en al, wat mogelijk was dankzij het grote koersverschil tussen de peso en de dollar.¹¹⁷¹

De relatie overleefde een *Seitensprung* van Uhse die hij in 1944 maar nipt, toen de amoureuze betrekkingen die hij had aangeknoopt met de eveneens in Cuernavaca wonende Amerikaanse danseres Waldeen von Falkenstein (1913-1993)¹¹⁷² stukliepen.¹¹⁷³ Alma, die gedesillusioneerd naar New York was vertrokken, bleek bereid naar Mexico terug te keren toen Uhse haar daarom gevraagd had.¹¹⁷⁴

Op literair vlak was er in deze periode wel een succes te noteren. Eveneens in 1944 werd namelijk, na langdurig onderhandelen met diverse uitgevers¹¹⁷⁵ Uhse's roman *Lieutenant Bertram. A Novel of the German Luftwaffe* uitgegeven in New York. Uhse was opgetogen. Niet alleen was het de eerste grote roman die werd uitgegeven na *Söldner und Soldat*, ook

¹¹⁶⁹ Alma Neumann (1993), p. 74. Uhse noemt de ontmoeting zelf in het geheel niet.

¹¹⁷⁰ Joel was de zoon van James Agee, Alma's eerste man, geboren in 1940. Hij is succesvol journalist, schrijver en scenarist, en woonachtig in New York. Hij heeft zijn vaders achternaam behouden, en is bekend geworden als schrijver van romans en korte verhalen. Hij heeft bekendheid gekregen als vertaler van Duitse klassiekers als Dürrenmat, Von Kleist, Canetti, Rilke, Benn, e.a. Zijn *Twelve Years. A Boyhood in East Germany* is een relaas van zijn jeugd in de DDR.

¹¹⁷¹ In een aangenaam klimaat, ook: het was de stad van de eeuwige lente. Zie o.a.: Barbara Kastelein (2006). "Cuernavaca: la verdadera historia de su eterna primavera". Bron : www.revistatravesias.com/numero-59/fin-de-semana/cuernavaca-la-verdadera-historia-de-su-eterna-primavera.html, stand 10-6-2019.

¹¹⁷² Waldeen is in later jaren uitgegroeid tot een van de belangrijkste danseressen en choreografen die Mexico gekend heeft. Roger Salas (1993). Necrología. Waldeen von Falkenstein. Bailarina y coreógrafa. In: *El País*, 21-8-1993. Madrid: Ediciones El País S.L.; bron: https://elpais.com/diario/1993/08/21/agenda/745884002_850215.html, stand 4-1-2019.

¹¹⁷³ Alma was, blijkens een latere mededeling van Uhse, in deze periode ook niet geheel van vreemde smetten vrij. Zij had enige tijd een relatie met de in 1943 overleden Alfred Fortmüller a.k.a. Alfredo Miller, redacteur van de "Daily Worker". Bodo Uhse in een dagboek aantekening van 14 november 1958, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 368.

¹¹⁷⁴ Het zou niet de laatste keer zijn dat Uhse zijn heil buiten de deur zocht. In de loop van 1949 betraft Alma hem met zijn secretaresse, Wilhelmine Freigang, door Joel "Gertrud" genoemd (Joel Agee (2009). *Zwölf Jahre*, p. 160-161) in *flagranti* in het tuinhuis (aldus Edith Anderson (2007), *Liebe im Exil*. Berlin: BasisDruck Verlag, p. 300). In Uhse's *Tagebücher* speelt "J.", vrijwel zeker Josefine Werzlau (1923-2015), een danseres, vrijwel onafgebroken een rol op de achtergrond (hij is in 1961, na zijn scheiding van Alma, met haar getrouwd). Ook is er sprake van regelmatige ontmoetingen met een zekere Bebo gedurende enkele jaren vanaf de herfst van 1958. Waarschijnlijk zijn Josefine en Bebo dezelfde persoon. Vgl. *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 385, 387, 415.

¹¹⁷⁵ Het onderhouden van contact daarmee (en goed beschouwd met wie dan ook) werd gecompliceerd door het feit dat de FBI en de OSS de correspondentie van en naar de overwegend communistische exilgemeenschap in Mexico via het "Office of Censorship" vanaf 1941 consequent in de gaten hield. Dat zorgde voor veel vertraging in de briefwisselingen met de uitgevers. Stephan (2000), p. 20f.

kon hij eindelijk, in haar moedertaal, aan Alma laten lezen waarmee hij zich in de laatste jaren had beziggehouden.¹¹⁷⁶

Zodra het nieuws van de Duitse capitulatie Mexico bereikt had, stortte hij zich weer op de *Visaläufereien*, ditmaal om de terugtocht naar Europa voor zijn lotgenoten te regelen, en was hij vrijwel onafgebroken bezig met het regelen van visa en passages voor zijn landgenoten, waarvan het overgrote deel terug wilde naar Duitsland.¹¹⁷⁷ Tussen de bedrijven door schreef hij aan *Wir Söhne*, dat in 1948 in de SBZ zou worden uitgegeven, en aan een aantal korte verhalen. Uiteindelijk reisde hij medio juni 1948, in gezelschap van Alma, Joel en hun in 1946 geboren zoon Stefan via Leningrad naar Duitsland terug, waar ze rond 12 september aankwamen.

c. Carrière in de DDR, 1948 - 1963

Uhse werd, waarschijnlijk dankzij zijn tomeloze inzet en ondanks het feit dat “Westexilanten” over het algemeen met enige argwaan werden bejegend, direct na zijn aankomst als *hohes Tier* in de nieuw opgerichte SED, de samenvoegpartij van KPD en SPD-Ost, opgenomen. Hij bewoog zich dan ook al snel – een formele ontvangst vond op 18 september 1948 in de *Club der Kulturschaffenden* plaats¹¹⁷⁸ – temidden van mensen als *Kulturbundpräsident* Johannes R. Becher en *Präsident der Republik* Wilhelm Pieck, en op materieel vlak ontbrak het hem, van het ene op het andere moment, aan niets meer. Hij was welgesteld,

... [r]eich genug jedenfalls für diese Zeit und diesen Ort. Ein Berg Tantiemen hatte sich angehäuft in Berlin, Vorschüsse auf neue Bücher waren zugesagt, und für ein ständiges Einkommen sorgte Bodos Berufung zum Herausgeber [vom *Aufbau*,] der Monatszeitschrift des Kulturbundes [zur demokratischen Erneuerung Deutschlands].¹¹⁷⁹

Die baan, die hij kreeg in 1949, behield hij tot 1958, het jaar waarin het blad werd opgeheven.¹¹⁸⁰ De functie bracht hem op een welstandsniveau waarvan hij eerder niet had durven dromen: hij kreeg de beschikking over een modern gemeubileerde vrijstaande villa in het onder Sovjetbeheer vallende deel van Groß Glienicke (Am Seeblick 5), meerdere auto's, waarvan één met (inwonende) chauffeur, en een rijpaard, Ronald, voor Alma, dat alles in een land waarvan er gedurig aan van alles gebrek heerste. Uhse behoorde volgens Edith Anderson, die gehuwd was met Max Schroeder, dan ook tot de “Nomenklatura” van de Oostzone; Kantorowicz en Renn woonden bij hem in de straat.¹¹⁸¹

¹¹⁷⁶ Alma Neuman (1993), p. 101.

¹¹⁷⁷ Let wel: deze periode strekte zich uit van 1945 tot 1948, drie jaar achtereenvolgend.

¹¹⁷⁸ „Tagesnotizen“. In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 558.

¹¹⁷⁹ Anderson (2007), p. 169.

¹¹⁸⁰ Een kwestie die geen onderdeel van dit onderzoek uitmaakt, maar die zeker interessant is om te onderzoeken, is waarom Uhse nauwelijks last heeft gehad van de tegenwerking waarmee andere uit het Westexil afkomstige vluchtelingen te maken hebben gehad.

¹¹⁸¹ Edith Anderson (2007), *Liebe im Exil*, p. 173.

Door de Uhse werden grote tuinfeesten georganiseerd (waarvan er eentje zo druk bezocht was dat het buurhuis, dat van Anton Kantorowicz en zijn vrouw, moest worden bijgehuurd), waar iedereen die iets te betekenen had in de *Kulturszene* van de DDR werd uitgenodigd.¹¹⁸² Onder zijn oude strijdmakkers wekte zijn welstand soms bevreemding:

Nach 1945 habe ich auch in Berlin Bodo Uhse wiedergesehen. Er war verändert, es war schwierig mit ihm überhaupt zu reden. Er hatte einen hohen Posten im Schriftstellerverband in der sowjetischen Besatzungszone. Es ging wie bei den reichen Bürgern, viel Luxus für den damaligen Zeit. Seine mexikanische (sic) Frau ritt jeden Tag aus. Sie wohnten draußen am Rande der Stadt, alles war vergittert und abgesichert, eine Siedlung, in der viele der populären Schriftsteller der späteren DDR wohnten. Was mir damals erstaunte, war, dass es innerhalb der Partei so riesige soziale Unterschiede gab.“¹¹⁸³

De baan bracht hem – getuige zijn dagboeken - veel werk, afgewisseld door dagen van apathie, waarin depressieve buien¹¹⁸⁴ en allerlei fysieke ongemakken hem kwelden. Hij bracht een groot deel van de winter van 1948-1949 in een sanatorium in de Harz door, waar hij, brieven schrijvend en wandelend trachtte te genezen van TBC.¹¹⁸⁵ In de tijd van zijn afwezigheid nam Max Schroeder, die *Cheflektor* bij Aufbau was, zijn taken waar.¹¹⁸⁶ Naast zijn hoofdredacteurschap vervulde hij ook een aantal politieke rollen.

Zo was hij volksvertegenwoordiger voor de SED in de *Volkskammer*, het parlement van de DDR, van 1950 tot 1954, en voorzitter van het *Deutsche Schriftstellerverband* van de Kulturbund, van 1950 tot 1952. In 1956 werd hij secretaris van de Sectie *Dichtkunst und Sprachpflege* van de Akademie der Künste van de DDR en vertegenwoordigde hij, eveneens in 1956, het land niet zonder succes op het PEN-congres¹¹⁸⁷ in Londen, en in Frankfurt/Main in 1959.¹¹⁸⁸

¹¹⁸² Anderson (2007), p. 213.

¹¹⁸³ Ruth Liepmann (2011). *Vielleicht ist Glück nicht nur ein Zufall. Erzählte Erinnerungen*. [Bd. 9 der editionfünf]. Gräffelding: Silke Weniger, p. 127. Uhse noemt de ontmoeting met Liepmann ook, en heeft niet in de gaten gehad dat de communicatie anders verliep dan anders. Zie de dagboek aantekening van 24 november 1958, in *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 375.

¹¹⁸⁴ Joel Agee heeft het in dit verband over “Bodo’s etwas verbitterter Schwermut”. Joel Agee (2009). *Zwölf Jahre*, p. 187.

¹¹⁸⁵ Zijn kwaal leidt tot kortademigheid, waardoor hem wordt verboden te roken, een verbod dat hij met behulp van ‘J.’, waarschijnlijk Josephine Werzlau, die hem af en toe een sigaret bij haar brieven voegde, ontdoek. Zie o.a. in: *Reise- und Tagebücher I*, GW V, p. 552 f.

¹¹⁸⁶ Anderson (2007), p. 217. Ook: p. 267.

¹¹⁸⁷ PEN: Poets, Essayists, Novelists, een a-politiek en supranational schrijversverbond, opgericht in Londen, in 1921.

¹¹⁸⁸ Dagboek aantekening 19 juli 1959, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 417.

Afb. 3: Op vakantie in de *Ostsee-Bonzen-Enklave* Ahrenshoop, zomer 1951. Vlnr: Joel, Alma, Stefan en Bodo.

In deze periode liep de spanning tussen Oost en West op – onder andere door de opstand in Oost-Berlijn op 17 juni 1953, die met behulp van Sovjettanks werd neergeslagen - en het was daarom niet langer gewenst dat Uhse vanuit Groß Glienicke dwars door West-Berlijn naar zijn werk bij *Aufbau* reed: de redactie zetelde aan de Französische Straße in Mitte. Hij moest om de stad heenrijden, een tocht van ruim anderhalf uur, en in 1955 verhuisde het gezin Uhse dan ook naar het oostelijk gedeelte van de stad, naar de Kuckhoffstraße in Berlin-Niederschönhausen, naar een *Intellektuellensiedlung*,¹¹⁸⁹ waar ze een ruime atelierwoning betrokken. Ook daar organiseerden de Uhses weer feesten en partijen, die in het relatief autoluwe Niederschönhausen voor aanzienlijke parkeeroverlast zorgden.¹¹⁹⁰

Hoewel hij naar buiten toe niets liet zien van zijn afschuw, vormden de uitspraken die Nikita Chroesjtsjov, de Eerste Secretaris van de KPdSU, tijdens een rede op het XXste partijcongres, op 25 februari 1956 (inhoudelijk werd de rede, om de geruchtenmachine het gras voor de voeten weg te maaien, op 5 maart gepubliceerd) had gedaan omtrent Stalins misdaden het keerpunt in Uhses geloof in het communisme – en waarschijnlijk niet alleen in dat van hem:

... Josip Wissarionowitsch Stalin, “der unsterbliche, rumreiche Sohn der Arbeiterklasse”, ein Massenmörder, (...) Konzentrationslager in der Sowjetunion, dem Mutterland der sozialen Gerechtigkeit. Es war schockierend

¹¹⁸⁹ Dixit Anderson (2007), p. 314.

¹¹⁹⁰ Anderson (2007), p. 313 - 317.

und ein bisschen erschreckend. Vor nur drei Jahren hatten alle über den Tod des „Vaters der Nationen“ geweint, fünf, sechs Wochen Trauer.¹¹⁹¹

Voor de buitenwereld leek Uhse onaangedaan. Zo schreef hij op 6 maart 1956 in zijn dagboek nog louter socialistisch-formeel: “Gespräch über Ulbrichts Bericht vom XX. Parteitag, der ja in vielem weiter geht als die Reden die dort gehalten, gleichzeitig aber auch die Grenzen für die Diskussion setzte mit der Anerkennung der angeblich einzigen Verdienste Stalins im Kampf gegen Trotzki und Bucharin ...”: nog liet hij Stalin niet vallen.¹¹⁹² Pas weken later, op 30 maart, begon de ernst van de kwestie in de dagboeken in te dalen, want, zo meldde hij zonder er inhoudelijk op in te gaan, dat “... [d]er XX. Parteitag in der SU und die Berliner Parteikonferenz (...) die Gemüter beherrschen und die Gespräche [beschäftigen]”.¹¹⁹³

Zijn terughoudendheid past in het patroon van zijn kritiekloze solidariteit jegens het regime, juist in de periode waarin Walter Janka melding maakt van een wending in het politieke denken naar aanleiding van het nieuws uit de Sovjetunie, waarbij een aantal hooggeplaatste intellectuelen tijdens brainstormachtige discussieavonden praatten over een “... sozialistische Umgestaltung der DDR”.¹¹⁹⁴ De avonden – niet bekend is of Uhse erbij aanwezig was, verondersteld wordt dat hij zich er verre van heeft gehouden - werden gehouden ten huize van het *Aufbau-Verlag*, nota bene in aanwezigheid van een enthousiaste Johannes R. Becher.

De bijeenkomsten zouden later, door de kliek rond Walter Ulbricht, worden uitgelegd als contrarevolutionaire samenzwering tegen de DDR. Zo getuigde Becher in oktober 1957, in een ijdele poging de schade van zijn aanwezigheid bij de avonden te beperken, dat hij “... zu einem Forum im Aufbau-Verlag eingeladen [war], und es war unschwer zu spüren, daß ich hier eine Gruppe von Genossen vor mir hatte, die gekommen waren um mir eine Falle zu setzen”.¹¹⁹⁵

Uiteindelijk zou Walter Janka zijn aanwezigheid bij de avonden moeten bekopen met vijf jaar *Zuchthaus* wegens subversieve activiteiten. In de rechtszaal zaten onder andere Uhse, Seghers, Bredel, en Claudius op de voorste rij. Geen woord van protest kwam hen over de lippen, en duidelijk was dat ze niet van plan waren zich te verzetten tegen het bewind van Stalinist Ulbricht en zijn trawanten, of om het land te verlaten.¹¹⁹⁶ Uiteindelijk bleek dat de enige zichtbare verandering na maart 1956 in de DDR gevormd werd door de bleke rechthoeken op de wanden van openbare gebouwen, schaduwen van Stalins verwijderde portretten. De vervolging van politieke tegenstanders bleef gewoon doorgaan.

¹¹⁹¹ Joel Agee, *Zwölf Jahre*, p. 231f.

¹¹⁹² Dagboeknotitie van 6 maart 1956, *Tagebücher 1951-1963*, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 245 - 246.

¹¹⁹³ Dagboeknotitie van 30 maart 1956, *Tagebücher 1951-1963*, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 247.

¹¹⁹⁴ Walter Janka (1989). *Schwierigkeiten mit der Wahrheit*. Reinbeck bei Hamburg, p. 16.

¹¹⁹⁵ *Ibid*, p. 16.

¹¹⁹⁶ *Ibid*, p. 35.

Voor Uhse moet zijn zwijgzaamheid, zo kort na de onthullingen over Stalins wandaden, aan de gewetenswroeging hebben bijgedragen waarvan Joel Agee getuigt. Het moet hem in elk geval hebben doen terugdenken aan het showproces in Tsjecho-Slowakije in 1952, waarbij, tijdens het proces tegen Rudolf Slánský, zijn vriend Otto Katz/André Simone op grond van allerlei merkwuurde beschuldigingen, samen met een reeks overwegend Joodse 'mededaders' ter dood veroordeeld werd. In de DDR werd in 1955 Paul Merker (1894-1969) dankzij een op een bewuste karaktermoord wijzende reeks van uitspraken van Anna Seghers in staat van beschuldiging gesteld en tot acht jaar tuchthuis veroordeeld – hij zou Amerikaans agent zijn, agent van de Gestapo, Franse spion en agent van – daar hebben we het weer – het Weltjudentum. Merker werd in 1956 al gerehabiliteerd.

Privé is Uhse door de onthullingen – zo weten we dankzij Joel Agee - in een diepe depressie verzeild geraakt.¹¹⁹⁷

[Wir] entdeckten (...) daß für unsere Eltern und ihre Freunde Stalins Verbrechen kein abgeschlossenes Thema waren. Bodo erzählte mir von seinem guten Freund Otto Katz – ich kannte ihn auch (...) – der in der Tschechoslowakei hingerichtet worden war, nachdem er sich selbst bezichtigt hatte, ein imperialistischer Agent zu sein. [...] Jetzt war er überzeugt, daß Otto schuldlos war. Ich weiß noch wie Bodo eines Abends beim achten oder zehnten Bier, stöhnend und gekrümmt vor Reue, jammerte, sein Leben sei verpfuscht, er habe sein Talent vergeudet, er habe diesem Schweinehund Stalin seine Seele verkauft.¹¹⁹⁸

Ondanks zijn schuldgevoel heeft Uhse niet radicaal gebroken met het regime, en heeft hij geen pogingen ondernomen zich aan zijn medeverantwoordelijkheid aan haar wandaden te onttrekken. Dat zal deels te wijten zijn geweest aan zijn welstand, maar zeer zeker ook aan zijn persoonlijkheid. Het bewustzijn dat hij zich in goed vertrouwen aan een misdadig regime onderschikt had leek de levenslust uit hem weg te zuigen:

Bodo war immer schon von zarter und etwas morbider Natur gewesen, und ließ sich leicht aus dem Gleichgewicht bringen, aber diesmal schien er völlig den Boden unter den Füßen verloren zu haben. (...) Von Zeit zu Zeit versank er in eine grübelnde Depression, die Mundwinkel heruntergezogen, (...) vor sich ein Bier und ein großes Glas Wodka.¹¹⁹⁹

Individueel en openlijk verzet was in Uhse's geval waarschijnlijk ook niet verstandig geweest, maar ontslag had hij, met zijn zwakke gezondheid als aanleiding, als middel om zich aan medeverantwoordelijkheid te kunnen onttrekken, zeker kunnen nemen. Ook *Republikflucht* was mogelijk geweest. Uhse behoorde als leidinggevende van het Aufbau-Verlag tot het *Reiseka-*

¹¹⁹⁷ Het feit dat hij zich in zijn dagboeken op de vlakte heeft gehouden zou erop kunnen wijzen dat hij rekening hield met een eventuele toekomstige publicatie ervan in het achterhoofd.

¹¹⁹⁸ Joel Agee (2009). *Zwölf Jahre*, p. 232f.

¹¹⁹⁹ *Ibid*, p. 233.

der van de DDR, en het was voor hem geen enkel probleem geweest om het land te verlaten. Daarnaast was *Westberlin* vanuit zijn kantoor aan de Französische Straße in enkele minuten te voet te bereiken – de *antifaschistische Schutzwall* bestond in die dagen nog niet. Hij had zich dus makkelijk aan de partijterreur kunnen onttrekken. Hij heeft geen van de hem openstaande opties benut: kennelijk was het in welstand leven onder een socialistische dictatuur voor hem nog steeds te verkiezen boven een onzeker bestaan in de kapitalistische BRD, die hij onveranderd beschouwde als onderkomen van “... wieder und wieder geschlagenen Generale, [...] Menschenschlächter, Spießgesellen und Auftraggeber des im Jerusalemer Gefängnis auf sein Urteil wartenden Verbrennungsbürokraten.”¹²⁰⁰ Sterker: hij stelde, hoewel hij regelmatig werd afgevaardigd naar PEN-bijeenkomsten in het *nichtsozialistische Ausland*, het „Westen“ gelijk aan „Faschismus“.

Zijn angst voor een nieuwe fascistische dictatuur was heel concreet: Agee verhaalt, naar aanleiding van de opstand in Hongarije in 1956, van de vondst van een fles chloroform in Uhse's bureau, die hij daar had opgeborgen, om zijn gezin ingeval van een “... fascistische Machtübernahme schmerzlos töten zu können: er hatte Angst man würde uns foltern”.¹²⁰¹ Aan vertrekken had hij nooit gedacht: hij zou “... das sozialistische Deutschland, dem er seinem Leben gewidmet hatte und das er trotz bitterer Enttäuschungen niemals im Stich lassen würde”, nooit verlaten.¹²⁰²

Toch schijnt Uhse de partijleiding op de een of andere manier voor het hoofd gestoten te hebben; hij bekende Joel “... er war bei der Partei in Ungnade geraten. Während des Aufstands in Ungarn hatte er unkluger Weise im Aufbau einen Artikel zur Verteidigung eines dissidenten ungarischen Schriftstellers veröffentlicht”.¹²⁰³ De uitgave van *Aufbau* werd korte tijd later, in 1958, stopgezet ten gunste van het nieuw in het leven geroepen *Sinn und Form*.¹²⁰⁴ Tegelijkertijd gaf men Uhse te verstaan dat het nu echt tijd was werd om het tweede deel van *Die Patrioten* af te maken.

Niet alleen zijn politieke leven verliep verre van rimpelloos. Josefine Werzlau, de vrouw waarmee hij getuige zijn dagboek aantekeningen al vanaf 1948 regelmatig contact onderhield, bleek in 1958 zwanger van hem te zijn, en had hem te kennen gegeven met hem te willen trouwen. Uhse, regelmatig verwickeld in heftige ruzies met Alma wilde, hoewel hij zich verantwoordelijk voelde voor het kind – net als hij zich verantwoordelijk voelde voor Joel en Stefan – zich niet van haar laten scheiden:

¹²⁰⁰ Bodo Uhse (1961). Berlin – Kampffeld für den Frieden. In: *Die Mauer oder Der 13. August* [Hrsg. Hans Werner Richter]. Reinbeck bei Hamburg: Rohwolt, p. 82.

¹²⁰¹ Joel Agee (2009). *Zwölf Jahre*, p. 235.

¹²⁰² Ibid, p. 235-236.

¹²⁰³ Agee, p. 321.

¹²⁰⁴ Hij had van Klaus Gysi vernomen dat uitgave van het tijdschrift *Aufbau* per 1 juni 1958 stopgezet zou worden. Over zijn eigen rol spreekt hij niet. Bron: Bodo Uhse. “1958”. In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 352.

[Er] behauptete er sei böse auf diese Frau, die ihn, wie er sagte, emotional zu erpressen versuchte. Aber offensichtlich hing er auch an ihr. Er konnte sie nicht verletzen. [...] Alma begegnete ihm mit noch heftiger Verachtung als im vorigen Sommer [...]. Sie hielt Bodo ständig vor, daß er ein Schwachling sei. Das bloße Wort schien ihm Qualen zu bereiten. Er betäubte sich mit Alkohol, trank einen doppelten Wodka nach dem anderen und stürzte nach jedem ein Glas Bier hinunter. Er saß stundenlang da, ungekämmt und unrasiert, mit hängendem Unterkiefer, als wollte er sich durch ein unsichtbares Hindernis durchbeißen.¹²⁰⁵

Van de vele meningsverschillen met Alma in de jaren na 1956 vinden we in Uhse's aantekeningen nauwelijks iets terug.¹²⁰⁶ De ruzies waren volgens Joel Agee echter aan de orde van de dag. Uhse stak daarnaast zijn relatie met Josefine Werzlau steeds minder onder stoelen of banken en dronk daarnaast veel, zodat Alma begin 1960 besloot met haar kinderen naar de Verenigde Staten terug te keren. Ondanks Uhse's verzet, en de belofte van de zwangere Werzlau¹²⁰⁷ met hem te breken zette ze door. De ziekelijke Stefan werd eind maart alvast vooruitgestuurd naar Mexico.

Uhse had zich met zijn gedrag in een situatie gemanoeuvreed, waaruit hij zich niet meer kon bevrijden. Hij was Alma kwijt, en met haar Joel en Stefan, hij had zijn aanzien binnen de partij verloren¹²⁰⁸ en deed, daags voor hun vertrek nog een zelfmoordpoging om Alma's vertrek te voorkomen:

Am Tag vor unserer Abreise bekam Bodo einen Anruf von Luise Meissner (= Josefine Werzlau, gb). Sie sagte sie müsse ihn sofort sehen – sie sei zwei Straßen entfernt, im Café Für Dich. Er zog seinen Mantel an. Alma sagte: „Jetzt mußt du sie sehen? Hat das nicht Zeit bis wir fort sind?“ „Sie sagte es ist dringend“, sagte Bodo. „Ich muß hingehen. Ich komme bald zurück“. „Hast du denn absolut kein Schamgefühl? Das ist mein letzter Tag hier. Von morgen an kannst du sie sehen sooft du willst“. „Ich kann sie doch nicht einfach da stehen lassen. Sie ist den ganzen Weg bis hier heraus gekommen ... Ach, ich halt's hier nicht mehr aus!“. [...] „Goodbye“, brüllte er uns beide an, mit einer furchtbaren Ausdruck in den Augen. Dann verließ er das Haus.¹²⁰⁹

Hij kwam niet meer terug; het bleek dat hij een overdosis slaappillen had ingenomen, en was op straat, voor het café met daarin de wachtende Werzlau, in elkaar gezakt. Terwijl men

¹²⁰⁵ Agee, p. 378.

¹²⁰⁶ Dat zou wederom een teken kunnen zijn dat hij er rekening mee hield – terecht, weten we nu – dat ze ooit gepubliceerd zouden worden.

¹²⁰⁷ In 1959 zou Werzlau een zoon ter wereld brengen, Thomas. Hij is na zijn overlijden, waarschijnlijk in de tweede helft van de jaren negentig, in Uhse's graf bijgezet.

¹²⁰⁸ Daarvan maakt Joel, die inmiddels twintig jaar oud is, gewag bij het afscheid op het station: “... prominente Angehörige der Intelligenz, die erschienen sind, um die Einstellung der Partei zu Bodos Verhalten Ausdruck zu geben ...”. Agee, p. 399.

¹²⁰⁹ Agee, p. 396.

hem in het Charité oplapte nadat men zijn maag leeggepompt had, namen op station Friedrichstraße Alma en Joel afscheid van hun vrienden en bekenden, en vertrokken, via Mexico, naar hun eindbestemming New York.¹²¹⁰

Uhse zette zijn leven voort. Hij huwde, zodra de echtscheiding was uitgesproken, met Josefina, en betrok op 21 augustus 1960 een woning in het grote nieuwbouwproject¹²¹¹ aan het Straußberger Platz.¹²¹²

Afb. 18: Uhse bezoekt enkele dagen na de Mauerbau een regiment *Bereitschaftspolizei* bij de Brandenburger Tor, 23 augustus 1961

De laatste paar jaar van Uhses leven kennen geen opmerkelijke hoogte- en dieptepunten meer. Ze staan in het teken van zijn werk bij *Sinn und Form*, van de Becherbiografie die hij wil schrijven, en, als een hardnekkige constante in zijn leven, van het tweede deel van *Die Patrioten*, dat ondanks zijn inspanningen ook deze keer niet af zal komen.¹²¹³ Uhse is dan niet meer de door kwalen geplaagde, kettingrokende alcoholist die hij in de late vijftiger jaren was. Hij heeft

echter dermate roofofbouw op zijn lichaam gepleegd dat hij van een reis naar Cuba ziek terugkeerde en enkele maanden later, in de nacht van 2 juli 1963, overlijdt aan een *Gehirnschlag*, een herseninfarct. Hij is begraven, te midden van zijn kunstbroeders en -zusters, op het *Dorotheenstädtischer Friedhof* aan de Chausseestraße.

¹²¹⁰ Dagboek aantekeningen van 30 maart en 13 april 1960. In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 432 - 433.

¹²¹¹ Hij kwam te wonen in het barokke appartementencomplex aan de Stalinallee, later Karl-Marx-Allee.

¹²¹² Dagboek aantekening van 21 augustus 1960. In: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 435.

¹²¹³ Caspar, „Nachbemerkungen“, in: *Reise- und Tagebücher II*, GW V, p. 624.

Bijlage I: Summary (in English)

The East-German journalist, writer and politician Bodo Uhse (1904 – 1963) would have completely disappeared in the mist of history, had not his one decision - to leave Hitler's NSDAP and to join the KPD, the German communist party, a step he took somewhere in the early spring of 1931 – saved him from oblivion. And not just that: his determined and apparently spectacular step, highlighted by every biographer in the GDR (as well as by Uhse himself) describing his life, did provide him, from the very moment he returned from his exile in Mexico to East Germany in 1948, with a prosperous career and a reputation – according to his 'official' biography - of being one of the more heroic antifascists in the country. Reality, however, tells us a different story.

From what he has shared with us on his life and times in his autobiographical novel, *Söldner und Soldat* ("Mercenary and Soldier"), the book he published in Paris, shortly before his admission as a member by the KPD in 1935, we understand that he must have left us – mainly because of his work as a journalist - a myriad of "Biography Generators" (Alois Hahn). And indeed, in various archives in present day Germany, hundreds of articles of his hand he contributed to newspapers and periodicals in the years before turning communist were recovered, documents that were greatly unknown or inaccessible – assuming they wanted to know about them in the first place because of Uhse's solid reputation as an exemplary 'anti-fascist' - to his 'old' biographers.

The information buried in these articles, completed with a number of documents written by friends and colleagues that were mainly published after the *Wende* – autobiographies, diaries, memoirs and accounts of relevant historical research - has been systematically analyzed for Uhse's political viewpoints and his assessment of the harsh daily reality – both socially and economically – of life during the Weimar Republic, in order to retrieve what made Uhse decide to redirect his political stance from the ultranationalist right to a party that aimed at a Soviet inspired classless society. Those documents have proved of immense value for this project.

The outcome of the research shows a clear picture. Uhse's switching from right to left – painted by himself and his East-German biographers as a spectacular move from Nazi brutality to heroic antifascism – wasn't a decision he took in a moment of sudden opposition towards the Nazis. It wasn't spectacular, either. It took him a number of years to develop a clear resistance towards Hitler's gradual submission to capitalism, up to the point that his ties with the large industries became incompatible to Uhse's belief that a new Germany only could arise with, or with the help of the working class.

Uhse's switch, we may conclude, hasn't been very spectacular, and it wasn't from the extreme right to the extreme left. In fact, he hardly ever moved, ideologically speaking. The

main features of his beliefs - his anti-capitalism, his nationalist stance, and his anti-liberalism - shaping a strong basis for his antipathy for the Weimar Republic – never changed much. It was Hitler's choice, incorporating the German working class in the ethnic "Volk", denying them their social class and their unions, that proved indigestible for Uhse and made him decide to move on.

Taking his origins in consideration, we clearly see the roots of his anti-liberal beliefs. Uhse's family were *Kleinbürger*, nationalist, monarchist, lower middle class, disdainfully looking down on the traditionally social-democrat and communist working classes. His father's career as an officer in the Kaiser's army safeguarded a more or less stable existence during the war, but suddenly fell through the moment peace broke out. The emerging poverty made him decide to leave home, at the age of seventeen. His aversion to capitalism grew in later years, as a result of the way the Western - capitalist - powers treated Germany after the war.

Young Bodo Uhse emerged from the war years like many others from his generation, having no idea what the future would bring them. He joined *Wandervogel*, the youth organization that, organizing all kinds of outdoor activities, tried to establish a new bond with nature, in the process opposing teachers, parents and everybody else bringing them the lost war. From *Wandervogel* he moved on to the *Bund Oberland*, a paramilitary group of nationalist youngsters, longing for a strong and unified Germany, and being prepared to fight for it. The most important difference between them and the old conservative movement was, they didn't want history to repeat: the Kaiser and the civic society that had vanished during the war were gone and they didn't want it back. They wanted to reshape Germany into a state where everybody of German tongue could live, work and prosper under a strong leader.

During the Stresemann years (1925 – 1929), Uhse living as a reporter in the Bavarian *Kleinstadt* Bamberg, international relations and the economy flourished, foreign monies flowing into the county, cranking up foreign trade and job numbers. For Uhse the *Bund Oberland* gradually lost its appeal. He decided, in 1927, to join the NSDAP, because, in his words, they were the only party that considered the working class as an indispensable factor in establishing the new Germany. His membership may have been inspired by a number of *deutsche Tage* he took part in, large gatherings of mainly nationalist militant groups, collectively aiming at the destruction of democracy and the Republic.

His membership of the Nazi party brought new friends, and fresh ideas. The Strasser brothers, Otto and Gregor, foremen of the northern branch of the NSDAP, told him, contrary to Hitler's more capitalist approach, their purpose was the founding of a cooperative state accommodating the entire German-speaking Volk, on an ethnic (*völkisch*) and anti-capitalist basis. For them, *Socialism* was the essential factor in National Socialism.

Uhse's first opportunity to exercise his political views was in a new job, starting in May 1927, as an editor of the *Donaubote*, a völkisch-nationalist newspaper published in the Bavarian town of Ingolstadt. There, for the first time in his writings, we notice an amount of compassion with the working class, the 'servile masses', based upon his observations in the local slums. His career, however, ended quickly. The owner of the newspaper, Dr. Ludwig Liebl, appeared to be a very rigid supporter of Hitler's National Socialism, incompatible with Uhse's Strasser-inspired view, and Uhse was forced to leave.

Within months after the Ingolstadt project had failed, Gregor Strasser advised him to get in touch with the NSDAP party leadership in Itzehoe, a town about fifty kilometers north of Hamburg, where a party newspaper was to be established aiming at Schleswig-Holstein and beyond, the second Nazi newspaper in Germany after the Munich-based *Völkische Beobachter*. Within weeks Uhse was appointed editor-in-chief of the new newspaper, the *Schleswig-Holsteinische Tageszeitung*. The first edition of the paper was published on January 3, 1929.

Being a regional party official, Uhse's work wasn't limited to his editorial activities. As a Nazi propagandist he was supposed to speak at party rallies and party meetings in public houses all over Schleswig-Holstein. As NSDAP-*Ortsgruppenführer* he structured and subsequently was in charge of the Itzehoe SA, and, after the communal elections of November 1929, he got a mandate as a NSDAP-representative in the Itzehoe city council.

Uhse, in the articles he wrote for the *SHTz*, regularly utilized a very crude anti-Semitism, much more explicit than in his previous job for Dr. Liebl. Whether he used it as an instrument to clarify the newspaper's national socialist points of view or just to secure his job, flattering the Munich party headquarters, is unclear: in the articles he simultaneously wrote for the Strassers' magazines, we never find a trace of the racially and politically inspired hatred he expressed in the paper. It didn't help him much, though. Hitler, studiously reading it, detected the many inconsistencies with NSDAP party policies in his writings, especially concerning his adherence to the Strassers: "Socialism! That's an adverse word in the first place. Why do you write so much about it! It'll lead to misunderstandings!"

Uhse didn't seem very keen on obeying the Fuehrer's orders to discard socialism altogether, and remained on a more "leftist" course, until, somewhere during the late summer of 1930, he was sacked. He lost his job and his party membership, and remained unemployed until Ernst Putz, a KPD foreman, invited him to join the KPD (without being granted membership though) and help spread the word among the small farmers in the Rhön area, in South-Western Thuringia, a task he performed until after the Nazis came to power in January 1933. With the SS and the Gestapo constantly on his tail he realized he wasn't safe in Germany any more, and in April 1933 he moved to Paris.

As stated before, Uhse's decision to leave the NSDAP and join the KPD has so far been presented as a spectacular move. However, looking at the principles governing the Strasser wing of the NSDAP, we already observed a strong belief in a classless society, in which private ownership of capital goods and land was abolished. The *NS-Linke*, as they called themselves, like the KPD, was ideologically focused on the young state in the East, the Soviet Union. But, notwithstanding the similarities between the two 'beliefs', their ideological basis, being German 'völkisch' nationalists, appeared incompatible with the internationalist views of the Soviets.

Simultaneously, the Hitler wing of the NSDAP moved away from the NS-Linke, and developed an agenda clearly favoring the middle classes and up, including the capitalist captains of industry. His new program highlighted issues such as a refusal to establish a dispossession program for the nobility, and issuing a ban on trade unions. Because of this clearly capitalist stance, the party lost its appeal for voters aiming at a cooperative, more egalitarian society, finding a more left wing alternative in one of the smaller leftist groups that had sprung up during the later twenties, combining both a nationalist and worker friendly stance, like Beppo Römer's National-Bolshevik movement.

In the meantime, the KPD, realizing that in Germany their internationalist attitude raised suspicion in the eyes of the working class, and seeing Hitler's popularity grow rapidly because of his nationalist beliefs, decided to add a nationalist chapter to their agenda: the *Volksfrontideologie*, a revolutionary nationalism that not just aimed at the decomposition of capitalism, but, at the same time, spoke of the *Vaterland* and of true patriotism, which made her acceptable for people like Uhse as a working class friendly revolutionary and nationalist movement.

The fact that the party had lost many of her socialist features, and, with her nationalist agenda, ideologically moving towards the NS-Linke (who no longer existed at the time), and, at the same time, the NSDAP under Hitler became subordinate to Germany's captains of industry and nobility, explains the ease of Uhse's transfer to the KPD.

In Paris, after being accepted as a member of the KPD and after his first book was published – the autobiographic novel *Söldner und Soldat* – Uhse's life and work were entirely dedicated to party. He was commissioned to Spain to join the International Brigades in 1936, and in May 1939 he was sent to New York, to address the International Writers Congress, organized by the *American League of Writers*. From there, being overrun by the start of the Second World War in September 1939, he traveled to California and onwards to Mexico in 1940, where he co-founded the *Heinrich-Heine-Klub* and the German cultural magazine *Freies Deutschland*. He married Alma Neumann, whom he had met in Cuernavaca, in 1945. Apart from the editorial activities he was almost continuously 'running visa', to enable his colleagues in Europe to escape to Mexico, and, after the war had ended, back to Europe. As one

of the last exiled Germans, he travelled back to Germany, on a Soviet freighter, arriving in Berlin in September 1948, in the then Soviet Occupied Zone (SBZ).

After his return Uhse was appointed – among a number of other positions in the Party - as an editor in chief of the magazine *Aufbau*, official publication of the *Kulturbund*, the Federation for the Cultural Renewal of Germany. He kept his job there till the magazine was discontinued in 1958. His belief in the righteousness of communism was severely damaged – he started suffering from severe depressions that led to alcohol abuse and his divorce from Alma – the moment Stalins atrocities became known to the world in 1956, without, for fear of retaliation, having the guts to leave the SED, the KPD's lawful heir, or even the country.

Uhse died in July, 1963, after having returned from a trip to Cuba where he had fallen ill, of a stroke. He was buried at the *Dorotheenstädtischer Friedhof* in Berlin.

Bijlage II: Geraadpleegde bronnen

a. Bodo Uhse: bibliografie¹²¹⁴

Klee, Christian (pseud. Bodo Uhse)(1931). „Bauer Ahoi“. In: *Aufbruch. Kampfblatt im Sinne des Leutnants a.D. Richard Scheringer*, 1. Jg., 1931, Nr. 1, Juli 1931, p. 10. Berlin: W. Korn.

Uhse, Bodo (1931?). *Christian Klee, Soldat des Friedens*. Ungedruckt.

Z.n. (verm Uhse, Bodo), z.j. (verm. 1932). *Bauernkampf gegen Bauernnot*. Berlin: Reichsbauern Komitee.

Uhse, Bodo (Red.) (1933). „Bauernkampf in Deutschland“. In: *Mitteilungsblatt des Deutschen Reichsbauernkomitees, angeschlossen dem Europäischen Bauernkomitee*, 1933 Ausgabe 1. Berlin: Ricki. [Ausgaben 1 und 2/3; damit Erscheinung eingestellt].

Uhse, Bodo (1933). „Brot und Wasser“. In: Weiskopf, Grete (Hrsg) *Neue Deutsche Blätter. Monatsschrift für Literatur und Kritik*. 1933-9. Wien, Zürich, Paris, Amsterdam.

Uhse, Bodo (1933). „Worte und Waffen“. In: Abusch, Alexander (Hrsg.) *Unsere Zeit. Halbmonatsschrift für Politik, Literatur, Wirtschaft, Sozialpolitik und Arbeiterbewegung* 1933-11. Paris, Basel, Prag: Münzenberg.

Uhse, Bodo (1934). „Die Reise nach Itzehoe“. In: Weiskopf, Grete (Hrsg) *Neue Deutsche Blätter. Monatsschrift für Literatur und Kritik*. 1934-12. Wien, Zürich, Paris, Amsterdam.

Uhse, Bodo (1934). „Das Revolutionsmuseum“. In: Abusch, Alexander (Hrsg.) *Unsere Zeit. Halbmonatsschrift für Politik, Literatur, Wirtschaft, Sozialpolitik und Arbeiterbewegung*, 1934-8. Paris, Basel, Prag: Münzenberg.

Uhse, Bodo (1934). „Kurze Autobiographie“. In: Abusch, Alexander (Hrsg.) *Unsere Zeit. Halbmonatsschrift für Politik, Literatur, Wirtschaft, Sozialpolitik und Arbeiterbewegung*, 1934-12. Paris, Basel, Prag: Münzenberg.

Uhse, Bodo (1935). „Kurze Autobiographie“. In: Zentralorgan der Internationalen Vereinigung Revolutionärer Schriftsteller (Hrsg.) *Internationale Literatur*, 1935, Nr. 6, p. 90. Moskau: Verlag für Fremdsprachige Literatur [Москва: Издательство литературы на иностранных языках]

Uhse, Bodo (1935). *Söldner und Soldat*. Paris: Éditions Carrefour.

Uhse, Bodo (1935). „Die Saalschlacht“. Hrsg. Schutzverband Deutscher Schriftsteller; Deutsche Freiheitsbibliothek. In: *Deutsch für Deutsche* [Tarnschrift]. Leipzig : Verl. für Kunst u. Wissenschaft.

¹²¹⁴ Op praktische gronden zijn van de door Uhse in tijdschriften gepubliceerde artikelen alleen de markantste opgenomen.

Uhse, Bodo (1937). „Der Feuersalamander“. In: *Das Wort 1937-2*. Madrid.

Uhse, Bodo (1938). *Die erste Schlacht. Vom Werden und von den ersten Kämpfen des Bataillons ‚Edgar André‘*. Strassbourg: Ed. Promethée.

Uhse, Bodo (1938). „Die Saalschlacht“. In: Weinert, Erich (Hrsg.) *Trotz alledem! Sammelband antifaschister deutscher Erzähler*. S. 95-106. Kiew: Staatsverlag der Nationalen Minderheiten der USSR.

Uhse, Bodo (1939). „Angriff auf Wüst“. [Feuilleton; Vorveröffentlichung von ‚Leutnant Bertram‘]. In: *Pariser Tageszeitung*. 26.3 – 19-6-1939. Paris.

Uhse, Bodo (1939). „Ausmarsch im September“. [Hrsg. Zentralorgan der Internationalen Vereinigung Revolutionärer Schriftsteller]. In: *Internationale Literatur*, 1939 Nr. 6. Moskau: Verlag für Fremdsprachige Literatur .

Uhse, Bodo (1942). *Die erste Schlacht*. Moskau: Verlag für Fremdsprachige Literatur.

Uhse, Bodo (1942). „Der Pogrom geht weiter“. In: Deutsche Kulturbund in Großbritannien (Hrsg.) *Unser ist der Morgen* (p. 25-27). London: Freier Deutsche Kulturbund in Großbritannien.

Uhse, Bodo (1943). „Der Schriftsteller und der Krieg“. In: Deutsche Kulturbund in Großbritannien (Hrsg.) *Gekabelt aus Moskau* (p. 5-9). London : Freier Deutsche Kulturbund in Großbritannien.

Uhse, Bodo [Red.](1943). „Los tres escalones de Hitler“. In: Castro Leal, Antonio et al. (red). *El libro negro del terror Nazi en Europa: testimonios de escritores y artistas de 16 naciones*, (p. 89 - 92). Mexico: Editorial El libro libre.

Uhse, Bodo (1943). *Leutnant Bertram*. Mexiko: Editorial El Libro Libre.

Uhse, Bodo (1944). „Das erste Gefecht“. In: Petersen, Jan (Hrsg.), *Weg durch die Nacht: Erzählungen* (p. 24 - 29). London: Freier Deutsche Kulturbund in Großbritannien.

Uhse, Bodo [Intr.] (1944). *El Ejército alemán tal como es; diarios de oficiales y soldados alemanes, hechos prisioneros o caídos en el frente ruso*. Mexico: Editorial ‘El Libro Libre’.

Uhse, Bodo (1946). „Gespräch über die Kunst der Deutschen“. [Aus dem unveröffentlichten Roman "Wir Söhne"]. In: Heinrich-Heine-Klub (Hrsg.) *Heines Geist in Mexico*, (p. 23 - 24) Mexico: Heinrich-Heine-Klub.

Uhse, Bodo (1947). *Leutnant Bertram*. Berlin (SBZ): Verlag Volk und Welt.

Uhse, Bodo (1947). *Morgenröte*. New York: Aurora-Verlag.

Uhse, Bodo (1947). *Die heilige Kunigunde in Schnee und andere Erzählungen*. Berlin (SBZ): Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1948). "The Exile Writer Turns Publisher". In: *Books Abroad*, (1948), Vol. 22, Nr. 4. Norman OK: University of Oklahoma, p. 348-351

Uhse, Bodo (1948). *Wir Söhne*. Berlin (SBZ): Aufbau Verlag.

Kisch, Egon Erwin (1951). *Schreib das auf, Kisch - Auswahl von Bodo Uhse*. Leipzig: Reclam.

Uhse, Bodo (1952). *Die Brücke. Drei Erzählungen*. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1954). *Die Patrioten. Roman. Erstes Buch: Abschied und Heimkehr*. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Siao, Eva. Peking (1955): *Eindrücke und Begegnungen*. [Eingeleitet von Bodo Uhse]. Dresden: Sachsenverlag.

Uhse, Bodo (1956). *Tagebuch aus China*. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1957). *Mexikanische Erzählungen*. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1958). *Die Aufgabe. Eine Kollwitz-Erzählung*. [Veröffentlichung der Deutschen Akademie der Künste zum 40. Jahrestag der Novemberrevolution]. Dresden: Verlag der Kunst.

Uhse, Bodo (1958). *Ausmarsch im September*. Tokio, Hakusuisha.

Uhse, Bodo (1959). *Gestalten und Probleme*. [Enth. früher entstandene Aufsätze und Reden, Briefe, Kritiken und Essays 1935 - 1959]. Berlin (DDR): Verlag der Nation.

Uhse, Bodo (1959). *Reise in einem blauen Schwan*. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo, Günther Albrecht, Karl Heinz Berger, (1960). *Bodo Uhse, Eduard Claudius: Abriß der Spanienliteratur*. [Hrsg. vom Kollektiv für Literaturgeschichte. Bearb. u. Red.: Günther Albrecht u. Karl Heinz Berger unter Mitarbeit von Paul Günter Krohn]. Berlin (DDR): Volk und Wissen.

Uhse, Bodo (1959 ca.). *Abschied von einer kleinen Stadt. Aus dem Leben des Georg Scherff*. Unveröffentlicht.

Mann, Heinrich (1960). *Die traurige Geschichte von Friedrich dem Grossen*. [Fragment. Hrsg. von der Deutschen Akademie der Künste zu Berlin zum 10. Todestag von Heinrich Mann. Vorw. von Bodo Uhse]. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Kisch, Gisela & Bodo Uhse (Hrsg) (1960-1976). *Egon Erwin Kisch. Gesammelte Werke in Einzelausgaben*. Bd. 1-11. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1961). *Sonntagsträumerei in der Alameda*. Berlin (DDR): Henschel Verlag.

Uhse, Bodo (1961). „Berlin – Kampffeld für den Frieden“. In: *Die Mauer oder Der 13. August* [Hrsg. Hans Werner Richter]. Reinbeck bei Hamburg: Rohwolt.

Uhse, Bodo (1962). *Die erste Schlacht*. Berlin (DDR): Deutscher Militärverlag [erster erschienen in Moskau, 1942].

Uhse, Bodo et al. (1963). *Neue Texte. 3. Almanach für deutsche Literatur*. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo, Lily Becher, Gert Prokop (1963). *Johannes R. Becher; Bildchronik seines Lebens*. Berlin: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1964). *Der Weg zum Rio Grande. Erzählungen*. Leipzig: Insel Verlag.

Uhse, Bodo (1964). *Im Rhythmus der Conga. Ein Kubanischer Sommer*. Berlin (DDR): Verlag Kultur und Fortschritt.

Uhse, Bodo (1965). *Die Patrioten. Fragment des zweiten Buches*. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1968). *Die Patrioten. Roman. Erstes Buch: Abschied und Heimkehr. Fragment des zweiten Buches*. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1974). *Söldner und Soldat; Wir Söhne*. [Gesammelte Werke in Einzelausgaben; Hrsg. Günter Caspar; Bd. 1]. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1974). *Leutnant Bertram*. [Gesammelte Werke in Einzelausgaben; Hrsg. Günter Caspar; Bd. 2]. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1975). *Die Patrioten. 1. Buch - Abschied und Heimkehr - Fragment des zweiten Buches*. [Gesammelte Werke in Einzelausgaben; Hrsg. Günter Caspar; Bd. 3]. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1976). *Erzählungen*. [Gesammelte Werke in Einzelausgaben; Hrsg. Günter Caspar; Bd. 4]. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1979). *Sonntagsträumerei in der Alameda und andere Erzählungen* [Enth.: Ein Ferientag zwischen zwei Kriegen; Der Taufpfennig; Die heilige Kunigunde im Schnee; Das Motorrad; Reise in einem blauen Schwan; Der Weg zum Rio Grande; Gespräch beim Regen; Tonta; Die Aufgabe]. Leipzig: Reclam.

Uhse, Bodo (1979). *Bamberg-Erzählungen*. Bamberg: Krischker.

Uhse, Bodo (1981). *Reise und Tagebücher. Band I. u. II.* [Gesammelte Werke in Einzelausgaben; Hrsg. Günter Caspar; Bd. 5]. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1983). *Versuche, Berichte, Erinnerungen.* [Gesammelte Werke in Einzelausgaben; Hrsg. Günter Caspar; Bd. 6]. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (1984). *Wir Söhne.* Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo & Franz C. Weiskopf [Hrsg. Günter Caspar] (1990). *Briefwechsel: 1942-1948.* Berlin: Aufbau Verlag.

Uhse, Bodo (o.J., verm. 1991). *Söldner und Soldat.* Berlin : Aufbau Taschenbuch Verlag. Mit einem Nachwort von Kay Dohnke.

b. Geraadpleegde literatuur

Feder, Gottfried (1919). *Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft des Geldes.* München: Verlag Jos. C. Huber.

Bernhard, Ludwig (1928). *Der „Hugenberg-Konzern“: Psychologie und Technik einer Großorganisation der Presse.* Berlin, Julius Springer Verlag.

Zitt, Hans (z.j., plm. 1930). *Sturm auf den Annaberg: Mit dem Freikorps Oberland in Oberschlesien.* Gütersloh: Bertelsmann.

Sentsius, Paul (1931). „Die Stämme der Israeliten und Germanen“. In: *Ex Oriente Lux*, Bd. 4. Hrsg. Heinrich Zimmern. Leipzig: Pfeiffer.

Hitler, Adolf (1933). *Mein Kampf* [eerste druk deel I. 1925, deel II. 1927]. München: Eher.

Möller van den Bruck, Arthur, Hans Schwarz (Hrsg.) (1934). *Das dritte Reich.* Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt

Strasser, Otto (1940). *Hitler and I.* Boston: Houghton Mifflin.

Ley, Robert (1943). *Unser Sozialismus – der Haß der Welt* (Broschüre). Berlin.

Bergengruen, Werner (1950). *Die Heile Welt. Gedichte.* München: Nymphenburg.

Mohler, Armin (1950). *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918 – 1933. Grundriß ihrer Weltanschauungen* (Diss.). Basel: Universität Basel.

Klemperer, Klemens von (1951). "Towards a Fourth Reich. The History of National Bolshevism in Germany". In: *The Review of Politics*, (1951), Vol.13(2), pp.191-210.

Mann, Klaus (1952). *Der Wendepunkt: Ein Lebensbericht.* Frankfurt/Main: Fischer.

Bracher, Karl Dietrich (1955). *Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie*. In der Reihe „Schriften des Instituts für politische Wissenschaften“, Bd. 4. Stuttgart und Düsseldorf: Ring-Verlag.

Renn, Ludwig (1956). *Der spanische Krieg*. Berlin (DDR): Aufbau-Verlag.

Bullock, Alan (1958). *Hitler. Leven en ondergang van een tiran*. Utrecht: Bruna.

Strasser, Otto (1958). *Exil*. München: Privatausgabe.

Pieck, Wilhelm (1960). *Der neue Weg zum gemeinsamen Kampf für den Sturz der Hitlerdiktatur*. Berlin (DDR): Dietz.

Reich-Ranicki, Marcel (1960). *Auch dort erzählt Deutschland. Prosa von "Drüben": Deutsche Autoren jenseits des Eisernen Vorhangs*. München: Paul List Verlag.

Schüddekopf, Otto-Ernst (1960). *Linke Leute von Rechts: die national-revolutionären Minderheiten und der Kommunismus in der Weimarer Republik*. Stuttgart: Kohlhammer.

Sontheimer, Kurt (1962). Die Idee des Reiches im politischen Denken der Weimarer Republik. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* Nr. 13 (1962). Stuttgart: Klett-Cotta.

Sontheimer, Kurt (1962). *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München: Nymphenburg.

Stoltenberg, Gerhard (1962). *Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918-1933. Ein Beitrag zur politischen Meinungsbildung in der Weimarer Republik*. [Bd. 24 in der Reihe „Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien“]. Düsseldorf, Droste Verlag.

Heberle, Rudolf (1963). *Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918-1932*. [Bd. 6 in der Schriftenreihe der „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“]. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt. [Reprint 2010: Oldenburg: De Gruyter].

Paetel, Karl O. (1965). *Versuchung oder Chance? Zur Geschichte des deutschen Nationalbol-schewismus*. Göttingen: Musterschmidt.

Kühnl, Reinhard (1966). *Dokumentation zur Programmatik der Nationalsozialistischen Linken: das Strasser-Programm von 1925/1926*. [Bd. 3 in der Schriftenreihe der „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“]. Berlin/München, Institut für Zeitgeschichte.

Nolte, Ernst (1966). *Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen*. [Bd. 4 in der Reihe „dtv-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts“ (Hrsg. Martin Broszat und Helmut Heiber)]. München: dtv.

Duhnke, Horst (1972). *Die KPD von 1933 bis 1945*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.

Gordon, Harold J. (1972). *Hitler and the Beer Hall Putsch*. Princeton: Princeton University Press.

Koszyk, Kurt (1972). *Deutsche Presse 1914-1945. Geschichte der deutschen Presse Teil III*. Berlin (W): Colloquium.

Schüddekopf, Otto-Ernst (1972). *Nationalbolschewismus in Deutschland 1918-1933*. Frankfurt/Main: Ullstein.

Thiel Kaynis, Sabine (1973). *Der SDS (Schutzverband Deutscher Schriftsteller) in Berlin und Paris. Die Geschichte eines freiheitlichen Verbandes und seines Schriftführers David Luschnat* (Diss.). Cincinnati OH: University of Cincinnati.

Bauer, Helmut (1975). *Die Presse und die öffentliche Meinung*. 3. Auflage. [Bd. 106 in der Reihe „Geschichte und Staat“]. München/Wien: Günter Olzog Verlag.

Emmerich, Wolfgang (1975). *Proletarische Lebensläufe: autobiographische Dokumente zur Entstehung der Zweiten Kultur in Deutschland, 2. Teil, 1914 bis 1945*. Reinbek bei Hamburg : Rowohlt.

Sperber, Manès (1975). *All das Vergangene..., 2. Teil: Die vergebliche Warnung*. Wien: Europa-Verlag.

Tucholsky, Kurt (1975). Bauern, Bonzen und Bomben. In: *Gesammelte Werke*, Bd. 9: 1931. [Hrsg. Mary Gerold-Tucholsky u. Fritz J. Raddatz]. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.

Dupeux, Louis (1976). *Stratégie communiste et dynamique conservatrice. Essai sur les différents sens de l'expression «National-Bolchevisme» en Allemagne, sous la République de Weimar (1919-1933)*. Paris: Librairie H. Champion.

Kissenkoetter, Udo (1978). *Gregor Straßer und die NSDAP* [Bd. 37 in der Schriftenreihe der „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“]. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

Sontheimer, Kurt (1978). *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München: dtv.

Wulf, Peter (1979). *Hugo Stinnes. Wirtschaft und Politik 1918-1924*. Stuttgart: Klett-Cotta.

Kießling, Wolfgang (1980). *Exil in Lateinamerika*. [Bd. 4 in der Reihe „Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945“]. Leipzig: Reclam.

Hermesdorf, Klaus, Hugo Fetting, Silvia Schlenstedt (1981). *Exil in den Niederlanden und in Spanien* [Bd. 6 in der Reihe „Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945“]. Leipzig: Reclam.

Schiller, Dieter, Karlheinz Pech, Regine Hermann (1981). *Exil in Frankreich*. [Bd. 3 in der Reihe „Kunst und Literatur im antifaschistischen Exil 1933-1945“]. Frankfurt/Main: Röderberg.

Agee, Joel (1981): *Twelve Years. An American boyhood in East Germany*. New York: Farrar, Straus & Giroux Inc.

Dornberg, John (1982). *The Putsch that failed. Munich 1923: Hitler's Rehearsal for Power*. London: Weidenfeld and Nicholson.

Caspar, Günter (Hrsg.) (1984). *Über Bodo Uhse. Ein Almanach. Mit Karikaturen, Photographien und Faksimiles*. Berlin (DDR): Aufbau Verlag.

Leyden, W. von (1984). *Growing up under the Weimar Republic, 1918-1933: reflections on personal identity and the past*. New York: Vantage Press.

Walther, Klaus (1984). *Bodo Uhse, Leben und Werk*. In der Reihe „Schriftsteller der Gegenwart“. Berlin (DDR): Volk und Wissen.

Wiebe, Hans-Hermann, Urs J. Diederichs (1984). *Schleswig-Holstein unter dem Hakenkreuz*. Nordelbien: Evangelische Akademie.

Tuchmann, Barbara W. (1985). „Biography as a Prism of History“. In: Marc Pachter (ed.). *Telling lives. The Biographer's Art*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Weber, Hermann (1985). *Geschichte der DDR*. München: dtv Wissenschaft.

Sternberger, Dolf, Gerhard Storz und W.E. Süßkind (1986). *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen* [nach d. erw. Ausg. 1967, 3. Aufl. 1968]. Frankfurt/Main/Berlin (W): Ullstein.

Bracher, Karl Dietrich/Manfred Funke/Hans-Adolf Jacobsen (Hrsg.)(1987). *Die Weimarer Republik 1918-1933. Politik. Wirtschaft. Gesellschaft*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

Hahn, Alois (1987). *Selbstthematisierung und Selbstzeugnis: Bekenntnis und Geständnis*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

Krischker, Gerhard C. (1987). *Bambergers unbequeme Bürger*. Bamberg: Colibri Verlagsbuchhandlung. [Enth. Bodo Uhse (o.J.). „Abschied von einer kleinen Stadt. Aus dem Leben de Georgg Scherff“, p. 14 - 23].

Stein, Peter (1987). *Die NS-Gaupresse 1925-1933. Forschungsbericht – Quellenkritik – neue Bestandsaufnahme*. München/New York: KG Saur.

Haffner, Sebastian (Pseud. Raimund Pretzel) (1988). *Van Bismarck tot Hitler. Het Duitse Rijk 1871-1945. Een terugblik*. Haarlem: Gottmer/Becht.

Backes, Uwe und Eckhard Jesse (1989). *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. 1. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.

Janka, Walter (1989). *Schwierigkeiten mit der Wahrheit. Essay*. Reinbeck bei Hamburg: Rohwolt.

Mohler, Armin (1989). *Die konservative Revolution in Deutschland 1918-1932. Ein Handbuch*. [Dritte, um einen Ergänzungsband erweiterte Auflage]. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Raßler, Gerda (1989). *Pariser Tageblatt / Pariser Tageszeitung 1933-1940. Eine Auswahlbiographie*. Berlin (DDR) und Weimar.

LeGoff, Jaques (1990). „Wie schreibt man eine Biographie“. In: Wagner, Nördlingen (Hrsg.) (1990). *Der Historiker als Menschenfresser. Über den Beruf des Geschichtsschreibers*. Berlin: Wagenbach, p. 103 - 112.

Maier, Hans (1990). *Ideen von 1914 – Ideen von 1939? Zweierlei Kriegsanfänge*. [Heft 4 in der Schriftenreihe der „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“], p. 525 - 542. München/Berlin: Institut für Zeitgeschichte.

Reuth, Ralph Georg (1990). *Goebbels*. München: Piper.

Bindrich, Oswald; Suzanne Römer (1991). *Beppo Römer. Ein Leben zwischen Revolution und Nation*. Berlin: Ed. Hentrich.

Donhnke, Kay (1991): „Von den merkwürdigen Memoiren eines jungen Mannes. Bodo Uhse Exilroman "Söldner und Soldat" als Dokument deutscher Geschichte“. Nachwort in: Bodo Uhse (z.j.) *Söldner und Soldat*, Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag, S. 299 – 324.

Dohnke, Kay (1991). „Propagandistische Aktion und politische Erkenntnis. Der Schriftsteller Bodo Uhse und seine Itzehoeer Zeit“. In: *Itzehoe, Geschichte einer Stadt in Schleswig-Holstein*. Bd. 2: Von 1814 bis zur Gegenwart (S. 287 - 300), Itzehoe: Stadt Itzehoe.

Engel-Baseler, Ute (1991). „Itzehoe zur Zeit der Weimarer Republik“. In: *Itzehoe, Geschichte einer Stadt in Schleswig-Holstein*. Bd. 2: Von 1814 bis zur Gegenwart, p. 269 - 286, Itzehoe: Stadt Itzehoe.

Pöggeler, Franz (1991). *Der Lehrer Julius Streicher. Zur Personalgeschichte des Nationalsozialismus*. Frankfurt/Main: Peter Lang.

Tyrell, Albrecht (1991). *Führer befehl... Selbstzeugnisse aus der Kampfzeit der NSDAP*. Bindlach: Gondrom Verlag.

Langewiesche, Dieter (1992). *Reich, Nation und Staat in der jüngeren deutschen Geschichte*. In: *Historische Zeitschrift*. Bd. 254, 1992, S. 341–381.

Dittrich, Irene (1993). *Heimatgeschichtlicher Wegweiser zu Stätten des Widerstands und der Verfolgung 1933-1945. Band 7: Schleswig-Holstein I – Nördlicher Landesteil*. Frankfurt/Main: Verlag für Akademische Schriften.

Neugebauer, Karl-Volker (1993): *Grundzüge der deutschen Militärgeschichte*, Band 1, Freiburg: Rombach-Verlag.

Neumann, Alma (1993): *Always straight ahead. A Memoir*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.

Reuth, Ralph Georg (1993). *Goebbels*. London: Constable.

Von Hanffstengel, Renata (1993). "Alma NEUMANN, Always Straight Ahead. A Memoir". [Besprechung des neuerschienenen Buches]. *Anuario de letras modernas*. 1993, Volumen 6, p. 272 – 278. México: Facultad de Filosofía y Letras, Universidad Nacional Autónoma de México.

Von Salomon, Ernst (1993). *Der Fragebogen*. Hamburg: rororo. [1. Auflage im Rohwolt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 1961]. Hamburg: Rororo

Wistrich, Robert (1993). *Wer war wer im Dritten Reich. Ein biographisches Lexikon*. Frankfurt/Main: Fischer. [Titel der engl. Originalausgabe: *Who's who in Nazi Germany*. London, Weidenfeld & Nicholson, 1982].

Dohnke, Kay (1994), „Völkischer Nationalismus und revolutionärer Habitus. Publizistische Strategie und ideologischer Wandel Bodo Uhse (1927-1932). Eine Fallstudie zur Weimarer Rechten“. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 24, (1994), p. 51 - 61.

Münzenberg, Willi (1994). « Les Kominterniens I. Dossier Willy Münzenberg ». In: *Communisme* (1994) No. 38 - 39. Paris: L'Age d'Homme.

Sabrow, Martin (1994). *Der Rathenau-Mord. Rekonstruktion einer Verschwörung gegen die Weimarer Republik*. Bd. 69 in der Schriftenreihe „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“. München: Oldenbourg.

Von Hanffstengel, Renata (1995). *Mexiko im Werk von Bodo Uhse: das nie verlassene Exil*. New York/ Berlin: Peter Lang.

Neuberger, Christof, Jan Tonnemacher (1995). „Nationalsozialistische Presse und 'Gleichschaltung' der Tageszeitungen in Ingolstadt“. In: Stadtarchiv/Wissenschaftliche Stadtbibliothek/Stadtmuseum Ingolstadt (Hrsg.). *Ingolstadt im Nationalsozialismus. Eine Studie. Dokumentation zur Zeitgeschichte* [Ausstellungskatalog]. Ingolstadt: Stadtarchiv - Wissenschaftliche Stadtbibliothek - Stadtmuseum Ingolstadt, p. 260 - 273.

Šlibar, Neva (1995). „Biographie, Autobiographie – Annäherungen, Abgrenzungen“. In: *Geschriebenes Leben. Autobiographik von Frauen*. Hrsg. Michaela Holdenried. Berlin.

Barthes, Roland (1996). *La Chambre Claire, Oeuvres complètes de Roland Barthes*. Réd. Éric Marty. Paris: Seuil, tome III.

Lyons, Matthew N. (1997). *What is Fascism? Some general ideological features*. Somerville MA: Political Research Associates.

Verbeeck, Georgi (1997). „Afrekening en Reconstructie. *Zeitgeschichte* in het verenigde Duitsland“. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwe Geschiedenis*, 1997/2. Brussel: Cegesoma, p. 67 - 89, hier p. 82.

Coppi, Hans (1998). „Die nationalsozialistischen Bäume im sozialdemokratischen Wald. Die KPD im antifaschistischen Zweifrontenkrieg (2)“. In: *UTOPIE kreativ*, H. 97/98 (November/Dezember) (1998), p. 7-17.

Dornberg, John (1998). *Der Hitlerputsch 9. November 1923*. München: Langen Müller.

Sabrow, Martin (1999). *Die verdrängte Verschwörung. Der Rathenau-Mord und die deutsche Gegenrevolution*. Frankfurt/Main: Fischer.

Stephan, Alexander (2000). *Communazis. FBI surveillance of German émigré writers*. Transl. Jan Van Heuck. New Haven CT: Yale University Press.

Raina Zimmering (2000). *Mythen in der Politik der DDR. Ein Beitrag zur Erforschung politischer Mythen*. Wiesbaden: Springer.

Esterman, Monika et.al. (2001). *Geschichte des deutschen Buchhandels, Bd. 1 Das Kaiserreich 1871-1918*. Frankfurt/Main: Buchhändler-Vereinigung.

Haffner, Sebastian (2001). *Geschichte eines Deutschen 1914-1933*. 8. Auflage. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt.

Haffner, Sebastian (2001). *Anmerkungen zu Hitler*. 22. Auflage. Frankfurt/Main: Fischer.

Hamza, Gabòr (2001). „Die Idee des „Dritten Reichs“ im deutschen philosophischen und politischen Denken des 20. Jahrhunderts“. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung*. Vol.118 (2001). Wien/Köln/Weimar: Böhlau

Moll, Martin (2001). *Steuerungsinstrument im „Ämterchaos“? Die Tagungen der Reichs- und Gauleiter der NSDAP*. [Heft 2, Jg. 49 in der Schriftenreihe „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“]. München: Oldenbourg.

Römer, Suzanne, Hans Coppi Jr.(2001). *AUFBRUCH. Dokumentation einer Zeitschrift zwischen den Fronten*. Koblenz: Fölbach.

Reich-Ranicki, Marcel (2002). *Deutsche Literatur in West und Ost. Prosa seit 1945*. 3. Auflage. München: dtv.

Rösch, Matthias (2002). *Die Münchner NSDAP 1925–1933: Eine Untersuchung zur inneren Struktur der NSDAP in der Weimarer Republik 1925-1933*. [Band 63 in der Schriftenreihe „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte“]. München: Oldenbourg.

Schacter, Daniel L. (2002). *How the Mind forgets and remembers. The seven Sins of Memory*. New York: NYT Notable Books.

Schmidt, Birgit (2002). *Wenn die Partei das Volk entdeckt : Anna Seghers, Bodo Uhse, Ludwig Renn u.a.; ein kritischer Beitrag zur Volksfrontideologie und ihrer Literatur*. Münster: Unrast.

Joachimstaler, Anton (2003). *Hitlers Liste. Ein Dokument persönlicher Beziehungen*. München: Herbig.

Seghers, Anna (2003) (eerste druk 1944). *Transit*. Berlin: Aufbau.

Stammen, Theo (2003). *Antidemokratisches Denken. Bd. II; Weimarer Republik*. München: Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, Bay. Staatsministerium für Bildung.

Wehler, Hans-Ulrich (2003). *Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*. Bd. 4 in der Reihe „Deutsche Gesellschaftsgeschichte“. München: Beck.

Bärsch, Claus-Ekkehard (2004). *Der junge Goebbels: Erlösung und Vernichtung*. München: Wilhelm Fink.

Haffner, Sebastian (2004). *Die deutsche Revolution 1918/19*. Reinbeck bei Hamburg: rororo.

Kirchmaier, Birgit (2004). „Ein Leben in Extremen. Das KZ-Opfer Hermann Friedrich zwischen SPD, KPD und NSDAP“. In: *Hohenzollernische Heimat*, Jg. 54, Nr. 1, März (2004), p. 42 - 44

Krammer, Arnold (2004). „The Cult of the Spanish Civil War in East Germany“. In: *Journal of Contemporary History*, (2004) Vol. 39 (4), p. 531-560. London, Thousand Oaks CA, New Delhi.

Langkau-Alex, Ursula (2004). *Deutsche Volksfront 1932-1939 - Geschichte des Ausschusses zur Vorbereitung einer deutschen Volksfront*. Berlin: De Gruyter.

Paul, Johann (2004). „Die Besatzungszeit im Siegbereich nach dem Ersten Weltkrieg“. In: *Geschichte in Köln*, 2004, Vol.51(1). Wien/Köln/Weimar: Böhlau.

Benz, Wolfgang (2005). *Demokratisierung und Entnazifizierung durch Erziehung*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

Goschler, Constantin (2005). *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*. Göttingen, Wallstein.

Gruner, Wolfgang (2005). „Ein Schicksal, dass ich mit sehr vielen anderen geteilt habe“. *Alfred Kantorowicz, sein Leben und seine Zeit 1899-1939* (Diss.). Kassel: Kassel University Press.

Nagel, Anne Christine (2005). *Im Schatten des Dritten Reichs: Mittelalterforschung in der Bundesrepublik Deutschland 1945 – 1970*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Backes, Uwe und Eckhard Jesse (Hrsg.) (2006). *Gefährdungen der Freiheit. Extremistische Ideologien im Vergleich*. Bd. 29 in der Reihe „Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung“ (Hrsg. Gerhard Besier). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Beevor, Anthony (2006). *The Battle for Spain. The Spanish Civil War 1936-1939*. London: Penguin.

Herf, Jeffrey (2006). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Reinerová, Lenka (2006). *Es begann in der Melantrichgasse: Erinnerungen an Weiskopf, Kisch, Uhse und die Seghers*. Berlin: Aufbau.

Renders, Hans (2006). „Het zelfbewustzijn van de biograaf. Waarom de biografie geen roman is“. In : *Zacht Lawijd. Literair-Historisch Tijdschrift*, Jg. 6, deel 2 (2006-2007). Hoogstraten/Antwerpen/Den Haag: div. uitg.

Anderson, Edith (2007). *Liebe im Exil*. Berlin: BasisDruck Verlag

Doorn, J.A.A. van (2007). *Duits socialisme. Het falen van de sociaaldemocratie en de triomf van het nationaal-socialisme*. Amsterdam: Mets en Schilt.

Gross, Raphael (2007). „“Loyalty“ in National Socialism: A contribution to the moral history of the National Socialist period“. In: *History of European Ideas* 33 (2007), p. 488-503. Brighton: University of Sussex.

Hamacher, Bernd (2007). „Schall und Rauch“. Historische Kernbereiche der Germanistik im Lichte der Fachentwicklung: Poetik – Biographik – Lexikographie“. In: *Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 81 (2007) H. 4, p. 638 – 656.

Häntzschel, Hiltrud (2007). *Marieluise Fleißer. Eine Biographie*. Frankfurt/Main: Insel.

Lehmann, Jürgen (2007). „Autobiographie“. In: *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*. Bd. 1. [Hrsg. Klaus Weimar, Harald Fricke u.a.] Berlin: De Gruyter.

Niven, Bill (2007). *The Buchenwald Child: Truth, Fiction, and Propaganda*. Rochester NY: Camden House.

Pfleiderer, Doris (2007). „Volksbegehren und Volksentscheid gegen den Youngplan“. *Archivnachrichten* 2007/35. Stuttgart: Landesarchiv Baden-Württemberg, p. 41 – 49.

Bruppacher, Paul (2008). *Adolf Hitler und die Geschichte der NSDAP Teil 1: 1889 bis 1937. Eine Chronik*. Norderstedt: Books on Demand.

Fischer, Conan (2008). „The human Price of Reparations“. In: Fischer, Conan and Alan Sharp (eds.). *After the Versailles Treaty: Enforcement, Compliance, Contested Identities*. London: Routledge, p. 81-96

Herf, Jeffrey (2008). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge, Mass.: Harvard.

Dohnke, Kay (2009). „Das „Kernland nordischer Rasse“ grüßt seinen Führer. Gaugründung, ideologische Positionen, Propagandastrategien: Zur Frühgeschichte und Etablierung der NSDAP in Schleswig-Holstein“. In: Arbeitskreis zur Erforschung des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein e.V. (AKENS) (Hrsg.). *„Siegeszug in der Nordmark“. Schleswig –Holstein und der Nationalsozialismus 1925-1950. Schlaglichter – Studien – Rekonstruktionen*. In der Reihe 'Informationen zur Schleswig-Holsteinischen Zeitgeschichte' (ISHZ), Heft 50, 2. Auflage 2009. Kiel: AKENS, p. 9 – 27.

Fallada, Hans (2009). *Bauern, Bonzen und Bomben*. 23. Auflage. Reinbek bei Hamburg: Rowolt.

Fetz, Bernard (Hrsg.) (2009). *Die Biographie – Zur Grundlegung ihrer Theorie*. Berlin: De Gruyter.

Fichtl, Franz (2009). Das Wirken den „Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes“ in Bamberg 1919/20, oder die Wurzeln der Bamberger NSDAP. Jüdische Geschichte in Bayern – Zwischen Integration und Ausgrenzung. In: *Geschichte Quer*, (2009) Nr. 14, Aschaffenburg: Alibri

Hughes, Stephen, Nigel Haworth (2009). *The ILO Centenary Project. The ILO involvement in economic and social policies in the 1930s*. Geneva: ILO

Jung, Alexander (2009). Hyperinflation 1923. Als die Mark vernichtet wurde. In: *Spiegel Geschichte* (2009) - 4, 31-7-2009. Hamburg: Spiegel Verlag.

Kittel, Manfred (2009). *Provinz zwischen Reich und Republik. Politische Mentalitäten in Deutschland und Frankreich 1918-1933/36*. Berlin/Boston: De Gruyter.

Lee, Hermione (2009). *Biography. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Oddey, Marcus (2009). „Tagtäglich unsere Weltanschauung in das Volk hineintragen“. In: Arbeitskreis zur Erforschung des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein e.V. (AKENS) (Hrsg.). *„Siegeszug in der Nordmark“. Schleswig –Holstein und der Nationalsozialismus 1925-1950. Schlaglichter – Studien – Rekonstruktionen*. In der Reihe 'Informationen zur Schleswig-Holsteinischen Zeitgeschichte' (ISHZ), Heft 50, 2. Auflage 2009. Kiel: AKENS, p. 74 – 95.

Omland, Frank (2009). „Gegen das System! Zum Aufstieg der NSDAP bei den Wahlen in Schleswig-Holstein 1924-1933“. In: Arbeitskreis zur Erforschung des Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein e.V. (AKENS) (Hrsg.). *„Siegeszug in der Nordmark“. Schleswig –Holstein und der Nationalsozialismus 1925-1950. Schlaglichter – Studien – Rekonstruktionen*. In der

Reihe 'Informationen zur Schleswig-Holsteinischen Zeitgeschichte' (ISHZ), Heft 50, 2. Auflage 2009. Kiel: AKENS, p. 28 – 53.

Otto-Morris, Alexander (2009). "“Only united can we escape certain ruin”¹ : Rural Protest at the Close of the Weimar Republic". In: *Rural History* (2009) 20, 2, p. 187–208. Cambridge UK: Cambridge University Press.

Ruault, Franco (2009). *Tödliche Maskeraden: Julius Streicher und die "Lösung der Judenfrage"*. Frankfurt/Main: Peter Lang.

Schleusener, Jan (2009). *Eigentumspolitik im NS-Staat: der staatliche Umgang mit Handlungs- und Verfügungsrechte über privates Eigentum 1933-1939*. Frankfurt/Main: Peter Lang.

Breuer, Stefan (2010). *Die radikale Rechte in Deutschland 1871-1945*. Stuttgart: Reklam.

Fest, Joachim (2010). *De ondergang*. [7^e druk, vert. E. van Leeuwen] Amsterdam: De Bezige Bij.

Liebold, Renate (2010). „Autobiographien der Wirtschaftselite: Selbstbild und Selbstinszenierungsformen“. In: *BIOS - Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 23 (2010) 2, p. 280-297. Opladen: Budrich.

Rubel, Alexander (2010). „Demokratie, Mythos und Erinnerung. Die "Tyrannenmörder" in Athen und der militärische Widerstand gegen Hitler“. In: *Antike und Abendland*, (2010) 56, p. 72-97

Liepmann, Ruth (2011). *Vielleicht ist Glück nicht nur Zufall. Erzählte Erinnerungen*. [Bd. 9 der Reihe editionfünf]. Gräfelting: Silke Weniger.

Wagner, Walter (2011). *Der Volksgerichtshof im nationalsozialistischen Staat*. [Bd. 16 in der Reihe „Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte“]. München: Oldenbourg.

Kenzler, Marcus (2012). „Der Blick in die andere Welt: Einflüsse Lateinamerikas auf die bildende Kunst der DDR“. In: *Theorie der Gegenwartskunst*, p. 556 - 561. Berlin: LIT.

Mihok, Brigitte (Red.); Wolfgang Benz (Hrsg.) (2012). *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart. Band 5: Organisationen, Institutionen, Bewegungen*. Berlin/Boston: De Gruyter

Quack, Johannes (2012). *Disenchanted India: Organised Rationalism and Criticism in Religion in India*. Oxford: Oxford University Press.

Showalter, D.E. (2012). "Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies", Volume 30, Number 4, Summer 2012, p. 186 - 187

Weinrich, Arndt (2012). *Der Weltkrieg als Erzieher: Jugend zwischen Weimarer Republik und Nationalsozialismus*. Essen: Klartext.

Weiß, Volker (2012). *Moderne Antimoderne. Arthur Moeller van den Bruck und der Wandel des Konservatismus*. Paderborn/München/Wien: Schöningh.

Bischkopf, Alexander (2013). „Aufbruch“ zwischen den Fronten? Der „Fall Scheringer“ in der Werbestrategie der KPD um das nationalsozialistische Wähler- und Mitgliederpotential. (Diss.). Berlin: TU.

Boterman, Frits (2013). *Cultuur als macht. Cultuurgeschiedenis van Duitsland 1800-heden*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Missinne, Lut (2013). *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen: Vantilt.

Safranski, Rudiger (2013), *Romantik. Eine deutsche Affäre*. 4. Auflage. Frankfurt/Main: Fischer.

Schwarz, Michael et al. (2013). *Funktionäre mit Vergangenheit. Das Gründungspräsidium des Bundesverbandes der Vertriebenen und das „Dritte Reich“*. München: Oldenbourg.

Taylor, Frederic (2013). *The Downfall of Money: Germany's Hyperinflation and the Destruction of the Middle Class - A Cautionary History*. London, Bloomsbury.

Donne, John (2014). *Devotions upon Emergent Occasions. Meditation XVII*. [Eerste druk 1624]. Adelaide: Adelaide University (e-book)

Schwalm, Helga (2014). "Autobiography". In: Hühn, Peter et al. (eds.): *The living handbook of narratology*. Hamburg: University of Hamburg.

Marek Tamm (2014). "Truth, Objectivity and Evidence in History Writing". In: *Journal of the Philosophy of History* 8 (2014). Leiden: Brill, p. 265 – 290.

Ahrens, Rüdiger (2015). *Bündische Jugend: eine neue Geschichte 1918-1933*. Göttingen, Wallstein.

Brockmann, Stephen (2015) *The Writers' State: Constructing East German Literature, 1945-1959*. Rochester NY: Camden House

Flühmann, Gereon (2015). *Streitbare Demokratie in Deutschland und den Vereinigten Staaten. Der staatliche Umgang mit nichtgewalttätigem politischem Extremismus im Vergleich*. Wiesbaden: Springer

Koepp, Roy G. (2015). "Gustav von Kahr and the emergence of the radical right in Bavaria". In: *The Historian*, (2015), Vol.77(4) , p. 740 - 764. Malden MA: Wiley.

Jones, Mark (2016). *Founding Weimar: Violence and the German Revolution of 1918–1919*. Cambridge UK: Cambridge University Press.

Möller, Horst (2018). *Die Weimarer Republik. Demokratie in der Krise*. München: Piper.

c. Digitaal geraadpleegde bronnen

LeBon, Gustave (1911). *Psychologie der Massen* (Übers. R. Eisler). Leipzig, II. Buch, 2, par. 3. URL: <http://www.textlog.de/le-bon-psychologie.html>.

Bergmann, Carl (1930). "Germany and the Young Plan". *Foreign Affairs*, (1930) 7. URL: www.foreignaffairs.com/articles/germany/1930-07-01/germany-and-young-plan.

Patel, K.O. (1948). „Emigranten schildern Nazi-Deutschland“. *Die Zeit*, Nr. 25/1948, 17.6.1948. URL: <http://www.zeit.de/1948/25/emigranten-schildern-Nazi-deutschland>.

Anonym (1952). „Später Noske“. *Der Spiegel*, Nr. 15/1952, 9.4.1952. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-21976665.html>.

Anonym (1952). „Slansky-Prozess: Das Gesetz tötet“. *Der Spiegel*, Nr. 49/1952, 03.12.1952. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-21978265.html>.

M.Z. (1954). „Bodo Uhse“. *Die Zeit*, Nr. 33/1954, 19.8.1954. URL: <http://www.zeit.de/1954/33/bodo-uhse/seite-1>.

Kersten, Heinz (1956). „Gefangen im Käfig der Ideologie. Die mitteldeutschen Schriftsteller und ihr Kongreß“. *Die Zeit*, Nr. 3/1956, 19.1.1956. URL: <http://www.zeit.de/1956/03/gefangen-im-kaefig-der-ideologie>.

o.A. (1956) „Harich: Schlag ins Genick“. *Der Spiegel*, Nr. 51/1956, 19.12.1956. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-43065067.html>.

Kantorowicz, Alfred (1959). „Deutsche Schriftsteller, die schweigen müssen. Wer von der deutschen Literatur jenseits des Harzes nichts weiß, der weiß eben nichts von deutscher Literatur“. *Die Zeit*, Nr. 9/1959, 27.2.1959. URL: <http://www.zeit.de/1959/09/deutsche-schriftsteller-die-schweigen-muessen>.

Reich-Ranicki, Marcel (1961). „Ein kommunistischer Meister der Reportage. Dort machte man eine Legende um Egon Erwin Kisch, und hier kannte man ihn noch weniger“. *Die Zeit* Nr. 39/1961, 22.9.1961. URL: <http://www.zeit.de/1961/39/ein-kommunistischer-meister-der-reportage>.

o.A. (1961) „DDR-Zeitschrift: Zwischen zwei Welten“. *Der Spiegel*, Nr. 38/1962, 19.09.1962. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-45141628.html>.

o.A. (1963) „Reich der Würmer“. *Der Spiegel*, Nr. 15/1963, 10.04.1963. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-45143037.html>.

o.A. (1978). „Sozusagen ausgeliefert“. In: *Der Spiegel*, 23/1978, 5.6.1978, S. 76-77. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-40615784.html>

Schneider, Rolf (1982). „Helden nach dem Sieg. Ein junger Amerikaner in Ost-Berlin: Auch eine Geschichte von Unordnung und frühem Leid“. *Die Zeit*, Nr. 46/1982, 12.11.1982. URL: <http://www.zeit.de/1982/46/helden-nach-dem-sieg>.

Kunert, Günter (1983). „Kindheit in der DDR. Günter Kunert im Gespräch mit Joel Agee“. *Die Zeit*, Nr. 17/1983, 22.4.1983. URL: <http://www.zeit.de/1983/17/kindheit-in-der-ddr>.

Michaelis, Rolf (1983). „Bücher müssen brennen. Tag der Schande oder Ehrentag für das Buch? Die Deutschen als Leser und Buchbarbaren. Neue Literatur zum Jahrestag der Bücherverbrennung“. *Die Zeit*, Nr. 23/1983, 3.6.1983. URL: <http://www.zeit.de/1983/23/buecher-muessen-brennen>.

Kogelfranz, Siegfried (1986). „Sie werden gewinnen, aber nicht siegen. Vor fünfzig Jahren begann der Spanische Bürgerkrieg“. *Der Spiegel*, Nr. 31/1986, 28.07.1986. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13518363.html>.

Raddatz, Fritz J. (1989). „Geduckter Mut, stürmische Debatte. „Sinn und Form“: die ersten zehn Jahrgänge in einem Reprint nicht ohne Mängel“. *Die Zeit*, Nr. 17/1989, 21.4.1989. URL: <http://www.zeit.de/1989/17/geduckter-mut-stuermische-debatte>.

Raddatz, Fritz J. (1989). „Vom Verrat der Genossen. Walter Jankas tottrauriger Bericht aus der DDR“. *Die Zeit*, Nr. 46/1989, 10.11.1989. URL: <http://www.zeit.de/1989/46/vom-verrat-der-genossen>.

Rietzler, Rolf (1990). „Das rote Hexeneinmaleins“. In: *Der Spiegel*, Spiegel Spezial, Nr. 2/1990, 1.2.1990, p. 136-143, hier p. 137 f. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecial/d-52397687.html>

Schneider, Rolf (1990). „Schwierigkeiten mit der Wahrheit. Der DDR-Schriftsteller Rolf Schneider über die Prozesse gegen Janka, Harich und andere“. *Der Spiegel*, Nr. 23/1990, 04.06.1990. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13499360.html>.

Roger Salas (1993). „Necrología. Waldeen von Falkenstein. Bailarina y coreógrafa“. In: *El País*, 21-8-1993. Madrid: Ediciones El País S.L. URL: https://elpais.com/diario/1993/08/21/agenda/745884002_850215.html,

Agee, Joel (2001). „German Lessons“. *Harper's*, February 2001. New York: Harper's. URL: <http://www.archipelago.org/vol7-1/agee.htm>.

Friedrich, Detlef (2003). „Ulrich Dietzel, Oberarchivar der DDR-Akademie der Künste, legt seine Erinnerungen vor: So viel rumgerannt“. *Berliner Zeitung*, 24. November 2003. Berlin: Berliner Verlag. URL: <http://www.berliner-zeitung.de/15929392>.

Schmidt, Birgit (2004). „Ein zerrissenes Leben. Zum 100. Geburtstag des Schriftstellers Bodo Uhse“. *Jungle World*, Nr. 13, 17.3.2004. Berlin: Jungle World Verlags GmbH. URL: <http://jungle-world.com/artikel/2004/12/12559.html>.

Schlottmann, Karin (2005). „Hugenberg-Erben fördern Entschädigung“. In: *Sächsische Zeitung*, 15.3.2005. URL: www.sz-online.de/nachrichten/hugenberg-erben-fordern-entschaedigung-1075079.html.

Smoltczyk, Alexander (2005). „Die Propagandaschlacht. Die Marke Hitler“. In: *Der Spiegel*, 7/2005, 14-2-2005. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-39367927.html>.

Hübner, Christof (2006). „Bund Oberland, 1921-1923/1925-1930“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*. URL: https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Bund_Oberland,_1921-1923/1925-1930.

Hübner, Christof (2006). „Organisation Escherich 1920/1921“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*. URL: [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Organisation_Escherich_\(Orgesch\),_1920/21](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Organisation_Escherich_(Orgesch),_1920/21)

Jüngling, Elizabeth (2006). „Streiks (Erster Weltkrieg und Weimarer Republik)“. in: *Historisches Lexikon Bayerns*. URL: <http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Streiks>.

Thoß, Bruno (2006). „Deutscher Tag/Deutsche Tage“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*. URL: [http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher Tag/Deutsche Tage](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher_Tag/Deutsche_Tage).

Zelnhefer, Siegfried (2006). „Deutscher Tag, Nürnberg“, 1./2. September 1923“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, URL: [http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher Tag](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutscher_Tag).

Gembries, Helmut (2007). „Ruhrbesetzung, 1923“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*. URL: [http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Ruhrbesetzung 1923.html](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Ruhrbesetzung_1923.html).

Hoser, Paul (2007). „Rechtsextremismus“. In: *Historisches Lexikon Bayerns*. URL: <http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Rechtsextremismus.html>

Sturm, Michael (2007). „Die antikapitalistische Sehnsucht. Nationalsozialistischer Antikapitalismus - eine historische Betrachtung“. In: *analyse & kritik - zeitung für linke Debatte und Praxis*, Nr. 517, 18.5.2007. URL: http://www.akweb.de/ak_s/ak517/28.htm.

Höge, Helmut (2008). „Deutscher Sumpf“. *Jungle World* (2008) – 38. URL: <https://jungle.world/artikel/2008/38/deutscher-sumpf>.

Schmitter, Elke (2008). „Lasst uns überwintern. Brief des Schauspielers Alexander Granach (1890 bis 1945) aus dem Exil an seine Lebensgefährtin Lotte Lieven“. *Der Spiegel*, Nr. 42/2008, 13.10.2008. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-61086210.html>.

Kieselbach, Sabine (2009). „Kultur 21: Joel Agee. Eine amerikanische Jugend in der DDR. Dokumentarsendung der Deutschen Welle. URL: www.youtube.com/watch?v=HS75WZxwdWM.

Klußmann, Uwe (2009). „Die Republik mit dem Hammer“. *Der Spiegel*, Nr. 12/2009, 31.03.2009. URL: <http://www.spiegel.de/spiegel/spiegelgeschichte/d-64876036.html>.

Ullrich, Volker (2011). „Das Signal zum Angriff“. *Die Zeit*, 6.10.2011. URL: <http://www.zeit.de/2011/41/Harzburger-Front>.

Schapke, Richard (pseud ?) (2012). „Bodo Uhse – im Spannungsfeld von Nationalem Sozialismus und sozialistischem Patriotismus“. URL: <http://euro-synergies.hautetfort.com/archive/2009/10/21/7be68d2d8dc7ca4b7344e44d6822b465.html> (stand medio 2013). Het artikel is eveneens te benaderen zijn geweest via de neonazisite ww5.die-kommenden.net; die website is echter inmiddels verdwenen.

Fischer-Defoy, Christine (2012). „Rede zur Eröffnung [am 2.12.2012] der Ausstellung “Letzte Zuflucht Mexiko; Gilberto Bosques und das deutschsprachige Exil nach 1939”“ in der Akademie der Künste, Berlin. URL: http://www.adk.de/de/aktuell/veranstaltungen/index.htm?we_objectID=31821&pid=691.

Stelzer, Christine (2012). „Mexiko hat die Tür aufgemacht“ [Ankündigung der Ausstellung “Letzte Zuflucht Mexiko. Gilberto Bosques und das deutschsprachige Exil nach 1939” in der Akademie der Künste, Berlin, 3.12.2012 bis 15.4.2013]. *Nordkurier*, 1.12.2012. URL: <http://www.nordkurier.de/cmlink/nordkurier/nachrichten/kultur/mexiko-hat-die-tur-aufgemacht-1.512040>.

Brauer, Wolfgang (2013). „Nachdenken über Bodo Uhse“. *Das Blaettchen*, 16. Jahrgang, Nummer 14, 8. Juli 2013, URL: <http://das-blaettchen.de/2013/07/nachdenken-ueber-bodo-uhse-25720.html>.

Ruppert, Ralph (2013). „Auf der suche nach Ernst Putz in Bad Brückenau“, in: *inFranken*, 13.9.2013, URL: www.infranken.de/regional/bad-kissingen/suche-nach-spuren-von-ernst-putz-in-bad-brueckenau;art211,522896

Stark, Florian (2013). „Der “Ruhrkampf” ruinierte das deutsche Bürgertum“. In: *Die Welt*, 11.01.2013, URL: www.welt.de/geschichte/article112698605/Der-Ruhrkampf-ruinierte-das-deutsche-Buergertum.html

Anonym. (2013). „Hitlers tägliche Helfer “Zeitungspresse als Machtinstrument“. *Der Tagesspiegel*, 21.5.2013, URL: www.tagesspiegel.de/medien/hitlers-taegliche-helfer-zeitungspresse-als-machtinstrument/8234640..

Jung, Walter (2014). „*Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund (DvSTb), 1919–1924/35*. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, URL: [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutschv%C3%B6lkischer_Schutz-_und_Trutzbund_\(DVSTB\),_1919-1924/35](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Deutschv%C3%B6lkischer_Schutz-_und_Trutzbund_(DVSTB),_1919-1924/35).

Knoch, Stefan (2014). „Bamberger Tagblatt (1834-1945). In: *Historisches Lexikon Bayerns*, [www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Bamberger Tagblatt \(1834-1945\)](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Bamberger_Tagblatt_(1834-1945)).

Scriba, Arnulf (2014). *Die kommunistische Partei Deutschlands*. Berlin: LeMo. URL: <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/weimarer-republik/innenpolitik/kpd>.

Ploog, Helmut (2016). *Blutnacht von Wöhrden*, URL: http://www.dithmarschen-wiki.de/Blutnacht_von_W%C3%B6hrden

Kellerhof, Sven F. (2017). „Attentate. So untergrub rechter Terror die Weimarer Republik. In: *Die Welt*, 25.1.2017. Bron: www.welt.de/geschichte/article161504862.

Adenauer Stiftung, Konrad (2018) (Hrsg.). *DDR: Mythos und Wirklichkeit. Mythos: Die DDR stand für Antifaschismus*. URL: <http://www.kas.de/wf/de/71.6641/>.

Scherrer, Lucien (2018). „Der mysteriöse Tod eines Helden. In: *Neue Zürcher Zeitung*, 10.4.2018. Zürich: NZZ. URL: <https://www.nzz.ch/schweiz/der-mysterioese-tod-eines-helden-ld.1375839>

Bijlage IV: Personenregister

Abusch, Alexander	50	Feuchtwanger, Lion	48, 275, 278, 281
Agee, James	283	Fleißer, Marieluise	150
Agee, Joel.....	23, 284, 285, 288, 290, 314, 316	Fortmüller, Alfred, a.k.a Alfredo Miller	283
Anderson, Edith	283, 284, 286	Franco, Francisco	96, 235
Angell, Joseph W	279, 280	Frank, Hans	55, 72
Apitz, Bruno	238	Frei, Bruno	50
Aragon, Louis	275, 280	Freud, Sigmund	67
Backes, Uwe	236, 246	Friedrich, Hermann	113, 229, 308
Balk, Theodor	40	Gebtsattel, Konstantin von	85
Barbusse, Henri	275	Gellhorn, Martha	280
Becher, Johannes R.	148, 274, 275, 284, 287	Gide, André	275
Beimler, Hans	277	Giesecke, Gerhard.....	260
Best, Werner.....	72	Goebbels, Joseph	40, 42, 52, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 176, 177, 219, 252
Blank, Herbert	20, 226	Gold, Michael.....	275
Bloch, Jean Richard.....	275	Göring, Hermann	113, 118
Bormann, Martin	72	Gottschalk, Ellen	91, 264, 265, 266
Boveri, Otto	90, 91	Graf, O.M.	20
Braak, Menno ter	275	Grantz, Dr. Emil.....	195, 201, 210
Brecht, Berthold	275	Gumbel, Emil Julius.....	40, 201, 202
Bredel, Willi	148, 287	Günther, Hans.....	59, 60
Breitscheid, Rudolf	282	Gysi, Klaus	289
Brockdorff - Rantzau, Ulrich Graf von	258	Hamkens, Wilhelm.....	160, 174, 183, 208
Burzinsky, Felix	167	Hanffstaengl, Ernst 'Putzi'	119
Cárdenas, Lázaro	280, 282	Hanffstengel, Renata von	19, 53, 67, 68, 142
Caspar, Günter..	18, 19, 23, 53, 54, 64, 85, 138, 141, 149, 167, 220, 231, 232, 259, 260, 265, 266	Hasenclever, Walter.....	274
Chroesjtsjov, Nikita S.....	43, 286	Heilbrun, Almuth	279, 280
Claudius, Eduard.....	39, 287	Heilbrun, Werner	279
Dincklage, Major a.D. Karl ...	193, 194, 195, 197	Heim, Claus ...	38, 160, 161, 173, 174, 206, 208, 231, 232, 249, 259, 260
Döblin, Alfred	279, 280	Heiß, Adolf	113
Dohnke, Kay	19, 24, 42, 76, 135, 152, 154, 156, 167, 168, 170, 187, 190, 210, 226	Held, Heinrich	45, 112, 122, 123, 196
Domino, Ruth	278	Helfferich, Karl	106, 109
Drexel, Sepp.....	124, 149	Hemingway, Ernest.....	280
Ebert, Friedrich.....	57	Heuck, Christian .	190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 200, 202, 220, 227, 231, 258, 259, 264
Ehlers, Willy	167, 219	Heydrich, Richard.....	72
Ehrenburg, Ilja	274, 275	Hilferding, Rudolf.....	183, 186, 282
Eichmann, Adolf	72	Hiller, Kurt.....	20
Eisler, Gerhart.....	176, 278, 313	Himmler, Heinrich.....	72, 133, 155, 202
Epp, General Ritter von	142	Hindenburg, Paul von	114
Erhardt, Hermann.....	89, 107	Hitler	295
Erzberger, Matthias	69, 106, 107, 109, 159	Hitler, Adolf...38, 39, 41, 42, 45, 52, 58, 59, 75, 79, 92, 96, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 155, 177, 179, 180, 181, 195, 196, 201, 211, 212, 216, 217, 218, 221, 224,	
Escherich, Georg.....	101, 102		
Esser, Hermann	52, 72, 95, 149		
Falkenstein, Waldeen von	283		
Fallada, Hans	135, 160, 161, 267		
Feder, Gottfried.....	52, 105, 132, 141		
Fetz, Bernhard	22, 33, 34		

226, 229, 230, 239, 241, 245, 246, 247, 248, 252, 259, 263, 271	Michel-Raulino, Richard Freiherr von... 86, 113
Hoover, J. Edgar.....279, 281	Moeller van den Bruck, Arthur .. 44, 59, 60, 61, 97, 99, 239, 242
Hugenberg, Alfred 106, 133, 211, 216, 217, 218, 224, 240	Mohler, Armin..... 60, 99, 160
Huxley, Aldous.....275	Moore, Thomas..... 167, 187
Ivens, Joris280	Morgan, J.P. 184, 185
Janka, Walter 148, 177, 238	Müller Heinrich 'Gestapo' 72, 118
Joachim, H.A.40	Münzenberg, Willi..... 50, 273
Jung, Edgar241, 261	Musil, Robert 275
Kahle, Hans277, 278	Mussolini, Benito 114, 266
Kahr, Gustav Ritter von 117, 118, 119, 120	Neuman, Alma23, 267, 272, 282, 283, 284
Kaltenbrunner, Ernst72	Niekisch, Ernst20, 136, 152, 187, 223, 250, 267
Kantorowicz, Alfred40, 274, 275, 282, 284, 285	Paetel, Karl O. 20, 239, 302
Kapp, Wolfgang 38, 68, 69, 89, 96, 104, 107, 121, 122	Pieck, Wilhelm 247, 284, 302
Katz, Leo281	Plenge, Johann..... 241, 243
Katz, Otto.....278, 280, 288	Plivier, Theodor..... 274
Kesten, Hermann.....274	Poincaré, Raymond..... 103
Kisch, Egon Erwin..... 40, 50, 51, 248, 275, 281	Porster, E.M. 275
Kjellén, Rudolf243	Putz, Ernst...124, 189, 227, 231, 232, 249, 258, 260, 264, 271, 316
Klagges, Dietrich154	Rathenau, Walther20, 69, 79, 85, 93, 106, 107, 109, 159, 249
Klee, Christian..... 150, 167, 221, 223, 231, 257, 260, 262	Rau, Heiner 264
Koch, Erich52, 72	Regler, Gustav..30, 40, 188, 275, 276, 280, 281
Köstler, Arthur278	Reinhardt, E.A. 278
Kramer, Josef72	Renn, Ludwig.51, 240, 245, 261, 277, 280, 281, 282, 284
Kriebel, Oberstleutnant a.D. Hermann.....118	Repkow, Eike von 187
Kurella, Alfred.....40	Rings, Paul Emil..... 132, 141
Lehmann, Julius Friedrich97, 99, 181	Römer, Beppo20, 47, 98, 230, 240, 250, 260
Lejeune, Philippe30	Rosenberg, Alfred52, 78, 153, 218, 221
Leonhard, Rudolf40, 275	Roth, Joseph..... 274
Lerch, Marie.....90	Rowohlt, Ernst 267
Lessing, Doris27, 28	Roy, Ellen 265, 276
Ley, Robert 52, 90, 165, 222, 230	Roy, Manabendra Nath..... 119, 265
Liebl, Dr. Ludwig .132, 140, 141, 142, 147, 148, 150, 151, 152, 176	Salomon, Bruno von20, 48, 125, 135, 157, 158, 169, 227, 231, 232, 240, 250, 258, 259, 260
Liepman-Lilienstein, Ruth.....282	Scheringer, Richard....20, 47, 52, 230, 260, 261
Lohse, Hinrich 30, 52, 60, 61, 129, 130, 153, 154, 157, 164, 165, 166, 167, 168, 201, 205, 210, 216, 224, 225, 226, 228	Scheubner-Richter, Max Erwin von 118
Lossow, Generalleutnant Otto von117, 118	Schirach, Baldur von 72
Ludendorff, Erich...96, 114, 116, 118, 119, 125	Schmidt, Major a.D. Hermann 81, 128, 141, 143, 229
Malraux, André.....275	Schneider, Paul .30, 42, 80, 129, 139, 152, 153, 154, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 174, 229, 252
Mann, Erika279, 280	Schroeder, Max..... 40, 284, 285
Mann, Heinrich.....274, 275, 281, 299	Seghers, Anna .39, 40, 148, 274, 275, 280, 281, 282, 287, 288
Mann, Klaus.....274	Seißer, Hans von 117, 118
Mann, Thomas.....279, 280	Severit, Hans .60, 70, 78, 85, 87, 89, 90, 93, 94, 100, 113, 114, 116
Marchwitza, Hans.....275	Slánský, Rudolf 288
Marx, Karl251, 258	
Mehring, Walter274	
Merker, Paul288	

Sperber, Manès	51	Toller, Ernst.....	280
Stalin, Josip W.....	59, 241, 246, 286, 287, 288	Trotzki, Leon	287
Stangl, Franz	72	Tuchman, Barbara.....	32, 37
Stenbock-Fermor, Alexander Graf.	20, 240, 261	Tucholsky, Kurt	36, 159, 269
Stennes, Walther	20	Uhse, Beate.....	17
<i>Sträfling</i>	168, 219	Uhse, Stephan.....	284
Strasser, gebroeders.	31, 39, 43, 46, 52, 79, 93, 125, 126, 129, 139, 164, 250, 258	Ullbricht, Walter	287
Strasser, Gregor	43, 60, 80, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 151, 153, 165, 211, 217, 225, 226	Upricht, Karl.....	220, 227, 231, 258, 259
Strasser, Otto....	20, 43, 60, 125, 132, 209, 217, 225, 226, 239, 260	Vogelweide, Walther von der	167, 207, 208
Streicher, Julius.....	46, 52, 96, 105, 106	Walter, Fritz	274
Stresemann, Gustav ...	104, 106, 120, 123, 146, 187	Walther, Klaus.....	20, 23, 63, 107, 207
Thälmann, Ernst.....	245, 246	Weber, Dr. Friedrich	96, 97, 113, 115, 118, 121
Thompson, Dorothy.....	279	Weinert, Erich	275
		Weiss, Ernst	274
		Werzlau, Josefine.....	283, 289, 290, 291
		Wessel, Horst.....	72, 114, 201
		Young, Owen D.	210
		Zille, Heinrich	36

Bijlage V: Curriculum Vitae

De auteur van dit proefschrift is geboren te Rotterdam op 6 maart 1958. De middelbare-schoolopleiding aan het Tijmstra-Atheneum te Den Haag werd in 1977 afgesloten met het diploma VWO-A. In 1988 werd, aan de Rijksuniversiteit Leiden het doctoraalexamen Kunst-geschiedenis behaald.

Na een ambtelijke loopbaan die zich vooral afspeelde in de bedrijfsvoering bij achtereenvol-gens AMC/AZUA en GVB (beide te Amsterdam, 1990-1996) en de Rijkswaterstaat (Rotter-dam, 1996-2004) in 2005 vertrokken naar Bonaire, alwaar, als zelfstandig ondernemer, werkzaam in de toeristische sector (autoverhuur).

In 2011, na terugkeer naar Nederland, een korte hervatting van ambtelijke loopbaan bij het Bedrijfschap Horeca (Zoetermeer, 2012-2014). Vanaf 2013 als buitenpromovendus, onder begeleiding van Prof. Dr. A. Visser, verbonden aan de Universiteit Leiden.

Vanaf 2019 werkzaam als beheerder van een 'Self Storage Facility', wederom te Bonaire.